SİNA AKŞİN

İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE MİLLİ MÜCADELE - IV

SAVAŞ VE ETNİK TEMİZLİK

Yumuşatılmış Sevr Dönemi

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

2. basım

SİNA AKŞİN
SAVAŞ VE ETNİK TEMİZLİK
İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE MİLLİ MÜCADELE IV

TARİH

SİNA AKŞİN
İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE MİLLİ MÜCADELE CİLT IV
SAVAŞ VE ETNİK TEMİZLİK
YUMUŞATILMIŞ SEVR DÖNEMİ

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2018
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: EYLÜL 2019, İSTANBUL
II. BASIM: ARALIK 2021, İSTANBUL

ISBN 978-605-295-932-9

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. 2622. SOK. NO: 6 / 31
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Faks: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 44871

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Sina Akşin

istanbul hükümetleri ve milli mücadele cilt IV

Savaş ve Etnik Temizlik

yumuşatılmış sevr dönemi

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar IX
Kısa Zaman Dizini XI

Giriş 1

I
Yeni Hükümet (21 Ekim 1920) 3

II
İtilaf Derhal Onayı Dayatmak İstiyor 11

III
Maymunun Isırdığı Kral – Savaşkan Yeni Kral 15

IV
Önderlik Boşluğu ve Çerkes Ethem Olayı 23

V
Doğu Cephesi: Üç Sancağın Yurda Katılması 47

VI
İzzet Paşa ve Sevr, Mali Durum 55

VII
İktidar Boşluğu Sırasında Bazı Durum Değerlendirmeleri 77

VIII
Birinci İnönü ve Kütahya Zaferleri (10-14 Ocak) 89

IX
Bolşeviklik, İttihatçılık, Tutuculuk ve Mustafa Kemal 99

X
Londra Konferansı'nı Toplama Kararı (25 Ocak 1921) 131

XI
Dördüncü Meşrutiyet Hamlesi 135

XII
Londra'ya Gidecek Heyet Sorunu 143

XIII
Arasözler 151

XIV
Konferansa Gidiş 159

XV
Londra Konferansı (21 Şubat 1921) 175

XVI
İstanbul'da Siyaset 209

XVII
Ilımlı Siyasetin Kahramanı İzzet Paşa 215

XVIII
En Büyük İttihatçı'nın Öldürülmesi 223

XIX
Fransa ve İtalya ile Anlaşma 227

XX
Türk-Sovyet İlişkileri 235

XXI
Pontus Sorunu 251

XXII
Müslüman Olmayanların Askerliği Sorunu 255

XXIII
Koçkiri İsyanı 257

XXIV
İkinci İnönü Zaferi 263

XXV
Yunan Zulmü 273

XXVI
İkinci İnönü Savaşı Sonrası 289

XXVII
Ömer Faruk İnebolu'da 293

XXVIII
Malta Sürgünleri ve İngilizlerle İlişkiler 297

XXIX
İtilaf Siyasaları 305

XXX
İç Siyaset 319

XXXI
Ankara'da İktidar Savaşımı: Enver Etkeni 331

XXXII
Kütahya-Eskişehir Yenilgisi 343

XXXIII
Sakarya Meydan Muharebesi 371

Sonuç 397
Notlar 407
Kaynakça 459
Dizin 465

Kısaltmalar

ATABE	Atatürk'ün Bütün Eserleri
FO	Foreign Office
MAE	Ministère des Affaires Etrangères
TBMM ZC	TBMM Zabıt Ceridesi
TBMM GCZ	TBMM Gizli Celse Zabıtları
MVM	Meclis-i Vükela Mazbataları
ATTB	*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* (ASD, c. IV)
ASD	*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*
PBE	Paris Büyükelçiliği
Kt.	Karton
Y.	Yayınevi, Yayınları
Br.	British Documents
AMDP	Atatürk'ün Milli Dış Politikası
İHMM	*İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*
TV	*Takvim-i Vekayi*

Kısa Zaman Dizini

1-18 Eylül 1920	Bakû Doğu Halkları Kongresi
13 Eylül 1920	Teşkilat-ı Esasiye yasa tasarısı BMM'ye sunuluyor
1 Ekim	Düyun-ı Umumiye Osmanlı Maliyesine el koyuyor
2 Ekim	Konya'da Delibaş Mehmet İsyanı
4 Ekim	Sovyet temsilcisi Upmal Ankara'da
9 Ekim	1 milyon altın ruble Sovyet yardımı Trabzon'dan yola çıkarıldı
16 Ekim	Refet kuvvetleri Delibaş'ın son direniş yeri Bozkır'a girdiler
17 Ekim	Damat Ferit istifa etti
19 Ekim	Tevfik Paşa sadarete getirildi
20 Ekim	Büyük Millet Meclisi'nin beyannamesi
24 Ekim	Gediz'de Yunan taarruzu
25 Ekim	Kral Aleksandr'ın ölümü
27 Ekim	Enver Berlin'de
1 Kasım	Wrangel yalnız Kırım'a egemen
7 Kasım	M. Kemal, Ali Fuat Paşa'yı cepheden çağırıyor
8 Kasım	M. Kemal-Upmal görüşmesi
9 Kasım	İnönü Garp Cephesi'nin kuzey kesimine komutan oluyor

14 Kasım	Wrangel Kırım'ı boşaltıyor
17 Kasım	Çerkes Ethem'in M. Kemal'e suikast girişimi
18 Kasım	Teşkilat-ı Esasiye tasarısı görüşmeleri başladı
23 Kasım	İzzet Paşa'nın Ankara'ya görüşme önerisi
24 Kasım	Wilson Ermenistan için çizdiği sınırları bildiriyor
30 Kasım	Çiçerin antlaşma görüşmelerinin sürmesini istiyor
1 Aralık	Moskova Büyükelçisi Ali Fuat yola çıkıyor
2/3 Aralık	Ermenistan'la Gümrü barış antlaşması
3 Aralık	İzzet Heyeti yola çıktı
4 Aralık	Ermenistan Bolşevik oldu.
5 Aralık	Bilecik'te M. Kemal-İzzet buluşması. Yunanistan'da Konstantin halkoylaması
7 Aralık	Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası kuruldu
9 Aralık	Çiçerin dörtlü konferans öneriyor
11 Aralık	Refet'in Demirci Mehmet Efe harekâtı
12 Aralık	Sovyet yardımının yeniden başlaması
14 Aralık	Yusuf Kemal heyeti Ankara'dan yola çıkıyor
16 Aralık	M. Kemal, Ethem'e karşı hazırlık istiyor
19 Aralık	Konstantin Atina'da
24 Aralık	TBMM Heyeti Ethem'le görüşmek için Kütahya'da
27 Aralık	M. Kemal ordunun Ethem'e karşı harekete geçmesini buyurdu
29 Aralık	Ethem'in TBMM'ye hakaret eden teli
30 Aralık	Ordu birlikleri Kütahya'yı işgal ettiler
1921 2 Ocak	Ethem Babıâli'ye tel çekti. Yunanlılarla temas kurdu
5 Ocak	Gediz işgal edildi
6 Ocak	Batı Cephesi'nde Yunan taarruzu
9 Ocak	Fransızlar Ayıntap'i ele geçiriyor
10 Ocak	I. İnönü Zaferi
14 Ocak	Ethem'e karşı Kütahya Zaferi
15 Ocak	ARMHC Erzurum Merkez Heyeti istifa ediyor
16 Ocak	Erzurum'da Müdafa-i Mukaddesat Cemiyeti'nin kurulması

20 Ocak	TBMM Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu kabul ediyor
22 Ocak	Ethem'in kuvvetleri Gördes'te dağılıyor, bir bölümü Yunanlılara katılıyor
26 Ocak	İtilaf İstanbul Hükümeti'ni Londra Konferansı'na çağırıyor
27 Ocak	Tevfik Paşa Ankara'yı Londra Konferansı'na çağırıyor
28-29 Ocak	Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesi
14 Şubat	Sovyetler Gürcistan'ı işgal ediyor
16 Şubat	Merzifon Amerikan Koleji'nde arama
18 Şubat	Yusuf Kemal-Rıza Nur Heyeti Moskova'da
20 Şubat	Ankara Gürcistan'ın Ardahan ve Artvin'i boşaltmasını istiyor
21 Şubat	Londra Konferansı başlıyor
23 Şubat	Rusya'da Kronstadt ayaklanması
25 Şubat	Sovyetler Gürcistan'ı işgal ediyor
4 Mart	İzzet Heyeti Ankara'dan ayrılıyor
11 Mart	Bekir Sami Londra'da Fransa ile antlaşma imzalıyor
12 Mart	Londra Konferansı sonu. Bekir Sami Londra'da İtalya ile antlaşma imzalıyor
15 Mart	Talat Paşa Berlin'de öldürülüyor
16 Mart	Moskova'da Türk-Sovyet Dostluk ve Yardım Antlaşması. Sovyet-İngiliz Ticaret Antlaşması
17 Mart	Rusya'da NEP siyasetinin ilanı
21 Mart	Yüksek Komiserler ilk kez Saray'da
27 Mart	Londra Konferansı sonuçsuz olunca İtilaf tarafsızlıklarını ilan ediyor
1 Nisan	II. İnönü Zaferi
26 Nisan	Ömer Faruk İnebolu'da
30 Nisan	Fransız gazetecisi Madam Gaulis Ankara'da
10 Mayıs	TBMM'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk grubu kuruluyor
12 Mayıs	Hariciye Vekili Bekir Sami istifa ediyor, yerine Yusuf Kemal seçiliyor

19 Mayıs	TBMM'de yeni hükümet seçiliyor
24 Mayıs	Mustafa Sagir'in idamı. Küçük Talat'ı sınırdışı etme kararı
25 Mayıs	İtalyanlar Marmaris'i boşaltıyorlar
27 Mayıs	Malta sürgünlerinden Ziya Gökalp Samsun'da
29 Mayıs	Fevzi Paşa limanlara Envercilerin ve propagandalarının gelişini yasaklıyor
2 Haziran	Yunanlılar Ereğli'yi topa tutuyor
8 Haziran	Fransa temsilcisi Franklin-Bouillon Ankara'da
10 Haziran	Bnb. Henry İnebolu'da
11 Haziran	Konstantin ve hükümeti yola çıktılar
12 Haziran	İzzet Hariciye, Salih Bahriye nazırı oldular
16 Haziran	Koçkiri bölgesinde aşiret reisleri teslim oluyorlar
19 Haziran	Paris'te İtilaf Konferansının Yunanistan'a arabuluculuk önerisi. Harington İstanbul'daki İtilaf birliklerinin başkomutanı
25 Haziran	Yunanistan arabuluculuk önerisini reddediyor
27 Haziran	Yunanlılar İzmit'i boşaltıyor, yerine Türk birlikleri geliyor
5 Temmuz	Harington, M. Kemal'e görüşme önerisinde bulunuyor. İtalyanlar Antalya'yı boşaltıyor
7 Temmuz	İzmir'de Konstantin başkanlığında savaş meclisi
8 Temmuz	Yunan taarruzu başlıyor
13 Temmuz	Yunanlılar Afyon'u işgal ettiler
17 Temmuz	Kütahya düştü
18 Temmuz	M. Kemal cepheye geliyor: Sakarya'ya çekileceğiz
19 Temmuz	Eskişehir düştü
21 Temmuz	Eskişehir'e taarruzumuz başarısız
22 Temmuz	İnönü Sakarya'ya çekilme buyruğu veriyor
5 Ağustos	M. Kemal başkomutan oluyor
7-8 Ağustos	Tekâlif-i Milliye emirleri
12 Ağustos	M. Kemal ve Fevzi cepheye gidiyorlar
14 Ağustos	Yunan taarruzu ve Sivrihisar düşüyor
15 Ağustos	Konstantin Ankara'ya saldırı buyruğu veriyor

17 Ağustos	Çiçerin-Ali Fuat görüşmesi
23 Ağustos	Sakarya Muharebesi başlıyor (13 Eylül'e değin)
27 Ağustos	Enver Moskova'dan Batum'a gidiyor
1 Eylül	Terme'yi Yunanlılar topa tutuyor
5 Eylül	Batum'da Enver başkanlığında Halk Şuralar Kongresi (8 Eylül'e değin)
11 Eylül	Harington darbeye karşı sıkıyönetim önlemleri alıyor
13 Eylül	Sakarya Muharebesi'nin sonu
16 Eylül	Yunanlılar çekiliyorlar
24 Eylül	Franklin-Bouillon ile görüşmeler başlıyor
27 Eylül	Enver, Çiçerin'den Anadolu'ya geçmemesi için tel alıyor
28 Eylül	Enver Batum'dan Bakû'ye gidiyor
13 Ekim	Kars Antlaşması
20 Ekim	Fransa ile Ankara İtilafnamesi

Giriş

Tevfik Paşa Hükümeti'nin başa geçmesi çok önemli bir dönüm noktasının ardından olmuştur. Bu dönüm noktası Konya İsyanı'nın 16 Ekim 1920'de bastırılmasıdır.[1] Böylece Vahdettin'in demokratik-ulusçu harekete karşı Ali Galip komplosuyla başlatmış olduğu İç Savaş son cephenin de çökmesiyle yenilgiyle sonuçlanmış oluyordu. Milli Mücadele zorla ezilemediğine göre onunla uzlaşmaktan başka çare kalmıyordu. Bu mantık Vahdettin için olduğu kadar İtilaf Cephesi için de geçerliydi. Tabii uzlaşabilmek için kimi ödünler vermek gerekecekti. Vahdettin'in vereceği ödün mutlakıyet sevdasından vazgeçip meşrutiyet yönetimine razı olmaktı. Meşrutiyet, hükümdarlık artı halkın seçtiği parlamento formülüyle tanımlanabilir. Ülkenin çok büyük bölümü demokratik-ulusçu hareketin denetiminde olduğuna göre Vahdettin'in 1920 başındaki gibi bir Mebusan Meclisi seçtirecek hali yoktu. Parlamento, artık Kanun-ı Esasi'nin öngördüğü Mebusan ve Âyan meclisleri olamazdı. Parlamento şu ya da bu ölçüde Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ydi artık. İstanbul, Ankara'ya ayak uyduracaktı. Bu demekti ki İç Savaş'ın bir gereği olarak padişahın çevresinde toplanmış olan siyaset adamları, memur ve subaylar sahneden çekilecek, o kadronun yaptığı uygulamalara son verilecek, hatta tersine döndürülecekti. Mutlakıyetten meşrutiyete geçilecekti.

Öte yandan İç Savaş'a Vahdettin kadar bel bağlamış olan İtilaf da yenilgi karşısında durumunu gözden geçirmek durumunda kaldı. Gerçi İtilaf'ın elinde bir sopa daha vardı. O da Yunan ordusuydu. Fakat Yunanlılar Sevr'in kendilerine verdiği Ege topraklarının birkaç katını İstanbul Hükümeti'ne Sevr'i imzalatmak uğrunda istila etmiş bulunuyorlardı. Kuzeyde Bursa'ya, İzmit'e kadar dayanmışlardı. Doğu Trakya'yı işgal etmişlerdi. Yunanistan gibi küçük bir ülkenin bu işi yürütmesi zorken daha fazlasını istemek gerçekçi değildi. Sevr'den küçük bazı ödünlerle Ankara'yı razı etmek olanaklı görünüyordu. Çünkü İtilaf Yunanlıların son taarruzundan sonra TBMM cephesinin perişan olduğunu, Çerkes Ethem ihanetinin bu perişanlığı anlattığını varsayıyordu.

Sonuç olarak gerek Vahdettin gerek İtilaf, Ankara ile bir uzlaşmayı gerekli ve olanaklı görüyorlardı. Ama Damat Ferit gibi bir İç Savaş şahininin uzlaşma işini yürütecek son adam olduğu kesindi. Demek ki Ferit'in çekilmesi yalnızca İç Savaş'ı yitirdiği için değil, yeni siyaseti yürütemeyeceği için de gerekliydi.[2]

I

Yeni Hükümet (21 Ekim 1920)

Ferit'in 17 Ekim'de istifa etmesinin ardından *Alemdar* yeni sadrazam konusunda dolaşan isimleri veriyordu: Eski Berlin Büyükelçisi Mahmut Muhtar, Başyaver Avni, eski sadrazamlardan Tevfik ve İzzet paşalar. Mahmut Muhtar için "en mühim rivayet", İzzet için de "siyaset çevrelerinin tahmini" diye değerlendirme yapıyordu.

Sabah gazetesinin verdiği bilgiye göre 17'sinde Ferit Saray'a gidip istifasını bildirmiş, ardından Rıza Tevfik Bey huzura çıkmış ve Padişah'la üç saat konuşmuş. Yeni sadrazam konusunda dolaşan isimler olarak Damat Şerif, Dahiliye Nazırı Reşit Mümtaz, Ahmet İzzet, Tevfik paşaların adları veriliyordu. Fakat başyazısında Ali Kemal başka bir tahminde bulunuyordu: Ferit'ten önce kısa bir sadaret yapmış olan Salih Paşa.[1]

Ali Kemal pek kötümserdi. Ona göre Osmanlı'nın dertlerini çözmek için "öyle az buz bir zekâ" yetmezdi, deha gerekliydi. Oysa bu toprakta "şöyle böyle zeki insanlar" yetişmişti. Fakat öyle dâhiler "hiçbir zaman olmamıştı". Yeni hükümet "bilfarz" Ankara'ya özel bir heyet gönderirse ve "hakikatleri" anlatmaya çabalayıp başaramazsa "izmihlalin" (yıkımın) devamı önlenemezdi. Böyle bir sonuçta "o pervasızlar"mı, yoksa hükümet mi sorumlu olacaktı?[2]

19'unda Vahdettin, dünürü Ahmet Tevfik'i[3] görevlendirdi. Vahdettin'in güvenlik takıntısını ve bu yüzden sadarette akrabalarını bulundurma isteğini hesaba katınca, bu olağan bir tercih sayılabilir. Hükümet 21 Ekim'de oluşturuldu.[4] Hükümetin en önemli -hatta belki Tevfik'ten de önemli- kişisi Meşrutiyet Devrimi'nin temsilcisi durumunda olan Dahiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'ydı.[5]

Çünkü Ankara ile uzlaşma sağlayabilecek bir kişiydi.[6] Başarılı bir komutan, yaşını başını almış ak saçlı kıdemli bir kişi (1920'de 56 yaşında), Meşrutiyet Devrimi'nin (İttihat ve Terakki'nin/İT) istediği gibi mektepli oluşuyla ilerici-gerici bütün çevrelerce saygın sayılabilecek bir kişilikti. Yaşına karşın Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Balkan Savaşı yenilgisinin sorumlusu olarak yaşlı Harbiyeli subayların tasfiyesinde İzzet istisna edilmişti. Nitekim Talat yenilgi karşısında hem İT'lileri, hem muhalif ve tutucu çevreleri "idare" edebilecek bir kişi olarak İzzet'i halef seçmişti, sadaret ona verilmişti.

İzzet daha önce Ali Rıza Paşa Hükümeti zamanında Mersinli Cemal Paşa gibi Anadolu'nun temsilcisi olmuştu. Yemen Savaşı'nda yakını olan İsmet Bey bir noktada ona bir mektup yazarak Anadolu'ya geldiği takdirde kendisine "hal ve şanına" layık bir makam verileceğini bildirmiş. O esnada Paşa sıkı bir gözaltında bulunduğu için yolculuk için hazırlık yapamamış, ardından da bir ay süren hastalık gelmiş. Yani, sonuç olarak Veliaht Abdülmecit gibi o da Anadolu'ya gidememiş. Daha sonra İsmet'in 14 Eylül 1920 günlü ikinci bir mektubu geldi. Burada İngilizlerin, irtibat subayları Milingen ile onun tanıdığı eski Genelkurmay İkinci Başkanı ve Anadolu'ya geçmiş olan Kâzım (İnanç) Paşa arasında bir görüşme yapılmasını istedikleri, fakat Paşa'nın o sıra yerinden ayrılamayacağı bildiriliyordu. Bununla birlikte böyle temasların "münhasıran" İzzet'le yapılmasının kabul edilmiş olduğu ve İngilizlere bu yönde yanıt verildiği açıklanıyordu. İzzet daha önce böyle bir resmi olmayan görevi olduğunun ne derece farkındaydı bilmiyorum. Fakat Damat Ferit'i devirmek için çaba gösterdiğini, sadareti istemediğini, ama sırf "bu yalancıyı" atmak için namuslu bir adamın kuracağı kabinede her göreve hazır olduğunu söylemeye başlamıştı.

İzzet, Tevfik Kabinesi'nin nasıl kurulduğunu biraz anlatıyor. Tevfik'le haberleşmeleri Safa Bey vasıtasıyla oluyordu. İzzet Raşit Bey'in maliye nazırlığına karşıymış, fakat Safa'nın akrabası olduğu için onu önleyememiş. Vahdettin'in adamı olan eski Hazine-i Hassa Nazırı Refik Bey'in evkaf nazırlığına karşı çıkmış ve önlemiş.[7]

Şimdi yeni hükümetin 26 Ekim'de yayımlanan programına bakalım.[8] Önce hükümetin Allah, Peygamber, Padişah, kamuoyu ve basının desteğini beklediği belirtiliyordu. "Pek giran (ağır)" olan antlaşma koşulları karşısında dünya barışını korumak uğrunda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı'ya yardımlarının esirgenmeyeceği inancı dile getiriliyordu. Vatan bünyesinde ortaya çıkan ve onu belirsiz bir kadere sürükleyen ikiliği devlet, millet ve kanuna uygun biçimde gidermek hükümetin "ilk vazifesi" olacaktı. Sonra, kanunsuzluk, yolsuzluklara son verilecek, kişi dokunulmazlığına saygı gösterilecekti. Sansür de kaldırılacaktı ama bu "nezaket ve vahamet" zamanında basın da ağırbaşlı ve ciddi eleştirilerle yetinmeliydi. Maliyede tasarruf ve denk bütçe uygulamalarıyla devletin savaş yüzünden zarar görmüş olan mâli itibarı geri getirilecekti. Adliyede mahkemelerin bağımsızlığı, yargıçların "mesuliyet-i hukuk ve haysiyeti" (hukuk ve haysiyet sorumluluğu) sağlanacaktı.

Hükümetle milletin elbirliğine inanan hükümet, Kanun-ı Esasi'ye göre barış antlaşmasının (Sevr'in) onaylanmasını olanaklı kılmak üzere, birlik sağlandığında Mebusan Meclisi'ni toplantıya çağıracaktı. Barış antlaşmasının açtığı yeni devrin gereklilikleri gözetilerek maliye, eğitim, bayındırlık, tarım, ordu ve jandarma gibi alanlarda ülkenin yaşama yeteneğini artıracak ıslahat yapılacaktı.[9] Hükümet cihazına azınlıkların da katılması sağlanacaktı.

Fransız Y. Komiseri Defrance'a göre yeni hükümetin ideolojisi ulusçu değilse bile en azından İttihatçıydı (demek ki arada bir fark varmış).[10] Oysa bu programın Ankara Hükümeti bakımından çok sorunlu olacağı kesindi. En başta, Sevr'i bir oldu bitti kabul ediyor gibiydi. Ayrıca birlik sağlandığında Mebusan Meclisi'ni toplantıya çağırmayı öngörmesi yedi aydır var olan TBMM'yi görmezden geliyor demekti. Son Mebusan Meclisi dağıtılmış olduğuna göre, Meclisi toplantıya çağırabilmek için önce seçimlerin yapılması gere-

kirdi. Böyle bir yolu TBMM'nin nefretle reddedeceği muhakkaktı. Acaba yeni hükümet Mebusan Meclisi diye TBMM'yi mi amaçlıyordu da Vahdettin ve İtilaf korkusundan bunu dile getiremiyordu?

Ama Mebusan Meclisi'nin açık-seçik telaffuz edilmiş olması böyle bir yorumu zorlaştırıyor. Güzel dilek ve vaatlerle bezenmiş bu programdan bile yeni hükümetin "başka bir âlemde" bulunduğu ve dolayısıyla, İstanbul ile Ankara'nın uzlaşmasının adeta olanaksız olduğu ortaya çıkıyor. Herhalde bu hükümet Ankara'dakileri kafaca ya kendine yakın sanıyor ve/ya da çaresiz görüyor olmalıydı.

Yeni hükümet, İzzet'in anlattıklarına bakılırsa hiç olmazsa ilk başlarda, Vahdettin'e yaranamadı. Âdet olduğu halde, Padişah önce yeni hükümeti huzuruna kabul etmedi. Gerekçesi, Ferit'in yaptığı mektepli subay düşmanı düzenlemeyle İzzet'in ve Salih'in müşirlik (mareşallik) rütbeleri 1. Ferikliğe (Orgeneral) indirilmiş bulunuyordu. Vahdettin ikisinin rütbeleri düzeltilmeden yüzlerine bakmayacaklarını söylüyormuş. Bu sefer iki paşa bütün subayların rütbeleri düzeltilmeden gelmeyeceklerini söylediler. Bunun üzerine o yola gidildi[11] ve hükümet huzura çıkıp yemin edebildi.

Ferit'in atadığı memurlar ve subaylardan kimileri yeni hükümete göre yolsuzluk ve kötülükte ileri gitmiş, bunlar görevden alınmak isteniyordu, fakat Vahdettin bu tür değişikliklere zorluk çıkarıyordu. Demek ki Vahdettin kendini büyük ölçüde Ferit'le özdeşleştirmiş bulunuyordu, onun için de Tevfik Hükümeti'ne karşı edilgin bir direniş göstermekteydi. Merkez Komutanı Mirliva Emin Paşa, İzzet'e göre "şerrinden sakınılacak aşağılık" bir kimse olmasına karşın azlinin onaylanması günlerce gecikmişti.[12] Yaver-i Ekrem (Gürcü) Avni Paşa yeni hükümet aleyhinde dolap çevirmiş bulunuyordu. Harbiye Nezareti'nin nice girişimine karşın görevine ilişilmemiş, yalnızca Saray gelmemesi yönünde uyarılmıştı. Polis Müdürü Tahsin Bey de İzzet'e göre Emin Paşa'ya "rahmet okutacak" aşağılık bir adamdı. Fakat onun görevinden alınacağını yayan bir gazetenin sahibi İtilaf'ın Polis Genel Müdürü Albay Ballard tarafından tehdit edilmiş ve Hariciye Nezareti'nin soruşturması Tahsin'e dokunulamayacağını ortaya çıkarınca yedi ay daha ona tahammül etmek gerekmişti. Tahsin'in yerine Merkez Komu-

tanı Miralay Esat 12 Haziran'da atanabilmişti. İtilaf'ın arkaladığı başka kimi memurlar da bu sayede yerlerini koruyabilmişlerdi.[13]

Tevfik Paşa Hükümeti hemen kurulduktan sonra bizim kaynaklarda yer almayan, İngiliz istihbaratının ele geçirdiği, M. Kemal'den İzzet'e yazılmış bir mektup var. İnebolu yoluyla 30 Ekim'de İstanbul'a varmış olan mektup 26 Ekim tarihli ve Kurmay Binbaşı Seyfettin tarafından getirilmiş.

M. Kemal önce düşmanlarımızın uysal aleti olan Damat Ferit Hükümeti yerine kurulan yeni hükümeti ve Dahiliye Nazırlığı'na İzzet'in gelmesini büyük mutlulukla karşıladığını belirtiyordu. Ona güvenini vurguluyordu.

Sonra da çarpıcı bir saptama yapıyordu. Düşmanların Osmanlı dışındaki müttefik cephe hükümetleriyle yaptıkları bırakışma ve barışlar Sevr kadar hak, adalet ve mantığa aykırı değildi. Bu, onların Türkiye'yi yok etmeyi kesin olarak kararlaştırdıklarını gösteriyordu.

Ardından Büyük Millet Meclisi'nin barış koşullarını açıklıyordu:

1) Antlaşmanın ülke sınırları, orduya getirilen kısıtlamalar, mali denetim, kapitülasyonların sürmesi gibi bağımsızlığa aykırı hükümleri kabul edilemezdi.

2) Sevr'in milletin vekâletini taşımayanlarca imzalanmış olması dolayısıyla o antlaşma kabul edilemez, uygulanamaz, uygulanması için bir sorumluluk üstlenilemezdi.

3) Ankara Milli Hükümeti'nin bütün anlaşmaları, kararları kabul edilmeliydi.

4) Boğazlar tarafsız devletler tarafından tümüyle silahsızlandırılmalı ve serbest geçiş sağlanmalıydı. Fakat Yunanlılara Marmara kıyılarına askerlerini sokmasına izin veren tarafsız bölgeye ilişkin hükümler iptal edilmeliydi.

5) İzmir ve Edirne ile onların çevresindeki yerleri Yunanlılar derhal boşaltmalılar ve buralar Fransız, İngiliz, İtalyan kuvvetlerince işgal edilmeliydi. Buraların yazgısı adil ve tarafsız bir kuruluş tarafından bu yeni işgal sırasında, halkoylaması ile belirlenmeliydi.

6) Kuva-yı Milliye halifeliğin ve milletin yüksek çıkarlarını korumak için kendilerini feda etmişlerdi. Onun için Ferit Paşa Hükü-

meti'nin aleyhlerinde çıkardığı fetva iptal edilmeli ve bütün harekete katılanlar kayıtsız şartsız affedilmeliydiler.

Bu koşullar kabul edilirse Anadolu örgütü paşanın buyruklarına uymaya hazırdı. Kabul edilmezse yapılacak görüşmeler sonuç vermeyecekti.[14]

Damat Ferit, Vahdettin mutlakıyetini yürütmek için adalet cihazını bol bol kullandı. Yeni dönemde bunun da düzeltilmesi gerekiyordu. Önce Divan-ı Harp kararlarının temyiz edilmemesi kuralının değiştirilmesi kararlaştırıldı. Sonra Adliye Müsteşarı (İngiliz Muhipleri Cemiyeti Başkanı) Sait Molla azledildi, yerine Temyiz Mahkemesi'nden Muammer Bey geldi.[15] "Nemrut" "Kürt" Mustafa Paşa Divan-ı Harbi'nin gördüğü davalara (MVM, 1, 4/11/36, 685, 688; bu arada "Yıldız Yağması" davasına da) Hurşit Paşa Divan-ı Harbi'nin yeniden bakması kararlaştırıldı.[16] 14 Kasım'da Mustafa Paşa tutuklanarak Merkez Komutanlığı'na getirildi. Mahkeme kurulunda yer almış olan Mirliva (Tuğgeneral) Recep Paşa, Miralay (Albay) Recep, Kaymakam (Yarbay) Fettah da gözaltına alındılar. Tutuklama nedeni, tehcir davası dolayısıyla Urfa'nın eski Mutasarrıfı Nusret Bey (idam edilmişti) hakkında biri 15 yıl hapis, öbürü idam olmak üzere iki hüküm mazbatasının düzenlenmiş olmasıydı.[17] Önce 15 yıl hapis cezası verilip dosya kapanmış, ardından yeni bir tanık çıkınca dava yeniden ele alınıp Nusret idama mahkûm edilmişti. Kapanmış davanın yeniden açılmasına mahkeme heyetinden Ferhat Bey itiraz edince, görevinden alınmış, yerine gelen Miralay Niyazi Bey idam hükmünü imzalamıştı.[18]

Sonunda Mustafa 7 ay hapse mahkûm edildi. İngiliz Y. Komiserliği'nin araya girmesi üzerine 3 ay yattıktan sonra 7 Şubat 1921'de mahkeme heyetinin diğer üyeleriyle birlikte Padişah tarafından affedildi.[19]

Damat Ferit suikastı davası da Nusret Paşa'nın başkanlığındaki Temyiz Heyeti tarafından ele alındı. O davayı görmüş olan 1 numaralı Divan-ı Harp'in hükmü bozuldu. Raşit, Bican, Bnb. Cemal ve Adil beyler tahliye edildiler. Dramalı Rıza, Yrb. Halil Tevfik Sükûti asıldıklarıyla kaldılar ne yazık ki...

İngiliz istihbarat yazanaklarında İç Savaş'ta Padişahçı cephede savaşım vermiş kişilere ("delegeler", yani gerici eşraf?) ilişkin bilgiler yer alıyor. Yeni hükümetin kurulmasından birkaç gün sonra 25 Ekim'de başvurmuşlar ve Vükela Meclisi uzun görüşmelerden sonra şöyle karar almış:

1. Yasa ve düzeni sağlamak amacıyla iktidara gelen hükümet kimsenin zarar görmemesi için bütün şikayetleri dikkatle kaydedecekti.

2. Şimdilik haksızlık yapanları kovuşturmak olanakları yoktu, fakat Anadolu ile ilişkiler kurulunca hükümet özel soruşturma komisyonları kurup, yerinde incelemeler yapıp, suçlular hakkında gerekli önlemleri alacaktı.

3. Ulusçularla görüşmelerde, verilmiş zararların tazmini konusu ele alınacaktı.

4. Hükümet herhangi bir yerde karışıklıkların (İç Savaş'ın?) yeniden başlamasına izin vermeyecekti. Bu arada halk düzeni sağlamalı ve buna bütün eşraf önayak olmalıydı. Fakat hükümet doğrudan bir yardım yapacak durumda değildi. Onun için karışıklıkları sürdürmenin bir yararı yoktu.[20]

Bu karar Meclis-i Vükela mazbataları arasında yer almıyor, onun için İngiliz istihbaratının uydurmalarından olarak da düşünülebilir. Ama İstanbul Hükümeti'nin İç Savaş'taki rolünü belli eden bir belgenin resmi arşivde yer alması beklenemeyeceği için söz konusu yokluğu olağan karşılamak gerekir.

II

İtilaf Derhal Onayı Dayatmak İstiyor

Curzon, de Robeck'e çektiği 23 Ekim günlük telinde, bundan sonra atılması gereken adımın Osmanlı'nın Antlaşmayı onaylaması olduğunu bildirdi. Bunun başlıca gerekçesi Ulusçuları bir olup bitti karşısında bırakmak ve Antlaşma hükümleri üzerinde bir pazarlık girişimini önlemekti. Bir de Anadolu'ya gidecek heyet başarısız olursa ülkeyi dinginliğe kavuşturmak için tek umut Antlaşmadaki komisyonların kurulup işletilmesi yolu kapanmış olacaktı. Burada bir itiraf yer alıyordu. Ne İngilizler, ne de Fransızlar Vahdettin'in Antlaşmanın onaylanmaması uğrunda tahttan çekileceğini bilseler onay konusunda ısrar etmeyeceklerdi. İtilaf'ın gözünde Vahdettin bu denli değerli bir aletti.[1]

25 Ekim'de İtilaf Yüksek Komiserleri Babıâli'ye ortak bir nota sundular. Onlara göre Osmanlı'nın çıkarları bakımından da Antlaşmanın öbür imzacılardan önce onaylanması alınacak en acil önlemdi.[2] Gerçekten, antlaşma onaylanıp kesinlik kazanınca, onun üzerinde her tür tartışmanın (pazarlığın) kapısını kapatacağı için Anadolu'ya gidecek heyetin de işi çok kolaylaşmış olacaktı. Bundan sonra bir özendirme/tehdit geliyordu. Hükümetin istediği mali

ve iktisadi yardım ancak Antlaşmanın öngördüğü Maliye Komisyonu tarafından incelenip uygulamaya sokulabilirdi. Sıralanmış olan nedenlerle derhal onaylamanın gerekliliği konusunda Komiserler özellikle ısrar ediyorlardı.[3]

Aynı gün (25 Ekim) hükümetin bir demeci yayımlandı. Hükümetle milletin el ele çalışmasının mutlak gerekliliği dolayısıyla birlik sağlandıktan hemen sonra hükümet meclisi toplayıp Antlaşmayı Kanun-ı Esasi hükümlerine uygun biçimde onaylatacaktı. De Robeck bu demece rağmen Babıâli'nin bir "formül" bulup önce hükümet ve padişahın onayı, sonra meclisin onayına gideceğini umduğunu, fakat Tevfik ve Sefa ile görüşmelerinden onların böyle bir kaçamaktan yana olmadıklarını anladığını bildirdi. Tabii padişahın da derhal onaydan yana olmaması hükümetin bu tutumunu destekliyordu.[4]

Hükümetin demeci, aslında daha önce hükümet programında dile getirilmiş bulunuyordu. Programı incelerken belirttiğim gibi, İstanbul Hükümeti derhal onaydan kaçabilmek için uğraşırken Ankara karşısında kendini çok zor duruma sokmuş bulunuyordu. Mebusan Meclisi'ni toplamak demek Ankara Hükümeti'ni yok saymak, adam yerine koymamak demekti. İzzet Paşa Heyeti'nin göreceği muamelede bu tutumun payı hiç kuşkusuz vardı.

Onay için Mebusan Meclisi'ne başvurulacaksa, iki yol görünüyordu. Birincisi İngilizlerin 16 Mart 1920 yıldırı harekâtından sonra dağıtılmış olan meclisi toplamaktı. Ne var ki o mebusların bir bölümü Malta'ya götürülmüş, bir bölümü de TBMM mebusları olmuştu. İkinci bir yol yeni seçimler yapmaktı, fakat ülkenin birçok kesimleri düşman işgali altındaydı. Ülkenin kalanı ise TBMM Hükümeti'nin yönetimi altındaydı. Bunlar sözcüğün tam anlamıyla muazzam zorluklardı.[5]

İzzet, İtilaf'ın Ferit'in iktidardan ayrılmasına pişman olmuş gibi davrandığını, mali bunalıma çare olmadığını belirtiyor.[6] Oysa Tevfik Hükümeti kurulurken Osmanlı Bankası ve Reji iki milyon lira kadar avans vermeye rıza göstermişler. Ama anlaşılan diplomatların etkisiyle avanslar sürekli geciktiriliyordu. İzzet bu zorlukların Maliye Nazırı Raşit Bey'in "yersiz muamelelerinden" de kaynak-

lanmış olabileceğine işaret ediyor.[7] Ferit hazineyi tamtakır teslim etmiş. O yüzden o güne değin az çok düzenli verilen maaşların verilmesi aksamış. Avanslar aksayınca hükümet İstanbul ve gümrüklerin ödemeleriyle yetinmek ve "en vazgeçilmez" ödemeleri yapmak durumunda kalmış. Bu arada Milli Mücadele'den kaçmış olan ve Ferit yönetiminin sarayın terk edilmiş dairelerine yerleştirmiş olduğu sığınmacılar da para istiyorlardı.[8]

Hükümet programında belirtilmiş olduğu gibi, Kanun-ı Esasi'ye göre uluslararası antlaşmaları onaylamak Mebusan Meclisi'nin yetkisindeydi.

Ama Kanun-ı Esasi İtilaf'ın pek umurunda değildi. Kimi ülkelerde olduğu gibi devlet başkanının, yani padişahın onaylamasını istiyorlardı. Neyse ki Vahdettin de hükümet gibi derhal onaylama (öbür ülkelerden de önce) yanlısı değildi. Fakat hükümet programındaki ve 25 Ekim demecindeki duruşundan önemli bir ödün vermek zorunda kaldı. Orada Anadolu ile uzlaşma sağlandıktan sonra mebusan seçimlerine gidileceği belirtilmiş olduğu halde, sıkışık durumundan ötürü daha önceki bir aşamada Anadolu ile temas kurulması üzerine, onaylamaya razı oldu. Yüksek Komiserlerin 25 Ekim notasına 10 Kasım'da Babıâli'nin yanıtında önce Antlaşmanın onaylanması gerektiği hususunun Osmanlı Hükümeti'nce kabul edildiği ve yükümlülüklerinden kaçınmak niyetinde olmadığı belirtiliyordu. Anadolu ile temas kurulduktan sonra onaylama Antlaşmayı tartışmak için değil, onaylamanın gerekliliğini onlara açıklamak ve uzlaşmayı kolaylaştırmak için gerekliydi. Onun için temas kurulabilmesi bakımından en az bir aylık bir erteleme isteniyordu. Son olarak onaylamadan bağımsız olarak gecikmeksizin mali ve iktisadi yardım isteniyordu.[9]

Bir İngiliz istihbarat yazanağına göre Meclis-i Vükela Ankara ile uzlaşmak için bir heyet göndermeye karar verirken uzlaşma olmaması durumunda Antlaşmayı silah zoru ile kabul ettirecekti. İstanbul Antlaşmayı onaylayacak sonra da zorla kabul ettirmek için orduyu örgütleyecekti. Damat Ferit'in İç Savaş'ta yenilgisi apaçık ortadayken Damat Ferit'i reddederek iktidara gelen Tevfik Paşa Hükümeti'nin böyle bir şeyi tasarlaması bile olanaksızdı.[10]

III

Maymunun Isırdığı Kral – Savaşkan Yeni Kral

Yunanistan Balkan Savaşlarından yorgun çıktığı için Dünya Savaşı karşısında önce tarafsız kaldı. Ocak 1915'te Çanakkale Harekâtı hazırlanırken İtilaf Yunanistan'a savaşa katılmasına karşılık İzmir ve bölgesini önerdi. Yalnız Yunanistan'ın Kavala'yı Bulgarlara vermesi gerekiyordu. Başbakan Venizelos (1864-1936) bundan yanaydı, fakat Kral Konstantin (1868-1923) yanaşmadı ve Venizelos çekilerek yerine muhalefet önderi Demetrios Gunaris (1867-1922) geldi (6 Mart 1915).

Venizelos Haziran 1915 seçimlerini kazandıktan sonra 22 Ağustos'ta iktidar oldu. Konstantin'i Selanik'e bir Fransız-İngiliz çıkarması yapılmasına göz yummaya razı etti. Böylece üç Fransız, bir İngiliz tümeni Selanik'e geldi. Fakat savaşa katılmaya gelince, Konstantin yan çizdi. Venizelos istifa etti (5 Ekim). İngilizler Kıbrıs'ı önerdilerse de Konstantin kanmadı. Çünkü harp okulunu Almanya'da okumuştu ve Alman İmparatoru II. Wilhelm'in kız kardeşiyle evliydi. Yunanistan'ın uzun kıyıları dolayısıyla İngiliz

donanması karşısında zayıf durumda olduğu için uzun boylu bir Almancılık yapacak durumda olmamakla birlikte, Venizelos'un İtilaf yandaşlığına sıcak bakmıyordu. Sonunda Yunan Hükümeti İtilaf'a karşı "yardımsever" bir tarafsızlık gütmeyi kabul etti.

Venizelos Yunanistan'ın Megali İdea yayılmacılığının İtilaf'ın desteğiyle büyük atılımlar yapabileceğini düşünüyordu. Bu uğurda savaşmayı da göze alıyordu. Konstantin ve yandaşları ise daha ihtiyatlı ve toplumsal alanda dahi daha tutucu bir siyasadan yanaydılar. Fakat Fransız-İngiliz kuvvetlerinin Selanik'e çıkmasına razı olup, savaşa katılmamak çelişik bir durumdu.

14 Ekim 1915'te Bulgaristan İttifak'tan yana savaşa girince işler karıştı. Bulgar kuvvetleri Yunanistan'a girmeye başladılar. Daha önce, Ağustos'ta Makedonya'daki Venizelosçu subaylar Etniki Amina (Ulusal Savunma) diye bir örgüt kurdular. Hareketi benimseyen Venizelos 29 Eylül'de Girit'te geçici bir hükümet kurdu. 9 Ekim'de Selanik'e geldi ve 23 Kasım'da Almanya ve Bulgaristan'a savaş ilan etti. İngilizler geçici hükümeti tanıdılar. Böylece bir yanda Konstantinciler, bir yanda Venizelosçular, Ulusal Bölünmüşlük (Etnikos Dihasmos) olayı iyice derinleşti. Dış siyaset bakımından Almanya Konstantin'i, İngiltere ile Fransa Venizelos'u destekliyordu.

Fransa ve İngiltere Konstantin Hükümeti'ne her türlü baskıyı yapıyordu. Konstantin'in denetlediği bölgede Venizelosçulara, Venizelos'un denetlediği yerlerde Konstantincilere yönelik tasfiyeler yapıldı. Sonunda Atina'daki Fransız temsilcisi 11 Haziran 1917'de İtilaf adına krala çekilmesi için bir ültimatom sundu. Kral çekildi, fakat tahta büyük oğlu Veliaht Georgios değil, küçük oğlu Aleksandr (1893-1920) getirildi. Venizelos Atina'ya dönüp başbakan oldu. Yunanistan güya "birleşmiş" oldu. 570 yargıç, 6500 memur, 2300 subay, 3000 jandarma ve astsubay, 880 deniz subayı görevden alındı. Sansür dahil, baskı düzeni kuruldu. Müttefik devletlerle ilişkilere son verildi ve İtilaf ile birlikte savaşa girildi (27 Haziran). Kral ve veliaht ülkeyi terk ettiler.[1]

Görüldüğü üzere bu sıralar Yunan toplumunda müthiş bir kutuplaşma oluştu. Nitekim 12 Ağustos 1920'de (Sevr'in imzalanmasından iki gün sonra), emekli edilmiş iki genç subay Paris'te

Lyon Garı'nda Venizelos'a suikast girişiminde bulundular. Venizelos yaralı olarak kurtulduysa da suikast toplumda büyük çalkantılara yol açtı. Venizelosçu olmayan gazeteler tahrip edildi. Venizelos'un muhafızı olan bir silahlı birlik düşün adamı İon Dragumis'i (1878-1920) gözaltına aldı, sonra da öldürdü (13 Ağustos). Karşılıklı cinayetler işlenmeye başladı.[2] Suikast Venizelos'un psikolojisini çok etkiledi.

Eylül sonunda Aleksandr bir gün sarayının küçük hayvanat bahçesinde köpeğiyle dalaşan bir maymunu ayırayım derken maymun ve eşi tarafından ısırıldı. Yara mikrop kapınca kral hastalanıp öldü (25 Ekim 1920). Tahta kimin geçeği tartışılırken[3] Venizelos sırası gelmiş ama savaş var diye erteleyebildiği genel seçimleri yaptırarak halktan destek almayı umdu. Yunanistan'a Güney Epir, Makedonya'yı (Balkan Savaşlarında), Trakya ve İzmir bölgesini kazandıran siyaset önderi olarak seçim zaferini "çantada keklik" görmekteydi. Yunanistan'ı bu denli büyüten bir başbakan için bu doğal bir beklentiydi. Ne var ki, 14 Kasım 1920 seçimlerini büyük çoğunlukla (369 sandalyeden 251 sandalye) Venizelos karşıtları kazandı. Anlaşılan 1912'den beri süregelen savaş durumu seçmeni bıktırmıştı. Venizelos Kızıllara karşı savaşsın diye Rusya'ya askeri birlikler göndermekten geri kalmamıştı. Gunaris ve muhalefet sözcülerinin "Çocuklarınızı geri getireceğiz" propagandası çok tutmuştu.[4]

Yeni hükümet Konstantin'in krallığı için bir halk oylaması yaptı (5 Aralık 1920).[5] Konstantin'in krallığı hemen hemen oybirliğiyle kabul edildi. (Venizelosçular oylamayı boykot etmişlerdi). Daha önce yapılan toplantılarda halkın "İzmir'i istemiyoruz! Trakya'yı istemiyoruz!" diye bağırdıkları söyleniyor. İzmir'de barış ve terhis bekleyen askerler, ellerinde kralın resmi ve zeytin dalları, gösteriler yaptılar. Subaylar engel olamadılar. Başkomutan Paraskevopulos subayları toplayarak, yeni komutan gelinceye dek kendisine güvenip güvenmediklerini sormak gereksinimini duydu. Kralcı subaylar Steryadis'ten polis ve basın bürosunun müdürlerinin değiştirilmesini istedilerse de o bu isteği reddetti.[6]

Seçim sonuçları İtilaf'ı da sarstı. Mücadele ettikleri bir Alman dostunun tahta gelmesi olasılığı büyük tepkilere yol açtı. Fransız

Le Temps gazetesi mantık sınırlarını zorlayarak, Trakya ve İzmir'in Yunanistan'a değil, Venizelos'a verildiğini öne sürdü. Aynı yazıda Türkiye'yi Rusya ile ittifaka iten köhne siyasetin gözden geçirilmesi gerektiği de söyleniyordu. Bir Fransız haberi de İngiltere ve Fransa'nın Konstantin'in geri dönüşünü önlemek için her şeyi yapmaya kararlı olduklarını, Yunanistan'ın bu davranışının kaçınılmaz olarak İtilaf'ın Sevr'e bakışında değişikliklere yol açacağını belirtiyordu. Yunan ordusu İngiltere tarafında finanse edildiğinden, bu destek olmadan çaresiz kalacaktı. Öte yandan başta Ağa Han 15 Hintli ve İngiliz ileri geleni Kasım'da Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'na bir dilekçe sunarak, Sevr'in çok ağır ve haksız hükümler içerdiğini, bunların savaşa girerken duyurulan ilkeleri çiğnediğini, İngiltere'nin Müslümanların sadakatini yeniden kazanması için antlaşmanın gözden geçirilmesi gerektiğini açıkladılar.[7]

Yunanistan ilk kertede İngiliz uydusu olduğu için, onlar soruna daha soğukkanlı yaklaştılar. Curzon'un 27 Kasım'da Fransa'ya gönderdiği notada yalnızca düşmanca tutumlarla Konstantin'in dönüşünün önlenip önlenemeyeceği soruluyordu. Siyasal ilişkilere son vermek Alman etkisini artırırdı. Trakya ve İzmir'in boşaltılmasına Konstantin karşı çıkabilirdi. Ayrıca, boşaltma durumunda bu bölgelerin yönetimini İtilaf üstlenemeyeceğine göre, yönetecek bir devlet bulmak gerekiyordu. Curzon'ın önerisi şuydu:

1. Konstantin'in geri dönmesine karşı konulmaması.
2. Yunan ordusunun varlığının Yakındoğu'da düzenin tek teminatı olması.
3. Almanya ile ilişkili görevlilerin ayıklanması.
4. Müttefik denetimi altında olmayan herhangi bir borçlanmanın olmaması.
5. Koruyucu devletlerin (Barış Konferansı'nın) izni olmadan ittifak yapamamak.
6. Yüksek Kurul'un izni olmadan İzmir, Trakya vb. konusunda Yunanistan ve Türkiye'nin anlaşma yapmaması.

L. George'un da böyle düşündüğünü varsayabiliriz. Burada ilk iki maddede işin esası dile getiriliyordu. Kalan maddeler Yunanistan'ın uydu ya da maşa devlet niteliğini vurguluyordu.[8]

Fakat Fransa'nın heyecanlı tepkisini de tatmin etmek gerekiyordu. Yunan Hükümeti'ne 3 Aralık günü İtilaf bir nota vererek Konstantin'in yeniden tahta oturmasının onun savaş sırasındaki "sadakatsiz" hareketlerini onaylamak anlamına geleceğini, bu durumda İtilaf'ın hareketlerinde kendini serbest sayacağı uyarısı yapıldı. 5 Aralık'ta halk oylaması yapıldı. Sonuç belli olduktan sonra sunulan ikinci bir notayla Konstantin'in krallığı halinde iktisadi yardımın kesileceği bildirildi. Yunanistan ABD kredilerinin tümünü kullanmış; 10 milyon sterlinlik İngiliz kredisinin 3,5 milyonunu, 10 milyon sterlinlik Fransız kredisini henüz kullanmamış durumdaydı.[9]

Bu arada İtalyanlar Fransızlarla İngilizleri çıldırtacak şeyler yapıyorlardı. Onlar, Konstantin Atina'ya gelir gelmez temsilcilerini çekmeyi, İtalyanların da bunu yapması için kararlıydılar. Fakat Konstantin'e sürgünde olduğu İsviçre'den Venedik'e gelişinde öyle tantanalı resmi bir karşılama yapıldı ki, Fransa ve İngiltere İtalya ile aralarındaki çatlak fazla sırıtmasın diye diplomatik ilişkilerini sürdürmek zorunda kaldılar. Yalnız, Yunan Hükümeti ile ilişkileri Konstantin'i dışlayarak yürüteceklerdi. Babıâli'nin Paris temsilcisi Nabi Bey'e göre, İtalya'nın Londra Bildirisi'ne katılması dolayısıyla Kont Sforza'ya ülkesinde o denli ağır eleştiriler gelmişti ki İtilaf'ın anlaşma halinin ne kadar süreceği belli değildi.[10]

İtalya'nın oyunbozanlığı yüzünden Konstantin'e gösterilecek tepki tümüyle simgesel düzeyde kalacaktı. Curzon'un Fransızlarla anlaşarak bulduğu bir tepki formülü de şöyleydi:

1. Konstantin Atina'ya döndüğünde oradaki İtilaf elçileri kenti terk ederek görevlerini işgüderlere bırakacaklardı.

2. İngiliz donanma, Fransız kara kuvvetleri, İtalyan jandarma yardım (danışma) heyetleri geri çekilecekti.

3. Konstantin'in döndüğü gün Pire'de İtilaf'ın bulundurduğu savaş gemileri limanı terk edecekti.[11]

Türk topraklarında Yunan işgalinin sona ermesi olasılığının bir yönü daha vardı. Yunan işgali daha İzmir işgal edilirken yağma ve kırımla başlamıştı ve hep öyle sürdü. Yine başından beri Osmanlı Rumları Yunan ordusunda hizmet ettiler. Dolayısıyla suç ortağı

oldular. Demek ki Yunan ordusunun işgale başladığı andan başlayarak, işgalin son bulduğu ana değin Rumların o orduyla birlikte göç etmesinin gündeme geleceği tahmin edilmeliydi. Ne var ki Yunanlı/Rumların çoğunluğu herhalde ırkçılıktan da, sırtlarını Batı emperyalizmine dayamış olmaktan da kaynaklanan aşırı şişmiş bir özgüvenle böyle bir olasılığı akıllarına bile getirmiyorlardı. Getirselerdi belki öyle davranmazlardı.

Demek istiyorum ki, Konstantinciler seçmenden aldıkları vekâlete sırtlarını dönüp Venizelosçu bir siyasete karar verirken ülkelerin ittifak karşısındaki borca batıklığı, zavallılığı kadar "zalimdaşları" olan Osmanlı Rumlarını da düşünmüş olabilirler. İktidarlarının ilk günlerinde seçmenden aldıkları vekâletlerine içtenlikle sadık kalmaya niyetli olduklarını gösteren bir kanıt var. 25 Kasım'da İzmir'den İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bildirildiğine göre 1916, 1917, 1918'lilerin (4, 3, 2 yıllık askerler) terhis edilmeleri için buyruklar gelmiş. Ne var ki Y. Komiser Rumbold 2 Aralık'ta buyrukların iptal edildiğini bildiriyordu.[12] Sonuçta çok kısa sürede Konstantin'in bağımsız bir siyaset güdemeyeceğine ve Venizelosçulaşmaktan başka bir çaresi olmadığına karar verdiği anlaşılıyor. Bunun sonucunda, o da Venizelos gibi şahin ve yayılmacı oldu.

Neologos gazetesinin bildirdiğine göre Yunan Başbakanı Rallis şöyle diyormuş: En çok 2-3 ay içinde bitirilmesi gereken İzmir seferi çok sürmüştür. "Serseri Mustafa Kemal'in" işini şimdiye değin bitirmiş olmalıydık. Başını "suret-i katiyede" kırmak için niye durduğumuza hayret ediyorum. Cephe pekiştirilecek ve seferin sonu hızlandırılacaktı.[13]

16 Aralık'ta Atina'dan özel bir muhabirin yazdığına göre Yunanistan'ın işgal ettiği yerleri boşaltması yönündeki Fransız-İtalyan tasarısı Trakya'da İç Savaş'a, İyonya'da kırıma yol açardı. M. Kemal ve belki Karabekir'in bu durumda yandaşlarını denetleyebilecekleri kuramsal bir görüştü. Türk jandarmasının yabancı, özellikle Fransız subayları komutası altına girmesi, Rumeli'de Balkan Savaşı'na yol açan baskılara, ya da 1915'te Ermeni kırımına engel olamamıştı. Sevr'de azınlıkları korumak için konulan hükümler yetersizdi.

Aynı muhabire göre ikinci bir tasarı Yunanlılar Doğu Trakya ve İyonya'dan çekildiklerinde buraların "uluslararasılaştırılması" yönündeydi. Bu, uluslararası güçler tarafından işgal anlamına mı geliyordu? İyonya sınırları kolay savunulabilir olmadığına ve Trakya ile İyonya tek başlarına ordu besleyemeyeceklerine göre, İngiliz ve Fransız desteği gerekirdi. Ama buna da o iki ülkenin vergi yükümlüleri razı olmazlardı.[14]

Emperyalizmin böl-yönet siyasasını kullanmaktan geri durmayan Yunanlılar, işbirlikçi Türk, Ermeni ve Çerkeslerden yararlanmışlardır. İşbirlikçi Çerkeslere örnek olarak Anzavur'la ilgili bir habere değinmek istiyorum. Balıkesir'de çıkan *Balıkesir* gazetesinin bildirdiğine göre, Anzavur bu sıralarda kente gelmiş. Sol yanında bir subay (Yunanlı?), arkasında silahlı oğlu Kadri Bey ve Manyas'ın Kızılkilise eşrafından Çerkes Hasan Bey varmış. Selam vererek doğru Yunan Merkez Komutanlığı'na gitmiş. Orada bir saat kaldıktan sonra Belediye Reis Vekili Bozokzade Mehmet Efendi ile misafir olacağı belediye dairesine geçmiş. Gazeteci mülakat yapmış. 14 gün önce İstanbul'dan Çanakkale'ye gelmiş. Oradayken Gönen olayı olmuş. Derhal oraya gitmiş. "Kemalistlerin" propagandasına kapılan Müslümanlara nasihat etmiş. "Teşkilat-ı Mahsusa ile" fenalık yapanları yakalayarak işgal hükümetine teslim edeceğini söylemiş ve bu konuda eşraf ile anlaşmış. Sonra Bandırma'ya geçmiş. Orada da eşraf ile görüşerek faillerin yakalanmasında işgal kuvvetlerine yardımcı olmak noktasında söz almış. Balıkesir'de de eşrafı toplamış. Anlaşırlarsa gerek Müslümanların gerek "namuskâr bilcümle Hıristiyanların" iyilikleri için Manisa'da Yunan Kolordu Komutanı'ndan izin alarak "işe koyulacağını" söylemiş. Eşraf "teşkilatın" jandarma biçiminde resmi olmasını yeğliyormuş. Fakat gönüllü olmak isteyenlerin saptanıp defterinin işgal komutanlığına verilmesini de uygun görmüşler.

Görülüyor ki İç Savaş'ta yenilgiye uğrayan Anzavur, şimdi ihanetini daha da ileri götürerek etkin biçimde Yunanlılara hizmet için ortaya atılmıştır. Bu işe girişmesinde Tevfik Paşa Yönetimi'nin bir payı olmadığını kabul edersek, Padişahın bir payı olup olmadığı sorulabilir.

Balıkesir gazetesinde Balıkesir Yunan Merkez Komutanı Karaiskalkis'in bir bildirisi yer alıyordu. Gazetenin 2 Kasım 1920 sayısında "Kemalilerin" Soğukluk Kirmastı civarına geldikleri yalanlanıyordu. Yunanlıların işgale son verecekleri de yalandı. Tersine, M. Kemal'in kuvvetleri "bir tane kalıncaya" değin takip olunacak ve onlara yatkın olanlar olursa derhal yakalanıp Divan-ı Harp'e verilecek, idam olunacaklardı.[15]

Daha sonraki bir habere göre İzmir'den Bandırma'ya dönen Anzavur Balıkesir bölgesinde asayişi sağlamak ve çeteciliğe son vermek için İzmir Yunan Başkomutanlığı tarafından ve Yunan subaylarının denetiminde Biga, Gönen ve Manisa Çerkesleri arasında "teşkilat icrasına" memurmuş. Yalnız asayişi bozanları ve "eski Millîci eşkıyasını tedip" edebileceklermiş.[16]

IV

Önderlik Boşluğu ve Çerkes Ethem Olayı

Bir önceki ciltte anlatmıştım. Yunan ordusunun 22 Haziran taarruzu sonucunda hiç zorlanmadan iki haftada Bursa'yı ele geçirmesi (8 Temmuz) M. Kemal'in önderlik konumunu çok sarsmıştı. Doğan boşluktan yararlanmak isteyen Celalettin Arif ve Hüseyin Avni'nin, Karabekir'i de yanlarına alarak Doğu Anadolu'da başarısız bir kurtarılmış bölge yaratma girişiminde bulunduklarını görmüştük.[1] Karabekir önce bu girişime yatkınlık gösterdiyse de, Arif'le Avni'nin idaresizliği karşısında yeniden M. Kemal'in yanında yerini aldı. Dolayısıyla onların girişimi başarısız oldu.

Söz konusu boşluktan başka bir yararlanma girişimi de Çerkes Ethem'indir. Bilindiği üzere Ethem Anzavur ve Düzce-Bolu İsyanı'nı bastırıp, Kuva-yı İnzibatiye'yi bozguna uğratarak son derece yaşamsal bir rol oynamıştı.

Bu girişimi anlatmadan önce Çerkes Ethem (1885-1948) üzerinde durmak istiyorum.[2] Ethem'in babası Bandırma ve Mihaliç arasındaki Emre köyünde oturan, çiftlik sahibi soylu bir Çerkes

boyundan Ali Bey'di. Ethem, Ali'nin beş oğlundan en küçüğüydü. İki ağabeyi zaptiyelerle birlikte Rum eşkıyasına karşı savaşırken şehit oldular. Kalan iki ağabeyi (Tevfik ve Reşit) Harbiye'yi bitirip subay olmuşlardı. Baba ve oğulları İttihatçı idiler. Ali en küçük oğlu Ethem'in üzerine titriyordu, çok istediği halde askeri eğitim almasını önledi. Fakat Ethem rüştiyeyi bitirdikten sonra evden kaçtı. Bakırköy Küçük Zabit (Astsubay) Mektebi'ne gidip birincilikle mezun, zabit vekili oldu. Balkan Savaşı'na ve Dünya Savaşı'na katıldı, ikisinde de yaralandı. Dünya Savaşı'nda Rauf Bey'le Teşkilat-ı Mahsusa çerçevesinde İran ve Irak'ta hizmet etti. Yaralanmalar sonucunda olacak, Ethem'i zaman zaman yoklayan (ne türden bir hastalık olduğunu bilmiyoruz) ağır bir mide hastalığı vardı. Hastalandığında dayanılmaz sancılar çekiyor, ateşi yükseliyordu. Düzelebilmek için bazen haftalarca dinlenmesi gerekiyordu.

Ethem'in ikinci derdi ağabeyleri subay olmuşken onun bu olanaktan yoksun bırakılmış olmasıydı. Ağabeyleri mektepli, kendisi alaylı gibiydi. Olasılıkla ağabeylerini kıskanıyor, subaylar karşısında aşağılık karmaşası (kompleksi) duyuyordu. Üçüncü bir sıkıntısı evlenmemiş, çoluk çocuk sahibi olmamış olmasıydı. Söylendiğine göre 15 yaşındayken nişanlanmış, fakat savaşmayı çok sevdiğini, savaştan sağ çıkabileceğini sanmadığını söyleyerek nişanı bozmuş.

Ailesi İttihatçı olduğu için Ethem'in de Teşkilat-ı Mahsusacı olarak ilerici bir duruşu vardı. Nitekim Milli Mücadele'de de Anzavur gibi birçok Çerkes Padişahçı oldukları halde, o demokratik-ulusçu hareket hesabına Padişahçı isyanları başarıyla ezmekten geri durmamıştı. Ama öte yandan ilkel yönleri de vardı. Girdiği yerlerde varlıklıları soyup soğana çeviriyordu, zorbaydı, eşkıya idi, kabadayı idi.

Yukarıda sırası geldikçe Ethem'in yararlılıkları anlatıldı.

1920 Haziran'ının başında Yozgat'ta Çapanoğlu İsyanı başladı. İsyan ciddi boyutlara ulaşınca Ethem'i çağırdılar. 19 Haziran'da Ankara'ya geldi. Oysa üç gün sonra Yunan büyük taarruzu başlayacaktı. Yozgat'a geçen Ethem 26 Haziran'da Ankara Valisi Yahya Galip'in ayaklanma karşısındaki savsaklamaları yüzünden ağabeyi Tevfik Bey'in başkanlığındaki Divan-ı Harp'te yargılanmak üzere kendisine gönderilmesini istedi. Ethem her zaman bü-

yük şiddet uyguladığı için giderse büyük olasılıkla idam edilecekti. Atatürk Galip'in azledildiğini, ayrıca hastalığından dolayı gelemeyeceğini bildirdi. Söylendiğine göre, Ethem kızmış ve M. Kemal'i Meclis kapısında asacağını söylemiş.[3] Anlaşılan Yozgat İsyanı'nı da bastırdıktan sonra Ethem iyice şımarmış, iyice megaloman olmuştu. Birçok komutan, birçok mebus kendisine hayrandılar. Savaşın ancak Kuva-yı Milliye ile kazanılabileceğini, düzenli orduya gereksinim olmadığını, zaten oluşturulamayacağını düşünüyor ve söylüyorlardı. O sıra Yunanlıların dehşet saçarak gelişen büyük taarruzları olmasa Ethem belki de M. Kemal'e karşı bir darbe tezgâhlayabilirdi. Ethem, Yozgat dönüşü M. Kemal'in onunla karşılaşmamak için Eskişehir ve Afyon'a gittiğini iddia ediyordu. O gün M. Kemal Meclis kararıyla bir mebus heyetiyle cepheye gitti. Bir iddiaya göre de Ethem "hesaplaşmak" niyetiyle istasyondaki evinde hasta yatan M. Kemal'in yanına gitmiş. Alınan önlemleri görünce niyetinden vazgeçmiş. Ertesi gün (18 Temmuz) M. Kemal'in maiyet subayı İsmail Hakkı (Tekçe) komutasında bir BMM Muhafız Takımı (sonra tabur olacaktı) kuruldu. 19'unda Ethem Eskişehir'e hareket etti. 25'inde Kuva-yı Tedibiye Komutanlığı'na, daha sonra Kütahya Mıntıka Komutanlığı'na atandı.[4]

Sabahattin Selek'e göre Ethem'leri Eskişehir'e ve Garp Cephesi Komutanlığı'nın emri altına göndermek "nezaket ve siyasetle" çözülmüş bir sorun olmuştu. Selek'in bir subayın değerlendirmesine dayanarak yazdığına göre, onlar merkezi konumu olan Ankara'da kalarak çıkacak isyanları bastıracak hazır bir kuvvet olmak istiyorlardı. "Vatani hamiyet" sözü edilerek ve "koltuklanarak" gönderilmişler. Bu işte Ali Fuat'ın "hâkimane" komutanlığı sayesinde "gemi azıya" almamışlar.[5] Bu anlatış abartılı bir yumuşatmaya benziyor.

Başka bir açıklamaya göre ise suikastı önleyen Topal Osman'dır. M. Kemal düzenli orduya geçme kararı alınca, Ethem'in olası tepkisini karşılamak için 21 Ekim 1920'de Topal Osman'ı Ankara'ya çağırdı. 7 Kasım'da Ali Fuat'ı Ankara'ya çağırdı. 8 Kasım'da Osman (ve adamları) Ankara'daydılar. A. Fuat'ın Cephe Komutanlığı görevinden alınması karşısında tutamaksız kalan Ethem iki kez M. Kemal'e suikast girişiminde bulundu: Biri o hastayken (17 Kasım),

ikincisi otomobille Taşhan'dan (Ulus'tan) geçerken otomobili durdurma girişimiyle (27 Kasım). Kılıç Ali ve Teoman Alpaslan böyle anlatıyorlar. Birinci girişim dolayısıyla Alpaslan kimi belgeler de zikrediyor. İki girişimde de M. Kemal'i kurtaran Osman'mış.[6]

Bundan sonraki haftalar ve aylar hemen hep olumsuz gelişmelerle doludur. 19 Temmuz'da II. Düzce ayaklanması çıktı (23 Eylül'de bastırılabildi). 10 Ağustos'ta Sevr Antlaşması imzalandı. 29 Ağustos'ta Uşak düştü. 1 Eylül'de Bakû Doğu Halkları Kurultayı başladı. Burada Müslüman delegeler Enver'e büyük tezahürat yaptılar. Sarıkamış hezimetinin sorumlusu adeta yeniden dünyaya geldi. İsmet, o bozgun havasında 2 Eylül'de, Karabekir'le Ali Fuat'a başkenti Sivas'a taşıma kararını bildiriyor, görüşlerini soruyordu.

Bu olumsuz ortamda Celalettin Arif ile Hüseyin Avni'nin Doğu Anadolu'da kurtarılmış bölge darbe girişimi tezgâhlanıyordu.[7] 15 Ağustos'ta (Sevr'in imzalanmasından 5 gün sonra) Arif iki aylık izin alarak, mebusu olduğu Erzurum'a gitti. Bir diğer Erzurum mebusu olan Hüseyin Avni ile çalışmalarını başlattı. Bu ikisi Ankara'da Rıza Nur'a Erzurum'da halkı ayaklandırıp M. Kemal'i düşüreceklerini söylemişler. Nur, Karabekir'i razı ederler ise işe girişmeleri tavsiyesinde bulunmuş.[8] Nitekim, M. Kemal, Karabekir'e komploculuğun iki yüzlülüğünü gösterince Karabekir onlara desteğini kesti, girişim başarısızlığa uğradı (Eylül).

Henüz düşman işgaline uğramamış ama düşman işgal bölgesine yakın Adapazarı, herhalde kendini kurtarmak için Ekim sonunda İzmit'e bir heyet gönderdi. Orada Yunan komutanıyla görüşerek bir çeşit uzlaşma siyaseti gütmek istedi.[9]

Başka bir gelişme önceki ciltte ele aldığım Yeşilordu idi. Atatürk'ün *Nutuk*'ta anlattığına göre bu kuruluş, İç Savaş'ta ordu birliklerinin Padişahçı isyancılar karşısında savaşmamalarını ya da etkili savaşmamalarını sağlamak amacıyla, öte yandan Kuva-yı Milliye birliklerinin etkili savaş vermeleri olgusu karşısında oluşturulmuştu (Mayıs 1920). Yani düzenli ordu yerine Kuva-yı Milliye'yi güçlendirip yayacak bir örgüt olarak düşünülmüştü.[10]

Fakat Yeşilordu'nun kurucuları arasında Ethem'in ağabeyi Reşit de vardı. O kanaldan daha sonra Ethem ve Tevfik de örgüte

girdiler ve adeta onu M. Kemal'in elinden aldılar. M. Kemal bunun üzerine Yeşilordu'yu dağıtmak istedi, fakat bu kolay olmadı. Çünkü Yeşilorducu mebuslar Meclis içinde Halk Zümresi diye bir topluluk kurdular.

M. Kemal 4 Eylül'de Dahiliye Vekâleti için yapılan seçimi bir kuvvet denemesi haline getirip seçilmiş olan Nâzım'ı istifa etmek zorunda bırakarak Refet'i seçtirdi. M. Kemal'in Yeşilordu'yu dağıtmasıyla birlikte bu sayede Ethem de Meclis'teki mebuslara kadar uzanan bir siyasal örgütlenme olanağı bulmuş oldu.

Emel Akal'ın yeni çıkan çalışmasında Refet-Nâzım olayı bir kırılma noktası olarak sunuluyor. Akal, Sovyetler'le ittifakın mimarı olan M. Kemal'in Yeşilorducuları dışlayarak "anti-Sovyetik, anti-komünist, saltanata yakın ve İngilizci" Refet'i "en yakın" çalışma arkadaşı seçtiğini artık "meclisteki İngilizci kanatla" ittifak yaptığını söylüyor. Maalesef bu çözümleme bence pek doğru değil. Meclis'te İngilizci bir kanat bulunduğu söylenemez. Sovyet dostluğu, yaşadığı sürece Atatürk'ün dış siyasetinin temel taşı olmuştur. Refet'e yakıştırılan nitelemeler de abartılı. Sanırım M. Kemal'in Nâzım'a itirazı onun hükümete girmek istemesini, Erzurum'dan Celalettin Arif-Hüseyin Avni, Kütahya'dan Ethem'in hareketleri gibi iktidarına karşı bir hamle olarak değerlendirmesinden ileri gelmektedir.[11]

Ethem'in önemli başka bir kazanımı da Ali Fuat Paşa'ydı (Cebesoy). Ali Fuat, M. Kemal'in Harbiye arkadaşı, Amasya Askeri Örgütü'nün beş komutanından biriydi. Sivas Kongresi onu Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı olarak atamıştı. Böylece Kuva-yı Milliye ile içli dışlı olmuştu. 7 Temmuz 1920'de Garp Cephesi Komutanı atandı. Ama anlaşılan Kuva-yı Milliye'den düzenli orduya geçişi yapamamıştı. Çünkü Gediz taarruzuna hazırlık olarak yapılan toplantıda (16 Ekim), yalnız 8. Fırka Kumandanı İzzettin (Çalışlar) üniformalıydı, A. Fuat, Kâzım (Özalp) Kuva-yı Milliye kıyafetindeydiler.[12] O arada Konya İsyanı'yla da uğraşmakta olan Genelkurmay Başkanı (İsmet Bey) Yunanlıların üstün kuvvetlerine karşı böyle bir taarruzu uygun görmüyordu. Buna karşın taarruz 24 Ekim'de yapıldı. Gediz kurtarıldı, ama Yunanlılar üç gün sonra Gediz'i geri aldılar.[13]

Bu esnada A. Fuat, Ethem'in uydusu durumundaydı. Rıza Nur'a bakılırsa, Fevzi "A. Fuat ve Ethem ordu ile Ankara'yı basacaklar" demiş. Doğruysa demek ki M. Kemal'in askeri darbeyle devrilmesi olasılığı söz konusuymuş.[14] Ama Gediz dolayısıyla emre itaatsizlik vardı. Ayrıca, iktidar boşluğu dolmaya yüz tutmuştu. Eylül'de Ermenistan yenilgiye uğratılmış, Sarıkamış kurtarılmıştı. Ekim'de (ilk kez) Ethem'in katkısı olmaksızın Konya İsyanı bastırılmıştı. Sovyet para ve silah yardımı gelmeye başlamıştı. Düzenli ordu kurma çalışmaları ilerliyordu. Çok önemli bir gelişme, İstanbul'daki Harbiye'den öğretmenleriyle gelen öğrencilerin 1 Kasım'da subay çıkmalarıydı. (Buna aşağıda biraz daha ayrıntılı değineceğim.) M. Kemal askeri disiplinin gereğini yaptı. 7 Kasım'da A. Fuat'ı Ankara'ya çağırdı. İstasyonda koca general, Kuva-yı Milliye kıyafetiyle, omuzunda asılı bir filintayla (küçük tüfek) trenden indi.[15] Belki de Ethem'in, M. Kemal'in yerine getirmeyi düşündüğü A. Fuat, Moskova Büyükelçiliği'ne sürüldü. Bundan önce M. Kemal subay olan Anadolu Demiryolları Müdür-i Umumi'si Behiç Bey'i (Erkin) araya sokarak işi çözmeye çalışmıştı. Önce rakı sofrasında onun komünizm konusunda ağzını aradı. Özellikle Eskişehir'de önüne gelen komünist olmuş, başta Ali Fuat, subaylar üniformalarını çıkarmışlardı. M. Kemal söyleşiden Behiç'in komünist olmadığını (ya da az komünist olduğunu) anlayınca ona şunu söyledi: "Öyle ise git, Ali Fuad'a söyle, bu kara kuvvetle (Ethem'i kastederek) bu iş yürümez, ordu yapmak lazımdır" dedi ve A. Fuat'a gönderdi. Uzun tartışmalara karşın A. Fuat tutumundan vazgeçmedi. M. Kemal için "O buranın vaziyetini bilmez" diyordu. Ankara'ya dönen Behiç durumu anlattı. M. Kemal "Ya öyle mi, o halde bu işi başka türlü halledelim" dedi.[16] Garp Cephesi'nin kuzey kesimine İnönü, güney kesimine Refet atandılar. İkisi de Ethem'in uydusu değildi. Düzenli ordu dönemi açılıyordu. Bu bir yol ayrımıydı. Ethem ya askeri disipline uyacak, ya da çekilecekti. Ve tarihe üç önemli isyan bastırmış, Halife Ordusu'nu bozguna uğratmış bir komutan, büyük bir milli kahraman olarak geçecekti. Fakat yanlış bir durum muhakemesi sonucu, belki de önderlik boşluğunun sürdüğünü sanarak asi olmayı seçti. Bu yanlış seçimde yukarıda değinilen

Ethem'in ilkel yönleri (zorbalık, eşkıyalık, kabadayılık) olduğu kadar şımarıklığı (büyüklük hastalığı) da rol oynamıştır denilebilir.

Atatürk *Nutuk*'ta Ethem'in kafa tutmalarını sıralıyor.[17] Bunlardan bazıları şöyleydi:

1- Batı Cephesi Komutanlığı Ethem'in Kuva-yı Seyyare'sinin dışında merkezin habersiz olduğu bir Karakeçili müfrezesinin varlığını keşfetti (17 Kasım). Bu konuda Komutanlığın bilgi isteklerine aldırılmadı.

2- Komutanlık askerlerin cephe gerisi, kışla dışı mülki (sivil) konulara karışmamasını isterken, Ethem buna da aldırmıyordu.

3- Cephe komutanlığı Kuva-yı Seyyare'nin "Birinci Kuvve-i Seyyare" olarak adlandırılmasını buyurduğu halde, Ethem kendine "Umum Kuva-yı Seyyare ve Kütahya Havalisi Komutanı" demekte ısrar ediyordu.

4- 21 Kasım'da cephe komutanlığına Ethem'in vekili Tevfik'in (bu sırada Ethem hastaydı ve bu yüzden Ankara'daydı) gönderdiği raporda Gördeslilerin düşmanı çağırdıkları iddia ediliyordu. Böyle bir çağrının ancak Türk tarafının (K. Seyyare) zulmünden korkulmasından kaynaklanabileceği mantığı ile hareket eden İsmet, genel bir buyruk yayımladı. Hıyaneti muhakkak olsa da hiçbir köy yakılmayacak, ahaliden kimse hiçbir suçtan idam edilmeyecekti. Casuslar, hainler İstiklal Mahkemesi'ne gönderilmeliydiler. Tevfik bu buyruğa itiraz etti.

5- Cephe komutanlığı bütçe yapabilmek için birliklerin dökümünü isteyince (22-23 Kasım) Tevfik askerlerinin serseri, okumasız yazmasız olduklarını, subay görünce "Azrail görmüşçesine" isyan ettiklerini, onun için Kuva-yı Seyyare'nin başından beri olduğu gibi "gelişigüzel" yönetilmesi gerektiğini bildirdi.

6- Tevfik Gördeslilerle ilgili sorun dolayısıyla İsmet'in genel buyruğuna alınmıştı: "...bizim adaletsiz, emniyetsiz, namussuzcasına hareket ettiğimizi ilan ediyor." Bu yüzden de günlük raporlarını artık Cephe Komutanı İsmet'e değil, doğrudan BMM Reisi M. Kemal'e göndermeye başladı (28 Kasım).

7- Yunanlıların boşalttığı bazı yerlerde idari konularla ilgilenmek üzere Batı Cephesi Komutanı İsmet, Kaymakam (yrb.) İbra-

him Bey'in başında bulunacağı Simav ve Havalisi Komutanlığı'nı kurdu. Tevfik bu komutanın Eskişehir'e dönmesini buyurdu. Tevfik'e göre Garp Cephesi Komutanı "namuslarıyla oynamaktaydı" ve onun için onu tanımıyorlardı. Huysuzlukları cephede bulunan Tevfik yapıyor, Ankara'da bulunan Ethem ve ağabeyi Reşit daha yumuşak ve uzlaşıcı bir tutum takınıyorlardı.[18]

M. Kemal *Nutuk*'ta Ethem ve kardeşlerinin ulusal hükümete isyan etmeye karar verdikleri sonucuna vardığını söylüyor. Yine de sorunu şu ya da bu yönde çözüme ulaştırmak üzere Eskişehir'de Ethem ve kardeşleri ve İnönü ile bir yüzleşme toplantısı yapmaya karar verdi (2-3 Aralık 1920).[19] Ethem (Dr. Adnan da tanıktı) hastalığı yüzünden gelemeyeceğini söylediyse de M. Kemal ısrar etti. Yanlarına Kâzım (Özalp), Celal, Kılıç Ali, Hakkı Behiç, Hacı Şükrü beyleri aldılar. Bu kişilerden Celal, H. Behiç, Hacı Şükrü Yeşilordu Merkez-i Umumisi üyesiydiler. Kâzım ise Ethem'in yandaşıydı. Sonuçta düşünülen yüzleşme toplantısı yapılamadı. Çünkü Reşit'in öbürlerine anlamlı biçimde –Atatürk'ün değerlendirmesiyle gayet kırıcı ve saldırgan bir üslupla– söylediği gibi "Ethem Bey bu dakikada kuvvetlerinin başındadır". Ve kardeşlerinin kahraman olduklarını, kimsenin buyruğu altına giremeyeceklerini açıkladı. Onun üzerine M. Kemal'in sabrı tükendi ve o dakikaya değin "eski bir arkadaşınız sıfatiyle" ve onlardan yana bir sonuç elde etmek içten duygusuyla dayandığını söyledi. "Bu dakikadan" itibaren ise Meclis ve Hükümet Reisi olarak cephe komutanının durumun gerektirdiği yetkilerini kullanmasını buyurdu. İsmet bu çıkışa hazırım anlamında yanıt verdi. Maiyetindeki komutanlardan biri itaatsizlik etmiş olabilirdi. Ama onu "terbiye ve tedip" etmeye muktedirdi.

Reşit bu çıkıştan ürkmüş olacak ki bunun üzerine kardeşlerinin yanına giderse bir çözüm bulunabileceğini söyledi. Atatürk buna inanmadığını, Reşit'in vakit kazanmak istediğini tahmin ettiğini, fakat onun önerisini kabul ettiğini söylüyor. Reşit Kâzım'la birlikte Kütahya'ya gitti (4 Aralık 1920). İpleri koparmış görünse de M. Kemal'in çok dikkatli ve sabırlı davranmaya çalıştığı göze çarpıyor. Ethem'ler de ipi koparmaktan yana değillerdi. Reşit 9

Aralık'ta çektiği telde Tevfik ile olan meselenin (bu söz Tevfik'in günah keçisi rolünde olduğunu duyumsatıyor) "hüsnü neticeye" bağlandığını bildiriyordu. İş tatlıya bağlanmış gibi gözükse de, aslında sorun yalnızca ertelenmiş oluyordu.

9 Aralık'ta Ethem, M. Kemal'e bir tel çekti. M. Kemal, yanıtında (13 Aralık) "Şahsım ve gaye ile münasebetim hakkında... ifade ettiğiniz hisler beni mütehassis etmiştir" diyor. Bazı davranışların kendisini vehme değil, tereddüde sevk ettiğini itiraf ediyor. Ama memleket için gayretleri dolayısıyla "senin gibi bir kardeşim hakkındaki şahsi muhabbetim sarsılmamıştır" diye ekliyor.

Yalnız iki uyarısı vardı. İçinde bulundukları "büyük işlerde" küçük his ve aşağı ahlaklı insanlar vardı. Örneğin Hacı Şükrü "melun ve fesatçı" idi. Onun için Ethem zorluklarla karşılaşırsa, doğrudan "özel ve gizli" olarak kendisine başvurulmalıydı. İkincisi, kendisini tereddüde sevk eden kimi girişimlerden vazgeçildiğini görmek istiyordu.[20]

Arada güven kalmadığından sonraki günler iki tarafın hazırlıklarıyla geçti. Ethem'ler Kuva-yı Milliye'yi kendi bayrakları altında birleştirmek için Düzce'de bulunan Sarı Efe (Edip), Lefke'deki Gök Bayrak ve Dinar'daki Demirci Efe kuvvetlerini yanlarına almak istiyor, bir yandan da adamlarını değişik yerlere göndererek adam, silah, hayvan toplayarak mevcutlarını artırmaya bakıyorlardı. Adam, silah, hayvan toplama işi Konya'ya değin uzandığı gibi, Ankara yakınında Kalecik ve Haymana'yı bile kapsıyordu.

Dinar'da bulunan Demirci Efe, Ethem'in birleşme çağrısına olumlu yanıt vereceğine dair işaretler gösterince, Refet'in komutası altındaki süvari birlikleri 15-16 Aralık gecesi bir baskın yaptılar. Efe'nin kuvvetlerinden 700'ü teslim oldu, Efe kaçtı. Daha sonra 30 Aralık'ta teslim oldu, 50 adamıyla Karacasu Duacılar köyünde oturmasına izin verildi.[21]

Bunları yaparken Ethem'ler çeşitli konularda kafa tutmaktan geri kalmıyorlardı. Bu arada Kütahya olayı dikkat çekiyor. Kuva-yı Seyyare kaçak asker ailelerini, sürdürülmek üzere Kütahya Mutasarrıf Vekili Kadı Ahmet Asım'a gönderiyor. O da, konu İstiklal Mahkemeleri'ne aittir diye evrakı geri gönderince, ilgili komutan

gece Asım'la görüşmek istemiş. Asım sabah görüşelim deyince, Asım'ın kapısını kırarak evine girip kendisini götürmüşler. Zavallı adam ondan sonra Kütahya'dan sürülmüş. Vekâlet duruma el koyup Cephe Komutanlığı'ndan, sorumluların Divan-ı Harp'e verilmesini istedi. Cephe Komutanlığı Kuva-yı Seyyare'den soruşturma yapılmasını isteyince, Tevfik sorumluluğu üstlenerek Asım'ı döndüğü takdirde "behemehal" idam edeceğini bildirdi (19 Aralık).

Olaylar bir çatışmaya doğru giderken anlaşmazlığı çözmek yönünde çabalar sürüyordu. Örneğin, Bolu mebusu bulunan, daha önce 14. Kolordu Komutanlığı yapmış olan Yusuf İzzet Paşa 12 Aralık'ta 40-50 kadar mebusla konuyu görüştü ve çözüm için M. Kemal'e başvurdu. Ertesi günü Paşa M. Kemal'e geldi. Dile getirdiği başlıca düşünce, Kuva-yı Seyyare BMM kararı olmadan lağvedilmemeliydi. Yine o gün Kâzım Bey (Özalp) Reşit'e rastladı ve M. Kemal'e gelindi. M. Kemal "baktım hasta, mecnun gibi olmuş" diyor. Belki ona acıyor ve rahatlatacak şeyler söylüyor. O da "hayatımdan korkuyorum" diyor.[22] Demek ki Ethem'ler hem meydan okuyor, hem de korkuyorlardı (en azından Reşit). M. Kemal, Reşit'i sakinleştirip (fakat bu arada Refet'i görevden alma düşüncesini naklettikten sonra) Ethem'leri rahatlatacak bir çözüm bulmak için Fevzi Paşa ve İsmet'le görüşüyor. İsmet herkesin güvenine sahip olan Kâzım'ın Kuva-yı Seyyare Komutanı olmasını, karargâhının Kütahya'da olmasını öneriyor. Kâzım da bu öneriyi benimsediği fakat komutayı üstlenmeden taraflarla görüşmeyi uygun gördüğü için kalkıp Eskişehir'e gidiyor, İsmet'le görüşüyor (15 Aralık). Fakat İsmet ona bir mektup gösteriyor ve bu mektup dolayısıyla Kâzım yeniden M. Kemal'le görüşmek gereksinimi duyuyor. Bu arada hava değişiyor. M. Kemal Kâzım'a söz konusu komutanlığı vermenin uygun olmadığını bildiriyor. Ethem'lere karşı kuvvetlerin hazır olmasını istiyor (16 Aralık).

Şimdi, ara bulmak için yapılan son atılımı görelim. 22 Aralık'ta M. Kemal, Reşit'i ve vekil (bakan) ve mebuslardan 15 kadarını "hükümetteki daireye" çağırdı. Gelenler arasında Celal (Bayar), Kâzım (Özalp), Eyüp Sabri, Adnan, Vehbi (Bolak), Hasan Fehmi, İhsan B. (Eryavuz), K. Ali, Yusuf İzzet, Emin, Fevzi paşalar

vardı. M. Kemal belgeler göstererek durumu açıkladı. Reşit söylenenlerin "hiçbirini" yadsımadı. Ama düşmana karşı tek gücün Kuva-yı Seyyare olduğunu, düzenli birliklerin çatışmada "çil yavrusu" gibi dağılacağını, yapılması gerekenin Ethem Kuvvetleri'nin artırılması olduğunu anlattı. M. Kemal ise Ethem'in "şahsan tahtı tesirinde" kullanabileceği kuvvetin en çok 1200, 2000'den ibaret olabileceğini, daha fazlasının "inzibatsızlıktan" dağılıp felakete yol açacağını belirtti. Reşit bu görüşü kabul eder gibi davranınca, kendisinin bir heyetle kardeşlerinin yanına gidip öğüt verilmesi kabul edildi. M. Kemal bundan sonra "şahsi teşebbüsata" son vereceğini söyledi. Zaten Kütahya'ya iletilecek talepler hükümet tarafından oluşturulmuştu.

Talepler şunlardı:

1- Kuva-yı Seyyare başka askeri birlikler gibi emirlere uyacak ve yasa dışı "taşkınlıklardan" kaçınacaktı.

2- Kuva-yı Seyyare'nin kendisi adam toplamayacak, fazla personel Cephe Komutanlığınca sağlanacaktı.

3- Firariler cephe komutanlığınca izlenecek ve yakalanacaktı.

4- Kuva-yı Seyyare mensuplarının ailelerine bakmak için kimi yerlerde bulundurulan irtibat subayları ve bunların ellerindeki şifre hükümetçe bilinecekti. Bu son maddeden, Ethem'lerin bir toplumsal yardım mekanizması bulunduğunu anlıyoruz.

Böylece Reşit, Celal, K. Ali, Eyüp Sabri, Vehbi beyler Kütahya'ya gittiler (24'ünde ulaştılar). Bu sırada Kuva-yı Seyyare'nin Yunan cephesinden çekilerek Gediz ve Kütahya'da toplanmakta olduğuna dair bilgiler ulaşınca M. Kemal heyete bir tel çekerek bu davranışın anlamını "katiyen" bilmek istediğini bildirdi (25/26 Aralık). Ertesi gece (26/27 Aralık) heyetin gönderdiği yanıtta hareketin sırf savunma amaçlı olduğu, düşmanca bir hareket olmadıkça "fiilî" harekette bulunulmayacağı, Konya'da Kuva-yı Seyyare için toplanan askerlerin gelmesini Fahrettin'in (Altay) engellememesi gerektiği, Kuva-yı Seyyare'ye para vermesi için Kütahya Mutasarrıflığı'na buyruk verilmesi, "emniyet ve itimadın" sağlanması için Fahrettin ve Refet beylerin cepheden uzaklaştırılması bildiriliyordu.[23]

M. Kemal bu teli *Nutuk*'ta şöyle değerlendiriyor. Heyet tutuklanmış ve bu tel onlara "dikte" edilmişti. M. Kemal böyle bir olasılığı düşündüğü için Reşit'in ısrarına karşın Kâzım'ın (Özalp) heyetle gitmesine engel olduğunu söylüyor.[24] Ethem'lere bir rehine daha –hem de önemli bir rehine– kaptırmak istemiyordu. Hemen İsmet ve Refet'e durumu bildirip hazırlığın devam etmesini, fakat onlar başlamadan vuruşmaya girişilmemesini istedi. 27'sinde Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) kararıyla Kuva-yı Seyyare'nin BMM mevzuatına, hükümet buyruklarına ve askeri disipline uymakla yükümlü olduğu yineleniyor ve komutanlığının "bilcümle teklifat ve mütalaatı"nı ancak bağlı olduğu komutanlığa yapabileceği belirtiliyordu. Başka bir deyişle, M. Kemal ve hükümet Ethem'e, "Sen bizim muhatabımız değilsin, senin muhatabın komutanın olan İsmet'tir" demiş oluyordu. Heyete de görevlerinin sona ermiş olduğu bildiriliyor ve dönmeleri rica ediliyordu.

Sanırım Ethem'i "çıldırtan" sen bizim muhatabımız değilsin denmiş olmasıydı. Çünkü bunun üzerine Ethem "zehir zemberek" bir tel göndererek ipleri kopardı. Daha önce 28'inde Heyetten hükümet kararı için "anlayamadık" diye bir tel geldi. "Vatanın selamet ve saadetine" yönelik görüşlerinin iyi karşılanmadığını, fakat sorunun daha fazla uzamasına "tahammülü olmadığı" belirtildi. Aslında bunları Ethem M. Kemal'e söylüyordu. Olasılıkla bir düzeltme bekliyordu. Aynı gün (28 Aralık) M. Kemal yanıt verdi. Heyete, aslında Ethem'e diyordu ki: "... benim bir buçuk aydan beridir şahsi ve hususi delâlet ve teşebbüsatımla ve kemali samimiyetle vuku bulmuş olan iştigalimin, maatteessüf takdir edilmemiş olduğunu görüyorum..." Bu durumda "bittabi" sorunun çözüm ve izlenmesini "mesul ve alâkadar" makamlara terk etmiş bulunuyordu. M. Kemal'in sabrı tükenmiş bulunuyordu ve bu onun son sözüydü.

M. Kemal böylece sen bizim muhatabımız değilsin görüşünü doğrulamış, yinelemiş oluyordu. Ethem gibi ulusal kahramanlık mertebesine yükselmiş bir kabadayı için bu ağır bir aşağılamaydı. Dediğim gibi çıldırdı. BMM'ye çektiği telde (29 Aralık) "israfat ve ihtirasat" (savurganlık ve tutkululuk) ile dolu koşullarda milletin savaşa dayanacak hali kalmadığını söylüyordu. İstanbul'dan ge-

len ve tutuklandıkları söylenen barış aracılığı heyetinin (İzzet Paşa Heyeti) uygun ve elverişli koşullarla geldikleri söylendiğine göre, serbest bırakılarak barış görüşmelerini hızlandırmalarını istiyordu. Sonra meclisi aşağılama faslı geliyordu. Meclisin nasıl toplandığı biliniyordu. İçlerinde yılda yüz lirayı bir arada görenlerin az olduğu mebusların ilk icraatları "bu fakir milletin sırtından" kendilerine yılda üç bin küsur lira ödenek ayırmak olmuştu. Varlıklı bir toprak ağasının oğlu olan Ethem mebusların dar gelirli geçmişleriyle alay ediyordu. Şimdi bol bol dalkavukluk yapıyorlardı. İstanbul'dan gelen yüksek heyetin "hemen" geri gönderilmesi isteniyordu.[25]

Ethem'in anılarında yer alan telin metni farklı ve daha uzun,[26] israflar yüzünden milletin harbe davamı imkânı kalmadığı söyleniyor. Bir yıldan beri Meclis toplantı halinde olduğu halde maaşlarını 3-4 yüz liraya çıkarmanın "en büyük icraat" olduğu belirtiliyor.

Devletin selametini görüşmek için İstanbul'dan gelen heyetin tutuklanması "görülmemiş" bir olaydı. Aylardan beri ordu içine sokulan fitneden haberi olduğu halde, Meclis bunu önlemeye cüret edememişti. Savaşta Mebusan Meclisi'nin yaptığı gibi, hükümete dalkavukluk ederek kutsal görevlerini kişisel çıkarlarına feda etmişlerdi. Mondros ve Sevr'in ağır hükümlerini hatırlayarak "vatanperver hislerinden en ufak bir şüphe olmayan" Ankara'daki heyetle görüşülerek İstanbul'a dönmesine müsaade edilmeliydi.

İki telde de BMM'ye yönelik eleştiri ve İzzet Heyeti'yle görüşülmesi, sonra da dönmesine izin verilmesi talebi yer alıyor. Fakat Ethem'in metninde hakaret ölçüsü hafifletilmiştir. İnsanlarda savaşa dayanacak hal kalmadığı görüşü ilginç ve Kuva-yı Milliye yöntemleriyle isyan bastırılabileceği, fakat Yunan ordusuyla baş edilemeyeceğinin itirafı sayılabilir. İtirafın mantıksal sonucu, Yunanlılarla savaş devam edecekse düzenli ordu olması gereğiydi. Ama Ethem'in gözü artık mantığa kapalıydı.

Bir de şu var: Belki Ethem İç Savaş'ın bitmesi, yurtsever Tevfik Paşa'nın iktidara gelmesi ve İtilaf'ın Anadolu'ya İzzet Heyeti'nin gelmesine izin vermesiyle ortamın yumuşadığını, dolayısıyla "Anadolu macerasına" nokta koyma zamanlarının yaklaştığını düşünüyor, M. Kemal'i bu yönde bir engel olarak görüyordu. Böyle bir

mantık yürütmesini kolaylaştıran etkenler, hastalığı (ve yorgunluğu), Gediz vuruşmalarında Kuva-yı Milliye ile işi yürütmenin zorluğunu iyice duyumsamış olması rol oynamış olabilir.

M. Kemal, Ethem'in teline çok tepkiliydi. Sovyet İşgüderi Upmal'e göre şöyle demiş: "Ethem, İstanbul'a olan sempatisini artık açıkça söylüyor... Ben, onunla münasebetimi bütünüyle kesmeye karar verdim. Eğer koşulsuz bana tabi olursa, bakarım, belki affederim. Direniş gösterirse onun çetesini güçle darmadağın ederim ve onu kesinlikle asarım." (1 Ocak 1921).[27]

Ethem anılarında telinin hata olduğunu, M. Kemal'in eline bir silah vermiş olduğunu kabul ediyor. M. Kemal'in teli Mecliste okuduğunu ve iki oy farkla görüşünün kabul edildiğini, Meclise hakaret etmesi yüzünden "beklediği müdahalenin" gerçekleşmediğini ileri sürüyor.[28] Çerkes Ethem'in durumunun, Ethem'in iddia ettiği gibi oylanıp oylanmadığını bilmiyoruz, çünkü o güne ait tutanakların son bölümü yoktur, yitmiştir. Demek ki Ethem, o aşağılayıcı teli olmasa Meclisin kendisini destekleyeceğini iddia ediyor.

Bu iddianın çok abartılı olmayabileceğini düşünüyorum. *Nutuk*'ta Kütahya'ya giden heyetin tutuklandığı, çekilen tellerin Ethem'lerce kaleme alındığı belirtiliyor. Kılıç Ali'nin anıları bu yorumu destekliyor.[29] Üç kardeş "pek sinirli" görünüyorlarmış, bağıra çağıra konuşuyorlarmış. Saatlerce tartışmışlar. Heyet onları kandırmaya çalışıyor, kardeşler ise onları kendilerine katılmaya çağırıyorlarmış. "Yarı şaka yarı ciddi" onları tutuklamakla tehdit ediyorlarmış. İş çıkmaza girince, oradan ayrılmaktan başka çare görünmüyormuş. Ama gidebilmek için kardeşlere hak verir gibi görünmüşler, istedikleri telleri çekmişler. Görüşlerini Meclise anlatmak için Ankara'ya gitmeleri gerektiğini kabul ettirmişler. Yolda Sabuncupınar İstasyonu'nda İsmet'le görüşmüşler. Ali, Celal ve kendisi dışındakilerin, yani Eyüp Sabri ve özellikle Vehbi'nin İsmet'i Ethem'leri çileden çıkarmakla suçladıklarını ve onun onlara karşı harekatına engel olmaya çalıştıklarını söylüyor. İsmet tereddüde kapılır gibi olunca, Ali ötekilere sezdirmeden Ethem'lerin kuvvetlerinin abartıldığı ve bir direniş gösteremeyecekleri konusundaki kanısını iletmiş. Bunun üzerine İsmet, Ethem'leri alt ede-

ceğini açıklamış. Burada dikkati çeken, Sabri ve Vehbi'nin Kütahya'da görmüş oldukları muameleye karşın, İsmet'e karşı Ethem'lerin avukatlığını yapmalarıydı.

Kılıç Ali'ye göre Ethem'leri savunanlar Vehbi ve E. Sabri idi. Oysa BMM'de 29 ve özellikle 30 Aralık günü yapılan gizli oturum görüşmelerinde Celal de, Ethem'in kusurlarını ve çektiği hakaret telinin vahametini kabul etmekle birlikte, bir uzlaşma olması için pek çok dil döktü. Dil dökenlerden biri de Ali Fuat'ın babası İsmail Fazıl Paşa idi. Ona göre "Müslüman Müslümana kurşun atmaz"dı. Dolayısıyla İsmet'in Ethem'e karşı yürüteceği harekât başarısızlığa mahkûmdu.[30] M. Kemal de, özellikle 29 Aralık günü Meclis'te çok uzun açıklamalar yapmak zorunluğunu duyumsamıştı. (*Nutuk*'ta "... münakaşa bir türlü hitam bulmuyordu." diyor.) Çünkü kolay değildi. Ethem üç isyanı bastırmış ulusal bir kahramandı. Ve M. Kemal ve onun gibi düzenli ordu yandaşları ne denli haklı olsalar da Ethem ve Kuva-yı Milliye yandaşları çok sayıdaydılar. Ethem'in çirkin teline karşın mücadele zor olmuştu. Zor olduğunu M. Kemal'in *Nutuk*'u yazarken kullandığı sert sözcüklerden de anlıyoruz. M. Kemal zor durumda kaldığı olaylarda öfkeli ve sert ifadeler kullanmıştır. Büyük ölçüde kendi belirlediği kişilerden oluşan son Mebusan Meclisi'nin dört isteğinden üçüne yan çizdiği durumu anlatırken olduğu gibi...

Şöyle değerlendiriyor Ethem'leri:[31] "... harekât-ı askeriyeyi, çapulculuktan ve devlet teşkil ve idaresini, şunun bunun masum çocuklarını fidye-i necat dilenmek için dağlara kaldırmak haydutluğundan ibaret zanneden, şarlatanlıklarıyla, yaygaralarıyla bütün bir Türk vatanını iz'aç ve Türk milletinin Büyük Meclisi'ni kendileriyle işgal eden hayasız, hadnaşinas (haddini bilmez), küstah ve herhangi bir düşmanın boğaz tokluğuna casusluğunu, uşaklığını yapacak kadar pest ve erzel tıynette (alçak ve pek rezil yaradılışta) bulunan bu kardeşler..." Çekilen telde kullanılan dil "o kadar galiz ve o kadar biedebane" (kaba ve terbiyesiz) idi ki bir daha okunmasına tahammül edilememişti.

M. Kemal, Meclis'teki konuşmalarında (29 ve 30 Aralık), Ethem'lerin hakaretlerini iki kez hükümet darbesi girişimi olarak de-

ğerlendirmiştir.[32] İlkinde "... burasını berbat etmek ve burada kendi akıllarınca bir hükümet yapmak teşebbüsünde ve kanaatinde bulunmuşlardır" dedi. İkincisinde söylediği: "... Hükümetin istinat ettiği kuvvet yoksa, Birinci Kuvve-i Seyyare komutanının diktatörlüğünü kabul etmek lazımdır". Ethem'ler gerçekten böyle bir darbe düşündülerse,[33] önder, yani BMM Reisi olarak acaba kimi düşünmüş olabilirler? Ethem astsubaydı. [34] Tevfik yüzbaşıydı. Reşit mebustu ama o da yüzbaşıydı. En uygun aday herhalde adamları olan Ali Fuat Paşa'ydı. Gerçi o sırada Moskova'daydı ama o gelinceye değin yine Kâzım (Özalp) vekâlet edebilirdi. Biraz daha uzun vadede Enver'i düşünmüş olabilirler. Çünkü M. Kemal'in yerine A. Fuat'dan "daha ağır" bir önder uygun olurdu. Nitekim Sakarya zaferinden sonra bile Envercilik sanki azalmamış gibiydi. Enver'i getirmek amacıyla Trabzon'a gitmiş olan Ardahan Mebusu Hilmi Bey "... biz Büyük Millet Meclisi'nde birleşmiş ve anlaşmış kırk İttihatçıyız, istediğimiz anda, Mustafa Kemal'i alaşağı eder, Enver'i onun yerine geçirebiliriz" diyebilmişti (Kasım 1921).[35]

Ethem'in teline rağmen Meclisin barışçı bir çözüm isteğini de dikkate alan M. Kemal, komutadan çekilmek ve teslim olmak koşuluyla yaşamlarının güvence altına alınacak BMM tarafından affedilecekleri yönünde son bir öneri yapılabileceğini açıkladı. Meclis bunu olumlu karşıladı. Eyüp Sabri, Reşit'in uzlaşma olsun diye kardeşlerinin yanına gittiğini kendisi hakkında işlem yapılmaması gerektiğini söyleyince, M. Kemal onun suçlu olduğunu gösteren kendisinin de kabullendiği belgeler olduğunu ileri sürerek Reşit'in istisna edilmesine karşı çıktı (30 Aralık).[36]

İsmet, 29 Aralık'ta, Ethem ve Tevfik'in komutanlıktan ayrılmaları buyruğunu iletti. Daha sonra 31 Aralık günlü ve "Ethem Beyefendiye" hitaplı bir şifreyle BMM kararı ışığında Ethem'e dostça son bir çıkış yolu gösterdi. Durumun nasıl oluştuğunu sakin bir dille anlattıktan sonra, kendi kuvvetlerine güvenmemesi, ordunun kurşun atmayıp kimi birliklerinin Ethem'lere katılacağı yönündeki sözlere aldanmaması gerektiğini, her olasılığa karşı yeterli önlemlerin alındığını bildirdi. Sırası gelince çekilmesini bilen adamın, az bir zaman sonra yeniden hizmet etme durumuna gelebileceğini

anımsattı. İletisi bir düzen ya da pazarlığa vesile sayılmamalıydı. "Son selam" diye bitiyordu.[37]

Ethem'in 1 Ocak 1921 günlü yanıtı İsmet'inki kadar özgüven doluydu. Aynı zamanda hakaret derecesine varan laubali bir üslupla yazılmıştı. BMM Hükümeti onu azlederken Ethem kendisini "terfi" ettirmiş, Umum Kuva-yı Milliye Komutanı diye tanımlıyordu. (Bu unvan Sivas Kongresi'nin Ali Fuat'a verdiği unvandı). Millet Meclisi'nin aleyhinde bir kararı varsa "hak ve hakikatten uzak bir nankörlüktü." (Hâlâ Meclisten umudunu tümüyle kesmemiş gibi.) Ethem üstüne saldırılmasını bekliyordu. Ona saldıracak askerin "sizin gibi" nankör olmayacağını düşünmekle birlikte, öyle olması durumu da öngörülmüştü. Ağabeyi Reşit'i de eleştiriyor, saflığı ile bu fırsatları verdiğini, kendisine kalsa M. Kemal'in Meclis başkanı "diktatör" olamayacağını belirtiyordu.

Ordunun Kuva-yı Seyyare'ye kurşun atmayacağını yineledikten sonra kuvvetlerinin söylendiği gibi az olmadığını belirtiyordu. Kendi kuvvetlerinin kahramanlığına güveniyordu. Düzenli orduya ve mektepli subaylara "Ey gözünü sevdiğim biçareler!" diye hitap ediyor, 93'ten (1877'den) beri en ufak bir muharebeyi kazanamadıklarını ileri sürüyordu. Son sözü "Bana karşı emniyet veren bir durum alınız, aksi halde hakikat ve hak muvaffak olacaktır"[38] olmuştu.

Ethem bunun ardından (2 Ocak'ta), kendisine almaşık bir kapı bulmak umuduyla İstanbul'da Sadaret'e bir tel çekti.[39] Bu telde Meclise çekmiş olduğu aşağılayıcı teli sundu. Üç isyanın hakkından gelmiş bir komutan olarak Babıâli tarafından olumlu karşılanabilmesi için o telde Meclisi aşağılamış ve İzzet Heyeti'ne yapılan muameleyi protesto etmiş olmasının bir çeşit "bonservis" yerine geçeceğini umuyor olmalıydı. Meclis kararıyla kuvvetlerine taarruz edilmeye başlandığını, kuvvetlerinin savunma, hatta taarruza yeterli olduğunu, fakat yine de cephe ve kanadı Yunanlılarla temasta olduğundan onlarla anlaşma yapıldığını bildiriyordu. Ama ne yapacağı konusunda İstanbul'un da onayını "Her cihetten lazım" gördüğü için, gerekenin yapılması, arada haberleşmenin sağlanması isteniyordu. Unvan olarak "Sabık Umum Kuva-yı Seyyare

ve Kütahya Havalisi Komutanı ve elyevm Umum Kuva-yı Milliye Komutanı" sıfatını kullanmıştı. İç Savaş'ta Padişahçıların yenilgiye uğratılmasında kilit rolü oynamış bir komutanın padişahın hükümetine başvurması onun kafa karışıklığının, çaresizliğinin bir göstergesi sayılabilir. Yunanlılara sığınma da herhalde aynı ruh halinin sonucuydu.

Nutuk'ta M. Kemal 5 Ocak 1921 günü Gediz'in işgal edildiğini belirtirken (Kütahya 30 Aralık'ta işgal edilmiş, Ethem kuvvetleri Gediz'e çekilmiş bulunuyordu), Ethem'lerin düşman saflarında "layık oldukları" yeri aldıklarını söyledikten sonra, ekliyordu: "Artık, Ethem vakası kalmamıştı. Yani Ethem kuvvetleri artık içimizde değil, Yunanlılarla birlikteydiler."

Fakat Meclis'te M. Kemal'in açık oturumda da sorunu ele alması gerekmişti (8 Ocak günü).[40] Ethem'lerin Kütahya ve çevresinde hükümet kurmaya yeltendiklerini, etkilerini Afyon, Isparta, belki Konya, Eskişehir'e yaymak istediklerini, kalan yerlerde de örgütlenmek çabasında olduklarını belirtti. Sonuçta TBMM'yi düşürerek, bir hükümet oluşturacaklardı. Hayatlarının, çıkarlarının yurdun çıkarlarından daha yüksek olduğunu, "İran'da da Turan'da da" yaşayacakları bir yer bulabileceklerini söylemişlerdi. Burada Hüseyin Avni'nin bir müdahalesi var. "Ne zaman söylediler?" diye soruyor. M. Kemal ona "Beyefendi Hazretleri" diye hitap ederek belleğinin o denli güçlü olmadığını, ama bunu duymuş arkadaşlardan Celal'in tarihi anımsayabileceğini belirtiyor. Yine Ethem'ler, İzmir ve çevresinde geniş arazi ve çiftliklere malik olduklarını, "size" katılmakla büyük özveride bulunduklarını, Yunanlılarla kalıp Venizelos'la "diz dize" oturabileceklerini söylemişler. Fazla zorluk çıkmadan Yunan tarafına geçebildiklerine göre bunları söylemiş olabilirler.

Sanırım sonuna doğru Reşit, M. Kemal'in yanına geldiği zaman, çılgınca hezeyanlarda bulunurken bunları söylemiş olabilir.

Sonra Ethem'ler Bolşevikleri aldatmak için derhal bir devrim yapılabileceğini ileri sürmüşler ve bir bildirge çıkarmışlar, Eskişehir'de işçileri ayaklandırmak istemişler. M. Kemal'e göre İngilizlerle de ilişkileri olmuş. Orduya "salepçi kıyafetinde" birtakım adamlar sokup askere, derhal subaylarınızı öldürüp memleketinize gidin

diyeceklermiş. TBMM Heyeti onlarla görüşmeler yaparken, buyrukları altındaki 159. Alay'ın bütün subaylarını tutuklayıp askerin ellerine bir belge vermişler: "Artık muharebe bitmiştir. Hepimiz Padişahın evamirine (emirlerine) itaat edeceğiz. Haydi memleketlerinize gidiniz ve bunu neşrediniz (yayınız)."

M. Kemal bundan sonra nasıl TBMM tarafından Ethem'lere son bir fırsat tanındığını anlatırken, İsmet'in bu adamların kafasını on kere parçalamak için sonsuz fırsatları varken bunu yapmadığını söyledi. Meclisten "hata etmiş" sesleri gelince, onun hata etmediğini, Meclis kararlarına uygun davranmakla "pek büyük bir sevap işlemediğini" belirtti. Meclisten "doğru" sesleri yükseldi. Ardından oylama yapıldı ve Reşit'in mebusluğuna son verildi. M. Kemal Diyarbakır Mebusu Hacı Şükrü Bey'i de Ethem'leri ihanete sevk edenlerden biri olarak andı. Orada bulunan Şükrü hep yalanlamaya çalışıyordu.[41] Daha I. İnönü Savaşı kazanılmadan Meclisin havası iyice değişmişti.

10 Ocak'ta I. İnönü Zaferi Ethem olmadan da zafer kazanılabileceğini kanıtlıyordu.[42] Dahası, Yunanlılarla savaşılırken Ethem'e karşı da harekât yürütülüyordu. Buna iki cephede savaş da diyebiliriz. (Gerçi Yunan taarruzu dolayısıyla 6 Ocak'ta Ethem'e karşı harekâta ara verilmişti.) İnönü'de yenilmek Ethem'i ve düzenli ordu karşıtlarını haklı çıkarırdı. M. Kemal'in durumunu bir kez daha tehlikeye sokardı.

Yunanlıların İnönü'den çekilmeleri üzerine ordu Ethem cephesine yoğunlaştı. Bu iş Refet'in komutasına verildi. 12 Ocak'tan itibaren savaş yeniden başladı. 1. Süvari Grubu Komutanı Binbaşı Derviş'in Ethem'le silah arkadaşlığı vardı. Bu yakınlıktan yararlanarak, Ethem'in savaşından vazgeçip sığınması için haber gönderdi (17 Ocak). Ethem'in olumsuz yanıtı üzerine Derviş bir mektup daha kaleme aldı (18 Ocak). Mektupta Ethem'in kimi kötü insanlar tarafından kışkırtıldığını belirterek, tarihte kazandığı namın lekelenmemesi için Simav'da Tevfik'le birlikte bir buluşma önerdi. Ethem'in ikinci yanıtını yer değişikliği dolayısıyla kaçıran Derviş, somut öneriler içeren üçüncü mektubunu yazdı (20 Ocak). Sığındığı takdirde kendisi ve adamları istedikleri yerde "tamamen hür

ve serbest" olarak oturabilecek, silah ve cephane Gördes'te teslim alınacaktı. Bu güvenceye güvenilmediği takdirde Yunan işgali altındaki Balıkesir ve Biga'da Türk ordusunun desteğiyle çete savaşı yürütülebilirdi. Haberleşmenin sonuçlanmasına değin ona yönelik harekât askıya alınmıştı.

Ethem yanıtını Kuva-yı Seyyare üsteğmeni Mısırlı Yusuf'la gönderdi. Yanıt ılımlıydı, fakat muğlaktı. Yunan bölgesine doğru gittiğini, "her zaman olduğu gibi" lüzumsuz Müslüman kanı dökülmesini istemediğini söylüyordu. Ama anlaşılan bir uzlaşma olabileceğine aklı yatar gibi olduğundan işi daha yüksek düzeye taşımak üzere 21/22 Ocak gecesi Refet'e bir tel çekti ve Yusuf'u onun yanına gönderdi.. Telgraf "Hakkımda gösterilen temiz hislerden dolayı teşekkürlerimi sunarım" diye başlıyor ve yanlış anlayışların oluşturduğu "garip" durumu çözmek için girişimlere başlayacağını haber veriyordu. Ertesi akşama kadar işin sonuçlanacağını umuyordu. Ve şöyle bitiyordu: "Herhalde sizin ve Derviş Bey'in iyiliklerini unutmayacağım." Refet bir uzlaşma gerçekleşeceğini düşündüğünden, Tevfik'i de anlaşmaya katmak üzere Yusuf'u Akhisar'a gönderdi. Fakat Yusuf, Tevfik'i Akhisar'da bulamadı, onu aramaya koyuldu. Refet'e çektiği telde Ethem'in anlaşmaya hazır olduğunu ama "usulen" Tevfik'in olurunu alması gerektiğini, ertesi günün akşamına kadar süre verilmesini ve o zamana kadar harekâttan kaçınılmasını rica etti (21/22 Ocak).

Oysa bu arada Tevfik yanında Kurmay Başkanı Yüzbaşı Halil olduğu halde Yunanlılarla bir protokol imzalamış bulunuyordu.[43] Buna göre:

1- Ethem birlikleriyle Yunan kesimine gidecekti.

2- Silahlar teslim edilecekti.

3- Yunanistan teslim olanları besleyip subayların maaşlarını ödeyecekti.

4- Çerkeslerin özel kıyafetlerini giyip kama taşımalarına izin verilecekti.

5- Hiçbirine kötü muamele yapılmayacaktı.

6- Teslimden sonra isteyenlerin ailelerinin yanına gitmelerine izin verilecekti.

7- Silahlar teslim edilirken Ethem'in Kurmay Başkanı da hazır bulunacaktı. Ethem'in anılarından bu koşulları kendisinin saptadığını anlıyoruz.[44]

Ertuna'ya göre, Tevfik'in Yunanlılarla protokol yaptığı ortaya çıkınca bir uzlaşma olamayacağı belli olmuştu. Ethem'e karşı takip harekâtı yeniden başladı. Gördes civarındaki son toplantı yerinde erlerin maaşları verildi ve Ethem onları serbest bıraktı. İsteyen orduya, isteyen Yunanlılara teslim olacak, isteyen dağa çıkabilecekti. Böylece vedalaştılar. Tevfik 350 adamla alelacele Yunanlılara teslim oldu. Ethem'in tahminine göre onlara teslim olanlar 25 subay ve 700 kadar erdi. Çetecilerden bir bölümü Türk ordusuna teslim oldu ya da yakalandı. Normalde 500 adamı olan yurtsever Parti Pehlivan Yunanlılarla savaşını sürdürmek üzere dağa çıktı. Daha sonra bir baskında şehit oldu. Belen, Ethem'in birliklerinden (herhalde doğrudan onun komutası altında bulunan) hiçbirinin Yunan tarafına geçmediğini söylüyor. Kuva-yı Seyyare'de çalışan 25 subay ise Türk ordusuna katıldı. [45]

Burada şaşırtıcı sayılabilecek bazı durumlar var. Kuva-yı Seyyare'nin bu son günlerinde Ethem'in Ankara karşısında daha önce hakarete varan sertliklerinden eser yoktur. Ethem artık nazik, yumuşak bir üslupla yürütmektedir ilişkilerini. Ve anılarında yoğun bir duygusallık... Ben ne yapıyorum kaygıları... Fakat yine de kaçınılmaz bir sonuçmuş gibi Yunanlılara yakınlaşma ve protokol. Daha önce Ethem'in çift kişilikli ya da kafası karışık olduğunu saptamıştım. Yunan bölgesine geçip teslim olmak için onca hazırlıktan ve ağabeyleri teslim olduktan sonra sürpriz bir kararla onlardan ayrıldığını mektupla bildirdi ve 50 kişilik bir çeteyle Sındırgı Dağları'na çıktı.[46] Anılarında Doğu Anadolu'ya geçme niyetinden de söz ediyor. Belki de Enver'e katılmak düşüncesiyle... Fakat bu sırada Ethem'in hastalığı azdığı için Şubat sonunda (Yunan kaynaklarına göre 28 Ocak'ta) Yunanlılara teslim olmak zorunda kaldı.[47]

Ethem ordu yetkisine başkaldırmakla hain durumuna düşmüştü. Savaş halinde bulunulan düşmana sığınmakla bu ihanet katmerlenmişti. İzmir'deyken Ethem, Başkomutan Papulas'tan hastalığının tedavisi için Avrupa'ya gönderilmesini "hususi surette

istirham" etmiş. Bu sırada Papulas'ın hazırlattığı ve uçakla Türk askerlerine atılacak bir yığın bildirgeyi Ethem'e getirmişler. Bu bildirgelerde Ethem'in ağzından Türk subaylarına Yunanlıların Türk esirlerine çok iyi baktıkları, kötü niyetli Ankara Hükümeti'nin aleti olmamak gerektiği bildiriliyormuş. Ethem önce bunları imzalamaya yanaşmamış ama tehdit yollu, imzalarsa kendisi için hayırlı olacağı söylenince 80-100 kadarını imzalamış. Onun üzerine tedavi için önce Atina'ya, gerekirse Avrupa'ya gitmesi için izin çıkmış.[48] Tabii bu bildirge imzalama işi Ethem'in suçunu büsbütün ağırlaştırıyordu. Yunanlılara sığınırken bu tür muamelelerin ve belki çok daha ağırlarının yapılacağını Ethem'in bilmesi gerekirdi.

Ethem'in sözünü ettiği bir olay daha var. Yunanlılar bir gün kendisine Antalya'dan postalanmış bir mektup getirmişler. Mektupta Ethem'in birinci adımı başarıyla tamamladığı, bundan sonraki adımları atmakta başarılı olacağına inandıkları belirtiliyordu. Kendisinin talimatıyla gönderilen sekiz kişinin Antalya'ya ulaştıkları ve doğruca Ankara'ya hareket ettikleri bildiriliyordu. Anlaşılan bu bir suikast grubuydu. Ethem mektubu Yunanlılara göstermiş, onlar da geri vermemişler. Acaba birileri Ethem'i böyle bir davranışa özendirmek mi istiyordu? Sonradan Ürdün'den kimi Çerkeslerin bir suikast girişiminden söz edilecekti.[49] Ethem'in öyküsü pek şaşırtıcıdır. Bir yandan demokratik-ulusçu harekete karşı çıkarılan üç isyanı bastırarak ulusal kahraman oluşu, sonra şımararak Ankara Hükümeti'ni devirme girişimi, sonunda da Ankara'ya efelik taslamak uğruna Yunan hizmetine (kısmen esaretine) boyun eğmesi...

Ethem gibi birçok mebus da düzenli ordunun başarısız olacağına (nitekim daha önce öyle olmuştu), savaşı Kuva-yı Milliye ile yürütmek gerektiğine, kahraman Ethem'in bunu yetkin (mükemmel) biçimde yapabileceğine inanıyorlardı. Ankara, Eskişehir'de bu hava hayli yaygındı. Kuşku yok ki bu koşullarda TBMM Hükümeti'nin, yani M. Kemal'in Ethem'lerin hakkından gelebilmesi önemli bir başarıydı. Geriye bakınca, Kuva-yı Milliye'nin, yani Ethem'in Sakarya, Dumlupınar, hatta İnönü muharebelerini başarabileceğini düşünmek saçmalık gibi görünüyor. Ama tabii Ethem

bunalımı patlak verdiğinde söz konusu muharebelerin olabileceği herhalde hemen hiç kimsenin kafasında pek yoktu.

İzmir'de *Prooiya* gazetesi muhabirinin Foli'nin kahvesinde Ethem ve Reşit'le yaptığı bir mülakat var.[50] Demişler ki M. Kemal kişisel çıkarı ve ihtirasını tatmin etmek için savaşı sürdürmek istiyormuş. Fakat Kemal Yunan ordusunun seri bir taarruzuna "bir dakika bile" dayanamazmış. Çünkü Yunan ordusunun maneviyatı daha sağlam ve teşkilatı daha düzgün ve mükemmelmiş. Kemal'le anlaşmazlığına gelince, Türk çıkarlarını korumadığına inandığı için ayrılmış. Halka çeşitli yollardan baskı yapıyormuş, Ethem'ler ise halkı ona karşı kolluyormuş. Bu sözlerden Ethem'in ayrılmasındaki nedenlerden biri dile getirilmiş oluyor. Gediz Muharebesi'nde düzenli Yunan ordusuyla baş etmekte zorlanacağı belli olmuştu. Onların karşısında yenilgiye uğramak parlak karizmasının fena halde çizilmesine neden olacaktı. O duruma düşmemek için Yunanlılarla barışmak gerekirdi.

Bir başka haber: Siyasal durum "Hâl-i ittirâda" (normale) dönünceye değin Ahmet Anzavur'un Balıkesir ile İzmit arasında genel özerk bir yönetim kurmaya karar verdiğini öğreniyoruz.[51]

V

Doğu Cephesi: Üç Sancağın Yurda Katılması

Doğu Cephesi'ndeki askeri gelişmeleri, bu cildin kapsamına girse de, daha önce III. ciltte ele almıştım. Anımsatmak gerekirse, Mondros Bırakışması sayesinde Ermeniler üç sancağın (*elviye-i selase*) bir bölümünü, Kars Sancağı'nı ele geçirmişlerdi. Burada Türklere büyük bir zulüm uyguluyorlardı. Sınırda taciz harekâtları yapmaktan geri durmuyorlardı. Doğu Anadolu'da bulunan Kâzım Karabekir komutasındaki 15. Kolordu, Mondros'a karşın varlığını koruyabilmiş bir askeri birlikti. BMM Hükümeti kurulduktan sonra askeri bir harekâtla soydaşlarımızın kurtarılması gündeme gelmişti. Bunun başka bir gerekçesi de Kafkas Cumhuriyetleri'nin Sovyetler'e karşı İngiliz korumasından yararlanmasıydı. Dolayısıyla Türkiye'nin Sovyetler'le temaslarını, Sovyetler'den gelecek yardımları engelleyecek durumdaydılar (Kafkas seddi). Ama söz konusu Ermeniler olunca, Batı'da tehcir dolayısıyla Türkiye aleyhinde müthiş bir propaganda yapılmıştı (ve yapılmaktaydı) ve bu propaganda bir ölçüde Sovyetler'i de etkilemiş bulunuyordu. (Çün-

kü SSCB iktisadi sıkıntılarına bir çözüm bulmak umuduyla İngilizlerle görüşme halindeydi.) O sırada Sovyetler'le BMM Hükümeti Moskova'da diplomatik ilişkiler, hatta ittifak yapmak konusunda görüşme halindeydiler. Bir Ermenistan harekâtının bu görüşmeleri olumsuz etkileyebileceğinden çekiniliyordu.

Fakat gördüğümüz üzere, Çiçerin'in Ermeniler için Van-Bitlis-Muş'u talep etmesi Ankara'nın sabrını taşırdı. Zaten Ermeniler rahat durmuyor, taciz taarruzları yapıp duruyorlardı. İki aşamalı bir taarruz gerçekleştirildi. 28 Eylül 1920'de başlayan taarruzla Sarıkamış, Oltu (Merdenek), Kağızman (1 Ekim'de) kurtarıldı. Bu çizgide durdurulan taarruz, 14 Ekim'de bir Ermeni taarruzu üzerine yeniden başlatıldı ve 30 Ekim'de Kars'ın alınmasıyla sonuçlandı.[1] Genelkurmay'ın Gürcistan'dan yönelecek bir saldırı olasılığı dolayısıyla harekâtın durdurulmasını istemesine karşın Karabekir durmadı ve 7 Kasım'da Türk ordusu Gümrü'yü işgal etti.

Çok iyi berkitilmiş bir yer olduğu için Kars'ın alınması "fevkalade bir heyecan içinde" önemli bir zaferdi. BMM M. Kemal eliyle Karabekir'i kutladı (30 Ekim). Fakat M. Kemal bununla yetinmedi. Bir tel daha göndererek "Kars gibi bir kalenin zaptı her milletin hayatında nadir olan fevkalade mefahiri (övünç) askeriyedendir" diye vurguladı.[2]

Bu arada 3 Kasım'da Ermenistan barış istedi. Fakat 10 Kasım'da Türkiye'nin bırakışma koşullarını kabul etmediği için harekât devam etti. Sürekli yenilgiye uğratılan ve ağır kayıplara uğrayan Ermeniler bırakışma koşullarını kabul ettiler (17 Kasım). Bırakışma gereği Ermenistan'ın teslim ettiği biner mermisiyle 2000 tüfek, 3 batarya seri ateşli koşulu dağ topu, koşulu 40 makineli tüfeği Karabekir "ilk zafer hediyesi" olarak Batı Cephesi'ne gönderdi.[3]

Gümrü'de yapılan barış görüşmelerinde Türkiye'yi Karabekir, Erzurum Valisi Hamit Bey, Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey, Ermenistan'ı A. Hatişyan, Avram Gülhandanyan, İstepan Gorganyan temsil ediyorlardı. Antlaşma 2/3 Aralık gecesi imzalandı. Ermenistan Brest-Litovsk'ta belirlenmiş (üç sancağı geri veren) sınırları ve Sevr Antlaşması'nın geçersizliğini kabul etti. Nahçıvan, Şahtahtı, Şarur bölgesi Türkiye'nin koruyuculuğunda özerk ola-

caktı (Moskova Antlaşması'yla buralar Azerbaycan'a bağlanacaktı). Ermenistan ordusu 1500'ü aşmayacak, silahları sınırlandırılacak, askeri bir denetim bulunacaktı. Türkiye'ye katılan bölgeden Ermeni göçmenleri bir yıl içinde, düşmana ve kıyımlara katılmamış olmak koşuluyla evlerine geri dönebileceklerdi.[4]

5 Aralık'ta Bolşevikler Ermenistan'a egemen olup Taşnakların iktidarına son verdiler. Yeni hükümet Gümrü Antlaşması'nın gözden geçirilmesini istediyse de Gümrü hükümleri büyük ölçüde Moskova Antlaşması'na girdi. Gümrü Antlaşması önemlidir. Milli Mücadele'nin ilk antlaşmasıdır ve parlak bir askeri zaferin ardından gelmiştir. Bu sayede Türkiye düşmanı olan Ermenistan savaşamayacak duruma düşürüldü. Türk ordusu Ermenilerden bir yığın silah ve cephane ele geçirdi. Ermenistan'ın zararsız hale getirilmesi sonucunda Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne birçok silah ve asker ulaştırılabildi. Ali Kemal'e göre Brest-Litovsk'un yenilenmesi "bu hizb-i muhteşemin" bir "sergüzeşti", Avrupa'ya bir meydan okumasıydı. Yaksalar, yıksalar da bunları alkışlıyorduk. Fakat bu sefer siyasal olarak en son ve en büyük yanlışlık yapılıyordu.[5]

Gürcistan'ın elindeki Kars'ın Türkiye'ye katılmasından sonra Ardahan ve Batum sancakları kalıyordu. Bu arada Gürcistan'da Menşevikler iktidardaydı ve Sovyetler'in ülkeyi Sovyetler Birliği'ne katmak çabalarına direnmekteydi. Gürcistan Hükümeti'nin bu zor durumundan Türkiye yararlanabilirdi. Ve bu, Gürcistan Sovyet egemenliğine geçmeden yapılmalıydı, çünkü Sovyetler'den arazi almak, buraları Türklerle meskûn ve Misak-ı Milli programında olsa bile, çok daha zor olabilirdi. Ermenistan'a karşı kazanılan parlak zafer ve peşinden gelen I. İnönü Zaferi, Ardahan ve Batum livalarının (sancaklarının) geri kazanılması konusunda kuşku yok ki Türkiye'ye güven veriyordu. Ama öte yandan Batum kentinin yörenin en büyük limanı olması buranın elde edilmesini zorlaştırmaktaydı.

Bu noktada Sovyetler'in zayıf durumuna değinmek gerekiyor. Rusya'da 1917 Devrimi'nden bu yana bir yandan İç Savaş'la uğraşılıyor, öte yandan yüzde yüz tam sosyalizm uygulanmaya çalışılıyordu. Bu düzende çiftçiler kendi gereksinimlerinin fazlası olan ürünlerin tümünü devletin belirlediği fiyatlardan devlete satmak

zorundaydılar. Buna uymayanlar cezalandırılıyordu. Durumun ne denli hoşnutsuzluk uyandırdığı tahmin edilebilir. Hem köylüler aldatılmış oluyor, hem engellemeler yüzünden kent insanları doğru dürüst beslenemiyordu. Hoşnutsuzluk sonunda Sen Petersburg yakınındaki Kronstadt'ta denizcilerin ayaklanmasına yol açtı (23 Şubat 1921). Ayaklanma ancak üç hafta sonra zorlukla ve çok kan dökerek bastırılabildi (17 Mart). Lenin ve arkadaşları hemen durumun gereğini yaptılar. Rusya tam sosyalizmden karma ekonomiye geçti ve böylece hoşnutsuzluk büyük ölçüde giderilmiş oldu. (Karma ekonomi uygulaması NEP, "New Economic Policy –Yeni İktisadi Siyaset–" diye bilinir.)

SSCB ile anlaşma yapmak üzere Moskova'ya gitmekte olan ve 17 Ocak 1921 günü Tiflis'e ulaşan Yusuf Kemal Heyeti'ne Gürcülerce Rusya'nın zaafı varsayımına dayanan şu görüşler sunulmuştu:

1. Türkiye'nin İngiltere'ye karşı Sovyetler'le ittifak kurması bir gereklilikti. Fakat uzun vadede bu birliktelik yürümeyecekti. Çünkü Rusya Basra Körfezi'ne inebilmek için Türkiye ve Gürcistan'ı esir etmek istemektedir. Bunu önlemek için iki ülkenin Azerbaycan, İran, Kuzey Kafkasya, Türkistan hatta Ermenistan'la birlikte hem siyasal hem iktisadi alanda birleşmesi gerekir. Birleşme yalnız Rusya'ya karşı değil, bütün büyük devletlere karşı olacaktır.

2. Rusya İmparatorluğu yaşama geçemeyecektir, çünkü Türkistan ve Kafkaslar, hatta belki Ukrayna bağımsızlık istiyor.

3. Ruslar saldırırlarsa, Gürcistan kendini savunabilecektir. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da Rusya'ya karşı ayaklanmalar çıkarabiliriz.

4. Rusya Doğu'da etkin olmaktan çıkmak üzeredir.

5. İstanbul'un Türklerin elinde olması Gürcistan'ın çıkarı gereğidir.

6. Tiflis'teki İngiliz temsilcisinin dediği gibi, Venizelos'un düşmesi ve Ermenistan'ın komünist olması nedeniyle İngiltere zamanla Sevr'i değiştirecektir.[6]

Türkler arasında da benzer havalar esmekteydi. İngiliz kaynaklarına göre 4 Şubat 1921'de Ali Fuat Tiflis'te bir gazeteciye, Gürcistan'ın Türkiye ile anlaşmasını önlemek için Sovyetler'in bu

ülkeyi istila planı yaptıklarını söylemiş. Ankara ile İtilaf anlaşırlarsa (herhalde Londra Konferansı'nda) Gürcistan kurtarılacak ve Sovyetler'le anlaşma olmayacakmış. Tersi durumunda Gürcistan bölüşülecekmiş.[7] Bu bilgi doğruysa Moskova'ya Türk elçisi sıfatıyla gitmekte olan Ali Fuat hesabına tuhaf bir davranıştı.

26 Ocak 1921'de Paris Barış Konferansı'nın Gürcistan'ı tanıması (Ankara 17 Ocak'ta tanımıştı) ve Ankara'da elçi Simon Mdivani'nin M. Kemal'e güven mektubunu sunması bu havayı destekleyen gelişmelerdi.[8]

Bolşevikler Gürcistan'a 11 Şubat 1921'de saldırırken, Bolşevik Gürcülerin Devrim Komitesi kurmayları durumu açıklığa kavuşturdu. Gürcistan Elçisi Simon Mdivani Ankara'da güven mektubunu sunarken, Gürcüler özgüvenle Batum'u işgal ediyorlardı (8 Şubat). SSCB saldırı karşısında şimdi Türkiye'den yardım, hatta himaye istediler (11, 16 Şubat). 17 Şubat'ta Gürcü Başbakan Jordania Türkiye'nin yardımına karşılık Ardahan'ı önerdi. 14 Şubat'ta 11. Sovyet Kızılordu'su Gürcistan'a girdi. Türkiye, Gürcistan'ın destek talebine karşı tarafsız olduğunu duyurdu. Kısa bir süre için hava Gürcistan'dan yana esti. Menşevik Gürcüler Kızılordu'yu püskürttüler (19 Şubat).[9] Paris'te toplanan Azeri, Ermeni, Dağıstan temsilcileri ve kimi Kafkasyalılar TBMM ile anlaşma yapmak kararı aldılar (Kafkasya Konfederasyonu).[10]

Fakat SSCB 19 Şubat'ta resmen savaş ilan etti. Kızılordu yeniden Gürcistan'a girdi. Türkiye'nin Ardahan ve Batum sancakları için harekete geçme zamanı gelmişti. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa 21'inde Kâzım Karabekir'e Gürcülerle konuşarak iki sancağın gerekirse zorla işgalini buyurdu. Karabekir (15. Kolordu) harekete geçti.[11]

Ankara'da ise 19'undan başlayarak Gürcistan Elçisi Simon Mdivani ile görüşmeler başlamıştı. 21 Şubat'ta konu TBMM'nin gizli oturumunda ele alındı. M. Kemal Türkiye için Gürcü-Sovyet savaşında hangi tarafın kazandığı belli olmadan harekete geçmesinin en uygun olduğunu belirtti. Gürcistan'a dayatılmak istenen çözüm, Ardahan ve Batum Sancağı'nın ilçesi olan Artvin'in Türkiye'ye verilmesi, Batum kentinin geleceğinin ise halkoylamasıyla

belirlenmesiydi. 22 Şubat'ta TBMM Hükümeti son talebini bildirdi. Gece Gürcü hükümeti bunu –protesto ile– kabul etti. 23'ünde Ardahan ve Artvin işgal edildi.[12]

Bu sıralarda olaylar çok karışık, kafalar da aynı oranda karışıktı. Bereket ki Doğu Cephesi Komutanı (Karabekir) durumu soğukkanlılıkla değerlendiriyordu. Örneğin hem Tiflis'teki TBMM temsilcisi Kâzım (16 Şubat) hem de Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa Gürcü-Bolşevik savaşına Gürcülerden yana katılmamızı istiyorlardı. Fevzi Kafkasya Konfederasyonu oluşturma kararı alındığını söylüyordu.[13] Karabekir bunu Londra Konferansı'nın (I. İnönü Zaferi'nin) uyandırdığı yersiz iyimserliğe bağlıyor. Tabii herhalde iyimserlikte Ermenistan Zaferi'nin de payı vardı. 18 Şubat'ta Ermenistan'da Taşnaklar Bolşeviklere karşı bir darbe yaparak iktidarı ele geçirdiler. 24 Şubat'ta Ermenistan'ın yeni başbakanı Simon Vratzyan'ı ziyaret eden Ankara temsilcisi Bahattin yeni iktidar karşısında sevincini ve hükümetinin desteğini bildirdi.[14] (Bolşevik Ermeniler Gümrü Antlaşması'na itiraz ediyorlardı.) Oysa birkaç gün içinde Bolşevikler yeniden Ermenistan'a egemen oldular. Bolşevikler 25 Şubat'ta Tiflis'i işgal edince Türk temsilcisi Kâzım da Kutayis'e kaçan Menşevik hükümetiyle birlikte gitti.[15] Mart başlarında Gürcistan'ın yenilgisi kesinleşmeye yüz tutunca, Karabekir yönetim değişikliği sırasında oradaki Türklerin kırılmaması için birliklerini Ahılkelek ve Ahıska'ya yaklaştırdı.

9 Mart'ta Genelkurmay'dan gelen acele bir emirle Karabekir'den Ahılkelek, Ahıska ve Batum'u işgal etmesi istendi. Hariciye Vekâleti'nden gelen şifrede ise Kafkas Konfederasyonu yapılacağı bildiriliyordu. Karabekir Kızılordu'yla çatışmaya yer vermeyerek "dostane" bir biçimde uygulanmak üzere aldığı buyruğu yerine getirdi.

12/13 gecesi Ankara'dan Ahılkelek, Ahıska ve Batum'da hükümet memurlarının atanması istendi. Karabekir ilk iki yerde müfreze komutanlarının yönetimi üstlenmesini istedi. Batum'da Kâzım Bey çevre Müslümanları da emrine alarak 24 saat içinde tersi emredilmedikçe Bolşeviklere karşı Gürcülerle birlikte savaşa girecekti. Karabekir Kâzım'ı ve Genelkurmay'ı böyle maceralardan ka-

çınmaları için uyarmıştı. (Bu arada Kâzım Batum valisi olmuştu.) 16'sında Kâzım Menşeviklerin Türkiye'nin korumasını istediğini Karabekir'e bildiriyordu. Fakat ertesi gün pes ettiler, Menşevik hükümeti kaçtı. Gürcistan Sovyet oldu.

Durum açıklık kazansa da Gürcüler Türkiye'nin Batum üzerindeki iddiasına dayanamıyorlardı. 17/18 Mart gecesi Türk Temsilciliği'ni kuşatıp çatışmaya yol açtılar. Bir Türk subayı şehit oldu. 22 Mart'ta çok daha kanlı bir çatışma oldu. Karabekir'in verdiği sayılara göre sonuçta Türk kayıpları 30 şehit, 26 yaralı ve 46 yitikti.

Oysa Moskova'da Türk-Sovyet Antlaşması 16 Mart'ta imzalandı. Batum Türkiye'nin egemenliği dışında kaldı. Boşuna kan dökülmüş oldu. Bunda haberleşme aksaklığının payı olmakla birlikte, esas olarak Ankara'daki kafa karışıklığının sonucuydu. Ankara'da bu sırada doğal müttefikimiz Sovyetler'e karşı gelişmiş olan ve aşağıda irdeleyeceğim düşmanlık, ideolojik bir şaşkınlıktan kaynaklanıyordu.

VI

İzzet Paşa ve Sevr, Mali Durum

İzzet ilan edilen hükümet programına karşın asıl programı ve niyetlerini Anadolu ile içtenlikle uzlaşmak, devletin çıkarlarına uygun bir barış imzalamak, sonra da ikiliği kaldırarak Osmanlı Hanedanının egemenliği altında "gerçek" bir Meşrutiyet sağlamak olarak tanımlıyor.[1] İmzalanmış bir barış antlaşması varken hâlâ devletin çıkarlarına uygun bir barış imzalamaktan söz edilmesi en azından Sevr Antlaşması'nın esaslı biçimde değiştirilmesi anlamında kabul edilmelidir. Osmanlı egemenliğinde gerçek bir meşrutiyeti ise cumhuriyet olarak yorumlamak zordur. Atatürk'ün *Nutuk*'ta söylediği gibi başından beri cumhuriyeti amaçladığını düşünürsek, İzzet'le M. Kemal'in ayrı dünyaların insanları olduğunu görürüz.

İzzet, Anadolu ile telgraf bağlantısı kopuk olduğu için, bir subayı, Kurmay Yüzbaşı Neşet'i görevlendirdi. Bu kişi Dünya Savaşı'nda M. Kemal 16. Kolordu komutanıyken kurmay heyetinde bulunuyormuş. Daha sonra Vahdettin'in damadı ve Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı başkanlığında sarayda kurulan kurmay heyetinde görev yapmış ve gizlice Anadolu hesabına çalışmış. İşte İzzet bu Neşet'i

görevlendirip İnebolu yoluyla Ankara'ya gönderdi. Gidip gelmesi bir ay kadar sürdü.[2] Büyük olasılıkla M. Kemal tarafından yazılmış uzunca (6,5 sayfa) imzasız ve tarihsiz bir yazı getirdi. Yazının başında İstanbul'da yeni hükümetin kurulmasından değil, İzzet, Tevfik ve Salih'in "ihzar-ı itibar eylemelerinden" (itibar kazanmaları) duyulan memnuniyet dile getirildikten sonra, 16 Mart 1920'den beri Ankara'da olup bitenler, elde edilen başarılar anlatılıyordu (İzzet, s. 329-335). İzzet yazıyı "... bir böbürlenme ve nazlanma (?) hissediliyorsa da, meram pek anlaşılmıyordu" diye ukalaca ve anlayışsızca değerlendiriyor.[3] Oysa yazı, herhalde İzzet'in çoğundan habersiz olduğu olay ve gelişmeler konusunda bilgi veriyordu. Atatürk'ün açısından olayın nasıl görüldüğüne bakalım. M. Kemal diyor ki, bizi silahla, yani Yunan saldırıları ve İç Savaş'la çökertemeyen İstanbul, içten çökertmek işine sarıldı. M. Kemal bu yeni aşamayı "... anlaşılması ve anlatılması daha güç..." diye niteliyor. Tevfik Hükümeti, yurtsever olarak tanınan İzzet ve Salih paşalar vasıtasıyla Ankara ile temas kurmak için "derhal" harekete geçti. Neşet Ankara'ya "bazı notalarla" gönderildi. Bunlarda daha elverişli koşullarla barış yapmak umudu dile getiriliyormuş. Örneğin İzmir'de Osmanlı egemenliği altında Yunanlıların "bir idare-i hususiyesi" kurulabilirmiş.[4]

M. Kemal, İstanbul Hükümeti'nin, İzzet dahil, TBMM'nin niteliği ve yetkisinden habersiz ve hâlâ İstanbul'da bir hükümet sürdürülebileceğine inandıklarını söylüyor. İzzet'i aydınlatma amacıyla o metin hazırlanıp 8 Kasım 1920'de Neşet'le yola çıkarılıyor (İnebolu yoluyla).[5]

M. Kemal'in (?), söz konusu tarihçeyi yazmak zahmetine girerken, İzzet'i ve arkadaşlarını Ankara'ya kazandırmayı tasarlamış olabileceğini de varsayabiliriz. Ama olaydan sonra bile İzzet'in "meram pek anlaşılamıyordu" sözü onun böyle bir şeye (Ankara'ya) ne denli kapalı olduğunu gösterir. Ayrıca 23 Nisan 1923'ten itibaren Türkiye'nin yazgısının "suret-i meşruada" TBMM'nin yönetiminde bulunduğu belirtiliyordu (İzzet, s. 330). Çünkü M. Kemal'in nasıl düşündüğünü biliyoruz. Dolayısıyla İstanbul'un meşru olmadığı söylenmiş oluyordu.

Bu arada İstanbul kopuk olan telgraf haberleşmesini de kurmaya çabalıyordu. 12 Kasım'da M. Kemal Zonguldak'tan Yüzbaşı Kemal imzalı bir tel aldı. Kemal, İzzet'in 9 Kasım günlü şifreli bir telini iletiyordu. Bunda Fransız Yüksek Komiserliği'nin İstanbul-Zonguldak telsiz haberleşmesinden Babıâli'yi yararlandırmayı kabul ettiği bildirildikten sonra, "hükümet (İstanbul) ile bir anlaşma esasının" kabul edilip edilmediği soruldu. Kabul ediliyorsa nerede görüşüleceği, oraya hangi yoldan gidileceği öğrenilmek isteniyordu. İzzet bu teli çekerken Ankara'nın bilgilendirme yazısını herhalde henüz okumamıştı.

Sonra, İstanbul Posta ve Telgraf Genel Müdürü Orhan Şemsettin imzalı ve 11 Kasım günlü "emir" Kastamonu Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü'ne geldi (Yazı mektupla Ereğli PTT Müdürlüğü'ne gönderilmişti). Anadolu ile başkent arasında telgraf haberleşmesinin "bir an evvel" kurulması istendiği bildiriliyordu. Bu amaçla Fen Müfettişi Bekir Bey adamlarıyla İzmit'e hareket etmeye hazırdı. Kendilerine gereken kolaylıkların gösterilmesi isteniyordu.

İstanbul Müdüriyeti'nin Anadolu'daki örgüte doğrudan emir vermesi M. Kemal'i sinirlendirdi. "İcab edenlere" verdiği emirle İstanbul ile temastan kaçınılmasını ve telgraf hatlarını onarmak "bahanesiyle" gelenlerin tutuklanmasını istedi. Nitekim İzzet, Bekir'in Anadolu'ya vardığında "alıkonup" bir daha iade edilmediğini yazıyor (İzzet, s. 95).

Anadolu ile İstanbul arasındaki kopukluğun bir göstergesi de 2 Kasım günlü *Sabah*'ta Konya İsyanı gibi "bayat" bir haberin verilmesiydi. Halk Millicilere karşı kıyam etmiş, Konya ve Bozkır'daki Millici çeteler yok edilmiş, "halk kuvvetleri" Konya'ya egemen olmuş, Ankara çetecibaşı Çerkes Ethem'i görevlendirmek istiyormuş, Ankara'da telaş ve heyecan varmış.[6]

M. Kemal'in İzzet'e gönderdiği yazı hem Ankara'nın kazanmış olduğu güçlü konumu, hem de iddialarını sergiliyordu. M. Kemal, İzzet'in 9 Kasım günlü anlaşma ve görüşme önerisine yanıt vermeden önce İzzet'in Ankara'nın yazısını okuduğundan emin olmak istiyordu. Çünkü gönderilen yazının havası karşısında belki görüşmekten vazgeçebilir, ya da itirazda bulunabilirdi.

Vrangel Ordusu (Beyaz Ruslar)

İzzet bu sıralarda atlatılmış bir tehlikeyi anlatıyor. Güney Rusya'da Beyaz Orduların komutanı General Denikin başarısız olunca komutayı Mart 1920'de Pyotr Vrangel'e devretti. Vrangel önceleri başarılı bir savaşım yürüttüyse de Polonya Savaşı'nın son bulmasıyla Kızılordu Vrangel Kuvvetleri'ne yüklendi. 1 Kasım'da Kırım'a çekilen Vrangel, orada da tutunamadı. 14 Kasım'dan başlayarak Beyazlar yeniden gemilere doluşup İstanbul'a sığındılar. 18'inde Kırım'dan 45 gemi gelmiş bulunuyordu. İçlerinde hasta ve yaralı olan 22.000 kişi İstanbul hastanelerine yerleştirildi.

Sığınmacıların sayısının 150.000'i bulduğu anlaşılıyordu. Bu sayının 70-80.000'i askerdi. *Kornilof* kruvazörü ile İstanbul'a gelen Vrangel, ordu ve hükümetini Fransa'nın himayesine bıraktığını duyurdu. Parasızlık ve sefaletten bunalan İstanbul'un ne denli zor durumda kaldığını tahmin etmek kolaydır.[7]

İşte İzzet'in işaret ettiği tehlike, İstanbul'a sığınan Ruslardan asker olanların Yunan ordusunun yanında "bize" karşı savaşa sokulmasıydı.[8] Buna karşı belki Sovyetler'in bize yardımcı olmak üzere Anadolu'ya gelmeleri "ayrı bir bela" olurdu. Neyse ki "semavi bir lütuf" olarak İtilaf'ın bu yönde bir girişimi olmadı. İzzet böyle bir şey yapılmasının "fahiş bir hata" olacağını de Robeck'e söylemiş, o da bu görüşü herkese yansıtacağına söz vermiş (İzzet, s. 96). İzzet bu işin gündeme gelmemisini irdelemiyor. Bunun başlıca nedeni Vrangel'in de belirtmiş olduğu gibi, Beyaz Rus sığınmacıların Fransa koruması altında olmalarıydı. 14 Kasım'da Yunanistan'da seçimler olmuş ve Venizelos iktidarı kaybetmişti. Fransa'nın düşman bildiği Konstantin tahta çıkınca bu ülke Yunanistan'a sırt çevirmişti. Dolayısıyla Fransa'nın Yunan ordusunu desteklemesi pek söz konusu olamazdı.

İşsiz güçsüz Beyaz Rusların durumu büyük bir sorun haline geldi. Gerçi Fransa bunlara mali yardımda bulunuyordu ama bu yardım da 1 Nisan'da kesildi. Ocak'ta sığınmacıları getiren gemilerin satışı düşünülüyordu, fakat savaş sonrasında navlunların düşüklüğü dolayısıyla gemi satmak kolay değildi. Sığınmacılar yüzünden

İstanbul'da asayiş bozulmuş, hırsızlıklar alıp yürümüştü. Babıâli, sığınmacıların başka ülkelere dağıtılmaları için yüksek komiserliklere (başta Fransız Yüksek Komiserliği'ne) ısrar edip duruyordu. Zaman içinde sığınmacılar başka yerlere gittiler, iş buldular, geçimlerini sağladılar.[9]

Bu bağlamda 14 Kasım 1920'de Defrance'ın İzzet'le ilginç bir görüşmesi oldu. İzzet, Ermenistan Zaferi'nden sonra bir de Vrangel'in kesin yenilgisi Kemalistleri daha uzlaşmaz kılacak, uzlaşma heyetinin işini büsbütün zorlaştıracak diye tasalanıyormuş. Üstelik o tarihte yapılan Yunanistan seçimlerinde Venizelosçuların yenildikleri daha belli olmamıştı. Çünkü bu da Ankara'yı daha da uzlaşmaz kılacak bir gelişme olacaktı. Defrance bu yüzden İzzet'in hevesinin kaçmış gibi olması karşısında, onu gayrete getirmek için coşarak telinde aynen yer alan bir hitapta bulunmuş. Kemalistlerle görüştüğünde onlara şöyle demesi gerekiyormuş: Bolşeviklerle az çok anlaşmış gibisiniz ve Vrangel'in yenilgisi sayesinde para, silah ve asker olarak esaslı bir yardım geleceğini umuyorsunuz. İşiniz bitince teşekkür edip onları yollayabileceğinizi sanıyorsunuz. Oysa onlar gelince, sizi komünist yapıp İslamiyet'i yıkmak isteyeceklerdir. Yapılacak tek şey Sevr'i kabul edip padişah ve hükümetiyle birleşmek ve Bolşevikliğe direnmek için başta Fransa, İtilaf'ın yardımını istemektir. Böylece ortak bir dava uğrunda yenen devletlerle müttefik olunacaktır.[10]

Defrance'ın yazdığına göre İzzet bu konuşmadan çok etkilendiğini, bundan yararlanacağını söylemiş. Ama, diyor Defrance, seçimin sonucu belli olunca yalnız Kemalistler değil, bütün Türkler Yunan halkının İzmir ve Doğu Trakya'da yayılma siyasetinden yana olmadığını, böylece Sevr'in geçersiz olduğunu düşüneceklerdir. Dolayısıyla Anadolu'ya gidecek heyetin başarılı olması olasılığı daha da azalacaktır.[11]

Mart ayına gelindiğinde, bir gazete haberi Vrangel'in (ve tabii Fransızların) ordusunu ayakta tutamayacak hale geldiğini ve üç almaşık bulunduğunu haber veriyordu: 1. İlan edilecek bir aftan sonra Rusya'ya dönmek. 2. Güney Amerika'ya göç etmek. 3. Fransızların yabancı lejyonuna katılmak. Fakat başka bir almaşık da

söz konusuydu. Kimileri Bolşevik oluyordu. 13 Mart 1921 günü İstanbul'da bir Bolşevik merkezine yapılan baskında propaganda malzemesi, para, kızıl bayraklar, Moskova ile haberleşmeler ele geçirilmiş; Moskova'dan gelen, Adamoff dahil, bir düzine adam tutuklanmıştı.[12]

Nisan'da Vükela Meclisi'nin dikkatine sunulan bir olay, kahve ve gazinolarda Rus sığınmacıların İtilaf zabıtasının izniyle tombala "kumarı" oynatıyor olmasıydı. İşin içine İtilaf girince bir şey yapılamıyordu. Oysa oyun ahlaken ve iktisaden "vahim" etkiler yapıyormuş. Esasen şeriatça yasaktı. Bununla birlikte olay "ecanibin (yabancıların)" oturduğu Beyoğlu'nda cereyan ediyordu. İslam mahallelerinde olmamak kaydıyla Osmanlı zabıtası Beyoğlu'nda bu işe engel olmamalıydı.[13]

Müsalemet İttifakı Rota Değiştiriyor

III. Cilt'te Damat Ferit iktidarı sırasında Müsalemet İttifakı kurucusu Lütfi Fikri'nin İstanbul'la Ankara arasında bir uzlaşma sağlamak yönündeki girişimlerine değinmiştim. Tevfik iktidarı sırasında L. Fikri'nin olayların gelişmesi dolayısıyla farklı bir yöne savrulduğunu görüyoruz. L. Fikri'nin bunu açıklayan bir gazete yazısı yazdığı, fakat sansürün bunu yasakladığı anlaşılıyor.[14]

Yazıda son haftalarda üç büyük olayın cereyan ettiğine dikkat çekiliyordu: Kuva-yı Milliye'nin Ermenistan'ı işgal etmesi, Vrangel'in yenilgisi, Yunan seçimlerinin sonuçları. Bu durumda barışçı bir siyasetin temel amacı İstanbul'la Ankara'nın arasını bulmak değil, bunu asıl sağlayacak olan İtilaf'la anlaşmak olmalıydı. İtilaf Devletleri 1856'daki ruhla sorunlara yaklaşsa ve içtenlikle, Rumeli, İzmir, devletin bağımsızlık ve şerefi konusunda ödünler verecek olsalar, Osmanlı ulusu Avrupa'nın her zaman kendisine verdiği Doğu'nun bekçiliği görevini üstlenmeye hazırdı. Dünya Savaşı'nda bu iş bizden alınıp komşularımızdan birine verilmişti ama son gelişmeler Batılıların işi yeniden bize havale edebilecekleri umudunu uyandırmıştı. İttifak bunun için ulusa (Ankara'ya) ağırbaşlı olması, Müttefikler'e de yardımcı olmaları için yalvarıyordu.

Böylece Osmanlı Büyük Savaş'tan bitkin düşmüş Avrupa ile isyan dönemi yaşamakta olan talihsiz Rusya arasında "etkin bir unsur" olabilirdi.

Görülüyor ki dikkatli ve sakıngan bir üslupla da olsa Türkiye'nin tükenmiş Beyaz Orduların işlevini yüklenmesi önerilmekteydi. Buna karşılık Sevr'de bir hafifletme yapılması bekleniyordu. Ermenistan'ın işgali (yenilgiye uğratılması) Avrupa'nın gözünde ancak kusur, hem de ağır bir kusur olarak değerlendirileceğinden, Fikri'nin bunu kısa yazısında neden belirtmediğini anlamak kolay değildir.

İzzet Paşa Heyeti

M. Kemal, İzzet'in gönderdiği yazıyı gördüğünden emin olduktan sonra 25-26 Kasım 1920 günü yanıt verdi (İzzet, s. 336). İzzet ve Salih'in de bulunmaları "muktazi" heyetle Sapanca ya da denizden Bursa üzerinden gelip 2 Aralık'ta Bilecik'te buluşulabileceğini bildirdi.[15] Bu metin *Nutuk*'ta da, *Feryadım*'da da yer alıyor. Fakat M. Kemal'in verdiği metindeki bir cümle öbür metinde yoktur. Bu cümle şöyledir: "Seyahatin mümkün olduğu kadar dağdağasız (gürültüsüz) icrası hatıra kabilinden arz olunur." Sanırım bunun anlamı, M. Kemal meşruluğunu kabul etmediği bir hükümetin temsilcilerinin törenle, şatafatla yolculuk etmelerini istemiyordu. Belki İzzet bu ifadeyi saygısızca bulduğu için, kendi kitabında cümleyi çıkarmış olabilir.[16]

De Robeck'in yazdığına göre (8 Kasım), bir ara gidecek heyetin başkanlığının şehzadelerden birine verilmesi söz konusu olmuş. Doğruysa, Vahdettin muhtemelen buna razı olmamıştır, çünkü şehzadenin Ankara'da kalması, hatta TBMM Hükümeti'nin başına geçmesi olasılığını aklına getirmiştir.[17]

İstanbul Hükümeti İzzet'in heyette bulunmasını istiyordu. Oysa o, başkalarının önden gitmesinin, kendisinin sonra gitmesinin uygun olduğu görüşündeydi. Salih Paşa ise İzzet'in gitmesini, kendisinin de "nöbetini savdığı için" (Amasya Mülakatı'nı yapmıştı) gitmeyeceğini söylüyordu. Fakat M. Kemal, çağrı telinde İzzet ve

Salih'i ismen belirttiği için anlaşılan ikisinin de gitmesi bir çeşit zorunluluk oldu. İki paşanın yanında, dağıtılmış olan Mebusan Meclisi'nin ikinci başkanı ve Ticaret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Kâzım, Bern Elçisi Cevat, Hukuk Müşaviri Münir (Ertegün), Rasathane Müdürü Fatin (Gökmen) vardı. İzzet TBMM mebusları arasında tanıdıkları vardır diye Hüseyin Kâzım'ı istemişti. Kâzım da Ankara'da çok sevildiği için Fatin'i tavsiye etmiş.

Bir de İzzet Heyeti'ne İtilaf temsilcilerinin katılması sorunu vardı. 24 Ekim telinde İtilaf temsilcileri heyete katılırsa Ulusçuları daha çok etkilemek olanağı olacağını bildiriyordu. Heyet başarısız olursa, İtilaf hangi "barışçı eylemi" (*pacific action*) yapmak gerektiğini kararlaştırmak durumunda olacaktı. Curzon İtilaf temsilcileri eklemek düşüncesini benimsedi ve Fransızlara kabul ettirilmesi için girişimde bulundu. Fakat Fransızlar sonuçta öneriyi benimsemediler (Fransız yanıtı 5 Kasım) çünkü onlara göre böyle davranmak İtilaf'ı Ankara karşısında ricacı durumuna sokardı. Ancak Padişah ve yeni hükümet Sevr'i onaylarsa böyle davranmak uygun olabilirdi.[18]

Heyetin gittiği sıralarda Rumbold uzunca bir yazanak sundu (6 Aralık). Bir habere göre M. Kemal görüşmelerin Ankara'da değil, Bilecik'te yapılmasını istiyormuş, çünkü İzzet'in orada kimi ılımlı çevrelerle kendisine bir darbe tezgâhlayacağından korkuyormuş. Hükümet, Heyet görüşmeleri sonuçlanmadan Sevr'i onaylamak niyetinde olduğunu söylüyormuş, ama bu söze pek güvenilemezmiş. Ankara'da Sevr'in olduğu gibi kabulü olasılığı yok gibiymiş. Fakat iki hafta öncesine göre biraz daha olumlu bir durum varmış, çünkü Ermenistan'daki gelişmeler dolayısıyla Bolşeviklerle Ankara arasında bir gerginlik oluşmuş. Öte yandan, yeni Yunan Hükümeti Venizelosçu siyaseti sürdürmeye karar verince bu da Ankara'yı daha gerçekçi olmaya götürebilirdi. İzzet de Kemalcilerin Bolşeviklerle temasta olduklarını, ama onlarla bağlantılı olmadıklarını söylemiş.[19]

Şimdi İzzet'in anılarından giderek Heyetin macerasına (İzzet "serüven" diyor) bakalım.[20] Heyetin güvenliği bakımından Yunan işgal bölgesinin sınırı olan Büyük Derbent'e değin İngiliz subay-

ları Kurmay Yarbay Heywood ile ünlü "casus" Yüzbaşı Bennet ile birlikte geldiler. Orada trenle getirilmiş olan otomobiller yolda çamura battığından at ve manda arabasıyla gece yarısından sonra Doğançay'a ulaştılar (3 Aralık 1920). Ertesi gün araba ve drezinle geç vakit Bilecik'e vardılar (4 Aralık). M. Kemal 5 Aralık'ta öğleden sonra Bilecik'e geldi. Yanında İsmet, İktisat Vekili Mahmut Esat, Kılıç Ali ve başkaları vardı. Hemen istasyon binasında toplantı başladı. Fakat Ankaralıların kendilerini "yoldaş" diye sunmaları berikileri çok rahatsız, hatta şoke etmiş.[21]

İzzet siyasal görüşünü açıklıyor. Defrance'ın Sevr'in onaylanması ısrarına karşın, onun "er geç" değiştirilmesine razı olacaklarına inanıyordu (İzzet, s. 98). Gerçekten de, Konstantinciler seçimleri kazandığından (14 Kasım 1920) beri Fransa'da Almanların adamı diye gördükleri Konstantin'e karşı bir nefret rüzgârı esmekteydi. Aslında Fransa için sorun Konstantin'den ibaret değildi. Konstantin'in kişiliğinde İngiltere'ye olan öfkeleri de dolaylı olarak dile geliyordu. Öfkeliydiler, çünkü İngiltere emperyal bölüşmede (Arap ülkeleri) kendilerine kazık attığı gibi, Almanya'ya karşı bekledikleri desteği de nazlanarak veriyordu. İşte bir yönüyle Konstantin'e antipati, Türkiye'ye karşı sempatiye dönüşüyordu. Fazla sert kaçmış olan Sevr'in yumuşatılması gündeme geliyordu. Venizelos iktidarda kalmış olsa herhalde böyle olmayacaktı.

İzzet'in duyduğuna göre Sevr'de düşünülen değişiklikler, İzmir'in Almanya'daki serbest kentler gibi Türk egemenliği altında olması, Doğu Trakya'da Midye (Kıyıköy)-Enez çizgisinin sınır olmasıydı. Kendi tercihi ise Anadolu'nun tümüyle alınması, Rumeli'de Meriç'in sınır olmasıydı. "Sebat, metanet ve ustalıklı siyasetle" bu hedefe ulaşmak hususunda umutsuz değildi. Fakat Ankara kendi halinde kalırsa, bunlar olmazdı. Her iki taraf varlıklarını koruyarak, Anadolu ile anlaşmak, sonra da İtilaf'la görüşmek gerekiyordu (İzzet, s. 98-99).[22]

De Robeck'in bildirdiğine (8 Kasım) bakılırsa, Hariciye Nazırı "ima yoluyla" Ulusçuları tatmin için iki talep öne sürmüş: 1. Sevr'in hayırsever (hayırhah) yorumu, 2. Sevr'in onayından sonra Yunanlıların antlaşmada kendilerine verilen yerler dışındaki

askerlerini çekmesi. Hariciye Müsteşarı ise Ermenistan sınırının Osmanlı'ya tümüyle ters kararlaştırılması olasılığından korunmalarını ima etmiş. Yüksek Komiser ilk imayı antlaşma kesinleşmeden yorum olmaz, ikinciyi de Ulusçular savaşı sürdürdükçe olmaz diye başından savmış. Yüksek Komiserin dedikleri doğruysa, Babıâli'nin pek müphem ve mütevazı şeyler istediğini söyleyebiliriz.[23]

M. Kemal'in hemen görüşmelere başlaması yüzünden hazırlıksız yakalanan İzzet "yavan" bir konuşma yapmış. Hüseyin Kâzım'ın Vahdettin aleyhinde konuşması, "onun adına müzakere" etmekte olan İzzet'i Padişahı savunmak durumunda bırakmış. Sonra da İtilaf'a muhalefete devamın sakıncalarına değinmesi üzerine M. Kemal (herhalde heyecanlanarak) isterlerse Avrupalılar bütün ordularını getirsinler, Ararat Dağları'na, Turan'a kadar çekilip savaşmaya devam edeceğini söylemiş. Arada Damat Ferit hükümetinin, genel nefretin hedefi olduğu için, kendileri açısından halkın güvenini kazanmış bir hükümetten daha yararlı olduğunu da belirtmiş. Birinci tür hükümet Ankara için kuvvet, ikinci tür ise zayıflıkmış (İzzet, s. 100). Bu dikkate değer düşünceyi aşağıda değerlendireceğim.

İzzet'e göre M. Kemal'in kesinlikle uzlaşma yanlısı olmadığı "olanca açıklığıyla" ortaya çıkmıştı. Ankaralılar aralarında konuştuktan sonra, M. Kemal Ankara'ya gidilmesini "teklif" etmiş ve yola çıkmışlar. İzzet, M. Kemal'in teklifine ne dediğini, nasıl tepki gösterdiğini yazmamış.

Sonra Ankara'ya geliyorlar. M. Kemal'in istasyondaki evinde öğle yemeği yedikten sonra, kentin 2 kilometre kuzeyindeki Genelkurmay binasına gidiyorlar. Orada otururken ajans telgraflarını okuyorlar. Bilecik'ten çekilen bir telde İzzet ve arkadaşlarının İngilizlerin şerrinden Anadolu'ya kaçıp milletin himaye kucağına sığındıkları belirtiliyormuş.[24] Dehşet içinde kalmışlar: "... hakikati bu şekilde tahrif (bozmak), bütün dünyaya karşı bizi sahtekârlıkla suçlayıp lekeleyecekleri hatırıma gelmemişti" diyor İzzet (s. 101). Akşam M. Kemal de oraya gelmiş. Yemekten sonra Hariciye Vekili Muhtar Bey Rusya'nın istikrar bulmak ve Türkiye ile antlaşma imzalamak üzere olduğunu, Batı'nın Türkiye'ye o sıra yakınlık gös-

termesinin Rusya ile Türkiye'nin arasını açıp üzerimize çullanmak için olduğunu anlatmış. Rusya ile birleşilirse ordunun kahramanlığı sayesinde bağımsızlığımızı kazanacaktık. Bütün oradakilerin "yoldaşlardan" ibaret olduğunu (Müdafaa-i Milliye Vekili ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya bile Bolşevik deniyormuş) gören İzzet, kendisi için "ciddi bir konuşma ve tartışmaya" olanak görmedi. Durumu idare eden bir şeyler söyledi.

Ertesi günü M. Kemal İzzet ve Salih'i ziyarete geldi. Onlar dönme izni istediler. M. Kemal "bakalım" dedi. Günler, haftalar geçti.[25] Gündüzlerini Toygarzade Naşit Bey'in evinde geçiriyor, geceleri belediye dairesinde yatıyorlarmış.[26] Ankaralılar heyeti kalmak konusunda ikna etmeye çalışıyordu. Hatta İzzet ve Salih'e Trabzon mebusluklarını önerildi. Fakat kendilerine olupbitti yaparkenki açıklama "çok onur kırıcıydı", bütün uygarlık dünyasına karşı "şahsi ve milli namuslarına" zararı dokunmuştu. Yoksa duygu ve arzuları "vatanperverceydi". İzzet bu ikilem içinde bocaladığını söylüyor. Hatta İnönü Savaşı sırasında cepheye gidip yardımcı olmak için içinin gittiğini, ama "esaretle emanet" birlikte olamayacağı için gitmediğini anlatıyor (İzzet, s. 103-104). Heyettekiler bir ölçüde serbest dolaşabiliyor, Ankara'da bulunan kimi insanlarla görüşüyorlardı. Hatta İzzet'in binek atları Ankara'ya getirildi.[27] Ama haberleşmeleri denetim altındaydı. Öyle ki haftalarca, aylarca İstanbul Hükümeti ve İstanbul kamuoyu, bırakın heyet temaslarının sonuçlarını öğrenmeyi, heyetin zorla alıkonduğunun farkına varamadı, merak içinde kaldı.[28]

Şimdi de M. Kemal'in olaya bakışını görelim. M. Kemal Bilecik'teki görüşmenin İzzet'in "talep ve teklifi" üzerine gerçekleştiğini belirtiyor. Toplantı başlar başlamaz da Heyeti baskı altına alıyor. Onlara kendisini TBMM ve Hükümet Reisi olarak takdim ettikten sonra, onların kim olduğunu soruyor. Onlar, şaşırarak, kendilerini Dahiliye ve Bahriye Nazırları olarak tanıtınca da, İstanbul'da hükümet tanımadığını, ısrar ederlerse onlarla görüşmeyeceğini söylüyor. Bu söylemden sonra görüşmelerin sürmesi, bir anlamda Heyetin dolaylı olarak M. Kemal'in görüşünü adeta benimsemek zorunda kaldığını gösteriyordu. Birkaç saat süren görüşmeler sonu-

cunda M. Kemal'e göre "hiçbir malumat ve kanaatleri olmadığı" anlaşılmış. Sonunda onlara dönmelerine izin vermeyeceğini ve birlikte Ankara'ya gideceklerini bildirmiş. M. Kemal yaptığı işi açıkça tanımlıyor: "İstanbul heyetini, arzuları hilafına tevkif etmiştim." Fakat bunu açıklamayı faydalı bulmamış, çünkü ulusal hükümetin işlerinde onlardan yararlanmak üzere "haysiyetlerini" korumak istemiş. Onun için Ankara'ya gelindiğinde basına verilen resmi ajans bildirisinde Heyetin ülke yararına çalışmak üzere kendilerine katıldıklarını duyurmuş.[29] Yukarıda değinildiği gibi İzzet gördükleri muameleden dolayı haysiyetinin çiğnendiğine inanıyordu.

Daha önce de belirtildiği üzere, İstanbul'da hükümet ve basın haftalarca Heyetten haber alamaması yüzünden merak içindeydi. Nitekim İstanbul Hükümeti Neşet'i görevlendirerek İnebolu'ya gönderdi.[30] Neşet 10/11 Ocak'ta İnebolu'dan Ankara'ya Maarif Nazırı Ziya Paşa adına uzun bir şifre gönderdi. Kabine Heyetin Anadolu'ya katıldığını anlamıştı ama İzzet'ten daha geniş bilgi istiyordu. Eğer ülkenin çıkarları Heyetin Anadolu'da kalmasını gerektiriyorsa, buna bir şey denilemezdi, ama kabinenin aydınlanmaya gereksinimi vardı. Heyet orada kalacaksa kabinenin düşeceği "muhakkaktı". Telde kimi istihbarat bilgileri veriliyordu. Yunan ordusu takviye edilerek büyük bir taarruza geçirtilecekmiş. Öte yandan, Damat Ferit hükümet kurmak için "hummalı" bir faaliyete başlamış. Genelde telgraf ve özellikle bu son haber Heyete yöneltilmiş dolaylı bir suçlamaydı. Denmek isteniyordu ki, hükümet sizin yüzünüzden çekilecek ve yerimize bir Damat Ferit Hükümeti gelirse bu da yine sizin yüzünüzden olacaktır.[31] İzzet de bir Damat Ferit Hükümeti'nin kendilerine halef olması olasılığını "yüzde doksan" diye değerlendiriyor (İzzet, s. 105).[32]

M. Kemal Heyetin Ankara'da kalışını daha çok "misafirlik" olarak niteliyor. Onlara çok şeyler gösterebildik diyor: Ethem Kuvvetleri'nin ortadan kaldırılması, İnönü Zaferi gibi. Fakat İzzet ve Salih bunların hiçbirisinden hoşnut görünmüyorlarmış, yurt özlemi hastalığına yakalanmış gibi ille İstanbul'a dönmek istiyorlarmış.

Ziya Paşa'nın şifresine yanıt olarak M. Kemal, İzzet ve Salih'in "... maksadı müşterekimizin icabı katisi olarak" Ankara'da kal-

dıklarını belirtti. İstanbul Hükümeti'nin iktidarının sürmesi "caiz" (olabilir) idi, ama hükümet düşmeden önce, "şimdiden" hazır bulunduracakları güvenilir ve hızlı bir vasıtayla "hepsinin hemen" Anadolu'ya gelmelerini istedi. Bu, "menafii âliyei vataniye" gereğiydi.[33] Padişah hükümetsiz kalmayacağına göre, demek ki M. Kemal bir Damat Ferit iktidarını da göze alıyordu. Zaten o, İzzet'in tanıklığına göre ve yukarıda değinildiği üzere, bir Damat Ferit hükümetini yurtsever bir hükümete yeğlediğini söylemişti.

M. Kemal Heyeti neden alıkoydu? H. Kâzım'a göre Tevfik Hükümeti'nin kurulması Anadolu'da "şayan-ı dikkat" bir etki yaratmıştı. Hele Yunanistan'da Venizelos'un iktidardan düşmesiyle birlikte (bu etkeni ben ekliyorum) Türkiye'nin İtilaf'la uzlaşabileceği umutları belirmişti.[34] Nitekim, Ethem'in bile o hükümete yakınlık göstermek eğiliminde olduğuna dair işaretleri yukarıda gördük. Bu yeni havanın öbür yüzü Bolşeviklik ve Sovyetler'e karşı gelişen bir akımdı. 24 Ocak 1921 günü Upmal'in M. Kemal'le görüşmesinde, SSCB temsilcisi "sürekli yükselmekte olan gericilikten" şikâyet ediyordu. Anlaşılan bu yüzden Sovyetler yardım akışını tavsatmışlardı. Buna karşılık M. Kemal bir savunma olarak İstanbul Heyeti'nin alıkonmasını ve İstanbul'u tamamen hükümetsiz bırakma girişimini gösteriyordu. Demek ki SSCB'den yana olduğunu göstermek için M. Kemal'in Heyeti alıkoyduğu sonucu çıkıyor.[35] Bilecik'te onun İstanbul Hükümeti'ni tanımadığını söylemesi, aynı anlama geliyordu. Nitekim Moskova Radyosu'nun haberine göre, Moskova'daki Ankara temsilcisi Çiçerin'e resmi bir bildirimde bulunarak Avrupa basınında Ankara-İstanbul anlaşması konusunda çıkan söylentileri yalanlamıştı. İstanbul'la anlaşmanın, İtilaf'la anlaşmak anlamına geldiğini belirtmişti. İtilaf'ın uyduruk hükümetiyle Ankara hiçbir zaman ilişkiye girmezmiş. Haberin ne ölçüde doğru olduğu tartışmalı olsa da, bir Ankara-İstanbul anlaşmasının ne anlama geleceği konusunda aydınlatıcı sayılabilir.[36]

İşin başka bir yönü de vardı. Heyetin İstanbul'a dönmemesi, durumun askıya alınması demekti. Sovyetler'le henüz kesin bir anlaşma olmaması, nizami ordunun kuruluş aşamasında olması, iki büyük belirsizlik oluyordu. M. Kemal'in kesin tavır alabilmek için

zamana gereksinimi vardı. İzzet Heyeti'nin "misafirliği" bu zamanı sağlıyordu. O. S. Kocahanoğlu alıkoymanın Tevfik Kabinesi'nin çekilmesini sağlamak, Vahdettin'i Meclisi tanımaya zorlamak için yapıldığını ileri sürüyor (İzzet, s. 426). Bu zayıf bir olasılıktır. Çünkü Tevfik'in çekilmesi, Damat Ferit'e kapı açabilirdi.

Nihayet üç ay sonra, Mart 1921 başında, Heyetin dönmesine izin çıktı.[37] İznin çıkmasından önce İsmet baş başa yemek yediği eski komutanı İzzet'e özür dilercesine "zaman ve muhitin, benim sahip olduğum merhamet ve nezaketten çok, Mustafa Kemal Paşa'nın yaratılışındaki şiddet ve sertliğe muhtaç" demiş. İzzet'in anlattığına göre, izin geniş tartışmalardan, kararsızlıklardan sonra verilmişti. Bu arada İstanbul'a varır varmaz görevlerinden istifa edeceklerine dair birer senet imzalamak zorunda kaldılar. Yalnız heyetten Münir dosyalarıyla birlikte Ankara Hariciyesi'nde görev kabul ederek kaldı.[38] İnebolu'dan Seyr-i Sefain vapuruyla gelirken, H. Kâzım'a göre, İzzet "açılmış" ve yumruğunu masaya vurup Anadolu aleyhinde veryansın etmiş: "Vatanı bu eşkıyadan kurtarmak bizim için en mukaddes bir vazifedir. İşte bunu temin edecek kuvvetin en önünde ben bulunacağım!" demiş. Yine H. Kâzım'ın tanıklığına göre, bu sözü kabine arkadaşlarının önünde de tekrarlamış.[39] Oysa İzzet'e göre, gemi Boğaz'a girdiğinde herkese ne diyeceğiz diye bir görüşme olmuş. İzzet olan biteni "asla örtmemek ve tevil etmemek" üzere Heyetin başarılı olmadığını, çünkü Ankara, İstanbul Hükümeti'yle anlaşırsa zayıf düşeceğinden korktuğu açıklamasını öne sürmüş. Bu "genel" kabul görmüş. İzzet'in İstanbul gazetecilerine demeci de bu yöndeydi (İzzet, s. 111, 346).[40] Deniyordu ki, Heyetin görevi Anadolu'nun talep ettiği barış koşulları ile İtilaf'ın koşullarını barışı sağlamak üzere uzlaştırmaktı. Fakat Heyete "maatteessüf" belirlenmiş koşullar verilmemiş, yalnızca Sevr'in kabul ettirilmesi görevi yüklenmiş. Haklı olarak İzzet bunu bir olanaksızlık olarak sunuyor. İşi daha da zorlaştıran Ankara'nın İzmir Cephesi'ndeki çeteleri kaldırma işine girişmiş olmasaydı. Çeteler "bu kadar kan döktükten sonra" Sevr'in kabulüne karşı tavır almışlardı. (Aslında, Ethem'le savaşımda bunun pek bir tartışma konusu olmadığını gördük.) Öte yandan Vrangel ordusu İstanbul'a gelmişti. Bolşevikler Heyetin

Anadolu'ya gitmesinden işkillenmişlerdi. Bu yüzden heyet "alıkonmuştu". Bu, isabetli bir çözümlemeydi. Ardından Londra'da kararlaştırılmak üzere olan barış Anadolu ile İstanbul'un yaklaşması sorununu çözecektir diye de iyimser bir görüş dile getiriliyordu.

Süregelen açıklamalardan Heyetin gönderilmesi anlamsız gibi görünüyorsa da, onun gerçek işlevi İtilaf'ın Sevr'i onaylama dayatması karşısında zaman kazanmaktı. Bu sıralarda Fransa Yunanistan'dan hızla soğumakta olduğu için bu taktik çok başarılı olmuştur denebilir. Çünkü Yunanistan'dan soğuyan Fransa, Sevr'in dayatılmasından vazgeçerek, onun hafifletilmesini gündeme getirecektir.

Demecin son bölümü ise Anadolu ile olan mesafeyi ortaya koymaktaydı. Çetelerin kaldırılması olumlandıktan sonra Teşkilat-ı Esasiye yasası ele alınıyordu. Bu, 16 Mart'tan sonra alınan kararların somutlaşmasından ibaretti. Bunun hükmünün barışa kadar olacağı "şüphesiydi". Barış olunca "eski" Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe gireceği yine "şüphesizdi". Saltanat makamı her zaman "muhterem" ve "mübecceldi (ululanmış)". Böylece İzzet Anadolu hareketini, demokratik-ulusçu hareketi bir bakıma barış yapılıncaya değin yürütülmüş olan koca bir blöfe indirgemiş oluyordu.

Babıâli'ye gittiklerinde İzzet'le Salih, söz verdikleri gibi, istifa ettiklerini bildirdiler. Fakat kabine arkadaşları bunu kabul etmediler. Bir kez, Sadrazam Tevfik yurt dışından dönmemişti. Bununla birlikte İzzet Babıâli'ye gitmedi. Tevfik döndükten sonra İzzet'in istifasını kabul etti, fakat sonradan onu Hariciye Nazırı yaptılar.[41] Böylece sözünü tutmuş sayıldı. Hüseyin Kâzım hiç istifa gereği duymadı.

İstanbul'a ulaştıklarının ertesi günü üç nazır huzura çıktılar (İzzet, s. 111-112). İzzet olup bitenleri anlatırken çok heyecanlandığını söylüyor. Ankara'nın kendileri (Padişah) hakkında kötü bir niyeti olmadığını, halkın ise saltanat ve hilafete bağlı bulunduğunu belirtmiş (birinci görüşü "görünüşe göre", ikincisini "vicdani kanaat"le söylediğine dair dipnotu düşmüş). Devletin korunması için "yegâne kuvvet" olduğu için "Ankara teşkilatı" hakkında padişah "teveccühlerini" esirgememeliydi. Sonra huzurdan birlikte çıkmışlar. Fakat Padişahın "yakınlığı ve güvenine mazhar olma ayrıcalı-

ğına" sahip olan H. Kâzım, Sarayda kalmış (bu ibarenin sonunda ünlem işareti var).

H. Kâzım aynı olayı başka türlü anlatıyor. Huzurda İzzet "fart-ı teessüründen" ağlamış, Salih yalnızca susmuş, H. Kâzım'a da "tabii" söz düşmemiş. Böylece "hiçbir şey" söylemeden Saraydan çıkmışlar. Ertesi günü H. Kâzım tek başına Saraya gitmiş Padişahla "saatlerce" görüşmüşler. İddiasına göre, fitne uyandırmamak için İzzet'in davranışlarını tevil ediyormuş. Sonra İzzet'in kendisine soğuk davranması üzerine Padişahla görüşmesini "bütün tafsilatıyla" anlatmış ve ona kendisinin de huzura çıkıp görüşmesini öğütlemiş. Fakat o böyle yapmadığı gibi, Vahdettin de çağırmamış. H. Kâzım'a göre İzzet vapurda Ankara'ya feveran ettikten sonra Salih'i görmüş. Salih "Sana söyleyeyim, bu adam kadar yalancı bir insan yaratılmamıştır" demiş. Yine H. Kâzım'a göre, İzzet Ankara'dan Vahdettin'e BMM'nin meşruiyetini tanıması için tel göndermiş. Bu yüzden Padişah İzzet'e kırgınmış.[42]

Heyetin tarihini yazarken geniş ölçüde İzzet ve H. Kâzım gibi birbirinden adeta nefret eden iki kişiden, iki kaynaktan yararlanmak durumunda kalmak hayli zorluklar çıkardı. İkisi de yetenekli, dürüst, yaşamları boyunca önemli roller üstlenmiş kişiler. Fakat gördüğümüz gibi, H. Kâzım'ın çizdiği İzzet portresi adeta bir karikatür. Buna göre İzzet sık sık ağlayabilen, hiçbir konuda görüşünü açıklamayan, fakat büyük devlet adamı havası takınan bir kişi.[43] Aradaki sevgisizlik o derece ki Salih'in İzzet'i yalancı diye nitelemiş olması H. Kâzım'ın uydurması olabilir diye düşünebiliyor insan.

İzzet de H. Kâzım için hiç iyi şeyler düşünmüyor. Önce Ankara'daki mebusları tanıyor diye heyete alıyor, fakat Bilecik'te kalkıp 16 Mart işgalinde Vahdettin'in isterse patriği de, hahambaşıyı da sadrazam yapabileceği yolundaki sözleri ("safsata" diyor) karşısında hayal kırıklığına uğruyor. Padişahı savunmak durumunda kalıyor. Sonra öğreniyor ki, mebuslar arasında Padişahın hafiyesi olduğu söylentilerini yalanlamış olmak için bu çıkışta bulunmuş. Oysa, diyor İzzet, biz orada Padişah adına konuşmuyorduk. Yine İzzet heyetçe Kuva-yı Milliye'nin yaşayıp yükselmesi için çaba gösterip, aleyhinde konuşmama ilkesinin kabul edildiğini anlatıyor.

İçlerinde bu karara kalben katılmamış bir kişi, o da H. Kâzım olabilirmiş (İzzet, s. 99, 111).

H. Kâzım konusunda başka sorunlar da var. Hürriyetin ilanından önce İstanbul gibi tehlikeli bir yer ve dönemde İT'nin ilk üyeleri arasında bulunmasına, İT'nin bağımsız organı *Tanin*'in kurucularından biri ve para kaynağı olmasına, daha sonra da mutasarrıflık ve valilik yapmış olmasına karşın (1912) aşırı sert bir yönetici olduğu için İT ile arası bozuldu ve her şeyi bırakıp Beyrut'a göçtü. Dünya Savaşı'nın sonunda İstanbul'a dönüp siyasete atıldı, mebus ve nazır oldu. Anılarında Kurtuluş Savaşı'ndaki savaşları değerlendirme biçimi entelektüel donanımlı denebilecek ciddi bir adam için "anormal" sayılabilir. I. İnönü Muharebesi'nde iki tarafın askeri "birbirinden kaçmış". Yani, orada bir Türk zaferi yoktur mu denmek isteniyor? Sakarya'da Yunan ordusunun çekilmesi komuta heyetinin aldığı "yanlış bir haberden" kaynaklanmış. Başka bir yerde Yunan ordusunun "yanlış bir manevra" yüzünden Sakarya'da çekildiği rivayetini öne sürüyor. Büyük Zafer için de şunu söylüyor: "... tedafün bir halde (savunmada) kalmayı bir nimet ve saadet sayan Mustafa Kemal, günün birinde düşmanın hezimete uğradığını gördü ve bir "mucize"yi andıran bir şekilde vatan da istiklaline kavuştu." (Yani Yunanlıların durup dururken hezimete uğradıklarını mı iddia ediyor?) Yine başka bir yerde Lozan başarısının memleketi ve milleti kurtardığına "inkâr edilemez" dedikten sonra, Atatürk'ün rolünü "tesadüfün ve taliin bu hareketin başına getirdiği Mustafa Kemal" diye tanımlıyor. Burada bir ruh hastalığı sezmemek zor. Üstelik anılarını 1929, 1930'da, yani olayları daha iyi değerlendirmesini olanaklı kılacak bir zaman aralığından sonra yazmış.[44]

H. Kâzım'a göre M. Kemal kendisine "gayz (hınç) ve adavet (düşmanlık)" beslemektedir. Bunun kaynağı M. Kemal'in Celalettin Arif'le kendisini Ankara'ya çağırması, Arif'in gitmesi, kendisinin gitmemesi imiş. Bu herhalde 16 Mart işgalinin sonrasındaki günlere bir gönderme olacak. Bir de son Mebusan Meclisi'nin toplanmasından önce M. Kemal seçilen mebusları görüşmek için Ankara'ya çağırırken, H. Kâzım'ın onları doğrudan İstanbul'a çağırması dolayısıyla *Nutuk*'ta eleştirilmesine bozulmuş. Bunun üze-

rine yargısı: *Nutuk* bir "şah eser-i kizb (yalan) ve tahrif (anlamını bozma)" imiş.[45] Oysa M. Kemal, H. Kâzım'a o denli düşman olsaydı, üç ay "misafir" bulunduğu Ankara'da ona bunu belli eder bir söz söylemez, bir şey yapmaz mıydı?

Anadolu'dan olumlu izlenimlerle dönen de vardı. Bern Sefiri Cevat Bey'e göre, Doğu ve Batı cephelerinde "mükemmel istihzarat hazırlık" yapılmıştı. İnönü de Meclis'te bu yönde açıklamada bulunmuştu. Anadolu ordusu "tam manasıyla" bir orduydu. Asker iyi besleniyordu. Anadolu ile uzlaşma ise "bir aile meselesiydi", sonradan da çözülebilirdi. Londra Konferansı kararları konusunda BMM'nin ne düşündüğünü bilmiyordu, fakat İzmir'deki durumun kabul edilemez olduğunu düşünüyordu. Ankara Hükümeti Misak-ı Milli dışında bir karar benimsemeyecekti.[46]

İstanbul'da Mali ve Yönetsel Durum

28 Ağustos 1920 günü İstanbul'daki Yüksek Komiserler hükümetlerine çektikleri birörnek telle Babıâli'nin mali bunalımını dile getirdiler.[47] Taşra ya TBMM Hükümeti'nin elinde, ya da Yunan işgalinde bulunduğu için Babıâli'nin başlıca gelir kaynağı gümrük vergileriydi. Son aylarda bunlarda da bir düşme görülüyordu. Bu yüzden hükümet gerekli hizmetleri sunmakta, aylıkları ödemekte zorlanmaktaydı. Durumun uzaması halinde asayişin bozulması tehlikesi vardı ki, buna engel olmak gerekiyordu. Bunun için komiserler şu önlemleri öneriyorlardı:

1. Harbiye ve Bahriye'nin elinde bulunan fazla eşya ve malzemenin satılmasına izin vermek.[48] İtilaf bu eşyaları alacaklarının güvencesi olarak gördüğü için satışına izin vermemekteydi.

2. Paranın nasıl kullanıldığını denetleyebilmek koşuluyla 2 milyon Osmanlı lirası borç vermek. Düyun-ı Umumiye'deki Fransız, İngiliz, İtalyan temsilcileri böyle bir denetimi yapmaya hazırdılar.

Bunlar geçici önlemlerdi. Daha esaslı önlemleri almak için Sevr'in öngördüğü Maliye Komisyonu'nun üyeleri derhal atanmalı ve İstanbul'a gönderilmeliydiler. Böylece Sevr yürürlüğe girdiği zaman ne yapılacağı önceden tasarlanmış olurdu.

De Robeck'in 10 Eylül 1920 tarihli teli mali durumun kopma noktasına ve hükümetin işleyemez hale gelebileceğini bildiriyordu.[49] 26 Ağustos'ta Bayram harçlığı verilmemiş ve ay sonunda aylıklar ödenememişti. Aylık harcamalar 1.300.000 Osmanlı lirasıydı. 31 Ağustos'ta elde 500.000 lira vardı. Hükümet iç borçlanma için ayrılmış 440.000 altın liranın serbest bırakılmasını istemişti. Harbiye ve Bahriye'den malzeme satışlarının çare olamayacağı söyleniyordu. Hükümetin işleyemez hale gelmemesi için Sevr'de öngörülen Maliye Komisyonu'nun duruma el koymasına değin İtilaf'ın borç vermesi ya da banka avanslarına kefil olması gerekebilirdi. Sevr'i kabul eden bir hükümetin ayakta kalamamasının Kafkasya ve Mezopotamya'da yankıları olurdu. İngiltere geri duracak olursa, Fransa ve İtalya, hatta Yunanistan mali boşluğu doldurabilirdi. İstanbul'da İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin yakında azaltılacak oluşu da hükümetin çökmesini ve karışıklık çıkmasını önlemenin önemini vurgulayan ek bir nedendi.[50]

Kasım başındaki bir Meclis-i Vükela mazbatasından, İzmir'de Yunan Komutanlığı'nın vilayetin gelir ve giderlerini denetim altına almaya kalkıştığını öğreniyoruz. Bursa merkezinde ve Karacabey'de mali işlerin ve Ziraat Bankası'nın Yunan maliyecilerince denetim altına alındığını, bankadan ödemelerin önlendiğini, mal sandıklarından zorla para alındığını görüyoruz. Hemen ardından gelen haberlerden, Bandırma'da Yunan Merkez Komutanı'nın maiyeti ile Erdek'e gelerek Mal ve Düyun-ı Umumiye müdür ve ambar memurları huzurunda gıda depolarını inceledikten sonra kapıları mühürlediği, İzmir'den gelen bir Yunan memurunun bir zabitle birlikte evrakı sayıp kaydettiği, Edremit ve başka yerlerde de benzer muameleler yapıldığı anlaşılıyordu. Vekiller yapılanları "yolsuz" ve "gayrı kabil-i tecviz" diye niteledikten sonra, Hariciye'nin bu muamelenin "acilen men'i" için diplomatik girişimlerde bulunmasına karar verdiler. Bu arada parasızlıktan jandarma istifa ediyor ya da kaçıyormuş.[51]

Hariciye Nezareti'nin Yüksek Komiserliklere gönderdiği 18 Kasım 1920 günlü bir nota da Yunanlıların Bursa ve Balıkesir'de Yunan makamlarının gelirleri ve Ziraat Bankası dahil, mali ku-

rumları denetim altına alacaklarını bildirdiklerinden yakınıyordu. Bursa'da İzmir'den gelen maliye müfettişi Aleksandr Papadaki valiye kamu yönetimlerinin hesaplarını incelemek, veznelerde bulunan parayı saptayıp mühürlemekle görevli olduğunu bildirmiş. Onun onayı olmadan hiçbir ödeme yapılmayacakmış, kendisi de istediği miktarda parayı çekebilecekmiş (13.700 kuruş çekmiş). Maaşlar dışında ödeme yapılmayacaktı.[52]

Demek ki Damat Ferit Hükümeti düştükten sonra, Sevr tarafından kendilerine bahşedilmiş olsun olmasın Yunanlılar işgalleri altındaki yerlerin merkezle kalan bağlarını koparma yoluna girmişlerdi. Bu, Tevfik Paşa Hükümeti'nin Ankara'ya yatkınlığını cezalandırmak düşüncesinden kaynaklanabileceği gibi, Konstantin Hükümeti'nin Venizelos Hükümeti'nden daha korkusuz olmasından da kaynaklanıyor olabilir.

Ekim başında İngilizler, Osmanlı maliyesinin Düyun-ı Umumiye temsilcileri tarafından denetlenmesinin uygun olmadığına karar verip, henüz Sevr yürürlüğe girmemiş de olsa onun öngördüğü Maliye Komisyonu'nun oluşturulması için harekete geçtiler.[53]

Ocak 1921'de Yunanlıların koyduğu kısıtlamalar yüzünden İstanbul'da 4 günlük un kaldığı, fiyatların fırladığı bildirildi. Onun üzerine Müttefiklerarası İktisat Kurulu, Yunan Yüksek Komiseri Konelopulos'a bildirimde bulunulması ve Müttefikler'in Atina elçilerine tel çekilmesine karar verdi.[54]

Bundan sonraki haftalarda olup bitenler şöyle özetlenebilir: Babıâli mali sıkıntıların giderilmesi, İtilaf'ın koyduğu kimi kısıtlamaların kaldırılması için İtilaf Yüksek Komiserlerine başvuruyordu. Yüksek Komiserler bu mali sıkıntıdan yararlanarak Sevr'in onaylanması için baskı yapıyorlardı. Fakat Babıâli bu işe yan çizmekteydi. Çünkü Ankara Hükümeti'nin başarıları, dolaylı olarak durumunu pekiştiriyor, pekiştirdikçe Babıâli'nin de elini güçlendiriyordu. Bu başarıları anımsatmak gerekirse, önce Konya İsyanı'nın bastırılması ve böylece İç Savaş'ın Ankara'nın zaferi ile sonuçlanması, sonra da Ermenistan karşısında kazanılan zafer ve bu zaferi taçlandıran Gümrü Antlaşması göze çarpıyor. Fakat iş orada da kalmıyordu. Ekim sonunda Yunan Kralı Aleksandr'ın ölmesi ve

ardından Almancı tanınan Konstantin'in tahta gelmesi durumu alt üst etti. Konstantin'den nefret eden Fransa kamuoyu ve hükümeti Sevr'in Yunanlıları fazla kayırdığını, Sevr'in hafifletilmesi gerektiğini dile getirmeye başladı. İtalya zaten bu havadaydı. Böylece Sevr'in hafifletilmesi gündeme geldi. Oysa Ermenistan'ın yenilgisi üzerine Curzon Sevr'in hemen onaylanmasını sağlamak için bu yüzden antlaşmanın daha da ağırlaştırılabileceği tehdidini savuruyordu (17 Kasım). İngilizler onay için sıkıştırdıkça, İstanbul'un devlet adamları Fransız gazetelerinin ve asıl Fransız siyasetçilerinin demeçlerine işaret ediyorlardı. Ayrıca Hariciye Nazırı Safa Bey 20 Aralık'ta Anadolu ile anlaşmadan Sevr onaylanırsa Ulusçuların Bolşeviklerin kucağına itilmiş olacaklarını söylemiş.[55]

Aynı Curzon kırk gün kadar sonra (26 Aralık) geri adım atarak Yunanistan'da durum belli oluncaya değin hemen onay için artık talepte bulunulmamasını istemek zorunda kaldı.[56]

Fransız siyasetinin önemli bir dönüm noktası İstanbul'da temaslardan dönen Franklin Bouillon'un önce cumhurbaşkanına, sonra da Mebuslar Meclisi Dışişleri Komisyonu'na 26 Kasım'da yaptığı açıklamaydı denebilir:

1. Sevr'i yürütmek mutlak anlamda olanaksızdı.

2. Bütün Türkiye'yi arkasına almış olan Kemalistlerle "dakika yitirmeden" görüşmelere girişilmeliydi.

3. İngiltere'ye karşı nefret yaygın olduğu için, görüşmelere başlama ve sürdürme girişiminin Fransa'dan gelmesi gerekliydi.

Görüşmelerin esası şu olabilirdi:

1. Ermeni halka güvenceler verilmesi koşuluyla Kilikya'dan derhal çekilmek.

2. En azından Trakya ve İzmir bölgelerinin uluslararasılaştırılması.

3. Batum üzerinde Türk iddialarından vazgeçilmeli ve Türkiye Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını tanımalıydı.

4. Bolşeviklerle her tür ittifakın reddedilmesi.

5. Azınlıkların ve asayişin korunması için savaş öncesindeki uluslararası denetim altındaki jandarma örgütünün genişletilmesi.

6. Fransız-Türk ittifakı tasarısı.

İstanbul Hükümeti Ankara ile bu görüşmelere girişmek niyetindeydi, fakat heyette hiç değilse resmi olmayan bir Fransız yetkili istiyordu. Fakat bir aydır Rusya'dan gelen altınlar ve subaylar, Müslümanların Bolşevikliğe olan doğal tepkilerini zaman içinde köreltecek ve onların etkilerini çoğaltacaktı.[57]

Yüksek Komiser Defrance, Bouillon'un keskin düşüncelerini gerekirse kamuoyuna açıklamak niyetini hiç beğenmediğini gizli bir telle merkeze bildirdi. Bunun ne o sıra yürütülmekte olan çalışmaları, ne de Bouillon'un tasarladığı görüşmeleri kolaylaştıracağına inanıyordu.[58]

Bu sıralarda İstanbul'da trajikomik bir durum vardı. İtilaf Sevr'i onaylatmak, mali denetimi artırmak için Babıâli'yi sıkboğaz ederken,[59] öte yandan bir kalkışma olur da başa çıkamayız diye ödleri patlıyordu. İki aydır maaşlar ödenmiyordu. Maaşsız kalanlar arasında çoğu işsiz 20.000 kadar subay vardı. Bunlar maaş diye tutturuyor ve Maliye Bakanlığı'nı dehşete düşürüyorlardı. Bir de savaş tutsaklığından dönen ve beslenmesi gereken binlerce asker vardı. Fakat Maliye Nazırı yine de İtilaf'ın Maliye'yi denetim altına alma girişimlerine zorluk çıkarmaktaydı.[60]

Bu arada İngilizler Türklerin yenilmişlik psikolojisini derinleştirmek için *Yavuz* (*Goeben*) zırhlısının herkesin göremeyeceği bir yere demirlemesine özen gösteriyorlardı. Öte yandan *Yavuz* iflas halindeki Osmanlı maliyesi için de bir yüktü. Onun için Sevr onaylanıp yürürlüğe girmeden onun Müttefikler'e teslimi de görüşülüyordu.[61]

18 Aralık'ta İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold yine telaşlı haberler veriyordu. İki gündür Osmanlı lirası sarsıntılar geçiriyormuş. Bir sterlin önce 535 kuruşa, bir gün önce de 600 kuruşa çıkmış, ortalık allak bullak olmuştu. Kambiyo çöktüğü, dolar bulunmadığı için başta un olmak üzere, ABD'den ithal edilen gıda maddeleri sağlanamayacaktı. İki aydır maaş ödenmiyormuş. Rumbold'a göre mali sorunlara sürekli bir çözüm için, Babıâli ile Kemalistler arasında ticaret yolunu açacak bir uzlaşma şarttı. Üstelik, Yunanlılar, işgal bölgelerinden İstanbul'a mal gönderilmesini yasaklamış bulunuyorlardı.

VII

İktidar Boşluğu Sırasında Bazı Durum Değerlendirmeleri

Fransız askeri istihbaratına yansımış olan bir durum değerlendirmesi var. İstihbaratın "çok nitelikli" diye tanıttığı bir ajan, Rodos'tan geçerken orada Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Antalya şubesinin eski genel sekreteri Halit Moralı ile bir görüşme yapmış. Hemen belirtmek gerek, rapor 28 Aralık 1920 günlüdür. Yani Çerkes Ethem sorununun henüz çözülmediği, dolayısıyla "önderlik boşluğunun" geçerli olduğu bir sırada gönderilmiştir.[1]

Moralı'nın ilk düşüncesi şu: Şimdiye değin birçok bakımlardan gücümüz blöftü. Yani Ankara'da gerçek bir güç yoktu, "kurusıkı" atış yapılıyordu. Şimdi ise işler toparlanıyor, gerçek bir güç oluşturuluyordu (Nitekim bu gücün blöf ya da kurusıkı olmadığı 1921'de kazanılacak üç zaferle kanıtlanacaktı).

İç siyasette M. Kemal'e karşı savaşımlar verilmişti. Artık, bugün bir diktatöre gerek kalmamıştı. Meclisin çoğunluğu onun kahramanlık ve meydan okuma siyasetini onaylamamıştı. Savaşımda yenilgiye uğramıştı ve şimdi siyaseti Meclis yürütüyordu. M.

Kemal yalnızca imza atıp kararları uyguluyordu. Böylece Meclis onu İtilaf'ın bütün devletlerini karşısına aldığı için eleştirerek, rolünü ordu komutanlığına indirmişti. Bolşeviklik maskeden ibaretti (TBMM'nin maskesi herhalde?) Enver, Talat, İT'nin Turancılık'a karşı olan ulusçu akım üzerinde hiçbir etkisi yoktu.

O sıralar Türklerden daha az yobaz hiçbir halk yoktu. Ulusçular dinle siyaseti tümüyle ayırmak istiyorlardı. "Hocaların" etkisi kalmamıştı. Konya İsyanı'nı İngilizler tarafından kışkırtılan Rifat Bey (Zeynelabidin'in kardeşi) çıkarmıştı. İsyancılar ancak 24 saat egemen olabilmişler. Konya Valisi Haydar (Halit'in arkadaşıymış) kuşatılmıştı. M. Kemal 5000 asker göndermiş, 3000 kişi asılmıştı (sayı abartılmış sanırım). Artık hocaların hiçbir ağırlığı yoktu.

Ulusçular Halife deyince kızıyorlarmış. Dinle siyaseti zirvede olduğu gibi tabanda da ayırmak istiyorlarmış. Şeyhülislamlık padişahlıktan ayrı olmalıymış ve her hükümette değişmemeliymiş. Bir çeşit papaya dönüştürmek istiyorlarmış.

Bir de Vahdettin'in kişiliği varmış. Onlara göre Abdülhamid'in öğrencisi ve İngilizlere satılmış Damat Ferit yalnızca onun uşağıymış. Eski düzenin yozluğunu düşündükçe suratları kızarıyormuş. Bu padişahın tahtta kalmasını asla kabul etmezlermiş. Fakat cumhuriyet olacak kadar olgunlaştıklarını düşünmüyorlarmış. İstanbul ile anlaşma olursa ne padişahın tahtta kalmasını, ne de İstanbul Hükümeti'nin yönetmesini kabul ederlermiş.

Bu istihbarat yazanağını hemen hemen aynen buraya aldım, çünkü daha önce büyük ölçüde Ethem'in meydan okuması sonucu Ankara'da oluşan iktidar boşluğunu iyi açıklıyor. Anlaşılan, Doğu Cephesi'nde kazanılan zaferler de bu durumu fazla değiştirmemişti.

Görünüşe göre Damat Ferit de Ankara'daki iktidar boşluğunun İstanbul'a yansıyacağını, yeniden iktidara gelebileceğini umuyordu. Fransız kaynaklarına göre faal olan Paşa 6 Kasım'da İngiliz Elçiliği'ne gitmiş, 1,5 saat kalmış. 24 Aralık günlü bir rapora göre o gün saat 13'te Damat Ferit eski Şeyhülislam Mustafa Sabri ve iki İngiliz generalini Balta Limanı'ndaki köşkünde kabul etmiş.[2]

Avrupa'daki Türklere de yansıyordu bu havalar. Fransız istihbaratına göre Lozan'da Türk Yurdu'nun başkanı Harun Aliçe, Lo-

zan ve Cenevre Türk Yurtlarının eski başkanları Şükrü Saraçoğlu ve Mahmut Esat (Bozkurt) aracılığıyla M. Kemal'le temastaymış. Harun şu koşullarla TBMM Hükümeti için çalışmaya razı olduğunu bildirmiş: 1. Ankara Hükümeti'nin dış siyaseti Bolşevik karşıtı olacaktı. 2. Ankara Hükümeti hiçbir İslam birliği siyaseti gütmeyecek, yalnızca ulusçu bir siyaset güdecekti. M. Kemal bu koşulları kabul etmiş. Bu bilgiler, gelişen olaylara bakılırsa (SSCB ile kurulan yakınlık) büyük ölçüde uydurmaydı denebilir.[3]

Bir de Avrupa Türklerinin Roma Toplantısı vardı. Talat Paşa 19 Aralık'ta İsviçre'deki Cavit'e yazdığı mektupta o toplantıya katılamayacağını, nedense kendisinin ve Roma'da bulunan Cami'nin de katılmaması gerektiğini bildirmişti. Sonra Talat fikrini değiştirerek Roma'ya gitti. 6 Ocak günü Cavit ve Cami ile uzun bir görüşme yaptı. Böyle giderse Anadolu'da bir fiyasko yaşanacağı, bir öndere şiddetle ihtiyaç olduğu (önderlik boşluğu), bunun için kamuoyunun hazırlanması gerektiği noktasında anlaştılar. Almaşık önder olarak herhalde Enver'i düşünüyorlardı. (Fakat Cavit not defterine Talat'la Enver arasında görüş ayrılıkları olduğunu yazmış). 5 Ocak'ta Fransa Başbakanı Leygues Roma Elçisi'ne bir tel çekerek, Ankara ile ilişkileri olan Türk devlet adamlarının toplantısına katılmak üzere Paris'ten Roma'ya gitmekte olan eski Meclis-i Mebusan Başkanı Ahmet Rıza'yı karşılamasını ve onunla temasta kalmasını rica etti. Ahmet Rıza Roma'ya gelince, aralarına soğukluk girmiş olan Talat'la barıştı.[4]

İsviçre'den gönderilmiş olan Fransız istihbarat yazanağına göre, Roma Toplantısı İT'lilerle Kemalci delegelerin bir buluşması olacak ve Türkiye'nin ne yapması gerektiği kararlaştırılacaktı. Yazanağa göre kilit ad Ahmet Rüstem'di. Toplantı ve yakınlaşma Talat'ın yazmanı Saffet? (Savet) tarafından ayarlanmış. Enver "her zaman" olduğu gibi M. Kemal'in "kişisel hasmı" imiş. Toplantıya katılanların İtalyan şahsiyetleriyle[5] temaslarda bulunmaları bekleniyormuş.

Toplantı 16 Ocak'ta başladı, bir hafta sürdü. Katılanlar Hüseyin Hilmi, Mahmut Muhtar, Çürüksulu Mahmut, Vehip paşalar, Cavit, Ahmet Rıza, Ahmet Rüstem, Sudi, Ziya, Ahmet İhsan, Ga-

lip Kemali beylerdi. Zaman zaman Talat da katılmıştı. Anlaşılan, savaş sorumlusu olarak onun biraz geri düzlemde kalması uygun görülmüştü. Saruhan bu kişilerin Türkiye ile İtilaf arasında aracılık görevi üstlendiklerini söylüyor. Toplantı sonunda alınan ortak karar 22 Ocak tarihiyle Fransa Başbakanı'na bildirilecekti.[6]

Merak edilecek bir nokta Roma Toplantısı'nın (16-22 Ocak) o günkü haberleşme olanakları içinde I. İnönü Zaferi'nin (10 Ocak) ve öneminin ne ölçüde farkında olduğuydu. Çünkü önderlik boşluğunun son bulması her şeyi değiştirebilecekti. Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, önemli kaynak sayılması gereken *The Times*, 12 Ocak sayısında Yunan taarruzunu, 18'inde Yunan başarısını, 20'sinde Yunan "zaferleri" ve "Türklerin karşı iddialarını" bildiriyordu. Demek ki o gazete okuyucusu İnönü Zaferi'ni ancak zaferden 10 gün sonra yarım yamalak bir Türk iddiası olarak öğrenebilirdi. Onun için Roma Toplantısı'nın da olasılıkla zaferin pek farkında olmadan görüşmelerini yaptığını, kararlarını aldığını düşünebiliriz.

Roma Toplantısı, İstanbul'un acıklı durumunu saptayan bir andaç hazırladı ve bunu Ahmet Rıza eliyle İtalyan, İngiliz ve Fransız başbakanlarına sundu.[7] Belge alçakgönüllü bir başlık taşıyordu: "Roma'da Toplanmış Kimi Yurtsever Osmanlıların Sunduğu Andaç." Amaç dünyada en çok sıkıntı çekmiş bir halk olan İstanbul halkının hayatını kurtarmaktı. Birinci derecede gereksinim maddelerinin pahalılığı inanılmaz bir dereceye ulaşmıştı. Ölümlerin çokluğu ürkütücüydü. Bırakışma ve Mart 1920 işgalinin getirdiği kısıtlamalar İstanbul'u imparatorluğun kalan yerlerinden adeta koparmıştı. Rum ve Levanten vurguncular serbestçe hain dolaplarını çeviriyorlardı. Yunan işgali de Müttefikler'in de saptamış oldukları bir zulüm ve yıldırı ile yapıldığı için binlerce bahtsız çoğu kadın, yaşlı ve çocuk, İstanbul'a sığınmış ve kışı cami avlularında geçirmek zorunda kalmışlardı.

Anlaşılmaz bir sıklıkla ve özellikle Türk mahallelerinin dörtte birinde çıkan yangınlar 150.000 kişiyi evsiz barksız bırakmıştı. Yurda dönmüş bulunan 25.000 savaş tutsağı ulusalcılara katılmasınlar diye İstanbul'da alıkonmuşlardı. Öte yandan yapılacak bir

halk oylamasında Rumların ağır basması için Güney Rusya'dan binlerce Rum İstanbul'a getirilmişti. Denikin ve Vrangel'in yenilgisi üzerine 100.000 Beyaz Rus İstanbul'a sığınmıştı. Son olarak Müttefikler'in birçok kamu binasına ve özel mülklere el koyarak barındırdığı 40.000 askeri vardı.

İstanbul çevresinden, Karadeniz'den beslenemediği gibi, Yunanlılar işgal ettikleri yerlerden gereksinim maddelerinin gönderilmesini yasaklamış bulunuyorlardı.

Bütün bu sıkıntıların yanında mali kısıtlamalar yüzünden, hükümet üç aydır memur ve askerlerin, dul ve yetimlerin aylıklarını ödeyemiyordu, ki bunlar Müslüman halkın hemen hemen yarısını oluşturuyordu. Olan bitenler devlet yetkesini azaltıyor, asayiş bakımından tehlikeler gösteriyordu. Tarih insanları umutsuzluğa iterek hiçbir şeyin kazanılamayacağını gösteriyordu. Masum insanlar aç kalarak ölüme mahkûm edilmiş bulunuyorlardı.

Rumbold, 7 Şubat günkü yazısıyla andacı değerlendiriyordu.[8] Ona göre, kimi yanlışlar dışında, andaç doğru bir saptamaydı. Gerçekten, birçok Türk açlıktan ölmekteydi. Fakat bu, şikâyet etmeden, sessiz sedasız, evlerinde olup bitiyordu. Yanlış bilgilere gelince, 18.000 tutsak yerlerine gönderilmişti. Kalanlar birkaç bindi. Fransız ve İngiliz askerlerinin sayısı kabaca 20.000 idi. Beyaz Ruslara gelince, bu sığınmacıların birçoğu yaramaz, kötü insanlardı. Kentin yüksek olmayan ahlakını daha da düşürüyorlardı. Anadolu ile ilişkiler eski halini almadan işlerin nasıl düzeleceği kestirilemezdi.

Ankara'da İzzet Paşa Heyeti'yle Görüşmeler Yapıldı mı? Ya da Milli Mücadele Bir Blöf müydü?

M. Kemal ve İzzet'in anlattıklarına bakılırsa İzzet Heyeti'yle Bilecik'te trende bir görüşme oldu. Heyetin Ankara'ya götürülmesinden sonra ve orada aylarca kalışı sırasında resmi hiçbir görüşme olmadı. Heyetin merkezle haberleşmeleri de denetim altındaydı ve konuya (İstanbul-Ankara uzlaşmasına) değinmeyen cinstendi. Çok geniş bir kaynak taramasına dayanan Sarıhan'ın yapıtında da bu konuda bir şey yoktur.

Oysa İngiliz istihbaratına göre Aralık ayında Ankara'da görüşmeler yapılmış, sonuç merkeze bildirilmiş, fakat merkez Ankara'nın önerilerini kabul etmemiş.[9] İstihbarat yazanaklarında yer alan bilgilerin çok kez uydurma veya abartılı olduğunu biliyoruz. Bununla birlikte bu yazanaklarla karşılaşacak araştırıcıları uyarmış olmak için onları bir ölçüde aktarıp değerlendiriyorum.

Vükela Meclisi'nin 18 Aralık'ta yaptığı toplantıda İzzet'in 11 Aralık günlü ve 16'sında ulaşan iletisi ele alınmış. Şûra-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey, Heyetin görevinin merkez hükümetin son koşullarını Ulusçulara bildirmek olduğunu, oysa gelmiş olan iki telde bundan söz edilmediğini belirtmiş. (İstanbul'un o tarihte son koşullarını saptamış olduğunu sanmıyorum). Bundan da anlaşılıyormuş ki Ulusçular Batı Cephesi'nde olumlu gelişmeleri ve anlaşma yaptıkları devletlerin tepkilerini bekliyorlarmış, onun için işi uzatıyorlarmış. İzzet'e işi hızlandırması gerektiği yazılmalıymış.

Başka bir kaynak İzzet'in tellerinin içeriğini veriyormuş. İzzet, M. Kemal, vekillerle ve BMM'nin Heyetle görüşmeler için görevlendirdiği beş kişilik kurulla temaslar yapmış. İki kurul iki kez toplanmışlar. Konuyu inceleyip bir yazanak hazırlamak için Cevat Bey (Bern elçisi) ve Muhtar Bey (Hariciye vekili) görevlendirilmiş. İzzet sözlü bilgi vermek için heyetten birini İstanbul'a göndermeyi öneriyormuş. (Oysa böyle bir şey yapmasına Ankara'nın izin vermeyeceğini İzzet biliyordu muhakkak ki).

19 Aralık günü Babıâli'de Tevfik, Yüzbaşı Kadri'nin Ankara'dan getirdiği İzzet'in 13 Aralık iletisini ve 14 Aralık raporunu sunmuş. İzzet Ulusçuların değişik konularda yirmi yeni öneri öne sürdüklerini bildirmiş. Fakat burada büyük bir tuhaflık var. BMM (TBMM değil) İstanbul'da toplanacakmış. Böyle bir şeyin ancak düşman işgalinin son bulmasıyla olanaklı olduğu belirtilmeliydi. Fakat Ankara'nın koşulları belli olunca Tevfik, Ankara abartılı koşullarını değiştirmediği takdirde ya Heyetin geri çağrılması veya hükümetin Anadolu karşısında tutum değişikliğine gitmesi ya da çekilmesi gerekeceğini söylemiş. Adliye Nazırı Arif Hikmet Paşa, bu durumda hükümetin son kararının Ankara'ya dönmek üzere olan Yüzb. Kadri Bey'le bildirilmesini savunmuş. Bu görüşü Sefa

ile Mustafa Arif desteklemiş. Bu durumda İzzet'e yanıt hazırlamak için Sefa ile Arif Hikmet görevlendirilmişler. Ayrıca heyete 15.000 lira gönderilmesi kararlaştırılmış.

Başka bir kaynağa göre, Heyetin BMM temsilcileriyle yaptığı ikinci toplantıdan sonra temsilcilerin başkanı taleplerinin kapsamlı bir listesini sunmuş. Her maddeye yazılı bir yanıt istemiş. İzzet bunları özet olarak merkeze iletmiş:

1. Ankara'dakilere karşı çıkarılan fetvaların, sıkıyönetim mahkemeleri kararlarının geçersiz sayılması. Entrikalarda bulunmuş yüksek görevlilerin yargılanması. Bunları sağlayacak bir hatt-ı hümayun ve geçici yasa çıkarılması.

2. Bu koşullar gerçekleştikten sonra, en kısa zamanda Mebusan Meclisi'nin toplantıya çağrılması ve İstanbul ya da Ankara tarafından çıkarılmış geçici yasaları incelemesi (Yani TBMM'nin intihar etmesi?).

3. İstanbul Hükümeti'nin mağdur ettiği kişilerin maddi ve manevi zararlarının tazmin edilmesi için bir düzenleme yapılması.

4. Merkezi hükümet İtilaf'tan Sevr'in değiştirileceğine dair gerekli güvenceleri elde etmelidir. Bunun somut kanıtları ortaya çıkmadıkça Ulusal örgüt (yani TBMM mi, ARMH Cemiyeti mi?) olduğu gibi kalacaktı. Buna karşılık BMM hükümeti düşmanca davranışlardan kaçınacaktı. (Anımsanacağı üzere, son Mebusan Meclisi toplanırken ulusal örgütün kaldırılması söz konusu olmuştu.)

5. BMM Sevr'de şu değişiklikleri istiyordu:

a. İtilaf Devletleri, gerekirse davalarını yansız uluslararası bir ara bulucu komisyona başvurma hakkı olmakla birlikte, Türklerin çoğunlukta oldukları yerlerde tam Türk bağımsızlığını kabul edeceklerdi.

b. Trakya ve İzmir'le ilgili talepler söz konusu komisyonun yetkisi dışında olacaktır.

c. Adı geçen komisyona coğrafi ve etnografik incelemeler yapabilmesi için süre tanınacaktır.

d. İzmir ve Doğu Trakya'da Yunan işgali derhal son bulacaktır. Buralarda yönetimin alacağı biçim karma bir komisyonca belirlenip Mebusan Meclisi'nin (TBMM'nin yok oluşu kabul edilmiş) onayına sunulacaktır. Yabancıların ve azınlıkların hakları gözetilecektir.

e. Mebusan Meclisi'nin (yine TBMM yok) bütçeyi yapma yetkisi sınırsız olacak ve Sevr'in mali hükümleri Osmanlı hükümetlerinin onur ve bağımsızlığı ile uyumlu hale getirilecekti.

f. Boğazlar'ın mutlak yansızlığı ilkesi kabul edilmekle birlikte, buradaki düzen Osmanlı'nın egemenliğiyle uyumlu olacaktır.

6. Anlaşma ve ulusal birlik sağlandıktan sonra kurulacak hükümet, uluslararası olmamak koşuluyla (anlamı ne?) istediği hükümetle siyasal ve iktisadi ilişkiler kurabilecektir.

7. Osmanlı Hükümeti ülkesel bütünlüğüne dokunulmamış olması koşuluyla, Sovyet Hükümeti ve komşu Asya cumhuriyetlerine (?) karşı iyi niyetli bir yansızlık siyaseti güdecektir. (Oysa bu sırada Ankara Hükümeti SSCB ile ileri derecede işbirliğini öngören antlaşmalar peşindeydi ve bunun için oraya heyetler göndermeye hazırlanıyordu.)

8. BMM'nin komşu cumhuriyetlerle bağıtladığı ya da bağıtlamak üzere olduğu antlaşmalar değiştirilemeyecektir. (?)

9. Sevr'in askeri hükümleri orduyu Osmanlı Hükümeti'nin onur ve bağımsızlığını Doğu'da (neden Batı'da değil?) savunabilecek bir duruma getirecek biçimde değiştirilecektir.

10. Halifeliğin bütün İslam ülkelerindeki manevi etkisi ve Osmanlı Hükümeti'nin bu ülkelerin refahını savunma hakkı tanınmalıdır. Halklarının isteğine uygun olarak yeni kurulmuş Suriye ve Irak hükümetleri halifelikle içten ilişkiler kurabilmelidirler.

11. Merkezi hükümetin delegeleri en çok bir ay içinde bu önerilere yanıt vereceklerdir.

12. BMM Hükümeti yaptığı önerilerin gerçekleşmesi için Heyet delegelerine her türlü kolaylığı sağlamaya hazırdır.

Heyet önerileri görüşmüş ve bu konuda bir karşılık vermeye yetkili olmadığı gerekçesiyle bunları merkeze bildirmeye karar vermiş. Bu amaçla heyete ulak olarak görevlendirilmiş olan Yüzbaşı Kadri'nin bu önerileri İstanbul'a götürmesi, heyetin masrafları için de para istenmesi uygun görülmüş.

Önerilerle bir de 14 Aralık günlü yazanak (rapor) gönderilmiş. Bunda İzzet BMM Heyeti'nin Celalettin Arif başkanlığında olduğunu söylüyor. İki saat görüşmeden sonra Celalettin Arif görüş-

meleri sürdürmeden önce yeni yönergelere gereksinim duyduğunu bildirmiş.

İzzet'in değerlendirmesine göre, Heyetin hareketinden önce sunulan taleplerle şimdiki öneriler arasında muazzam farklar varmış. Ankara işi uzatmak, kendisi de hızlandırmaktan yanaymış. Yzb. Kadri yazanağı sunmak ve sözlü açıklamada bulunmak için o sabah İstanbul'a hareket etmiş. Ve yine, sürenin uzaması dolayısıyla yeterli paranın gönderilmesi talebi.

Bundan sonraki yazanak Ankara'dan gelen yazanağa Babıâli'nin yanıtını veriyordu. Heyet gönderilirken amacın Merkez Hükümet'in etkisini artırmak olarak belirlendiği anımsatılıyordu. Oysa Anadolu temsilcilerinin önerisi bu esasa uygun değildi. Böylece uygun bir fırsat olanaksızlıklar peşinden gitmek yüzünden kaçırılacaktı ki, bu da ülkeye ihanet anlamına gelirdi. Anadolu önderlerine anlatılmalıydı ki daha iyi niyetli İtilaf Devletleri bile savaş öncesine dönülmesine izin vermeyecek ve özellikle İslamcı bir siyasete karşı çıkacaklardı. Kuva-yı Milliye'nin yegâne kuruluş amacı Türk çoğunluğunun bulunduğu yerlerde devletin bütünlüğünü sağlamaktı. Onun için bu esasa aykırı öneriler sunmak çok uygunsuzdu.

Anadolu'nun talepleri yalnızca İzmir, Trakya ve Adana, ulusal savunma ile sınırlı olup hükümete tam yetki verilmesiymiş. İtilaf'la görüşmelere girişilebilirmiş. Bu görüşmelerde ulusun oy birliğiyle benimsediği amaçlara aykırı hiçbir kararı hükümet kabul etmeyecek ve İtilaf'ın iyi niyet ve desteğine güvenecekti. İç sorunlarda Kuva-yı Milliye'nin taleplerini kabul etmeye hazırmış. Bu görüşleri değerlendirirken Kuva-yı Milliye'nin önderleri başkentin nasıl olağanüstü bir bunalım geçirmekte olduğunu hesaba katmalıydılar. Eldeki fırsatın kaçmasına meydan vermek büyük bir sorumluluk yüklenmek anlamına gelecekti. Mektupla ilgili görüşmeler tamamlanınca şifrelenip irtibat subayı eliyle ulaştırılması kararlaştırıldı.

Yukarıda hayli ayrıntılı biçimde özetlemeye çalıştığım istihbarat yazanaklarındaki tuhaflıklara yeri geldikçe işaret ettim. Yani, bu yazanakların uydurma olmaları olasılığını belirtmiş oldum. Şimdi işin başka bir yönüne değineceğim. Yazanaklarda TBMM yerine

BMM denmesi (oysa sanırım ilk kez 25 Ağustos 1920'de olmak üzere gittikçe sıklaşan biçimde BMM'ye "T" eklenmiş bulunuyordu), TBMM Hükümeti yerine Kuva-yı Milliye deyiminin kullanılması, geçmişte kalmış bulunan, yeniden nasıl kurulacağı belirsiz Mebusan Meclisi'nden rahatça söz edilmesi, Milli Mücadele'ye karşı ileri derecede bir küçümsemeyi ve görmezlikten gelmeyi ifade etmektedir. Onu, İtilaf'ı ödün vermeye zorlamak için tezgâhlanmış büyük bir blöf olarak düşünen görüşe yakın sayabiliriz.

Anımsanacağı üzere Çerkes Ethem, M. Kemal'e meydan okurken İzzet Heyetinin serbest bırakılmasını istemiş, hatta çıkardığı üç isyanını tepelediği İstanbul Hükümeti'ne yanaşmak istemişti. Demek ki Milli Mücadele'yi ve onun yarattığı TBMM Hükümeti'ni önemsemiyordu, blöf olarak görüyordu. Onun ciddi savaşımı İç Savaş sırasındaydı, çünkü Padişahçı çetecilere gücü yetiyordu. Ama düzenli Yunan ordusu karşısında zorlanıyordu. İş oraya gelince Milli Mücadele Ethem'in gözünde blöf oluyordu.

Uydurma yazanakları yazanlar da, Ethem de "önderlik boşluğu" ve "blöf" ortamında düşünüp davranıyorlardı. Anlaşılan, Ermenistan Zaferi bu tarz düşünceleri etkilemeye yetmemişti. "Önderlik boşluğu" ve "blöf" yaklaşımını İnönü Zaferleri bir ölçüde giderecekti.

Önderlik boşluğunu belki de örnekleyebilecek bir tanıklık var. 24 Ocak 1921'den 15 Mart 1921'e değin Türkiye'de Samsun-Ankara-Eskişehir-Antalya'da dolaşmış ve Philadelphia'da çıkan *Public Ledger* gazetesi muhabiri Clarence Streit'in ilginç bir tanıklığı var. Diyor ki gezisi sırasında kamusal alanda bazen Sultan Reşat'ın, bazen Vahdettin'in resimlerine rastladığı halde M. Kemal'inkine "bir kez olsun" rastlamamış. Oysa Büyük Zafer'den sonra Ankara'ya gelen İngiliz Grace Ellison Ankara'da her yerde Gazi'nin resimlerinin bulunduğunu yazacaktı.[10]

Veliaht Abdülmecit'in İki Mülakatı

Şimdi Veliaht Abdülmecit'in Avrupa gazeteleriyle yaptığı iki mülakatı ele alacağım.

2 Ocak 1921 günü Abdülmecit *Morning Post* gazetesinin muhabiriyle görüştü. Muhabire göre Abdülmecit her türlü siyaset ve entrikanın dışında olduğundan, söyledikleri geniş görüşlü, kültürlü, yüksek mevkideki bir Türk gözlemcisinin görüşleri olmak niteliğini taşıyordu. Veliahta göre genel ve geleneksel Türk (herhalde o, Osmanlı demiştir) anlayışı her zaman İngilizsever olmuştu, çünkü çıkar yakınlığı vardı. "Biz sizsiz, siz bizsiz yapamazsınız." Buna karşın İngiliz siyasetçileri Türkiye'yi temsil etmeyen tepedeki birkaç kişinin "suç ve çılgınlıklarına" bakarak Sevr'de somutlaşan "hayli anormal" bir tutum benimsediler. Bu tutum Yunanistan'da da başarısız olmuştu. Yunan ulusunun duygularına bakmak yerine, tepedeki bir kişinin duygularına kapılmışlardı. Oysa Yunanistan'a verilenin yarısı, hatta bir çeyreği karşılığında, Türkler İngiltere'nin kollarına atılırlardı.

Sevr yanlıştı ve bunu yürütmek için Yunan zoruna başvurmuşlardı. Bu, Müslüman duygularını rencide etmişti. Oysa Britanya İmparatorluğu'nda barış, Osmanlı Halifeliği'nin desteğiyle sağlanabilirdi. Bunun için Türkiye'yi "ezmekten" vazgeçmek gerekiyordu. Bu takdirde Türkiye (Osmanlı Devleti demiş olmalı) İslam âlemine yayılmaya çalışan Bolşevikliğe karşı da bir set oluştururdu.

Sonra söz, Avam Kamarası'ndaki görüşmelere gelmişti. Veliaht Türkseverliklerinden dolayı Albay Walter Guinness ve General Townshend'e teşekkür etti. Ardından L. George'un kimi görüşlerine yanıt verdi. Önce Doğu Trakya'da Müslüman çoğunluğu vardı (224 bin Rum'a karşılık 300.000 Türk) ve toprakların yüzde 80'i Türk mülkiyetindeydi. Sonra İzmir'de Türkler hiçbir zaman Yunan yönetimine razı olmazlardı. Bunun kanıtı Bristol Komisyonu'nun yazanağı idi. Üçüncü olarak, L. George karşı önerileri var mı diye sormuştu. Oysa karşı önerilerimiz Barış Konferansı'na bildirilmişti. Türkiye yalnızca etnografik ve coğrafi sınırlarını istiyordu. L. George Akdeniz sorununun kendileri için yaşamsal olduğunu söylemişti. Asya sorunu daha mı az yaşamsaldı? İngiltere çok acele davranırsa Bolşeviklik İslamiyet için ne denli itici olsa da Türkiye'yi Bolşevikliğin kucağına atma tehlikesi vardı. Son olarak Veliaht, bugünkü durum ne olursa olsun, günün birinde İngilte-

re'nin 40 yıl önceki dostluk siyasetine döneceğine inancını dile getirmişti.[11]

İkincisi, yine Veliahtın Fransız *Le Gaulois* gazetesiyle yaptığı mülakattır. Bunda, Müttefikler'in Türkiye'ye var olma fırsatı tanımaları gerektiğini belirttikten sonra İzmir'de Yunanlılar yerine Müttefikler'in beş yıl işgal etmesi diye bir çözüm önermiş. İşgal sırasında kenti denetim altındaki Türk yöneticileri yönetecekti. Trakya'ya gelince, buraya örneğin 25 yıl Müttefikler'in yönetiminde özerklik tanınmalıydı. Bu süre içinde birçok uzlaşmazlık çözülür ve burası halkoylaması sonucu "doğal olarak" Türkiye'ye dönerdi. Boğazlar'da ise Müttefikler'in isteyeceği herhangi bir güvenceye razı olacağını söylemişti. Ermenistan sınırları henüz belirlenmediği için bu sorun daha "kolaymış".

Onun üzerine muhabir "Ya M. Kemal bu koşulları reddederse, hatta daha fazlasını isterse?" diye sormuş. Veliahtın yanıtı: "Daha fazlasını istemez. İsterse kişisel olarak Ankara'da müdahale ederim. Dostlarıma işaret etmem yeter ve peşinden Mustafa Kemal iktidardan düşecektir." Sonrası: "Arkadaşlarınız size boyun eğecekler midir?" "Eğeceklerdir."[12]

Veliahtın, Misak-ı Milli'den, Barış Konferansı'na verilen Osmanlı yanıtından, Ermenistan Zaferi ve Gümrü Antlaşması'ndan habersizmiş gibi "salladığı" bu formüller büyük bir patavatsızlıktı. M. Kemal'le ilgili sözleriyse tam bir rezaletti. Bu vesileyle veliahtın Ankara'da M. Kemal'i devirebilecek (herhalde bunların bir bölümü mebustu) konumda adamları olduğunu öğrenmiş oluyoruz. (Olasılıkla Ethem ve ağabeyleri bunların arasındaydı.) Bu da önderlik boşluğu kavramını doğrulayacak bir başka kanıt sayılabilir.

Babıâli veliahtın demeci karşısında dehşet içinde kalmıştı. Sefa'nın Paris temsilcisi Nabi'ye gönderdiği mahrem mektup önce demece dikkatini çektiği için ona teşekkür ediyordu. Veliahtın sözlerinin maksatlı olarak ya da yanlışlıkla çarpıtıldığı kesin gibi görünüyordu. Sefa, Nabi'den Paris'in büyük gazetelerinden birinde muhabirin kuşkusuz Abdülmecit'in sözlerini yanlış anladığı yönünde bir yalanlama yayımlatmasını rica etti (26 Ocak 1921).[13]

VIII

Birinci İnönü ve Kütahya Zaferleri (10-14 Ocak)

Yukarıda Konstantincilerin seçimde ve halk oylamasında yaptıkları savaş ve yayılmacılık karşıtı propagandaya karşın, Yunanistan'ın eski siyasetine döndüğünü biraz anlattım. Konstantin daha yurduna dönmeden dış siyasette değişiklik yapmayacağını, İngiltere ve Fransa ile "sıkı ve sadık" işbirliği sürdüreceğini açıklamış bulunuyordu.[1] Rallis hükümeti de halk oylamasından önce aynı görüşü dile getirdi, ayrıca Venizelosçulara misilleme yapılmayacağını, af ilan edileceğini duyurdu. Tabii, aftan (21 Kasım) öncelikle Venizelosçuların hapse attıkları Konstantinciler yararlanacaktı. 1500'ü subay olmak üzere, Venizelos Hükümeti'nin tasfiye ettiği devlet görevlileri eski yerlerine geri gelecekti. İzmir Yüksek Komiseri Aristidi Steryadis (1861-1950) istifa ettiği halde, görevine iade edildi. Başkomutan Leonidas Paraskevopulos da istifa etti, yerine Anastasios Papulas (1857-1935) getirildi. Orduda özellikle büyük birliklerin komutanları değişti. Dördü general olan 150 kadar Venizelosçu subay İstanbul'a kaçtı. Etniki Amina adında bir örgüt kurdular.[2]

Aralık sonlarında L. George'un Yunanlıları İzmir'den yoksun bırakmanın olanaksızlığı yönündeki sözleri, Yunanistan'da bütün partilerce sevinçle karşılandı. Ardından Konstantin 4 Ocak 1921'de Meclisi açarken Müttefikler'e minnettarlığını dile getirdikten sonra, Sırbistan'a dostluğunu ve Anadolu Harekâtı'nı sürdürme niyetini açıkladı.[3]

6 Ocak'ta İzmir'deki Fransız Konsolosu Laporte'un bildirdiğine göre, Papulas ve kurmay heyeti Kemalcilere taarruz etmek üzere Bursa'ya gitmişti. Steryadis Türklerin yakında taarruz edecekleri haberleri üzerine işe girişildiğini, yoksa kışın ortasında bunun uygun olmadığını söylemiş. Aslında Fransa ile M. Kemal arasında bir anlaşmayla sonuçlanabilecek, İzzet Heyeti'yle Ankara arasındaki görüşmelerin sonucunu beklemenin uygun olacağını düşünüyormuş.[4]

Durum bu merkezdeyken, Papulas ve kurmay başkanı, Harbiye Bakanı Gunaris ve Başbakan Rallis'e Bilecik ve Bozöyük'te toplanmış Türk Kuvvetleri'ne karşı Bursa yönünden bir "keşif taarruzu" yapılmasını önerdi. Onlar da uygun gördüler. Bu taarruz bir yandan yeni Konstantinci subayları, öte yandan kurulmakta olan yeni düzenli Türk ordusunu "yoklayacak", "deneyecekti". Bu sırada Çerkes Ethem'in düzenli orduyla çatışmaya hazırlanırken Yunanlılarla işbirliği yapmak niyetiyle temas kurması acaba onlar tarafından değerlendirilmesi gereken bir fırsat olarak düşünülmüş müydü? Erdem'in çalışmasına göre I. İnönü taarruz kararı alınırken Ethem'in ayaklanması pek hesaba katılmamıştı.[5] Tabii karar alındıktan sonra, harekât planlamasında bu da hesaba katılmıştı. Önalp'a göre "sınırlı hedefli" Yunan taarruzunun amacı: (1) Eskişehir bölgesindeki Türk kuvvetlerini dağıtmak, (2) bölgedeki demiryolu ve köprüleri tahrip etmek, (3) Yunan ordusunun savaş gücünü kanıtlamaktı. Türklerin kuzeye kuvvet kaydırmalarını önlemek için Uşak'ta Banaz yönüne doğru sınırlı bir taarruz başlatılacaktı.[6]

Taarruz 6 Ocak 1921 günü saat 7'de başladı. Durum anlaşılınca, İnönü ile Refet Ethem'e karşı harekâta ara verme ve Eskişehir bölgesine acele kuvvet yetiştirme kararı aldılar. İnönü, demiryolu üzerinde, aşılması zor iki engel arasında, 30 kilometrelik berkitilmiş, savunması ve ulaşılması kolay bir mevzi idi. Yunanlılar İne-

göl-Yenişehir yönünden İnönü'ye doğru ilerlemekteydiler. 8'inde Çivril ve Pazarcık'ı işgal ettiler. Oluşan boşluktan yararlanan Ethem, Gediz'i işgal etti, Kütahya'ya doğru ilerledi. Fakat Ethem'in çeteleri Yunanlılarla bir olma, yani hainlik durumundan rahatsızdılar. Orduya sığınmalar başlamıştı.[7]

9 Ocak'ta düşman Bilecik ve Bozöyük'ü işgal ederek İnönü mevzilerinin önüne geldi. Şimdi olan biteni savaşın kahramanından izleyelim. Savaşın zorluğunu şöyle özetliyor: Direnme yeri olacak İnönü'ye Türk Kuvvetleri 4 günlük, Yunanlılar ise 3 günlük uzaklıktaydılar. Normal olarak 2 günde yürünecek mesafeyi bir günde aştılar, Kütahya'ya, yeni demiryoluna ulaştılar. Bütün subaylar ayaktaydı. Askerler o denli bitkin geliyorlardı ki, vagonlara "zorla iterek" bindiriliyorlardı, "kollarından çekerek" zorla indiriliyorlardı. Bir yandan da Ankara'dan asker yetiştiriliyordu.[8] Cephane darlığı vardı. 2. Süvari Grubu'nun 5-6 gündür yaptığı aralıksız yürüyüşler yüzünden hayvanların yüzde 90'ı nallarını düşürmüşlerdi.[9]

Bütün bu yorgunluk ve bitkinliğe karşın Türk askeri "... kendilerinden beklenilemeyecek şiddetle muhabere ediyorlardı. İş, irade ve vazife hissine binmişti." "Alıyoruz, veriyoruz. Geliyorlar, yetişiyoruz. Taarruzlar yapıyorlar, biz mukabil taarruza geçiyoruz."[10]

Muharebe 10 Ocak günü iyice şiddetlendi. İnönü ancak o gün cepheye geldi (Kütahya'dan trenle). Herhalde cepheye asker yetiştirmek işini öncelikli saydığı için olacak.[11] Esaslı bir direniş gösterildiği halde Yunan kuvvetleri fazlaydı, daha iyi silahlanmış durumdaydı. Akşam, Genelkurmay, gerekirse Eskişehir dahil, çekilmeye hazır olma buyruğu verdi. Aynı sıralarda Yunan birlikleri de çekilme buyruğu aldı. Böylece iki taraf da birbirinden habersiz, çekilme kararı almış ve aynı zamanda –11 Ocak sabahı– yürürlüğe sokmuş bulunuyorlardı. İnönü anılarında "düşmanın mukavemeti kırıldı, iradesi çöktü, çekildi" diyor.[12] Fevzi'ye göre "Efendiler, emin olunuz ki Harb-i Umumi'de (Cihan Savaşı) gösterilen kahramanlık bu defa da gösterilmişti."[13] Yunanlılar ise Türk birliklerini dağıtma ve Bozöyük-Eskişehir demiryolunu tahrip amacına ulaştıkları için çekildiklerini iddia etmişler.[14] Bir de taarruzi keşif yaptık, bitince çekildik iddiası var. Belen askeri bakımdan Yunan

komutanının çekilmek kararını doğru buluyor. Fakat strateji kurallarına uymadıkları için "dünya efkârında" (kamuoyunda) mağlup duruma düştüklerini söylüyor.[15]

Batı Cephesi Komutanlığı 11 Ocak öğleden sonra Yunanlıların çekilmekte olduğunu anladı. Böyle bir durumda yapılması gereken takip harekâtı, askerin yorgunluğu nedeniyle pek yapılamadı.[16]

Anadolu Ajansı Yunanlıların keşif taarruzu iddiasını yalanlarken, onların 17 Ocak'a değin sustuklarını, sonra bu savunmayı yaptıklarını vurguluyor. Ayrıca Yunan birliklerinin saldırı noktasından 150 km uzaklaştıklarını böyle bir harekâta keşif taarruzu denemeyeceğini, muharebenin 36 saat bütün şiddetiyle devam ettiğini belirtiyor.[17]

Atatürk *Nutuk*'ta çok kısa bir özet halinde olayı anlatıyor, fakat üzerinde pek durmuyor: "Bizim Gediz'de bulunan mühim kuvvetlerimiz, Eskişehir üzerinden bu düşman fırkalarını karşılamaya mecbur idi. Karşıladı; mağlup etti. İnkılabımız tarihine, I. İnönü Zaferi'ni kaydetti."[18] Fakat birkaç gün sonra M. Kemal, İnönü'yü istasyonda karşılarken sevinç içindeymiş. "Çok, çok mesele halledildi" demiş.[19] Gerçekten de bu zafer, ki Kütahya Zaferi'yle birlikte çifte bir zaferdir, Mondros'tan sonra düzenli ordunun Batı Anadolu'da canlanmaya başladığını kanıtlıyordu. Bu sayede Londra Konferansı'nın, yani Sevr'in gözden geçirilmesinin kapısı açıldı. Sovyetler, Fransa ve İtalya Türklerle anlaşma havasına girdiler. Türkler küçük de olsa, ateşle sınavdan başarılı çıkmışlardı. Yine çok önemli: M. Kemal'in zaman zaman sallantılı görünen önderlik konumu pekişmiş oluyordu.

Biraz da Kütahya Zaferi üzerinde duralım. Kuvvetlerin büyük ölçüde İnönü'ye aktarılma zorunluluğu yüzünden Ethem'e karşı harekâta ara verilmişti. Ethem'in karşısında zayıf birlikler kalmıştı. Kütahya'da Ethem'in karşısında, İzzettin'in komutası altındaki 61. Tümen vardı, hem de kimi alayları eksik olarak. Ethem fırsatı değerlendirmekte kusur etmedi. 12 Ocak'ta 5.000 kişilik kuvvetiyle 1.500 mevcutlu 61. Tümen'e yüklendi. Çok zor durumlar yaşandı. Ama ayın 14'ünde Ethem, saldırısı başarısız kalınca geri çekilmeye başladı. Kuva-yı Seyyare'nin yok olma sürecinin son perdesi böylece açıldı.[20] Dolayısıyla I. İnönü Zaferi yanında Kütahya Zaferi'ni

de alkışlamak gerekiyor. Nedense Kütahya Zaferi gölgede kalmıştır. Oysa Ethem başarılı olsaydı ona Eskişehir yolu açılmış olacaktı. Belki arkası gelmezdi ama İnönü'de zafer söz konusu olmayabilirdi. Görülüyor ki, I. İnönü Zaferi yerine İnönü-Kütahya Zaferi demek daha doğru sayılabilir.

İnönü'de karşılaşan kuvvetler şöyleydi: Türkler, 417 subay, 8.500 er (6.000 tüfek), 18 hafif makineli tüfek, 47 ağır makineli tüfek, 28 top. Yunanlılar, 427 subay, 15.816 er (12.500 tüfek), 270 hafif, 80 ağır makineli tüfek, 70 top.[21] "Tüfek" sözcüğü muharebeye katılan erleri gösteriyor. Görüldüğü üzere, subay sayısı dışında, her kalemde Yunanlılar çok daha güçlüydü. Subay sayısı dışında diyorum, çünkü Yunanlıların subay sayısını er sayısına göre uygun kabul edersek, çok daha az olan Türklerin er sayısına göre fazladan subayları vardı demektir. Anlaşılıyor ki, üstün kuvvetlere karşı subaylar da "fazlalık" olsalar da savaşa katılmayı yurtseverlik görevi olarak görmüşlerdir. İstiklal Savaşı boyunca hep böyle olacaktır. Tabii bu, gönüllü olarak değil, Genelkurmay'ın kararıyla oluyordu. Bunu olanaklı kılan, subayların çok sayıda Anadolu'ya geçmiş olmalarıydı.

Kayıplara gelince;

Türkler: 121 şehit (4'ü subay), 97 yaralı; esirler: 5 subay, 29 er.

Yunanlılar: 57 ölü (8'i subay), 154 yaralı.[22]

Görüldüğü üzere görece küçük kuvvetlerle, kısa süren ve kesin bir sonuç vermeyen bir muharebedir I. İnönü. Ama muharebelerin önemi savaşan kuvvetlerin büyüklüğü ya da uzun sürmeleriyle ölçülmez. Çünkü Clausewitz'in belirttiği gibi, savaş siyasetin zorla yürütülen bir biçimidir. Savaşların önemi, doğurdukları siyasal sonuçlarla ölçülür. İslamiyet'in doğuşu sırasındaki muharebeler mahalle kavgası ölçeğinde oldukları halde, muazzam sonuçlar doğurmuşlardır. Kuva-yı Seyyare'nin ortadan kaldırılması ve I. İnönü Zaferi, Atatürk ve TBMM'nin ateşle sınavı olmuştu. Atatürk'ün ve TBMM'nin durumunun pekişmesi, Milli Mücadele'nin blöf olmaktan çıkması demekti. İtilaf ve Sovyetler nezdinde Ankara'nın ciddiye alınması demekti. Böylece Sevr'i gözden geçirmek üzere Londra Konferansı toplanmış ve orada Ankara yerini alabilmişti. 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nın imzalanmasında ağırlığı olmuştu.

Yukarıda anlatıldığı üzere, Ethem çekile çekile Demirci'ye, sonra da Gördes'e gelmişti (22 Ocak1921). Ondan sonrası artık Yunan işgal bölgesiydi. Ethem adamlarını serbest bıraktı. İsteyen orduya teslim olabilir, isteyen bağımsız olarak çeteciliğini sürdürebilir, isteyen de ağabeyleri Tevfik ve Reşit gibi Yunanlılara sığınabilirdi (kendisi bir süre için ikinci yolu seçecekti). İzmir'deki Yunan karargâhı sığınmayı teslim alma diye sunmuş. 2.000 kişi (aslında 700) –ulusçu orduda bir tümen kuvveti demekti– teslim olmuş, ya da olmak üzereydi. Atina'daki *Times* özel muhabiri bu bilgiye dayanarak coşmuştu. Şaşırtıcı zafer efsaneleriyle Ulusçu propaganda Paris'te ve doğallıkla Roma'da inandırıcı olmaya başlamışken, Ethem'in onların itibarına ciddi bir darbe indirdiğini söylüyordu. Ethem'in teslim olmasının, birçok İngiliz gözlemcisinin, Karabekir'in ordusu dışında Ulusçuların askeri gücünün blöften ibaret olduğu görüşünü doğruladığını belirtiyordu.[23]

İnönü Savaşı'nı değerlendiren 13 Ocak 1921 BMM oturumu üzerinde biraz duralım.[24] İsmet'in Meclise bir iletisi vardı. Meclisin savaş sırasında gösterdiği sükûnete, soğukkanlılığa, azme teşekkür ediyordu. Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi'nin ileri sürdüğüne göre, Yunanistan halkı savaş istemiyordu. Savaşı isteyenler işgal bölgelerinin Rumlarıydı. Ordu üç türlü zorluğu yenmiş bulunuyordu.

1. Fenni zorluklar. Örneğin otomobillere benzin bulunmuştu. Kömür olmayınca trenler odunla işletilmişti;

2. Siyasal zorluklar. Nifak sokmak istemişlerdi, son kozları Çerkes Ethem'in de hakkından gelinmişti;

3. Cephane kıtlığı. Gereksinimin on katı sağlanmıştı.

Mazhar Müfit (Hakkâri) Yunan zulmü bağlamında Avrupa'ya hitap ediyordu. Medeni, ilmi, sanat Avrupa'sı neredeydi? Ortaçağdan beri Hıristiyan uygarlığının özelliğiydi Müslüman düşmanlığı. Salih Efendi'ye (Erzurum) göre bu bir haçlı savaşı ve haçlı uygarlığıydı. Maaşlarından 25'er lira kestirip askere tütün gönderilmeliydi ("muvafık, uygun sesleri").

Ardından söz alan Muhittin Baha daha önce ordu aleyhinde ve Ethem lehindeki sözleri için özür diledi. "... hatır ve hayale gelmez harika gösteren bu millet" batmazdı. Kızdığı zaman insanla-

rı "dört ayak" yürüten ve zayıfların beynini ezmekten zevk alan İngiltere, Fransız ve İtalyanları esir almıştı. Almanya ise yenilgisi karşısında inlemekten başka şey yapamıyordu. Türkler ise zayıf olmayan, zaaf hissetmeyen bir milletti. Geleceğe umutla bakıyordu.

Bu coşkun havada M. Kemal de kürsüye gelerek Namık Kemal'in dizelerini anımsattı: "Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini / Yok mudur kurtaracak bahtı kara mâderini (kara talihli anasını)?" Ve sözünü şöyle sürdürdü: "İşte ben bu kürsüden bu Meclis-i Âlinin Reisi sıfatıyla, Heyet-i Aliyenizi teşkil eden bütün azanın her biri namına ve bütün millet namına diyorum ki: Vatan bağrına düşman dayasın hançerini / Bulunur kurtaracak bahtı kara mâderini (sürekli alkışlar)." Böylece M. Kemal'in 10 Haziran 1919'da, 1,5 yıl önce ilan ettiği önderliğini bu kez şiirle ve Namık Kemal'le yeniden ilan etmiş oluyordu. Yunanlılar ve Ethem'e karşı kazanılmış çifte zaferle M. Kemal büyük bir özgüven kazanmış bulunuyordu.

Oturumun devamında başta İsmet, İnönü'de savaşan bütün askerleri terfi ettirme önerileri görüşüldü. Cepheden dönen Bolu Mebusu Dr. Fuat'a göre, askerimizin süngü hücumları ve topçumuzun isabetli atışları sayesinde 4-5 kat fazla düşman askeri kaçmıştı. Yunan ordusunun kılavuzluğunu efzun alayı üniformalı iki Kuva-yı Seyyare'ci (Ethemci) yapmıştı.

Sabah'a Göre İnönü Zaferi

Bugüne göre o dönemde haberleşme olanakları çok sınırlıydı. Fakat Kurtuluş Savaşı'nda haberleşme olanakları daha da kısıtlanmıştı. İstanbul gazetelerinin Anadolu'ya, Anadolu gazetelerinin İstanbul'a gelmesi yasaktı. Telgraf bağlantıları kopmuş ya da koparılmıştı. Var olan haberleşme sansür ediliyordu.

I. İnönü Muharebesi'yle sonuçlanan Yunan taarruzu 6 Ocak'ta başladı. O gün *Sabah*'ta "Cephede Hazırlıklar" diye bir haber vardı. Oysa o gün Yunan kuvvetleri Banaz, İnegöl, Yenişehir gibi yerleri ele geçirdiler. Bu haber 7 Ocak sayısında yer almıyordu. Yerine "Yunanlılar Cepheyi Takviye Ediyorlar" başlığını görüyoruz. 8'inde *Alemdar* gazetesi Uşak ve Gemlik'te çarpışmalardan söz edi-

yordu. 9'unda Yunanlılar Bilecik ve Bozöyük'ü işgal ettiler. I. İnönü Muharebesi 10 Ocak'ta gerçekleşti. O gün *Sabah* ve *Alemdar*'da Batı Cephesi'ne ilişkin bir haber yoktu. Yalnız *Sabah* "Milliciler On Sınıfı Çağırmışlar" haberini veriyordu. *Sabah* ancak 11'inde Yunan savaş tebliğlerinden olan bitenleri anlatmaya başlıyordu: "İnegöl'de Yunanlıların Bir Taarruzu", "Uşak Mıntıkasında Müsademat", "Yunanlılar Tayyarelerle Kütahya'yı bombardıman etmişler."

11'inde Yunanlılar çekilmeye başladılar. Çekilirken ordular zayıf durumdadırlar. Karşı taraf takip harekâtı yaparak yenilgiyi pekiştirmek ister. Fakat İnönü zaferinden sonra Türk kuvvetleri esaslı bir takip yapamadılar.

12'sinde *Sabah* "Bursa Cephesi'nde Yunan Taarruzu", "Yunanlılar Bozöyük'ü Almışlarmış", "Söğüt İstikametinde Hareket" haberlerini veriyordu. Oysa 12'sinde Bozöyük kurtulmuştu. Nihayet 13 Ocak günü *Sabah* okuyucuları İnönü zaferini değil, muharebesini öğrenebildiler: "Eskişehir İstikametinde Yunan Taarruzu", "Yunanlılar Esaslı Hatt-ı Müdafaada", "Millicilerin Mukavemeti Kırılmış, Fakat Eskişehir'e Girmek İstememişlermiş."

Galiba "jetonu" ilk düşen 14'ünde *Yeni Gün* gazetesi oldu: "İnönü Meydan Harbi'ndeki Türk Zaferi."

15'inde *Sabah* için belirsizlik sürüyordu: "Yunan Tebliği Yok", "Vaziyet-i Askeriye Muhtac-ı Tavzih." 16'sında Yunanlıların şaşkınlığı dile getiriliyordu: "Tebliğ Yok", "Bir Yunan Muhabiri Taarruz Mevzii Mahiyetteydi Diyor", "Papulas"ın Mühim Bir Sözü: Anadolu Silahla Teskin Edilemez."

Nihayet 17'sinde durum saptandı. Yani *Sabah,* okurlarını olaydan bir hafta sonra tam bilgilendirebiliyor, fakat zafer mi, yenilgi mi olduğu açıklanmıyordu: "İnönü Muharebesi Tafsilatı", "Yunan Taarruzuna Karşı Mukabil Taarruz", "Harekât-ı Taarruziyenin Tarz-ı Cereyanı, İnkişafı", "Bozöyük, Akbekâr, Karaköy, Söğüt ve Bilecik'in İstirdadı", "Eski Vaziyete Rücu."

18'inde başyazar Ali Kemal olayın adını yazısının başlığıyla koyuyordu: "Yunan Hezimetinden Sonra." Ama diyordu ki: "Bütün mazimizde görüldüğü üzere askerlikçe ne şehametler, ne celadetler (yiğitlikler) gösteririz! Fakat arz ettiğimiz tedbirlere (emperyaliz-

me boyun eğmek demek istiyor) tevessül olunarak (girişerek) bu millet, bu memleket bu belalardan (İttihatçılar, Kemalciler) kurtulmazsa, açıkça söylemek isteriz, âkıbetimiz yine perişandır, yine perişandır."

Times'ın İngiliz okuyucuları İnönü zaferini öğrenemediler. 7 Ocak'ta *Times*, İzmir Cephesi'nde Türk kuvvetlerinin seferberliğinden söz ediyordu. Ankara ve Erzurum'da yedek subay, Sivas, Çorum, Kayseri'de süvari okulları varmış. Haber sanki Yunan seferberliğini gizlemek amacını güdüyordu. Yunanistan'da 1920 ve 1921 doğumlular (20.000 kişi) askere çağrılmış.

Times muhabirinin 11 Ocak tarihli haberi (12 Ocak sayısında) Bursa bölgesinde Yunan taarruzundan, Bilecik'in yeniden işgal edildiğinden söz ediyordu. Ve savaş haberi: ("Yeni Yunan Zaferleri-Kemalci Karşı İddialar" başlığı altında). Yunanlıların zafer iddiaları çok abartılıymış, Yunanlıların Türk yenilgisi duyurdukları yerde Kemalci bildiriler başarı iddia ediyorlarmış. Eskişehir Türklerin elindeymiş, Yunanlılar eski mevzilerine çekilmişler (20 Ocak günlü gazetede İzmir muhabirinin 19 günlü haberi). Hepsi o kadar.

IX

Bolşeviklik, İttihatçılık, Tutuculuk ve Mustafa Kemal

İşaret edildiği üzere, M. Kemal'in iktidarı çok sağlam değildi. Birçok muhalifi vardı. En somut muhalefet hareketleri, ayrıntılı olarak ele aldığım Çerkes Ethem ve C. Arif-H. Avni'nin girişimleri olmuştu. İlginç bir biçimde bunların arka düzleminde Bolşeviklik ve İttihatçılık gibi ideolojik akımların varlığı dikkati çekiyordu. Bunları III. Cilt'te ele almıştım. Şimdi de bu cildin kapsadığı dönemdeki kimi Bolşevik, İttihatçı ya da tutucu hareketleri ele alacağım. Almanya yanında savaşa giren ve Ermeni tehciri yapan İT, Avrupa kamuoyu ve Türkiye'de karşıdevrim tarafından şeytanlaştırıldığı için, İttihatçılar çok kez Bolşeviklik maskesi kullanıyorlardı. Enver ve Cemal paşaların Sovyetler'le işbirliği halinde olmaları da bu yakınlığı gösteriyor gibiydi. Fakat aslında birçok İttihatçı Bolşevikliği kendilerine rakip görüyor, hatta Mustafa Suphi ve arkadaşlarının vahşice öldürülmelerinin de ortaya koyduğu gibi, ondan nefret ediyorlardı.

M. Kemal Duruma Egemen Olmaya Çalışıyor: Türkiye Komünist Fırkası

Daha önce Ankara'daki iktidar boşluğundan söz etmiştim. M. Kemal Milli Mücadele'nin önderiydi. TBMM reisiydi. Ama hareketin önderi olduğuna yaygın ve köklü bir inanç pek yoktu. Onun için bir iktidar boşluğundan söz ediyorum. Müthiş iradesi ve tutkusu onu Milli Mücadele'nin başına getirmişti. Getirmişti ama gözler sanki başka birini arıyordu. Bu ortamda birtakım "ikinci sınıf" adamlar Bolşeviklikle, hatta iktidar darbesiyle oynuyorlardı. Daha önce son Meclis-i Mebusan M. Kemal'i sırtından atmıştı. 16 Mart fecaatiyle herkesin "aklı başına gelmiş", M. Kemal TBMM'nin başı seçilmişti. Ama Yunanlıların kolayca Bursa ve Edirne'yi almaları her şeyi altüst etmişti. Padişahın sürdürdüğü İç Savaş'ın hakkından (Anzavur, Düzce-Bolu, Hilafet Ordusu, Yozgat) cahil bir çeteci Çerkes Ethem geliyordu. Ulusal kahraman oluyordu. Ayrıca çeteci çok akıllı ve kurnazdı. İki kardeşi subaydı, biri aynı zamanda TBMM'de mebustu. Ama bu cahil çetecinin çeteleriyle Yunan ordusu alt edilebilir miydi?

M. Kemal'in kendisine yakın olanları toparlamak için ilk girişimi Yeşilordu idi. Ç. Ethem'i de örgüte katarak denetim altına almaya çalışmıştı. Fakat Yeşilordu'da iplerin elinden kaçtığını görünce onu dağıttı. (Haziran-Temmuz 1920'de Yozgat Harekâtı sırasında örgüt Ethem'le özdeşleşmişti.)

Duruma egemen olmak için M. Kemal'in ikinci girişimi 18 Ekim 1920'de kurulan Türkiye Komünist Fırkası'ydı. M. Kemal'in eliyle kurulduğu için III. Cilt'te tanıtmaya çalıştığım Türkiye Komünist Partisi'nden ayırmak için birincisine "resmi", ikincisine "hafi" (gizli) denmektedir. Orada belirttiğim gibi, parti pek de gizli değildi, yalnızca resmi yoldan kurulmamış bir örgüttü. Fırkanın ileri gelenleri Tevfik Rüştü (Aras), Mahmut Esat (Bozkurt), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Kılıç Ali, Hakkı Behiç (Bayiç), İhsan (Eryavuz), Refik (Koraltan), Eyüp Sabri (Akgöl), Süreyya (Yiğit) idiler.

Hakkı Behiç imzasını taşıyan Beyanname'de komünizmin herhangi bir ulusa değil, içte kapitalizme, dışta emperyalizme düşman

olduğu belirtiliyordu. Sonra inkılap-ihtilal ayrımı yapılıyor, birincisinin evrim ve gelişme, ikincisinin son çare olduğu söyleniyordu. Rusya'da ihtilal yapıldığı halde küçük sanayi ve emlak sahipleri korunuyordu. (Sanmıyorum, ama Mart 1921'de Rusya'da NEP'in kabulüyle öyle olacaktı.) Kapitalistler tarafından gasp edilen haklar sağlanacaktı. Fakat komünizm bir ulusun başına geçiriverilecek bir program değildi.[1]

Bir de M. Kemal'in fırka kuruluşuyla ilgili olarak A. Fuat'a yazdığı 31 Ekim 1920 günlü tel var. Daha baştan komünizmin "Rusya'da bile" uygulanabilirliğinin olanaklılığı konusunda kesin düşünceler oluşmadığını duyuruyordu. Öte yandan, bu cereyan ülkeye girmekteydi ve önlem alınmazsa birlik ve sükûnu bozabilirdi. Onun için "aklı başında arkadaşlara" fırka kurdurulmuştu. Ayrıca Fevzi, Ali Fuat, Kâzım paşalar, Refet ve İsmet beyler de gizli olarak örgütün içinde yer alacaklardı. Mektubun sonu A. Fuat'a uyarı niteliğindeydi. Ordu her vakitten ziyade büyük bir disiplin ile komutanlarının eli altında bulunmalıydı. "Komünizm cereyanı nihayet ordunun en büyük komutanlarında" kalmalıydı.

M. Kemal, Ethem'e de bu konuda mektup yazdı. "Muhterem Ethem Beyefendi" diye başlayan mektup, "muhterem yoldaş" diye bitiyordu. Ermenistan Zaferi'ni müjdeleyip Eskişehir'deki *Yeni Dünya* gazetesinin Ankara'ya getirilmesini istiyordu. III. Enternasyonal'e bağlı bir genel merkez kurulmuştu ve M. Kemal, Ethem, Refet de buraya alınmışlardı. Hakkı Behiç kâtib-i umumi olmuştu. Hazırlanmakta olan program kendisine [Ethem'e] gönderilecekti. M. Kemal Yeşilordu örgütlenmesiyle Ethem'i denetim altına alamamıştı. Herhalde şimdi bu örgütle bunu sağlamayı umuyordu. *Yeni Dünya*'nın Ethem'in nüfuz bölgesinden çıkarılıp M. Kemal'in nüfuz bölgesine getirilmesi de M. Kemal'in elini güçlendirecekti.[2]

"Resmi" komünizmin nasıl bir şey olduğuna bakalım. *Hâkimiyet-i Milliye* (9 Ekim 1920) gazetesine göre iki türlü komünizm vardı: biri "saf ve samimi" öbürü "şarlatan ve entrikacı." Resmi komünizmin birinci cinsten sayıldığı açıktı. Fakat o komünizm öyle çekinceler sergiliyor, öyle sakıngan davranıyordu ki ne ölçüde komünist sayılabileceğini kuşkulu kılıyordu.[3]

Derken 1 Kasım 1920'de Cebeci Abidin Paşa köşkünde zabit namzetleri talimgâhından 250 kadar subay adayı mezun oldu. Talimgâh 1 Temmuz'da açılmıştı; öğretmenleriyle İstanbul'dan kaçan Harp Okulu ve askeri idadilerin 3. ve 2. sınıf öğrencileri 3 aylık sıkı bir eğitimden sonra mezun oluyorlardı. Kıtalarda bir ay kadar çalıştıktan sonra asteğmen rütbesini alacaklardı. Milli Mücadele süresince söz konusu talimgâh subay yetiştirecekti.[4]

Trabzon'dan Hüsrev Bey'in Meclis'e verdiği bilgiye göre zabit vekillerine teçhizat parası olarak ellişer lira veriliyordu. Bununla seyyar yatak, manevra sandığı, dürbün, tabanca, elbise, çizme, muşamba vb edineceklerdi. Maliye Vekili Ferit'e göre maaşlarından kesilmek üzere 100'er lira avans verilmiş. Hüsrev o gün mezun olduklarını, hazır bulunanların kıyafetlerinden "hakikaten müteessir" olduklarını söylemişti.[5]

M. Kemal Talimgâh Hatıra Defteri'ne, TBMM Hükümeti'nin "Ya istiklal ya ölüm!" ahdiyle yetişen ilk istiklal subaylarının ordu ve milletimize "takdim ve emanet" olunduğunu görmekle "bahtiyar" olduğunu yazdı. Törende yaptığı konuşmada, "hiçbir vakit affedemeyeceğimiz zalimlerin" Türkiye'yi parçalamak için verdikleri asırlık kararı uygulamaya sokarken bugün "cihanı kapsayan inkılaplar ve ihtilaller içinde" milletin varlığını korumak inancına sahip olduğunu söyledi. Bunun için ayaklanıp BMM'yi kurmuştu. BMM mutlaka başarılı olacaktı. Bunu sağlayacak etkenlerin başında ordu geliyordu. Ordunun başarılı olması için "demir gibi" bir disiplin gerekirdi. Orduda disiplin için "yegâne tecelli (gerçekleşme) vasıtası" subaylar olacaktı.[6]

M. Kemal'in çizdiği bu resimde çetelerin yeri yoktu. Orduya katılan 250 genç subayın verdiği güvenle harekete geçti. Talimgâh mezuniyet töreninden sonra bir hafta bile geçmeden, 7 Ekim'de A. Fuat'ı Garp Cephesi Komutanlığı'na son vermek için Ankara'ya çağırdı. Böylece Ethem'in ve onunla birlikte Kuva-yı Milliye'nin tasfiye süreci başlamış oldu. Bu arada Türkiye Komünist Fırkası da gürültüye gitti. Ancak üç ay yaşayabilmişti.

Görüldüğü üzere, M. Kemal'le karşıtlarının oynadıkları satranç, belki de hiç kimse gerçekten komünist olmadığı halde (tuhaf), Bol-

şeviklik zemininde sürmekteydi. Bu oyunda muhaliflerin en büyük kozu başta Çerkes Ethem olmak üzere Kuva-yı Milliye idi. Ne var ki askerlik sanatı (bilimi?) ve mantık, Yunanlıların başıbozuk çetelerle kovulamayacağını söylüyordu. Fakat muhaliflerin birçoğu M. Kemal gibi tam bağımsızlık çerçevesinde düşünmedikleri için, İnönü-Sakarya-Dumlupınar senaryosunu, yani Yunanlıların askeri zaferle kovulmasını öngöremiyorlardı. Onlar için iyimser senaryo blöf niteliğindeki bir Milli Mücadele sayesinde yumuşatılmış bir Sevr üzerinde uzlaşmaktı. (İç Savaş'ta padişahçılar tepelenirken Milli Mücadele'nin blöf yönünün söz konusu olmadığını anımsatmak gerekir. Ethem'in milli kahraman oluşu da bu sayedeydi.) Ethem'ler de böyle düşünüyorlardı ve İzzet Heyeti'ni bu yönde bir adım olarak umutla karşılıyorlardı. M. Kemal askeri zafer, yani tam bağımsızlık için Sovyet destek ve yardımına muhtaçtı. Bu nedenle onlarla iyi olmak zorundaydı. Satranç oyununu Bolşeviklik zemininde yürütmeyi kabul etmesi de herhalde büyük ölçüde bundan kaynaklanıyordu.

Muhaliflerin Son Bolşevik Hamlesi: Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası

Daha önce belirtildiği üzere, M. Kemal 6 Eylül 1920'de Refet'i TBMM'de Dahiliye Vekili seçtirmek için Halk Zümresi'yle bir kuvvet denemesinde bulunmuştu. Yine o günlerde (8 Eylül) *Yeni Gün* gazetesinde Halk Zümresi'nin programı yayınlandı. O girişim sonuçta Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) olacaktı. Halk Zümresi Yeşilordu'nun TBMM grubu gibiydi. Hükümet Eylül sonunda Yeşilordu'yu dağıttı (bir görüşe göre 29 Eylül'de); 18 Ekim'de de Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdu. Karşı hamle 7 Aralık 1920'de geldi. Halk Zümresi Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası kuruldu. Kurucu ve yöneticiler Tokat Mebusu Nâzım (geçici başkan), Bursa Mebusu Şeyh Servet, Afyon Mebusu Mehmet Şükrü, Baytar Binbaşı Salih Hacıoğlu (yazman), Ziynetullah Nuşirevan'dı. Fırka, Halk Zümresi (Halkçılar) ile Hafi (Gizli) Komünist Partisi'nin birleşmesinden oluştuğunu duyurdu.

Bu örgütün de ne ölçüde Bolşevik olunacağı konusunda kafası karışıktı. Tunçay, THİF kurulurken Yeşilordu ve Hafi Komünist Partisi örgütlerince Yeşilordu Merkez-i Umumisi adına gönderilen ve Hafi TKP temsilcisi Salih Hacıoğlu ile Kâtib-i Umumi Nâzım'ın imzaladığı bir genelgeyi sunuyor. Burada, iki kurucu örgütün III. Enternasyonal'in kabul ettiği Rusya Komünist Fırkası programını benimseyerek birleştikleri ve Meclis'teki Halk Zümresi'yle birlikte Halk İştirakiyun ve Bolşevik Fırkası'nı kurdukları duyuruluyordu. Kurulan örgütün (resmi) Türkiye Komünist Fırkası'yla "hiçbir" ilişkisi yoktu. Kapitalizm ve emperyalizm bela idi ve Anadolu emekçilerinin sınıf baskısından kurtulmasının ve "münfail (gücenmiş) ve ihtiraskâr" eylem ve kişilerden kaçınıp sakınmasının zamanı gelmişti. Münfail (kime ya da neye?), ihtiraskâr diye ima edilen kişi büyük olasılıkla M. Kemal'di. İlk bakışta düşünülmüş fakat anlaşılan fazla sert bulunmuş olan Bolşevik sözcüğünün sonradan çizildiği anlaşılıyor. Yeşilordu'nun işin içinde bulunuşu Çerkes Ethem'in etkisini çağrıştırmaktadır. Nitekim İstiklal Mahkemesi'nde THİF'in Ethem'le birlikte hükümet darbesi yapmaya kalkıştığı iddia edilmişti. Bu sırada Ethem'e Türkiye Kızılordular Başkomutanı sıfatı da yakıştırılmış.

Kafa karışıklığına başka bir örnek, III. Enternasyonal'e bağlı ve Rusya Komünist Partisi'nden esinlenen THİF'nin Ankara'da sözcülüğünü yapan *Emek* gazetesinin (16 Ocak 1921 günlü 1. sayısı) Komünizm esaslarının Kuran'la çatışmadığını göstermeye çalışmasıydı. Aynı sayıda Bulgaristan'da çıkan *Ziya* gazetesinden (8 Aralık 1920) bir alıntı vardı. Bunda M. Kemal'in "ne kadar zaferler kazanırsa kazansın" Anadoluluları mutlu kılamayacağı belirtiliyordu. Çünkü "ilm-i felsefe" gösteriyordu ki bir veya birkaç kişi ahaliyi sefaletten asla kurtaramazlardı. "Nasyonalizm" artık iflas etmişti. Bugün dünyada "en mühim" şey yemek, içmek, geçinmekti.[7]

Komünistlik Üzerine İki Gizli Oturum

22 Ocak 1921'de TBMM'de, Bursa Mebusu ve Diyarbakır İstiklal Mahkemesi üyesi Şeyh Servet Efendi'nin komünizm propa-

gandası yaptığına dair Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (Genelkurmay) Riyaseti'ne Sivas'tan, Ahmet Cemil'den gelen iki telgraf ele alındı.[8] Birinde Servet'in görev yerine komünizm propagandası yaparak gidip, Sivas'ta bu konuda bir vaaz verdiği, bir öğretmen ve bir dava vekilinin de Bolşevik propagandası yaptıkları bildiriliyordu. İkinci tele göre ise, Ankara'da bulunan Bolşevik heyeti (Halk İştirakiyun Fırkası?) para karşılığında tuttuğu Müslümanlar eliyle propaganda yaptırmaktaydı. Komünistlik ülkeyi yıkıma götürmekteydi.

Bu bilgilerle ilgili olarak Tokat'tan Mustafa bir önerge sunuyordu. Ülkenin 10-15 yıldır fırkacılık belasından çektiklerine dikkat çekip mebusların fırkadan kaçınmalarını, yoksa Meclisten çıkarılmalarını istiyordu. BMM'nin yegâne amacı halifeliğin kurtarılmasıydı, başka şeyle uğraşılmamalıydı. Dikkat edilirse bu kişi Meşrutiyet Devrimi'ni mahkûm etmeye varabilecek bir mantık yürütüyordu. Mustafa'nın iddiasına göre, köylüler bir cemiyet kurmuş, bolca para veriyorlarmış, zenginleri soyacağız, saadetimizi sağlayacağız, bütün gün çiftçilikle uğraşmayacağız diye konuşuyorlarmış.

Söz alan M. Kemal, Mustafa Suphi'nin yurda gelmek istediğini, halkın büyük tepki gösterdiğini, bu yüzden "mahfuzen" sınır dışı edilmesinin uygun görüldüğünü anlattı.

Karesi'den (Balıkesir) Vehbi Bey fırka yapmanın "dinsizlik, vatansızlık" olduğunu, "bugünkü felaketin" sebebinin fırkalar olduğunu ifade ederek, Servet'in görevine son verilip İstiklal Mahkemesi'ne verilmesini istedi. Karesi'den Basri Bey İslamiyet'in mükemmel olduğunu, onun için Bolşeviklik uygulamasına "imkân ve hacet" olmadığını belirtti. Zaten Ruslar da bizi Bolşevik yapmak istemiyorlardı. Ankara'da bütün İslam âleminden ulema ve düşünürleri bir araya getiren bir kongre toplanmalı, Bolşevikliğin ne olduğu, İslamiyet'le uyuşup uyuşmadığı incelenmeliydi.

Ardından Erzurum'dan Hüseyin Avni söz aldı. Servet'in kaç kez uzun uzadıya Meclis'te konuştuğunu belirterek, kendisi dahil "hep alkışladık" dedi. Oysa Rusya'da üretim, tarım durmuş, herkes aç kalmış "... sağa sola saldıran birkaç haydut, bunlara Kızılordu diyorlardı." "Bir takım serseri ve kabiliyeti harbiyesi zayıf kimselerdir." Ayrıca, Türkleri ve Müslümanları kesiyor, para ve mallarını

alıyorlardı. Ama Karabekir'e göre, İslamiyet'le Bolşeviklik arasında "pek az" fark varmış, Şark ile anlaşmamız gerekiyormuş, biz Şark'a yakınlaştıkça Batılılar bize daha uygun barış yapabilirlerdi. Ayrıca Yusuf Kemal ve Muhittin Baha komünist imişler, hükümet de komünist fırkalara para vermiş.

Söz M. Kemal'e geldi. Hükümet komünizmin Türkiye'de uygulanamayacağı düşüncesindeydi. Fakat düşünceye düşünceyle karşılık verilmeliydi. Ayrıca dostluğunu istediğimiz bir ülkenin ilkelerini "tahkir etmemek" zorunluydu. Türkiye Komünist Fırkası'na gelince, bunlar "kıymetli, ahlaklı ve her nokta-i nazardan şayân-ı emniyet" arkadaşlardı. Bunlar bağımsızlıkçıydılar ve milletin "kabiliyet-i hazmiyesi" derecesine göre ilerlemeden yanaydılar. Her türlü devrimin gerçek sahiplerinin bu millet olmasında ısrarcıydılar. "Ecnebi" ile bir devrim oluşturmaya karşıydılar. Oysa Halk İştirakiyun Fırkası, Rus Elçiliği ile "tamamen" temas halindeydi.

H. Avni, Karabekir'i yanlış değerlendiriyordu. Her gittiği yerde aleyhinde bulunuyordu. Suphi'nin gelmesinin zararlı olacağını ilk düşünen, onun sınır dışına çıkarılmasının planını yapan Karabekir'di. Yoksa H. Avni'nin valiliği ya da hükümet değildi. Karabekir kimilerine, ülkenin yararına bir siyasal amacı gerçekleştirmek için komünist görünmüş olabilirdi. Ama gerçekte öyle değildi. Onun yaptıkları "tarihe geçecek" şeylerdi. Öte yandan Suphi'yi Lenin'in yakını diye tanıtanlar yanılıyordu. O "idaresiz ve milliyetsiz" bir adamdı. "Hiçbir vakitte merkezi hariçte bulunan bir teşkilatla teşriki mesai edemeyiz."

Sonunda Bursa'dan Şeyh Servet (Akdağ) İstiklal Mahkemesi'ne verildi, aklandı, 12 Mayıs 1921'de serbest kaldı. 1880'de Tosya'da doğmuştu. Nakşibendi şeyhiydi. Hem laik (idadi) hem dinsel (medrese) eğitim görmüştü. Vaiz, müderris, Hatay müftüsü olarak çalıştı. *TBMM Albümü*'nde meslek olarak dinsel bilimler ve içtimaiyat (toplumbilim, sosyoloji) verilmiş. Dil olarak Arapça ve Farsça geçiyor.[9]

Komünizm üzerine 11 Nisan 1921 günlü bir gizli oturum daha var. Fakat bu oturumda görüşme olmamış, Erzurum Mebusu Mustafa Durak (Sakarya) uzun bir açıklama yapmıştı.[10] Ekim başında

doğu illerine gitmiş, Gümrü'ye de varmış, kendi gözleriyle Bolşevizm'i görmüştü. Bolşevikliğin dört ilkesi varmış: 1. Dinsizlik: Allah yokmuş. 2. Milliyet yokmuş. 3. Vatan yokmuş. 4. Efendilik yokmuş.

Hiçbir tarafta hiçbir zaman uygulanmamış. Önderlerinin yüzde 95'i Yahudiymiş. Ankara'daki elçi de öyleymiş. Bugün 20 yaşından yukarı hiç kimsenin hayat hakkı yokmuş. Özellikle aydınların. Çünkü yaş ilerleyince insanlar uyanıyormuş.

Küçük çocukları alıp yuvalarda kendileri yetiştiriyorlarmış. Kadınlar orta malıymış. Çiftçiler bütün yetiştirdikleri ürünleri genel bir ambara teslim ediyorlarmış. Her insana ancak bir funt (yarım kilo kadar) ekmek verilebiliyormuş. Herkes açmış. Kadınlar "çırılçıplak" bir haldeymişler. Amaçları İslam'ı mahvetmek, parçalamak olduğu için Azerbaycan, Türkistan, Buhara'da büyük facialar yapmışlar.

Durak'a göre Doğu'da ordu içinde Bolşeviklik propagandası yapanlar "tard" edilmiş. Böyleleri kalmamış. (Karabekir böyle bir müdahaleyi kabul eder miydi?) Azerbaycan'da, başta Mustafa Suphi, Bolşeviklik için çalışanları "eşhas-ı nafile ve serserilerdir" diye niteliyor. Suphi'ler Erzurum'a geldiklerinde İstasyon'da onlara karşı ilk söz alan, onları suçlayan Durak'tı. Trabzon'a kadar yolculuklarından söz ediyor. Fakat onların ölümlerinden habersiz görünüyor. Durak'ın genellikle ciddiyetten uzak uzun konuşmasının iki çok kısa soru dışında hiç kesilmemiş olması, üzerinde hiç görüşme olmaması dikkati çekiyor. Sovyetler'le dostluk antlaşmasının iki hafta kadar önce imzalanmış olması Durak'ın konuşmasını son derecede "münasebetsiz" kılıyordu.

Bu çılgınlık derecelerine yaklaşan Bolşeviklik alerjisi yanında Meclisin dört ay kadar önce Kasım'da sergilediği soğukkanlı tutum dikkati çekiyor.[11] Meclis, Bolşevikliği incelemek üzere "Şark'ta tetkikat-ı ilmiyede" bulunmak üzere bir heyet gönderme kararı aldı. Bu bağlamda Hariciye Vekili Muhtar Bey'e göre, Avrupa'dan "teessüfü badi (gerektiren) ve mucibi teessür" birçok olaylar sonucunda ayağımız kesilmiş olduğu için "bütün" siyasetimiz Doğu'ya yönelmişti. Onun için Ankara Doğu'daki akım ve olayları yakından ve derinlemesine incelemek zorundaydı.

Öte yandan Soysallı İsmail Suphi Bey'e göre Rusya'dan "Firenk muharrirleri gözüyle" yani İngiliz muhabirleri, Fransız yazarları gözüyle şimdiye kadar bize gelen bilgiler yetersizdi. Bizim kendi arkadaşlarımızın "kendi gözleriyle" görmekliğimiz, anlamaklığımız ve ona göre karar vermekliğimiz gerekiyordu.

Görevlendirilen kurul Tevfik Rüştü (Menteşe), Fuat (Carım, İzmit) ve Kurmay Kaymakam (Yarbay) Seyfi Bey ve üç kâtipten oluşuyordu. Üç ay süreyle gidecekti.

M. Kemal'in Hamlesi: Teşkilat-ı Esasiye Tasarısı

13 Eylül 1920 günü M. Kemal TBMM'ye Teşkilat-ı Esasiye yasa tasarısını sundu. 18 Eylül'de okunup görüşmeye açıldı. Sunuş yazısında tasarının gerektirdiği kanun tasarılarının da sunulacağı bildiriliyordu. Amaç, ulusal sınırlar içinde hayat ve bağımsızlığı sağlamak, Hilafet ve Saltanat'ı kurtarmaktı (md. 1). Halk da emperyalizm ve kapitalizmin zulmünden kurtarılacaktı (md. 2). Dış saldırılar ve düşmanla işbirliği yapan iç hainlere karşı ordu güçlendirilecek, bağımsızlığın dayanağı haline getirilecekti (md. 3). Sefalet giderilecek yenilikler yapılacak fakat bunu gerçekleştirirken milletin "temayülat ve ihtiyacat-ı hakikiyesi" göz önünde bulundurulacaktı (md. 4).

Hilafet ve Saltanat kurtarıldığında, temel yasalar "muhterem ve mübeccel" (saygın ve yüksek) yerini alacaktı (md. 5). Egemenlik kayıtsız şartsız ulusundu (md. 6). Yürütme ve yasama gücü ulusun "yegâne ve hakiki" temsilcisi BMM'de toplanıyordu (md. 7). BMM seçimleri iki yılda bir yapılacaktı (md. 11). Ordu "münhasıran" (yalnızca) BMM'nindi, emir ve komuta ona aitti (md. 16).

Ülke vilayetlere, vilayetler kazalara, kazalar da nahiyelere ayrılıyordu. Vilayetlerin tüzel kişiliği ve özerkliği (muhtariyeti) olacak, vilayet meclislerince yönetileceklerdi. Eğitim, sağlık, iktisat, tarım, bayındırlık, sosyal yardım vilayetlerin işiydi. Dış ve iç siyaset, askerlik, uluslararası iktisadi ilişkiler, genel vergiler, birden çok vilayeti ilgilendiren konular hükümete aitti. Vilayet meclislerinin yıllık toplanma süresi iki aydı. İşleri yürütecek bir reis ve 4 üyeden oluşan idare heyetini seçiyordu. Hükümetin görevlendirdiği, dene-

tim işini yürütecek bir de vali bulunacaktı. Kazaların tüzel kişiliği olmayacak, başlarında hükümetin atadığı, valinin buyruğunda kaymakamlar olacaktı (md. 18-23).

Nahiyeler (bir ya da birkaç köy, kasabalar) özerkliği olan tüzel kişilerdi. Nahiyelerin halkça seçilen bir meclisi, bir idare heyeti, bir de müdürü olacaktı. Meclisleri halk, idare heyetlerini ve müdürleri meclisler seçecekti. Nahiye meclislerinin yasa ile belirlenecek yargısal, iktisadi, mali yetkileri bulunacaktı (md. 24-29).

Son olarak vilayetler kümelendirilerek Müfettiş-i Umumilikler oluşturacaklar ve bunlar asayiş denetim ve eşgüdüm ile ilgileneceklerdi (md. 30-31).[12]

O zamana kadar Ankara'nın da İstanbul Hükümeti'nin Kanun-ı Esasi'sine bağlı olduğu kabul edilmişti. (Ama tabii ki TBMM'nin Kanun-ı Esasi'de hiçbir yeri yoktu ve bu başlı başına bir devrimdi.) Gerçi Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşundaki özellikler dolayısıyla kimi ufak tefek anayasal düzenlemeler yapılmıştı. Ayrıntılı bir anayasa yapmaya kalkışmak, sanırım ki birçok mebusa fazla iddialı, hatta tehlikeli görünmüştü. Ama bir süre geçtikten sonra Ankara'da hükümetin kendine güveni artmış olmalıydı. Hükümet ne olduğunu, ne olmadığını belirlemek ve bunu herkese duyurmak istiyordu. Anlaşılan bu bir gereksinimdi. Öyle ya, TBMM Hükümeti savaş yapıyor ve barış antlaşmaları bağıtlıyordu (Gümrü gibi).

Şimdi bu anayasa taslağının nasıl iletiler verdiğine bakalım. İstanbul'a verilen bir ileti, Padişahlık ve Hilafet'in tanınmasıydı. Yani Cumhuriyet kurmak söz konusu değildi. Ankara Hükümeti'nin baş amacı, bağımsızlık ve padişahlık ile hilafetin kurtarılmasıydı. Dikkat edilirse, Vahdettin'in değil, makamının kurtarılması söz konusuydu. (Sanırım hükümet üyelerinin hepsi olmasa da hemen hepsi Vahdettin'in hain olduğu ve tahttan indirilmesi gerektiği konusunda hemfikirdi.) Fakat bir gölge: Kurtarıldığında padişah ve halifenin hükümet dizgesi içindeki yeri "kavanin-i esasiye" (anayasal kanunlar) dairesinde olacaktı. Asıl gölge: Egemenlik kayıtsız şartsız ulusun olacaktı. Oysa Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesine göre padişahın bir yığın yetkisi vardı. Büyük bir gölge daha: Devletin adı artık Devlet-i Osmaniye değil, Türkiye idi.[13]

Tutucu çevrelere başka bir ileti: BMM siyasal ve toplumsal ilkelerini "milletin ruhundan" almaya önem verecek, uygulamada da onun "temayülatına" (eğilimlerine) dikkat edecekti (md. 4).

İlerici kesime (ve Sovyetler'e) başka iletiler de vardı: "Asrın icabına" göre yenilik ve kuruluşlar oluşturulacaktı (md. 4). Zaten egemenlik kayıtsız şartsız ulusun olacaktı. BMM hükümeti halkı emperyalizm ve kapitalizmin "tahakküm ve zulmünden" kurtaracaktı (md. 2, 3).

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası)

1921 Anayasası diye bildiğimiz metin 20 Ocak 1921'de, yani I. İnönü ve Kütahya Zaferi'nden 10 gün sonra kabul edildi. Tasarı kısa olmasına karşın komisyonlarda üç ay kadar oyalanmıştı. Bu gecikme, sanırım kafa karışıklıklarının ve iktidar boşluğunun bir sonucuydu. Fakat anlaşılan taslaktaki temel iletilerin yerlerine vakitlice ulaşmasını sağlamak için 18 Kasım 1920'de Teşkilat-ı Esasiye tasarısının ilk dört maddesini M. Kemal "BMM'nin Beyannamesi" başlığı altında yayımlatmıştı.[14]

Kabul edilen anayasa büyük ölçüde ilk sunulan tasarı gibiydi. Ama tasarıda ve BMM'nin beyannamesinde yer alan emperyalizm ve kapitalizm karşıtı tutum yoktu. Sanki Türkiye Kurtuluş Savaşı içinde değilmiş, Sovyetler'le yakınlaşmak gereksinimi yokmuş gibi emperyalizme ve kapitalizme değinilmiyordu. Bu, tutucu mebuslara verilmiş bir ödün sayılabilir. Aynı biçimde orduya da hiç değinilmiyordu. Bu da orduya (belki M. Kemal'e) verilmiş bir ödün olabilir. Çünkü tasarı ve beyannamede orduya emir ve komuta yetkisinin BMM tüzel kişiliğinde bulunduğu belirtilmişti. Başka bir değişiklik de Sovyetler'e selam niteliğindeydi. Vilayet ve nahiye meclisleri için şûra sözcüğü uygun görülmüştü. Fakat bu biçimsel bir ödündü.

Demek ki I. İnönü Zaferi'ne ve Ethem kalkışmasının bastırılmasına karşın, M. Kemal'in ağırlığı yeterince duyumsanmıyordu. Bununla birlikte Kanunda devrimci nitelikte kimi özellikler kalmıştı. Bülent Tanör bunları vurguluyor. Bir kez devlet artık Osmanlı Devleti değil, Türkiye Devleti'dir (md. 3). Dikkat edilirse,

Türk olmayan öğeleri de kapsamına alan bir deyimlendirme söz konusudur. Ve saltanata bir darbedir. Saltanata asıl darbe ise egemenliğin "kayıtsız şartsız" ulusa verilmesidir (md. 1). Bu cumhuriyet değildir henüz, ama artık meşrutiyetten daha az demokratik başka bir düzene izin vermemektedir. Tanör'ün önemli bir saptaması daha var. Kanunun öngördüğü özerklik idari alanla sınırlıdır, "halkın mukadderatını" ilgilendiren siyasal bir yönü yoktur.[15]

Bu gelişmelerin Sovyetler'le ilişkilerde nereye oturduğunu ve Ankara'nın bir gözünün Moskova'da olduğunu anlayabilmek için M. Kemal'in Sovyet temsilcileri M. Frunze ve İ. Abilov ile 25 Aralık 1921'deki, yani Sakarya Zaferi'nden sonraki görüşmesinden bazı satırları aktarıyorum:

Frunze:

> Son zamanlarda devrimci taktiklerden, bazı evrimci taktiklere geçtik (NEP'ten söz ediyor)... Doğu'ya gelince... ekonomik ve kültürel geri kalmışlıktan dolayı, komünist devrimin sözünün bile edilemeyeceğini düşünüyoruz... (Orada mücadele) yalnızca milli kurtuluşçu ve demokratik mahiyettedir... devlet sosyalizmi yönünde yürüyecektir... yukarıdan aşağıya doğru olacaktır... kendi hizmetiniz ve emeğinizle geçindiğinizi biliyorum...

M. Kemal:

> İnsanın insan tarafından sömürülmesi sistemi ortadan kaldırılmalıdır... bizim halk gerek ekonomik gerek kültürel alanda geri kalmıştır... onda; sultan hâkimiyetine ve sultan hilafetine dair belli bir bağnaz dünya görüşü oluşmuştur. Eğer biz o zamanlar Bolşevik Harekâtı'ndan yana ajitasyon yapmış olsaydık... aleyhimizde karşı ajitasyona başlarlardı ve bu suretle verdiğimiz mücadeleyi zayıflatırlardı. Bundan dolayı bu konuda açık fikir söylemeksizin, iktidarı demokratik ve saf halkçılık ilkeleri esasına göre bu yolda teşkilatlayarak kendi yönetim şeklimizi adım adım Sovyet sistemine yaklaştırdık... iki yıllık mücadelemiz sonucunda, sultanın ve eski yönetim şeklinin etkisi kesin olarak yok olmuştur... Zamanından önce yapılan hareketler başarılı olamaz, gericiliği ve karşı hareketi doğurur... Çok doğru olarak belirttiğiniz gibi, 2-3 kişi dışında, iktidarımızın başında bulunan kişilerin hemen hepsi emekçiler arasından çıkmıştır.[16]

M. Kemal'in BMM'deki bir konuşması Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na (TEK) verdiği önemi gösteriyor. Şarki Karahisar Mebusu Mustafa Bey yeni çıkmış kanunda (md. 7) değişiklik isteyen bir önerge vermişti. Reddedilmişti fakat M. Kemal'e bakılırsa, "on keredir" başvurmuştu. 21 Şubat 1921 oturumunda yine gündeme gelince Paşa sinirleniyor, "Bilmem hasta mıdır?" diye soruyor ve bu vesileyle Kanunun önemini anlatıyor. O olmasa TBMM'nin niteliği konusunda dünya hiçbir kesin fikir edinemeyecekti. TBMM geçici, havada, esassız, hiçbir şey temsil etmeyen bir kuruluş olarak gösterilecekti. Londra'ya giden Bekir Sami Heyeti'nin "bütün kudreti, bütün kuvveti ve salahiyet-i temsiliyesi" bu kanun sayesindeydi. Tasarı 5-6 ay çeşitli yerlerde enine boyuna tartışıldıktan sonra daha yeni kabul edilmişti. Önerge reddolunduktan sonra tartışma açmak "muzır" idi (zararlı).[17]

Mustafa'nın önergesine göre,[18] 300 milyon Müslümanın övüncü olan hilafet makamı TEK'in 1. maddesi tarafından ortadan kaldırılıyor gibiydi. Çünkü o maddede hilafete değinilmiyordu. Oysa İslamiyet'te hilafetin gereği apaçıktı. Hilafet gerekli değil demek, ona düşman olan İngilizlerin ve Fransızların "ekmeğine yağ sürmekti." İslam âleminde "bir avuç" olan Türkleri gözden düşürmekti. Hiçbir hükümet başkanı olmadan yönetilemezdi. Ulusun kayıtsız şartsız egemenliği uygulamaya sokulamayacak bir kuramdı. Mustafa'ya göre TEK'in görüşmeleri de Kanun-ı Esasi ve Nizamname-i Dahili (iç tüzük) hükümlerine aykırı yürütüldüğü için kanun da sayılamazdı. Nitekim mebuslar mazbata muharriri olan Vehbi dolayısıyla, TEK'le "Kanun-ı Vehbi" diye dalga geçiyorlarmış. Mustafa daha önce de iki değişiklik önergesi vermiş, şimdi onları da birleştirerek bir yasa önerisi sunuyordu (13 Şubat 1921).

Önergenin 1. maddesi TEK'in ruhunu değiştiriyordu. Egemenlik "esas itibariyle" (ilkesel olarak) milletin oluyordu. "Makam-ı Mualla-yı Hilafet-i İslamiye'nin" kurtuluştan sonraki durumunu saptamak, yeniden seçilecek Meclise ait olacaktı. Mustafa'nın Osmanlı'ya, saltanata bağlanma merakının derecesi, önergesinin 8. ve 9. maddelerinde irade-i seniyeye muhtaç konular icat etmesinden belliydi (padişahsız irade-i seniye!). Bu konular, Ankara'da

irade-i seniyeyi açıklayacak hazır padişah olmadığı için, Meclis tarafından onanacaktı.

Mustafa gibi gericilik yandaşlarının Meclis'te çok oldukları kesindi. Ancak Yunan istilası ve Yunan zulmü yüzünden bu ortaçağcılar M. Kemal'e tahammül ediyorlardı, şimdilik...

Hükümetin ilerici bir atılımı daha oldu. Damat Ferit, İttihat ve Terakki iktidarının aile hukukunu şeriattan bir ölçüde kurtarmak için 1917'de yaptırdığı Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ni yürürlükten kaldırmıştı (19 Haziran 1919). Şimdi hükümet kararnameyi yeniden yürürlüğe sokmak için bir yasa tasarısı sunuyor, bu da Adliye Encümeni'ne havale ediliyordu. Fakat gördüğüm kadarıyla bu girişim sonuçlanmadı. İT bu yasayı savaş koşullarında, yani dediğinin dedik olduğu bir zamanda ve fakat yine de Meclise sunmaya cesaret edemeden, kararname biçiminde çıkarmıştı. Şimdi TBMM de bunu yasalaştıramamıştı. Çünkü şeriat gericiliğin en önemli kalesiydi.[19]

Tutucu Bir Tepki: Muhafaza-i Mukaddesat

Anayasa kimilerince fazla köktenci bulunduğu için, Celalettin Arif-Hüseyin Avni harekâtını andırırcasına Erzurumlu iki mebus, Raif Hoca (Dinç) ve Yeşilzade Salih Hoca Erzurum'daki ARMHC (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) şubesinin adını Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüştürdüler. Cemiyetin amacını hilafet ve saltanat makamının ve devlet biçiminin korunması (yani cumhuriyet olmaması) olarak genişlettiler. Şimdi bu olayı Karabekir'den izleyelim. Diyor ki, Celalettin Arif olayı sırasında Erzurum ARMHC şubesi "berbat bir vaziyete" gelmiş. Arif'le Kadı Edip Efendi kendisine gelip "halk hükümeti" yapmayı, Erzurum Erzurumlularındır diyerek diğerlerini (Erzurumlu olmayanlar) "yabancı addetmeyi", "Garplı" subay ve erleri Batı'ya göndermeyi "teklif" etmişler. Yukarıda anlatıldığı üzere bu fırtına geçiştirildikten ve Doğu askeri harekâtı bütünlendikten sonra, M. Kemal'e "hakaret" teli olayı ve bunu kışkırtan Necati'nin Ankara'ya gönderilmesi var... Bu vaziyetlerden Erzurumlular "pek müteessir" olup Müdafaa-i Hukuk üyeleri çekilmek

zorunda kalmış. Sonra yeniden örgütlenmişler ve Karabekir'e gelerek kendisine karşı "samimi duygularını" anlatmışlar. Kurdukları örgüt Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti idi.

Cemiyet Nizamnamesi'nin 1. maddesinde, üyelerin istifasıyla "münhal" (boş) bulunan ARMHC Heyet-i Merkeziyesi yerine "tevsian" (genişletilerek) kuruldukları anlatılıyor. Bir şubenin kongre yapmadan nasıl heyet-i merkeziye oluşturabildiği, kuruluşun adı ve tüzüğünü nasıl değiştirebildiği akla hemen gelen hukuksal sorular. 2. maddede de 5-6 yıldır felaketlerle boğuşan "biçare millet", şimdi de "inkılab-ı içtimai" diye din, mukaddesat, maneviyatta hak ve hukuktan yoksun bırakılarak "(Bolşevik) komünistlik ve halkçı iştirakiyun" örgütler tarafından "bir hayvan sürüsü şekline" dönüştürülmek isteniyordu. Şimdi de bunlardan bazı "hain serserilerin muntazam teşkilat" altında dışarıdan ülkeye gelmekte olduğu haber alınmıştı (Mustafa Suphi Heyeti). Bunun üzerine Erzurumluların katıldığı genel bir toplantıda buna engel olmak için 20 kişilik bir kurul oluşturulmuş ve bağlı ilçeler Müdafaa-i Hukuk şubelerinin ve belediyelerin oluru alınarak cemiyet kurulmuştu (md. 2). Görülüyor ki M. Suphi cinayetinin temelini atan bu örgüttür.

3. madde amacı belirliyordu. İlk olarak ARMHC'nin Sivas Kongresi'ndeki amaç ve ilkeleri benimseniyordu. Sonra da 2. maddede işaret edilen ve Kanun-ı Esasi'nin belirttiği devlet dininin İslamiyet olduğu hükmüne aykırı olan durumlara karşı savunacak önlemlerin alınması amacı ortaya konuyordu. Cemiyetin örgütlenmesi Sivas Kongresi'nin kararlaştırdığı biçimde olacaktı (md. 4).[20]

Güneş'e göre örgütün kurulmasında rol oynayan etkenlerden biri Mustafa Suphi'nin "Bolşevik olunuz, kesiniz, kırınız, herkesi kendi seviyenize indiriniz" diye bir mektubunun duyulmasıymış. Suphi'nin böyle aptalca şeyler yazdığına inanmak zor.[21] Fakat Bolşeviklik hakkında böyle yalan yanlış propagandalar çok yapılmaktaydı. Cemiyetin bir bildirisinde Bolşeviklerin Allah, Peygamber, Halife tanımadığını, kadınların erkekler gibi ortalıkta dolaşmasını savunduklarını, çocukları toplayıp eğiteceklerini ve kardeşin kardeşi tanımasına izin vermeyeceklerini, din derslerini ve şeriat kurallarını kaldıracaklarını, erkek ve kadınların çalıştırılacaklarını,

kazançların bir sandıkta toplanacağını, bütün bunların İslamiyet ile bağdaşmadığını duyuruyordu.[22]

Tutuculuğun Önceki Bir Hamlesi: Men-i Müskirat Kanunu

Bundan önceki ciltte ele alınması gereken bir tutuculuk örneği Men-i Müskirat Kanunu'dur.[23] 23 Nisan'da BMM açıldıktan beş gün sonra, 28 Nisan 1920 tarihinde Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey içkiyi yasaklayan bu yasa tasarısını Meclise sundu. Ali Şükrü ulemadan değildi. Bahriye Mektebi (Deniz Harbokulu) mezunu (1902), 1904'te kurmay olmuş eski bir subaydı. İT ile başı pek hoş olmadığı için 1914'te askerlikten ayrılmış, 1919 seçimlerinde son Mebusan Meclisi'ne katılmıştı. Tasarı Meclisin tutucularınca çok iyi karşılanmış ve Kastamonu Mebusu Sabri Bey ivedilikle görüşülmesini önermiş, önergesi kabul edilmişti.

Ali Şükrü Vakfıkebir eşrafından emekli bahriye kolağası Reiszade Hacı Ahmet Efendi'nin oğluydu. İstanbul Kasımpaşa'da 1885 yılında doğdu. Öğrenimini bitirdikten sonra Abdülhamid döneminde nasıl yapabildiyse 1903'te İngiltere'ye gidip eğitimini geliştirmiş, iyi bir İngilizce bilgisi edinmişti. Goloğlu'ya göre Enver Paşa gibi "taassup derecesinde vatanperver, dindar, ahlaklı ve idealistti", içki düşmanıydı.[24]

Tasarı her çeşit alkollü içkinin yapım, iç alım, satış ve içilmesini "suret-i katiyede" yasaklıyordu (md. 1). İçkileri yapan, iç alımını gerçekleştiren, satanlara bulunan içkinin her kıyyesine (1282 gram) 50 lira para cezası verilecek, içkilere el konulacaktı (md 2). İçki içtiği görülenlere ya haddi şeri (80 değnek) uygulanacak ya da 50 liradan 250 liraya kadar para cezası alınacaktı (md. 3). Yasa yürürlüğe girince var olan içkilere el konup yok edilecekti (md. 4) (s. 23).

Kısa gerekçesinde, dinimizin haram kıldığı, kullanımı birçok fenalıklara yol açtığı, bir de dinleri yasaklamadığı halde Amerikalıların yasaklamış olduğu belirtiliyordu (ABD'de 29 Ocak 1919'dan 5 Aralık 1933'e değin sürmüş olan bir içki yasağı uygulandı). Hükümet bu tasarıya karşıydı, ama buna açıkça karşı çıkamazdı.

Çıksaydı onca isyan çıkartmış, ülkeyi birbirine katmış Padişahın ve padişahçıların "gâvurluk" suçlamasını haklı çıkarmış duruma düşerdi (*homo ahretikus*'u kızdırırdı).[25] Onun için tasarıyı geciktirmek ve / ya da hafifletmek için girişimlerde bulundu. Sonuçta tasarı bir miktar geciktirildi. BMM Genel Kurulu'nda tasarının görüşmeleri ancak 12 Temmuz'da başlayabildi ve ancak 14 Eylül 1920'de yasalaşmasıyla noktalandı. 71 oy kabul, 71 oy red yönündeydi, fakat oturum başkanı Konya Mebusu Vehbi Efendi'nin olumlu oyuyla (ve kıl payıyla) kabul edildi. Bu arada tasarıda bazı değişiklikler oldu. Örneğin ceza maddesine (md. 3) bir de üç aydan bir yıla kadar hapis cezası almaşığı eklendi. İçki imaline özgü gereçlere el konulacak, var olan içkiler iki ay içinde dışarıya satılacak, yoksa yok edilecekti (md. 4). Bir de tıpta kullanılacak ispirtolar düzenleniyordu (md. 5-6). Tasarıyı ağırlaştıran bir hüküm de, mahkûmiyete karşı kanun yollarını kapatmasıydı (md. 3).

Karahanoğulları ve Faruk Alpkaya'nın da belirttiği üzere, bu yasa bir bakıma, içtiği herkesçe bilinen M. Kemal'e karşı çıkarılmıştı. 24 Nisan'da 120 üyeden 110'unun oylarıyla adeta oybirliğiyle seçilen M. Kemal'in bir alışkanlığı, hatta keyfi hedef alınıyordu. Meclis onun başkan olmasını kabul ederken, öte yandan onu sınırlamaya kalkışıyordu. Yani onu hem başa getiriyor hem de kendine tutsak ediyordu. Alpkaya'ya göre, M. Kemal'in yakın çevresi dışında herkesin içinde içmesi ancak Büyük Zafer sonrasında olanaklı olmuştu (s. 9-10). Öyle anlaşılıyor ki, genellikle akşamcılar içmeye devam etmiş, ama evlerine ya da kimi lokantaların kuytu köşelerine çekilmişlerdi. Kimi eczaneler de meyhane işlevi görmüşlerdi. Hatta Ankara'da rakı imal eden ve sağlayan polis müdürü Dilaver olduğu için rakıya "Dilaver suyu" deniyordu. İçki yasağının çok sakıncalı bir yanı ise önüne gelenin rakı üretmeye kalkması yüzünden sağlığa çok zarar veren rakılar içiliyordu. Falih Rıfkı içki yasağını "yobaz diktası" diye tanımlıyor (s. 144-145). Ama polise yakalanan, ağır cezalara çarptırılan birçok talihsiz de vardı (s. 105 v.d.).

Sakarya Zaferi'nden sonra yasayı yumuşatmak için hükümet meclise bir tasarı sundu (8 Kasım 1921). Buna göre ele geçirilen içkiler yok edilmeyecek, ispirtoya dönüştürülecekti. Sonra, bir kıy-

yeden (1282 gram) az içkiler için verilecek cezalar miktarla orantılı olacaktı (bu bir hafifletme değildi, bir açıklık getiriyordu). Nihayet, verilen cezalara temyiz yolu açılacaktı (s. 91).

Tasarı 30 Ocak 1922 günü görüşüldü. Konuşanlardan kimileri yasaktan hoşnut olduklarını anlattılar ve hatta işin daha sıkı tutulmadığından yakındılar. İlginç olan, 2. Grup önderi Hüseyin Avni'nin mahkûmiyetlere karşı kanun yolunun açılmasından yana çıkmasıydı. Fakat sonunda ta 10 Mayıs 1921'de 1. Grup kurulmuş olmasına rağmen ve grubun parti disiplini sağlaması (yani hükümet tasarısına olumlu oy vermesi) beklenirken, tasarı reddedildi (s. 92 v.d.). Sakarya Zaferi "yobaz diktasını" kırmaya yetmemişti, bunu ancak Büyük Zafer sağlayabilecekti. 9 Nisan 1924'te içki yasağı kaldırılabildi.

Men-i Müskirat Kanunu iki bakımdan gerici bir nitelik taşıyordu. Birincisi, yargıca cezaya hükmederken dayak cezası vermek yetkisini getiriyordu. Oysa çağcıl ceza hukukunda dayak cezası yoktu. İkincisi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve içki yasağı bulunmayan Müslüman olmayanlar o devletin kuruluşundan başlayarak kendi dinsel, iktisadi, kültürel yaşamlarını özgürce sürdürmek olanağına sahip olmuşlardı. İçki yasağı İslamiyet'e özgü bir özellikti. Onun için içki yasağının Müslümanlar için daha tahammül edilebilir olduğu savunulabilir. Yasağın içki içme özgürlüğüne sahip Müslüman olmayanları dahi kapsaması onlar için daha ağır, daha tahammül edilmez bir yoksunluktu. Üstelik Katoliklere özgü aşayı rabbani (komünyon) ayininde İsa'nın kanını simgeleyen şarap içilmesi âdeti vardı. Demek ki onlar bu dinsel yükümlülüklerini yerine getirememe durumuna düşürülüyorlardı.[26] Kaldı ki pek çok Müslüman da öteden beri İslamiyetçe yasaklanmış olan içki içme özgürlüğüne fiilen sahipti ve bu özgürlüğü serbestçe kullanagelmişlerdi. Demek ki içki yasağı Türkiye'ye daha önce olmayan ciddi bir özgürlük kısıtlaması getirmekteydi.

Müslüman olmayanlara daha önceki Osmanlı siyasetine de aykırı olan bir haksızlık yapılmış olduğunu söyledimse de durumu tam kavramak için son dönemlerde onların tutumlarını da göz önünde tutmak gerekir. 93 Harbi'nde ve Balkan Savaşı'nda öldürülen ya da

ölümüne yol açılan yüz binlerce (milyonlarca?) Rumelili Türk/Müslümanın durumu var. I. Dünya Savaşı'nda Anadolu Ermenilerinin pek çoğunun kaçıp düşmana (Ruslara) katılmaları, isyan etmeleri ve çetelerinin savunmasız Müslüman köylerine yaptıkları var. Savaşın sonunda Osmanlı Rum ve Ermenilerinin Osmanlı Devleti'ni yok sayarak son Mebusan Meclisi seçimlerini boykot etmeleri (ve Yahudileri de peşlerinden sürüklemeleri) var. Sonra etnik temizlik niyetiyle İzmir'e çıkan Yunan askerinin yaptığı zulümlere ortak olmaları, Osmanlı uyrukluklarına karşın Yunan ordusuna katılmaları var. Bunların da hesaba katılması gerekir denebilir.

Bunları söyledikten sonra yasağı değerlendirirken Ali Şükrü'nün de vurguladığı gibi, bu sırada başta ABD olmak üzere kimi Batı ülkelerinde içki yasağı uygulamasının da varlığı göz önünde tutulmalıdır. ABD'de 1919'dan 1933'e değin uygulandığı gibi Norveç (1921-1927), İzlanda, Finlandiya'da da bu sıralar uygulanmıştı. ABD'de içki yasağı kaçak içki yapımını ve bundan zengin olan gangsterliği özendirmişti. Sovyet Rusya'da bir ara böyle bir girişim oldu. (İçki yasağı olan yerlerde gelişen kaçak içki imalatı ürünlerinin sağlığa "normal" içkilerden çok daha zararlı olduğu olgusuna daha önce değinmiştim.) Demek ki işin bir de Batı taklitçiliği boyutu vardı.

Yukarıda Meclis'teki "yobaz diktasından" söz ettim. Bunu abartmamak gerekir. Örneğin, layiha (tasarı) encümeni İçel'den Ali Efendi'nin fetva yayınlayarak genel cihat ilan edilmesi yolundaki önerisinin reddini istemişti. Encümen sözcüsü Refik Bey (Konya), "Bu tecrübe edilmiş bir silahtır, tekrar elimize almayalım" demiş ve encümenin görüşü kabul edilmişti. Ama açık kapı bırakıldı. Gerektiğinde Müdafaa-i Milliye Vekâleti bu yolda girişimde bulunabilecekti.[27]

Mustafa Suphi ve Arkadaşlarının Öldürülmesi

Mustafa Suphi'nin Özgeçmişi[28]

Mustafa Suphi 9 Temmuz 1882'de Giresun'da doğdu. Ailesi Samsunlu olup babası valilik yapmış olan Mevlevizade Ali Rıza

Efendi'ydi. Annesi Samsun Belediye Başkanı Halil Hilmi Efendi'nin kızı Memnune idi. Babasının çeşitli yerlerde görev yapması dolayısıyla değişik okullarda okuduktan sonra Galatasaray Sultanisi'ni bitirdi. 1906'da İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun oldu. Ardından Paris'te Siyaset Bilimi Mektebi'ni 1910'da bitirdi. 19 yaşında Şûra-yı Devlet'te (Danıştay) memuriyete de başlamıştı. Görüldüğü gibi Suphi eşraf çocuğu ve Abdülhamid döneminde bile yurt dışına gidebilecek kadar hatırlı bir aileye mensuptu. Ayrıca çok iyi eğitim görmüştü. Galatasaray ve iki üniversite mezunu bir "üstün adam." Öte yandan yeni dönemin adamı olmak olanağını da bulmuştu. Paris'te *Tanin* gazetesinin muhabiri olmuştu.

Yurda döndükten sonra *Tanin, Servet-i Fünun, Hak* gazetelerinde yazılar yazmış, iş olarak da Ticaret Mektebi'nde Malumat-ı Ticaret, Yüksek Muallim'de ve Galatasaray'da iktisat dersleri verdi. Eski Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Efendi ile ortak olup iş yaptı. Bir noktada İttihat ve Terakki'ye ters düştü, Milli Meşrutiyet Fırkası'na üye oldu. Bu fırka Ferit (Tek) ve Yusuf Akçura tarafından 15 Temmuz 1912'de kurulmuş bir aydınlar partisiydi ve Türkçülük çizgisindeydi. Fırkanın yayın organı *İfham*'ın sahibi ve başyazarı Ferit, sorumlu müdürü M. Suphi idi. Sadrazam M. Şevket'e yapılan suikastın (11 Haziran 1913) ardından Sinop'a sürülen muhalifler arasında bu ikisi de vardı.

İfham sıkıyönetim yüzünden aksayarak çıkabilmişti. Sonra yerine *Vazife* adlı gazete çıkarılmış, fakat ilk sayısında Sabahattin'in (Prens) yazısı yer aldığı için o da kapatılmıştı. M. Suphi daha sonra adem-i merkeziyetçi çizgide bulunduğunu ifade etmiştir (Y. Aslan, s. 23).

M. Suphi 12 arkadaşıyla birlikte küçük bir yelkenliyle 24 Mayıs 1914'te Sinop'tan Kırım'a kaçtı. Orada bir süre kaldıktan sonra ayrılarak 23 Temmuz'da Bakû'ye ulaştı. Söylendiğine göre M. Suphi'nin kafasında İttihat ve Terakki'nin uluslararası masonluğuna karşı Türk ve İslam niteliğini taşıyan "milli bir farmasonluk" kurmak varmış. Bu örgüt sayesinde İT'yi iktidardan düşüreceklermiş (Aslan, s. 13). Bir de Bakû'de gazete çıkarmak tasarısı vardı. Ama Dünya Savaşı çıkınca (Ağustos 1914) Batum'da düşman devleti yurttaşı diye yakalanarak Moskova'nın güneyindeki Kaluga'ya

sürüldü. Fransızca dersi vererek geçiniyordu. Eylül 1915'te Ural'a (Uralsk) gönderildi. Orada Türk esirleriyle birlikte fabrikada çalıştırıldı. Daha 1915'te ideolojik dönüşüme uğradı ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne katıldı (Lenin'in partisi). Propaganda etkinliklerine başladı.

1918 başlarında Moskova'ya geldi ve Komünist Partisi'nin ileri gelenleriyle tanıştı. "Rus Komünist (Bolşevik) Partisi'nin Türk Teşkilatının Organı" olan *Yeni Dünya* gazetesini kurdu, yönetici ve başyazarı oldu (27 Nisan 1918). Aslan'a göre o sırada İstanbul'da iktidarda bulunan İttihat ve Terakki iktidarına "tam" düşmandı (s. 27). Ayrıca, Bolşevikleri kapitalizmden sosyalizme geçişte ağır davranmakla itham ediyordu (Aslan, s. 29). Brest-Litovsk Barış Antlaşması'ndan sonra Moskova'ya elçi olarak atanan Galip Kemali Bey, M. Suphi'nin Osmanlı Hükümeti aleyhindeki yayınlarından rahatsız olup, Sovyet hükümetine üç protesto notası vermiş, fakat bir yararı olmamıştı (Aslan, s. 35-42).

Bundan sonra M. Suphi'nin 22-25 Temmuz 1918'de Moskova'da Türk Sosyalistleri Konferansı'nı topladığını, Türk Komünistleri Teşkilatı'nı (TKT) örgütlediğini görüyoruz. Bir yandan da Türklerden kızıl askeri birlikler kurma işine de girişti. 5 Kasım 1918'de altı gün sürecek I. Müslüman Komünistleri Kurultayı toplandı. M. Suphi ve arkadaşları buna katıldılar. Mart 1919 başında toplanan III. Enternasyonal'in I. Kongresi'ne de TKT delegesi olarak katıldı. Kırım, Odessa ve Taşkent'teki çalışmalardan sonra 27 Mayıs 1920'de Bakû'ye geldi.

Şimdi M. Suphi'nin Bakû'ye gelmesi öncesinde Millici Türklerle Bolşeviklerin ilişkilerine bir göz atalım. Karabekir 1919 güzünde Bolşeviklerle temas kurmak amacıyla Dr. Fuat Sabit ve Dr. Ömer Lütfü'yü Bakû'ye gönderdi. Sabit'ten gelen şifrede "hiçbir ıslahat-ı içtimaîye (toplumsal düzeltme) davetine girişmeden" ne gibi yardım alınabileceğini Bolşeviklere sorduğunu, "her suretle" yardım yapacaklarını, fakat şimdilik, yol olmadığından ancak para yardımı yapılabileceğini söylediklerini bildirdi (Ekim 1919). M. Kemal, Sivas Kongresi sırasında hapisten kaçıp Sivas'a gelen Halil Paşa ve Küçük Talat'ı Bolşeviklerle temas etmek üzere Azerbaycan'a gön-

derdi. Bu arada Karakol Cemiyeti de yine aynı amaçla Baha Sait'i gönderdi (11 Ocak 1920'de Bolşeviklerle imzaladığı bir antlaşmayı, başta Ankara, kimse tanımamıştı.)

Ardından Bakû'deki bütün bu Türkler bir araya gelerek Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdular. Kuranlardan bazıları: Halil Paşa, Dr. Fuat Sabit, Süleyman Sami, Erkân-ı Harp Mustafa, Baha Sait, Yzb. Yakup, Küçük Talat, Salih Zeki, Süleyman Nuri, Hilmi vb. (Aslan, s. 81). Görüldüğü üzere İT ağırlıklı bir listeydi bu. Fırkanın başardığı başlıca iş, yayınladığı 30 Nisan 1920 tarihli bildirgeyle Sovyet 11. Kızılordu'sunun işgalini kolaylaştırmak oldu.[29] 1-7 Eylül 1920'de Doğu Halklarının I. Kongresi Bakû'de toplandı. O kongrede Enver Paşa da, M. Suphi ve arkadaşları da yer aldılar. Delegelerin çoğunluğu Enver'e olumlu tepkiler verirken, M. Suphi ve arkadaşları aleyhte tepki verdiler.

10 Eylül'de Bakû'de Suphi yandaşlarının (TKT) beş gün sürecek Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi toplandı. Sonunda Türkiye Komünist Fırkası kuruldu (TKF). Suphi başkan, Ethem Nejat kâtip seçildiler. İttihatçıların daha önce aynı adla kurmuş oldukları Türk Komünist Fırkası'ndan kendilerini özenle ayırıyorlardı. Öteden beri keskin İT düşmanı olan Suphi onlardan "mesleksiz, hüviyeti meçhul adamlar" diye söz ediyordu (Aslan, s. 219). Kongre Rusya ve Türkiye'deki bütün komünist Türk grup ve örgütlerinin birleştirilmesine ve TKF'nin Anadolu'ya taşınmasına karar verdi. Milli Mücadele hakkındaki tutumu: Anadolu'daki Milli İnkılap Hareketi emperyalizme karşı savaşımı ile gelecekteki toplumsal devrime temel hazırlamaktaydı. Merkezi Heyet şunlardan oluşuyordu: M. Suphi, Mehmet Emin, Nazmi, Hilmioğlu Hakkı, İsmail Hakkı, Ethem Nejat, Süleyman Nuri. Yedek üyeler: Süleyman Sami, Lütfü Necdet, İsmail Çitoğlu. Merkez Heyeti Hesap Müfettişliği: Hüseyin Sait, Asım Necati, Selim Mehmetoğlu. Yeni TKF kısa zamanda eski TKF'yi tamamen sildi.

Şimdi sıra TKF'nin ölümcül Anadolu yolculuğuna geldi. Demin TKF'nin kurucu kongresinde Anadolu'ya geçme kararı alındığına değinmiştim. Daha öncesinde, hatta M. Suphi Bakû'ye gelmeden önce de onun, herhalde propaganda niteliğinde kimi temasları ol-

duğu anlaşılıyor. Bahattin Şakir onu "pek namussuz, ahlaksız bir şahsiyet" olarak niteliyormuş. M. Kemal ise onu 5 Temmuz 1920 telinde "... haris olmakla beraber ahlaksız değildir. Sovyetler nezdinde mühim mevkii vardır" diye değerlendirmiş (Aslan, s. 266-267).

1920 yazında M. Suphi tarafından Anadolu'daki durumu anlamak için iki sefer temsilci gönderildi. İlki Süleyman Sami'ydi. Süleyman Harp Okulu'ndan 1912'de mezun olmuş, savaşta Ruslara tutsak düşmüş asteğmen rütbesinde bir subaydı (Aslan, s. 271).

TKF'nin Merkez Komitesi üyesi ve Askeri İşler müdürüydü. Bakû'ye gelmeden önce. M. Suphi'nin Türkiye Komünist Teşkilatı'nda çalışmıştı. Menşeviklerle Bolşevikler arasındaki vuruşmalarda Bolşeviklerin safında çarpıştığı için Rus Bolşeviklerin de güvenini kazanmıştı. Oysa aslında İttihatçı idi ve Türkistan'da kimi tutsak subaylarla çok gizli İttihatçı bir örgüt kurmuştu. Şimdi TKF'nin önemli bir üyesiydi. M. Suphi'nin M. Kemal'e yazdığı 15 Haziran günlü mektubu getiriyordu. Mektupta emperyalizme karşı ortak savaşmak için TKF'ye Ankara'nın yardımı (muzaheret) isteniyordu. Ağustos'ta da TKF'nin diğer bir temsilcisi olan Salih Zeki Erzurum'a gelerek Karabekir'le görüştü. Bu konuları III. Cilt'te incelemiştim.

19 Eylül'de M. Suphi, Karabekir'e bir mektup yazarak TKF Merkez Heyeti ile Osmanlı tutsaklarından oluşturulmuş Türk Kızıl Alayı'nın Türkiye'ye geleceğini bildirdi. Bu bilgiyi 10 Ekim teliyle Genelkurmay'a iletti. 22 Ekim'de Genel Kurmay Başkanı İsmet imzalı bir tel bu habere tepki gösterdi. Söz konusu askeri birlik M. Suphi'nin buyruğu altında olursa kabul edilemezdi. Alay kesinlikle Karabekir'in buyruğuna verilip cepheye sevk edilmeliydi. Gerekiyorsa bu zorla sağlanmalıydı. Bir TKF Ankara'da kurulmuş olduğuna göre (4 gün önce), M. Suphi "ancak" bu fırkanın saflarında çalışabilirdi (Aslan, s. 294-295).

Bu arada Bakû Doğu Halkları Kongresi'nden dönen eski Trabzon Mebusu Hafız Mehmet'ten Suphi hakkında olumsuz bir yazanak geldi. Ona göre M. Suphi bir maceracıydı. Anadolu Hükümeti'nin yıkılmasını bekliyordu. Karabekir'in aynı kongrede görevlendirmiş olduğu 15. KO. 2. Şube Müdürü Bnb. Arif'e göre de Suphi

ve çevresi savaşta düşman tarafına firar etmiş bir takım "avantürist (avantürye) ve serserilerden" ibaretti. Amaçları toplumsal devrim yapıp iktidara gelmekti. Üçüncü bir kişi İbrahim Tali idi. Onun görüşüne göre M. Suphi ve çevresi içinde bir iki kişi dışında aklı başında adam yoktu (1 Ekim). Daha sonraki bir mektubunda (19 Aralık) komünizmin bizim için "mutlak felaket" olacağını, M. Suphi'nin "serseri" olduğunu belirtiyordu (Aslan, s. 296-297).

Derken M. Suphi ve 17 arkadaşının Bakû'den 19 Aralık'ta hareket edip Ermenistan'da Karakilis'e ulaştıkları haberi Karabekir'e ulaştı. Onun bunu haber vermek için merkeze (Milli Müdafaa Vekâleti'ne) çektiği telde (25 Aralık) Bakû'de "sırf" komünist amaçları için çalışan M. Suphi'nin BMM ile temas edip dışta "avantür" (macera) yerine ülkenin gerçek çıkarlarını görebilmesi için uygun bir refakatle "doğruca" Ankara'ya göndermeyi düşündüğünü bildirdi.

Fakat Ankara'da hava hayli değişmişti. M. Kemal yanıt olarak 29 Aralık telinde Ankara'da komünist akımlarının "arzu hilafında" olduğu (istenmediği) ve M. Suphi'nin bunları körükleyebileceği sakıncasına işaret etti. Yine de onunla görüştükten sonra ne düşündüğünü iletmesini rica ediyordu. Aslan bu tutum değişikliğini, Ankara'daki resmi TKF'nin yanında Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın kurulmuş olmasına (7 Aralık 1920) bağlıyor. Bu durumda bir de M. Suphi'nin eklenmesi tabloyu çok karmaşık hale getirebilir, "istenmeyen sonuçlar" doğurabilirdi (Aslan, s. 300).

Bu açıklamaya katılıyorum, fakat eksik buluyorum. Bu tarih asıl Ethem bunalımının doruğa çıktığı günlerdir. M. Kemal'in Karabekir'e çektiği telin gününde Ethem'le uzlaşım çabaları tükenmiş görünüyor ve Ethem ipleri koparan, TBMM'ye hakaret eden telini çekiyordu (29 Aralık). Bundan sonrası silahlı savaşımdı. Sanırım M. Kemal'in telini anlamak için bütün bu etkenleri hesaba katmak gerekir. 2 Ocak'ta Karabekir Erzurum Valisi Hamit Bey'e, M. Suphi Heyeti'nin Ankara'da istenmediğini bildirdi.

M. Suphi Heyeti iki grup halinde geliyordu. İlk grup M. Suphi, Ethem Nejat ve üç arkadaşlarından oluşuyor ve Sovyetler'in Ankara Elçisi Midivani ile yolculuk ediyordu. 28 Aralık'ta bu kafile

Kars'a ulaştı. Karabekir törenle karşıladı onları ve ziyafet verdi. M. Suphi ve arkadaşları Kars'ta üç hafta kadar kaldılar. Bu sırada Kars'a gelmiş bulunan Moskova Elçisi A. Fuat'la (2 Ocak 1921), Rıza Nur'la görüştü. A. Fuat'ın anlattığına göre M. Suphi Anadolu Hareketi'ni toplumsal devrim olarak değil, emperyalist düşmanlara karşı bağımsızlık ve özgürlük savaşımı olarak, Türkiye'deki bey ve paşaları burjuva sınıfı olarak değil, halkın yardımcısı diye görüyormuş. M. Kemal'in ilkelerini uygun buluyorlarmış. "Bir gün" hilafet ve saltanat makamının kaldırılması gereğine inanıyorlarmış. A. Fuat'a göre M. Suphi "şöhret ve ihtiras peşinde koşan, zeki, kurnaz ve azim sahibi" bir kişiydi. Bir gün Türkiye'nin Lenin ya da Stalin'i olma olasılığını "hatırından geçirdiği" kesindi.[30]

Cebesoy'un ve Aslan'ın da işaret ettikleri gibi, Ankara'ya gidebilmek için dikkatli ve temkinli davranmak gerektiğini görüyordu. Nitekim BMM Başkanlığı'na gönderdiği iletide TBMM'yi övdükten sonra yardımcı olmak için gelmekte olduklarını, fırkanın içte ve dışta izleyeceği siyaset konusunda anlaşmak istediklerini belirtiyordu (Aslan, s. 305).

Ocak ayı başlarında Karabekir ile Erzurum Valisi Hamit Bey, Mustafa Suphi ve arkadaşları için "ince" bir plan, bir senaryo geliştirdiler. Ankara'nın istediği gibi, oraya gitmelerine engel olunacaktı. Fakat onların doğrudan sınır dışı edilmeleri Sovyetler'in tepkisine yol açabilirdi. Onun için kendi rızalarıyla dönmeliydiler. Fakat bir daha böyle bir girişimde bulunmamaları için "halkın" kendilerini istemediğini anlamaları gerekiyordu. Yine Sovyetler'i kızdırmamak için "halkın" tepkisi komünist oldukları değil, Rusya'daki Türk savaş esirlerine kötü davrandıkları, kimilerinin idamına yol açtıkları gerekçesine dayanacaktı.

Bu hazırlıklar yapılırken Erzurum'da kendilerine hakaret ve suikast yapılacağı haberi Suphi'nin kulağına geldi. Karabekir'e gelerek, bu durumda Erzurum yerine Tiflis yoluyla dönmek istediklerini bildirdi. Fakat Karabekir Erzurum'a gitmeleri için ısrar etti ve Hamit'in "fiili tecavüz" olmayacağı güvencesi verdiğini söyledi. (Karabekir, Hamit'ten halkın duygularını "mülayimane ve nazikâne" göstermesini istemişti) (Aslan, s. 306-310).

18 Ocak 1921'de Suphi ve arkadaşları Kars'tan Erzurum'a hareket ettiler. Hamit M. Kemal'e, galeyanda olan halkın saldırmasına izin vermeden "mahfuzen" (korunmuş olarak) Trabzon'a gönderileceklerini bildirdi (16 Ocak). M. Kemal 18 Ocak teliyle Hamit'in tasarısını onayladı. 22 Ocak günü M. Suphi Heyeti özel trenle Erzurum'a ulaştı. Treni karşılamak için kalabalık toplanmıştı. Kalabalığın küçük bölümü lehte tezahürat yaptılar. Bunlar *Albayrak* gazetesinin çevresinde bir gruptu. Erzurum Mebusu Durak Bey kalabalığın sözcüsü gibi söz aldı ve Suphi'nin aleyhinde, komünizme girmeden "sen necisin?" tarzında bir konuşma yaptı. Sonra kalabalık coştu ve o derece karşı gösteri yaptılar ki Heyet gerisin geri trene binerek Trabzon'a doğru devam etti. Durumu telgrafla M. Kemal'e ileten Hamit "güzergâhta ahali barınak ve yiyecek vermemektedir" diye bildiriyordu. Suphi, eşi ve 17 kişilik heyet Ilıca'da trenden inip karayoluyla devam etti. Bayburt, Gümüşhane ve Torul'da Erzurum'daki senaryo yinelendi. Fakat yeterli koruma sayesinde fiili bir saldırı olmuyordu.

28 Ocak günü heyet Trabzon'a ulaştı. İlginçtir ki heyete resmi bir karşılama hazırlanmıştı. Karşılayanlar arasında Trabzon'daki Sovyet Konsolosu Bagirof, Trabzon Lisesi öğrencileri (tabur halinde) de vardı.[31] Anlaşılan Trabzon Vali Vekili Sabri Bey senaryodan habersizdi. Heyet belki de kasten geciktirilmiş ve akşam karanlığında karşılama yerine uğratılmadan doğru iskeleye getirilmişti. Burada bir motor bekliyordu. Fakat Heyet motora bindirilmeden önce yine senaryo uygulandı. Rusya'da esir olmuş ve idamdan kurtulmuş Sami Efendi diye biri Heyeti ağır biçimde suçlayan bir konuşma yaptı. Yine komünizm karşıtlığı söz konusu edilmedi. Oraya toplanmış halkın hakaret ve gösterileri arasında heyet motora bindirilip gönderildi. Bu arada Heyetteki kimi silahlara (herhalde tabancalara) da el kondu. Heyette 14 kişi vardı (Aslan, s. 331-332). M. Suphi'nin eşi de motora bindiyse 15 eder. Maçka'dayken TKF Merkez Komitesi üyesi Mehmet Emin ve Süleyman Sami, hasta oldukları gerekçesiyle heyetten ayrılmışlardı. Yolda başka ayrılanlar da oldu.

Bundan sonra olup bitenler tartışmalıdır. Bir söylentiye göre Heyet, bütün olanlara karşın İnebolu yoluyla Ankara'ya gitmekte

ısrarlıymış. Araklı ya da Sürmene açıklarındayken batıya değil, doğuya gittiklerini fark ettiklerinde itiş kakış olmuş. O sırada başta Faik Reis, Yahya Kâhya'nın adamları arkadan bir motorla yetişip Heyetin motoruna el koymuşlar. Goloğlu "çatışma ve boğuşma" olduğunu, heyetin "ölü ya da canlı" olarak denize atıldığını söylüyor.

M. Suphi Heyeti'nin öldürülmesi için arkadan motor gönderenin Yahya Kâhya olduğu genel kabul görmektedir. Burada iki olasılık akla gelmektedir: Yahya ya bu işi kendi girişimiyle ya da talimatla yapmıştı. Yahya'nın Çerkes Ethem'e birçok bakımdan çok benzeyen bir zorba olduğu düşünülürse, bu işi kendi başına kararlaştırdığı da düşünülebilir. Yahya, İzmir Karaburun'un tanınmış ailelerinden Karaosmanoğulları'na mensuptu. Denizci olan babası Trabzon'a gelip liman işlerini üstlenmiştir. Babası ölünce 17 yaşındaki Yahya 1903'te Kayıkçılar Loncası tarafından kâhya seçildi. İttihatçıydı. Balkan ve I. Dünya savaşlarına katıldı, cesaret ve kahramanlığıyla sivrildi. Teşkilat-ı Mahsusa'ya alındı. Yakup Cemil'le birlikte Sarıkamış Cephesi'nde bulundu. Motorla silah taşıdı, Çanakkale Muharebesi'ne katıldı. Mondros'tan sonra Enver'in buyruğuyla Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde rol aldı. Asker kaçakları ve hükümlülerden 300 kişilik bir çete oluşturdu (Kuva-yı Milliye). Enver'in Doğu Karadeniz temsilcisi gibiydi. İstediği gibi vergi topluyordu. Trabzon mebusları Ali Şükrü ve Hafız Mehmet onu destekliyordu. Küçük Talat da yakınıydı. Eski Teşkilat-ı Mahsusa'cılarla gizli bir örgüt toplamıştı (Bozuk Parti). İyi aileden fakat eğitimsiz olmak (bildiğim kadarıyla) dahil, Ethem'le benzerlikler göze çarpıyor.

İsmail Akbal cinayetin "çok önceden" planlandığını, fakat Yahya'nın bu işi tek başına yapmadığını düşünüyor. Karabekir'in girişimiyle Yahya'nın Sivas'ta yargılanıp aklanmasının ve Trabzon'a döndüğünde suç ortakları olduğunu söylemesinin bunu gösterdiğini belirtiyor.[32]

Akbal öldürme buyruğunu kimin verdiği konusundaki üç iddiayı gözden geçiriyor. Biri, buyruğun M. Kemal tarafından verildiğidir. Değişik yazarlar bu kanıdadır, bunu açıkça ya da ima yoluyla ileri sürmektedirler. İkinci bir iddia, Enver'i sorumlu tutmaktadır ve Yahya gibi Enver'in adamı olan Küçük Talat'ın payını dile getir-

mektedir. Üçüncü iddia, buyruğun Karabekir'le Hamit tarafından verildiğini öne sürüyor.[33]

Birinci iddianın bence geçerli olmadığını belirteyim. Çünkü, 1) Öncelikle M. Kemal, İnönü ve Kütahya zaferleriyle (10, 14 Ocak) iktidar zaafından yeni kurtuluyordu. Böyle bir komployu tezgâhlayacak gücü yoktu. 2) İttihatçıların, Envercilerin egemen olduğu bir yerde kendisine rahatlıkla bulaştırılabilecek böyle pis bir işe girişecek bir devlet adamı değildi. 3) Öte yandan silah ve para için Sovyetler'e bakan bir hükümetin, hem de Rusların da var olduğu Trabzon'da böyle bir işle Sovyetler'i gücendirmesi çok akılsızca olurdu. 4) M. Kemal 24 Ocak 1921 günü Sovyet temsilcisi Upmal ile yaptığı uzun görüşmede şöyle konuşmuştu:

> Suphi, bir zamanlar Erzurum'da yaşamış ve orada ahlaksızlığıyla nam salmıştır. Erzurumlular, gelişini haber alınca, yaklaşık iki bin kişi toplanarak onu tehdit etmeye başladılar ve protestolarını hükümete ilettiler. Suphi'yi koruma altına almak zorunda kaldık ve yarın kendisi Rusya'ya gönderilecektir.[34]

Dikkat edilirse M. Kemal, Karabekir-Hamit senaryosu koşutunda konuşuyordu.

Üçüncü iddia da pek sağlam değildir. Karabekir ve Hamit gibi devlet görevlilerinin böyle kanlı bir komployu tezgâhlamaları çok uzak bir olasılıktır. Ayrıca tezgâhlasalardı duruma egemen oldukları Kars-Erzurum'da yaparlardı.

Kalıyor ikinci iddia ki bu üç iddia içinde en akla uygun olanı da budur. Çünkü her şeyden önce Yahya İttihatçıydı. Mustafa Suphi ise İT düşmanıydı. İT'ye karşı olduğu için Sinop'a sürülmek gibi bir muameleye uğramıştı. Rusya'ya kaçtıktan sonra da İT düşmanlığını sürdürmüş, yaptığı yayınlarda bunu dile getirmişti. Bakû'ye geldikten sonra da bu çizgisinden ayrılmamıştı. Bakû Doğu Halkları Kongresi'nde Müslüman delegeler Enver'e coşkun lehte tezahürat yaparken, Suphi ve yandaşları aleyhte tezahürat yapmışlardı. Ömründe ilk kez yuhalanan o kudretli adam kim bilir nasıl yaralanmış, Suphi ve arkadaşlarına nasıl kinlenmişti. Dahası

var. Bu iki azametli adam Anadolu'da bir "boşluk" görüyor, o boşluğu doldurmak tutkusunu taşıyorlardı. Biri Türkiye'nin Lenin'i olmayı, öbürü de Türkiye'nin başına geçmeyi (hatta belki ilerici bir hanedan kurmayı) düşlüyordu. Bu rakip tutkuların gerçekleşmesi yarışı ikinci bir rekabete yol açıyordu: Sovyet desteğini elde etme rekabeti. Birbirlerini nefret edilecek engeller olarak görüyorlardı.[35]

Aslan'a (s. 359) göre "kesin olmamakla birlikte" ölüm planını İttihatçılar yaptırmıştır. Sabahattin Özel ise daha başka iddiaları da sıralıyor. Örneğin (4. iddia) Yusuf Hikmet Bayur'un olayın yağma hırsıyla yapılmış olabileceği görüşü. Çünkü yolcuların üzerinde 30.000 (ya da 8.000) Rus ve Osmanlı altını, nice mücevherler varmış. Beşinci bir iddiaya göre M. Suphi ve arkadaşlarını Sultan Galiev'ci oldukları için Sovyetler öldürtmüşlerdir. Altıncı bir iddia, M. Suphi'nin Ankara'ya gitme kararlılığının çatışmaya yol açmış olması olasılığıdır.[36]

Bence en çok bu son olasılığın üzerinde durmak gerekir. Buna göre ikinci motor kafilenin Rusya'ya gidip gitmediğini denetlemek için gönderilmişti. İnebolu'ya (Ankara'ya) değil Rusya'ya gitmekte olduklarını anlayan kafile ayaklanmış, belki de (silahsız oldukları halde) motoru ele geçirip batıya yöneltmişti. Bunu önlemek için arkadaki motor müdahale etmiş kafilenin motorunu ele geçirmişti. Fakat İnebolu'ya gitmek konusunda kararlı olan M. Suphi ve arkadaşları direnmişlerdi. Çıkan boğuşma sonunda M. Suphi'nin karısı dışındakiler denize atıldılar. Goloğlu'nun tanıklığına göre Yahya'nın adamı ve ikinci motora komuta eden Faik Reis gündüz kibar, şık bir adam, akşam içki içince "bir canavar" oluyormuş.[37] İki motor M. Suphi'nin karısı ve "hazinesi" ile Trabzon'a geri döndüler. Bence altı açıklama içinde en olası açıklama bu olsa gerek. İttihatçılar ne denli M. Suphi'den nefret ederlerse etsinler, kafileyi yok etme vahşetini planlamaları bence zayıf bir olasılık olsa gerek. 1908 Devrimi'ni yapmış insanların uygarlık yönüyle bağdaşmadığı için.

M. Suphi'nin başına gelenler esrarengiz olsa da Rusyalı Yahudi karısının başına gelenler de az esrarengiz değildir. Baskın olan rivayete göre Yahya onu "kapatması" yapmıştı. Suphi'nin altınları gibi bir çeşit savaş ganimeti. Bu zamanda bir kadına böyle bir zul-

mün reva görülmesi (belki) vicdanları rahatsız ettiği için, kimi rivayetlerde bu hanımın kafileyi Trabzon'a gelmeden önce terk ettiği ileri sürülüyor. Oysa M. Suphi'nin eşinden ayrılmış olması zayıf bir olasılıktır. Trabzon Vali Vekili Sabri de Rus Konsolosluğu'nun yazısına yanıt verirken, hanımın Naciye adlı, Türk pasaportu taşıyan ve Müslümanca örtünmüş, valiliğin saptamasına göre Rus yurttaşlığı iddiasında olmayan biri olduğunu iddia ediyor (Aslan, s. 325). Goloğlu'nun araştırma sonucunda öğrendiğine göre Yahya onu Çömlekçioğlu mahallesinde eve kapatmış, başına muhafız bir çeteci dikmiş. Kadın muhafızla anlaştığını sanarak ona Rus Konsolosluğu'na götürmesi için yerini tarif eden bir kâğıt vermiş, muhafız kâğıdı Yahya'ya vermiş. Kadını bir daha gören olmamış.[38] Hazin bir öykünün hazin ve karanlık sonu.

X

Londra Konferansı'nı Toplama Kararı (25 Ocak 1921)

I. İnönü Zaferi kazanıldığında (10 Ocak 1921) Sevr Antlaşması'nın imzasından bu yana tam beş ay geçmişti. Fakat antlaşmanın onaylanması ufukta gözükmüyordu. İtilaf onaylanması için Vahdettin üzerinde her türlü baskıyı yapıyordu. Fakat olaylar Vahdettin'in onaylamaktan kaçınmasını kolaylaştırıcı yönde gelişiyordu. Konya İsyanı'nın bastırılmasıyla Milli Mücadele'yi yok etmek için giriştiği İç Savaş'ı kaybetmişti. TBMM Hükümeti'ni onaylamaya razı etmek için gönderilen İzzet Heyeti Ankara'ya varmış, fakat sonra aylarca oraya çakılıp kalmıştı. Öte yandan Yunanistan'da maymunun Kral'ı ısırması sonucunda Venizelos iktidarı yitirmiş, daha önce İtilaf'ın Almancı diye tahttan indirdiği Kral Konstantin yeniden iktidar olmuştu. Bu yüzden Fransa büyük tepki göstermiş, Konstantin'e karşı Fransız kamuoyunda Sevr'in hafifletilmesi gündeme getirilmişti. Fransa'da esmeye başlayan bu rüzgâr kuşkusuz İngiliz-Fransız emperyal rekabetinden de besleniyordu. (Fransa'nın Almanya karşısındaki güvenlik zaafından yararlanan İngiltere sömürge paylaşımında kimi ödünler koparmıştı.)

I. İnönü Zaferi de tabii Sevr'in hafifletilmesi akımını beslemişti. Son olarak İtilaf Ankara'nın ve Sovyetler'in 23 Nisan'dan beri işbirliği yapmak, ilişkilerini pekiştirmek için çabalamakta olduklarının farkındaydı. Londra Konferansı bu ilişkileri baltalamak için bir hamleydi.[1]

5 Ocak'ta Londra'daki İtalyan işgüderi Dışişleri Bakanlığı'na gelerek, M. Kemal'in İzzet Heyeti'ni Sevr'in onaylanması öğüdüyle geri göndermekte olduğu haberinin İngilizlerce de duyulup duyulmadığını sormuş. İşgüdere göre bu öğüt İtilaf için tehlikeli olabilirdi, çünkü Padişah Antlaşmanın kendisine sağladığı olanaklardan yararlanırken, uygulanmayan hükümlerinin sorumluluğunu Ankara'ya yükleyebilirdi. Oysa Curzon'a göre (10 Ocak yazısı) onaylama işleri yoluna sokacaktı. Uygulanmayan hükümlere gelince, bu da o sıradaki durumdan kötü olamazdı.[2]

16 Ocak 1921'de Fransa'da Aristide Briand Hükümeti kuruldu. Briand aynı zamanda dışişleri bakanlığını üstlendi. 24 Ocak'ta Paris'te başlayan Barış Konferansı'nın Üst Kurul toplantısında Yunanistan ve Türkiye konusu ele alındı.[3] Briand Fransız kamuoyunun Konstantin Hükümeti'ne karşı olmak ve Sevr'in bir miktar değiştirilmesi konusunda oybirliği halinde olduğunu belirtti. Kont Sforza da barışın kurulması için ulusçu Türklerin de işin içinde olmaları gerektiğine ve Sovyet etkinliğinin tehlikelerine dikkat çekti.

Söz alan Curzon, Konstantin'i tanımaktan başka çare görünmediğini, Yunanlıların büyük çapta bir askeri harekâta hazırlandığını, buna İtilaf'ın bir itirazı olamayacağını söyledi. Çözüm olarak Sevr'in esas alınıp kimi ayrıntıların değiştirilmesini ve konunun Türklerle Yunanlıların da katılacağı bir yuvarlak masa toplantısında ele alınmasını önerdi. Yunanistan'ın vereceği ödünler karşılığında Konstantin tanınırdı. Ödün olarak düşündüğü, İzmir'de "egemenlik simgelerinin" Türklere verilmesiydi. Söz konusu toplantı İstanbul'da ya da başka bir yerde olabilirdi. Türklerin Sovyetler'le çalışması olasılığı dolayısıyla ellerini çabuk tutmalıydılar.

Ardından bir takım tartışmalar oldu. L. George, Konstantin ya da Venizelos'un geçici olduklarını söyledi; önemli olan, "büyük ve demokratik" bir halk olan Yunanlılardı. Türk halkı demokra-

tik değildi ve hükümetinin günahlarından sorumlu tutulmalıydı. "Türkiye'nin yıkılması (*overthrow*) Britanya İmparatorluğu'nu özellikle ilgilendiren bir konuydu. Baştan sona İngiltere bir milyar sterlin harcamış, on binlerce ölü, yüz binlerce kayıp vermişti. Şimdi savaş öncesine mi dönülecekti? Boğazlar'ın kapanması olasılığı, uyruk ırkların gaddar ve mantıksız angaryacı efendilerinin elinden çektikleri korkunç baskılar... Büyük bir tarihin (*story*) sefil sonucu!"[4] Konferans Türklerin ayağına gidiyormuş gibi gözükmemek için İstanbul'da toplanmamalıydı. Bu arada L. George Yunan severliğinin ve öldürücü Türk düşmanlığının bir örneğini daha sergilemiş oluyordu.[5]

Böylece Doğu'daki sorunları çözmek amacıyla 21 Şubat'ta Londra'da bir konferans toplanması kararı alındı (25 Ocak). İstanbul'daki İtilaf temsilcilerine tellenen kararda (26 Ocak) Osmanlı ve Yunan hükümetlerinin de çağrılacağı görüşmelerin Sevr'i esas alacağı, fakat gelişmeler dolayısıyla değişiklikler yapılabileceği, Osmanlı Hükümeti'ne, gelecek temsilciler arasında M. Kemal'in ya da Ankara'nın yetkili bir temsilcisinin bulunmasının şart koşulacağı bildirildi.[6]

XI

Dördüncü Meşrutiyet Hamlesi

Tevfik 26 Ocak'ta Ankara'yla "makina başında" temas kurmak için girişimde bulundu.[1] M. Kemal "İstanbul'a karşı olan vaziyetimiz" dolayısıyla kişi kişiye görüşemeyeceğini, ancak TBMM Hükümeti'ne başvuruyorsa görüşebileceğini bildirdi. Bu, daha önce (5 Aralık 1920) M. Kemal'in İzzet Heyeti'yle yaptığı görüşmede takındığı tavırdı. Bunun üzerine Tevfik, "TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne" hitaplı bir tel gönderdi (27 Ocak). Londra Konferansı üzerine bilgi sundu. Ankara tarafından tayin edilecek murahhaslar İstanbul'dakilerle birleşerek Londra'ya gideceklerdi. (M. Kemal'in gitmesi olasılığı üzerinde durulmuyordu.) Açık olarak gelen bu telin ardından şifreli bir tel daha geldi. Bunda, konferansta "kuvvetli idare-i kelam" etmek için Yunanlıların İzmir'e bir kolordu, Trakya'dan da birlikler sevk etmekte oldukları, on güne kadar bir taarruz hareketine başlayacaklarının "mevsukan" haber alındığı bildiriliyordu. Bu haberle herhalde Ankara'nın uysal davranması sağlanmak isteniyordu.

M. Kemal'in yanıtı (28 Ocak 1921) önce TBMM'nin durumunu açıklıyordu: TBMM ulusal iradeye dayanarak Türkiye'nin

alın yazısına el koymuş olan "yegâne" meşru ve bağımsız egemen kuvvetti. İstanbul'da "herhangi bir" heyetin her bakımdan meşru ve hukuksal bir durumu olamazdı. İstanbul Hükümeti'nin "vatani ve vicdani" görevi, istifa[2] ederek ulus ve memleket adına "meşru muhatap" hükümetin Ankara'da olduğunu kabul ve ilan etmekti. Bunu İtilaf da böyle değerlendiriyordu, fakat bunu açığa vurmakta gecikmeleri, İstanbul'da "mutavassıt" (aracı) bir "heyetin" varlığının kendileri için yararlı olacağını sanmalarından ileri geliyordu. İtilaf Doğu sorununu adaletli bir biçimde çözmeye karar vermişse, çağrılarını TBMM Hükümeti'ne doğrudan yöneltmeliydi. Böyle bir çağrı iyi bir kabul görecekti.

Ardından M. Kemal Tevfik'e özel bir tel gönderdi (28 Ocak). Bütün bir ömür, kesintisiz millet ve memlekete teşekküre değer hizmetlerde bulunmuş saygın bir devlet adamı olarak bu hizmetleri taçlandıracak "müstesna ve tarihi" bir fırsat çıkmış bulunuyordu. Ülkenin iki ayrı heyetle temsil edilmesinin ne denli sakıncalı olduğu açıktı. Ulusun akıttığı "hesapsız" kanlar o günkü elverişli duruma yol açmış ve durum tam bağımsızlığımızın kabulü yönünde gelişmekteydi. Birlik olabilmek için "Zat-ı Şahanenin" TBMM'yi tanıdığını resmen ilan etmesi "artık icabetmişti." Böylece İstanbul'un (yani Padişahın demek istiyor) bitmez tükenmez zararlar verdiği uğursuz deneyimlerle sabit olan ve ancak yabancılardan yana sürdürülen doğal olmayan durumuna son verilmiş olurdu. İtilaf da Ankara'nın Türk Heyeti'nde bulunmasını şart koştuğuna göre, ancak onun Türkiye'yi temsil edebileceğini itiraf etmiş oluyorlardı. Ve bir uyarı, hatta tehdit: Birlikte hareket etme yolundaki içten önerileri kabul edilmezse Zat-ı Şahanenin durumunun sarsılacağından korkulurdu. Bunun sorumluluğu ve sonuçları "doğrudan doğruya" Zat-ı Şahaneye ait olurdu. Kemal o gün (28 Ocak) üçüncü bir tel çekti. Bunda İstanbul'un TBMM'nin istemlerini gerçekleştirmek için somut olarak neler yapması gerektiğini dört madde halinde sunuyordu: 1. Zat-ı Şahane TBMM'yi bir hatt-ı hümayunla tanıyacak, kabul edecekti. 2. Bunun somut sonuçları Padişahın İstanbul'da, TBMM ve hükümetinin Ankara'da olması, İstanbul'da hükümetin olmaması, fakat "nezd-i şahanede" TBMM'den bir heyetin bu-

lunması olabilirdi. 3. İstanbul ve çevresinin nasıl yönetileceği daha sonra düşünülebilirdi. 4. Koşullar kabul olununca, gerek padişahın (esasen var olan ödeneğinden) gerekse bilumum memurların aylıkları TBMM'nin bütçesinden ödenecekti. "Kudret-i maliyemiz" bunu sağlayacak durumdaydı. Bu da "paketi" maddi yönden çekici kılan bir özellik olarak dile getirilmiş oluyordu.

Görülüyor ki, Londra Konferansı'na katılacak Türk Heyeti'nin oluşumunu vesile yaparak (yani İtilaf'ın TBMM temsilini şart koşması) M. Kemal müthiş bir hamle yapıyordu. Mutlakıyeti hedefleyen ve İç Savaş'ta yenilgiye uğrayan Padişahtan, yenilgisinin "doğal" sonucu olarak TBMM'yi tanımasını istiyordu. Padişah bunu yapsaydı, bir çeşit yeni meşrutiyet yani IV. Meşrutiyet mi kurulmuş olacaktı? Bilindiği gibi, III. Meşrutiyet (bana göre) 1920 başında toplanan son Meclis-i Mebusan'la ortaya çıkmıştı. Fakat Vahdettin o Meclisi dağıtıp yeni bir seçime de gitmediği (biraz da gidemediği) için o meşrutiyet son bulmuştu. Şimdi, o TBMM'yi tanısaydı, IV. Meşrutiyet mi ortaya çıkmış olacaktı? Böyle bir yorumun savunulabileceğini düşünüyorum.[3]

Bu sırada Rumbold'un hoşuna gitmeyen bir gelişme, bu telgrafların 7 Şubat günü *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımlanmasıydı. Hem de M. Kemal ve Tevfik'in büyük (ve aynı boy) fotoğrafları ve TBMM'nin açılışının resmiyle birlikte olmuştu bu iş. (O devirde Osmanlı gazetelerinde fotoğraf çıkması nadir bir şeydi). Rumbold olayın açıklanmasını isteyince, Sefa'dan Dahiliye Nazırı Vekili Mustafa Arif'in sansürdeki Osmanlı temsilcisini etkileyerek bunu sağladığını öğrendi. Rumbold'a göre, Mustafa Arif zaten Selanik dönmesi, avukat eski bir İttihatçı, yani yaramaz bir adamdı. Teller geç saatte kıdemli Müttefik sansürcülerin bulunmadığı bir zamanda sansür dairesine sunulmuş, böylece bir hükümet darbesi olmasa da, bir basın darbesi gerçekleştirilmişti.[4]

Tevfik kabinede Ankara'dan gelen telleri tartıştırdı. 29 Ocak 1921 yanıtı, önce İstanbul Hükümeti'nin, İstanbul ve Anadolu'nun birleşmesindeki yararı takdir eylediğinden işbaşına geldiğini vurguluyordu. Yapılan savaşımın, içinde bulunulan elverişli duruma "külli tesiri" olduğuna kanilerdi. Onun için yapılan öneriyi kabule

hazırdılar. Bunu dedikten sonra, Ankara'nın Konferansa İstanbul vasıtasıyla çağrılmasının açıklaması yapılıyor ve "tahavvülü (değişiklik) mesuttan" yararlanmamanın "millete karşı" uygun olmayacağı belirtiliyordu. Birlik olunduğu ilan edildikten sonra delegeler "yekvücut" olmuş oluyordu. Şimdi bu tarihi anda bize uzatılan elden yararlanılmalıydı. Yoksa Yunan iddiaları karşılıksız kalır, savaş sürerdi. Önceki kabinelerin aldığı ve "her iki taraf için" fena sonuç vermiş kararlar şimdi doğal olarak kaldırılacağından "ayrılık gayrılık" kalmamıştı. Ama İstanbul işgal altında olduğuna göre, İstanbul'da bir hükümet olmaması, Sevr'in İstanbul hükümlerinin uygulanmasına ve yönetimin tamamen İtilaf'a geçmesine yol açabilirdi. Üstelik, Yunan askeri de İstanbul ve çevresinde bulunuyordu. İstanbul Hükümeti'nin mevki hırsıyla davranmadığı apaçıktı. Acil olan, konferansa delegelerin bir an önce ulaştırılıp meydanın Yunanlılara bırakılmamasıydı.

M. Kemal, İstanbul'un birlikten Anadolu'yu kendine bağlamayı anladığı değerlendirmesini yaptıktan sonra, 31 Ocak'ta gönderdiği teli sunuyor. "Anlatamadık galiba" anlamında bu telde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ilk dokuz maddesini bildiriyor. Bilindiği gibi ilk maddesi "Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir" tümcesiyle başlıyordu. M. Kemal kanunda bulunmayan bir onuncu madde eklemiş: "Kanun-ı Esasi'nin işbu mevat ile tearuz etmeyen (çelişmeyen) ahkâmı kemakân (eskisi gibi) meriyülicradır (yürürlüktedir)." Böyle bir "uydurma" TBMM'de Kanun-ı Esasi'nin geçerliliği konusunda genel bir kabul olmasaydı herhalde tehlikeli olurdu. M. Kemal Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu sunmakla uzlaşmaz gibi görünen tutumunun yasal bir zorunluluk olduğunu belirtmiş oluyordu. Kanun-ı Esasi hakkındaki maddeyi de olasılıkla verdiği 9 maddede padişahlık ve halifelikle ilgili hiçbir değinme olmamasının Padişahı rahatsız etmemesi için eklemişti. Telin sonunda M. Kemal sunduğu maddelere aykırı davranmayacağını belirttikten sonra, haberleşmenin ondan sonra icra vekillerince yürütüleceğini bildirdi. İki taraf da söyleyeceğini söylemiş bulunuyordu.

Bundan sonra *Nutuk*'ta Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (TEK) nasıl oluştuğu konusunda bilgiler veriliyor. Kanun on gün önce, 20 Ocak 1921'de Meclisten çıkmıştı. M. Kemal BMM'nin açılışından

dokuz ay sonra gerçekleşmiş olmasına dikkat çekiyor. Anlaşılan o aylar boyunca BMM'nin anayasal konumu belirginleşmemiş.

Server Tanilli'nin *Anayasalar ve Siyasal Belgeler* kitabına baktığımız zaman, Meclisin açılışından TEK'e değin kimisi bir tümceden ibaret başlıca kısa anayasal düzenlemeler şöyle:

1. 23 Nisan 1920 – TBMM'nin Suret-i Teşekkülü Hakkında Heyet-i Umumiye (HU) Kararı.

2. 23 Nisan 1920 – TBMM'nin Salahiyetleri ile bir Hükümet Kurulması Hakkında Mustafa Kemal'in Tekliflerini İhtiva Eden Takriri (Önergesi).

3. 25 Nisan 1920 – Kuvve-i İcraiye (Yürütme Kuvveti-Hükümet) Teşkiline Dair HU Kararı.

4. 26 Nisan 1920 – Nizamname-i Dahili (İçtüzük) Hakkında HU Kararı.

5. 2 Mayıs 1920 – BMM İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun.

6. 5 Eylül 1920 – Nisab-ı Müzakere (Görüşme Yetersayısı) Kanunu.[5]

Bu anayasal metinlerden ikincisinde padişah ve halifenin "cebir ve ikrahdan" (tutsaklık durumundan) kurtulduğu zaman Meclisin düzenleyeceği yasal esaslara göre durumunu alacağı belirtiliyor. Dikkat edilirse, kurtulduğunda kendiliğinden anayasal yerini almıyor. BMM'nin koyacağı kurallara göre yeri ve yetkileri belli olacaktır. Altıncı belgede (md. 1) BMM'nin amacı, Hilafet ve Saltanatın, Vatan ve Milletin kurtuluş ve bağımsızlığı diye tanımlanıyor.

Meclisin açılışından dört ay sonra Hukuk-ı Esasiye (Anayasa) Encümeni (Komisyonu), "BMM'nin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevadd-ı Kanuniye" diye sekiz maddelik bir metni gündeme getiriyor (18 Ağustos 1920).[6] Bunda saltanatın kurtulması ve vatanın bağımsızlığı elde edildikten sonra Meclisin "şekl-i tabii" –ne demekse– alacağı belirtiliyordu. Yani BMM olağanüstü koşulların geçici bir kurumuydu ve bu koşullar son bulduğunda işler olağan biçimine sokulacaktı. Hesapça 23 Nisan 1920 öncesine dönülecekti. Konu "günler ve günlerce" tartışıldıktan sonra M. Kemal 25 Eylül 1920'de gizli oturumda kürsüye geldi.[7]

Diyordu ki M. Kemal, vatan ve milletin bağımsızlığını, yaşamını sağlamak için çalışırken halife ve sultanla "bu kadar" meşgul olmak sakıncalıydı. O sıradaki Halife ve Padişaha bağlı ve sadık kalınması amaçlanıyorsa, bu kişi haindi (alkışlar, bravo sesleri). Ona halife ve padişah denirse millet ona baş eğer ve dolayısıyla düşmanın isteklerine uymak durumunda kalırdı. O halde onu tahttan indiririz, başkasını seçeriz denilecek olursa, o da olanaklı değildi, çünkü o düşmanların elindeydi. O orada kalsın, başkasına biat ederiz desek iki hükümdar, iki hükümet durumu devam edecekti. O halde sorunu rafa kaldırıp varlığımızı kurtaracak BMM'yi güçlendirmeliydik.

Bu alt bölümün başında değinilen IV. Meşrutiyet noktasına dönersek, M. Kemal'in Saraydan BMM'yi tanımasını istemesi bir IV. Meşrutiyet önerisiydi (teklifiydi). Çünkü parlamentolu bir hükümdarlık meşrutiyet demektir. Ama tabii o hükümdarlıkla parlamentonun (BMM'nin) uyumlu çalışması koşuluyla. Oysa Vahdettin BMM'yi tanımadığı gibi, onu yok etmek için kanlı bir iç savaş örgütleyip yürütmüştü. Şimdi bütün iç savaş girişimleri başarısız olduktan sonra BMM ve onu temsil eden M. Kemal, Vahdettin'e elini uzatmaktaydı. Bu, gelin IV. Meşrutiyet'i oluşturalım önerisiydi. Fakat gördüğümüz gibi, Vahdettin (ve sözcüsü olan Tevfik) bu öneriyi görmezden gelmişlerdir. Aslında öneri Vahdettin'in işlediği vatana ihanet suçunun affedilmesi ve tahttan indirilmesi konusunun unutulması demekti. Bu arada M. Kemal'in kafasındaki cumhuriyet kurma tasarımının da unutulması demekti. Vahdettin bu öneriyi benimsememekle, kendi adına, hanedan adına, hatta feodal düzen adına büyük bir fırsat kaçırmış bulunuyordu. Daha sonra dolaylı yoldan Sarayın BMM'ne yanaşma girişimlerini artık iyice güçlenmiş olan M. Kemal geri çevirmiştir.[8]

Vahdettin'in isteksizliği işlediği ağır günahların gerçekten affedilip edilmeyeceği konusundaki tereddütten kaynaklanmış olabilir. Daha büyük olasılık, M. Kemal hareketinin İtilaf'ın (Yunan ordusunun) gücü karşısında eninde sonunda yenileceği değerlendirmesini yapmasıydı. Bir de tabii IV. Meşrutiyet'i kabul ederse, İngilizlerin kendisini tahttan indirip sürgün edeceğinden, yerine şehzadelerden birini geçireceklerinden korkmuş olabilir.

Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın arşivinde Lütfi Fikri'nin Vahdettin'e çok daha uygun bir IV. Meşrutiyet önerisi ile karşılaştım.[9] Fransızca bir çeşit yazanaktı. Tarihi yoktu. Aralık 1920 sonuna doğru Fransız arşivine girmişti. Yazanağa göre İstanbul'un Ankara ile bir uzlaşmaya varması beklenemezdi, çünkü Ankara Bolşeviklere çok bağlıydı. Uzlaşma, Bolşeviklere ihanet olurdu. Bu koşullarda Sevr Antlaşması'nı değiştirme konusunun Anadolu ile uzlaşmaya bağlanmaması gerekirdi. Değişiklik doğrudan, yasal hükümet olan padişah ve hükümetine bahşedilmeliydi. Anadolu hareketi Sevr'in sertliğinden güç aldığına göre, Antlaşma Türkiye'nin çoğunluğunu oluşturan ılımlıların kabul edebileceği bir biçime girince Anadolu hareketi de kendiliğinden zayıflardı.

O zaman iyi bir hükümet (partiler üstü, görüşleri açık, adil, devrim çağını, ulusçu terörü sona erdirmek isteyen) kurulur ve derhal merkezi hükümete bağlı bölgelerde Mebusan seçimleri yapılırdı (IV. Meşrutiyet). Bunun için Müttefikler'in Türkleri korumak, Yakındoğu'da onları düzen etkeni ve özellikle Bolşevik istilasına karşı sağlam bir set haline getirmek istemeleri gerekirdi.

Lütfi Fikri'nin tasarısı her bakımdan pek hayali idi. Yunanlılar ve "ılımlı Türkler" Trakya ve İzmir'i nasıl paylaşacaklardı? Başta İngiltere, İtilaf Devletleri Türkleri ezmekten (öldürmekten) nasıl vazgeçeceklerdi? Vahdettin istibdada nasıl paydos diyebilir, yeniden meşrutiyete nasıl razı olabilirdi? Bunlar olacak şeyler değildi. Lütfi Fikri'nin IV. Meşrutiyet'i de kâğıt üzerinde kalmaya hükümlüydü.

XII

Londra'ya Gidecek Heyet Sorunu[1]

M. Kemal'in çekilmesiyle haberleşme Ankara'da İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Fevzi Paşa tarafından sürdürüldü. 30 Ocak günlü telinde Türkiye'den yana son gelişmenin ulusun özverisi sonucu olduğu vurgulandıktan sonra, Londra'da ulusal çıkarlara en uygun sonucun elde edilmesinin delegelerin doğrudan BMM tarafından belirlenmesiyle olanaklı olduğu anlatılıyordu. "Meşum" Sevr Antlaşması'nı imzalamış bir heyetin vârisinin murahhasları bunu yapamazlardı. Demek ki:

1. Murahhaslar yalnızca BMM hükümetince belirlenecekti,

2. Gidecek heyete gerekli uzman danışmanlar, gereken belgeler İstanbul'dan sağlanacaktı,

3. İtilaf'a BMM Heyeti'nin Türkiye'yi temsil edecek tek heyet olduğu bildirilecekti ve 4. Vaktin darlığı dolayısıyla "kati ve nihai" olarak alınmış bu kararların kabul edilmemesi durumunda tarihsel sorumluluk İstanbul'da olacaktı.

Henüz Ankara'da bulunan İzzet'e de rica edildi. O da aynı günlü bir tel çekti. Anlattığına göre aracılığa "yeltenmiş," yani girişim kendisinden kaynaklanmış. Yazdığı ilk karalamayı M. Kemal de-

ğiştirmek istemiş. İzzet kabul etmemiş, "ikisi ortası" bir tel yazmış ve değişiklik yönünde isteklere karşı koymuş.[2]

Önce İzzet özür diliyordu: Heyetimizin başarısızlığı üzerine, görüş bildirmeye kalkışmak utanç verici olmakla beraber, İstanbul işgal altında olduğu için oradaki bir hükümet ulusun temel çıkarlarını savunamazdı. Konferansa iki heyetle katılmak da ayrılığa yol açardı. M. Kemal ortaya koyduğu esaslardan vazgeçmeye yetkili değildi. Anadolu'da muhalefet, isyanlar, çetelere son verilerek, kuvvetli bir ordu ve hükümet oluşmuştu. TBMM'nin padişah tarafından tanınması "şart-ı esasi" idi. Gerisi konuşulabilirdi. Bu fırsat kaçırılmamalıydı. Yani IV. Meşrutiyet önerisi yinelenmiş oluyordu.

Tevfik imzalı 31 Ocak günlü yanıtta, önce "cümlemizin muhafaza-i ahkâmına yemin ettiğimiz" Kanun-ı Esasi'ye aykırı köklü değişiklikler yapılması ve bunların onaylanmasının açık yasal hükümlerle ne ölçüde uyuştuğu üzerine düşünülmesi gerektiği belirtiliyordu. Fakat bu konu M. Kemal'in Sevr'de tasarladığı ve Babıâli'nin de kabul ettiği değişiklik önerilerinin İtilaf'la görüşülmesinden sonra ele alınacak iç sorunlardandı. Yoksa konferansa kabul olunmamak, İstanbul'un Osmanlı egemenliğinden çıkarılması, Yunanlıların konferansta meydanı boş bulması, haklı görülmeleri söz konusu olacaktı. İki heyet gönderileceği doğru değildi. Ankara'dan murahhaslar İtilaf'ın tanımakta olduğu hükümetin murahhaslarıyla birleşip "müttehit ve yekvücut" olarak ulusal davayı savunurlardı. İtilaf Konferansa hem İstanbul'un hem de Ankara'nın murahhaslarını tek bir heyet halinde istiyordu. İki heyet olursa, ikisini de konferansa almamaları olasıydı. O durumda belki İstanbul'unkini kabul etmeleri olasılığı vardı, fakat Ankara Heyeti için böyle bir olasılık yoktu. Ortak murahhaslardan kurulu bir heyet gönderilirse, taleplerimiz kabul edilmese bile, lehimizde olan havayı bize karşı çevirmemiş olacaktık. Acele edilmeliydi. Ve İzzet'le heyetinin İstanbul'a dönmesi gerekiyordu. Çünkü bu sayede Ankara'daki havaya ilişkin bilgilerinden yararlanılabilirdi.

Tevfik'in bir de Fevzi'ye 1 Şubat 1921 günlü teli vardı. Tevfik'e göre Yunan'dan yana ve "Türkiye'yi imha fikrinde musır (ısrarlı)" olanlar, alınan güvenilir haberlere göre, Anadolu temsilcilerinin

çağrılmasını kabul ederken onların gelmeyeceğini tahmin ederek ve bu reddi gerekçe göstererek "tedabiri zecriye (zor önlemlerinin)" alınmasını haklı göstermek istiyorlardı. Onun için ortak bir heyette gidip haklarımızı savunmak şarttı.[3] Ankara'nın talebi (heyetin yalnızca TBMM tarafından belirlenmesi) kabul edilemezdi. Bu konuda ısrar yüzünden katılmak olanağı bulunamazsa İstanbul ve Boğazlar "büsbütün" yitirilebilir, İtilaf Yunan'a para ve askeri yardımla ortak bir taarruza kalkışabilir, sonucunda dış yardıma gereksinim olacağından bağımsızlık yitirilebilirdi. Murahhasların hızla İstanbul'a gönderilmesi "elzemdi".

Nutuk'ta Tevfik'in istediklerini elde etmek için M. Kemal'e çektiği üç tel daha var. 5 Şubat günlü telde Yunanlıların Fransız kamuoyunu bize karşı çevirmek için, Anadolu'da Almanların askeri bir heyetinin bulunduğu ve Türkiye'deki Hıristiyanların kırılmakta olduğu, Papa'nın onları kurtarmak için "bilcümle" parlamentolara başvurduğu propagandasını yapmakta olduklarını bildiriyordu. Paris'teki Osmanlı temsilcilerinin ilettiği bu iddianın ivedi olarak yalanlanması "rica ve tavsiye" ediliyordu.

İkinci telle (8 Şubat) Şubat'ın 21'inde Yunanlıların 70-80 bin kişiyle taarruz edecekleri istihbaratı iletiliyordu. Taarruz Afyon-Eskişehir (?) yönünde olacakmış. Bir de Ankara temsilcileri "yalnız olarak" konferansa kabul edilmeyeceklermiş. Bu istihbaratın çürük tarafı Yunan taarruzunun Konferansın başladığı gün yapılacağını iddia etmesiydi. Yunanistan bu denli aptal olamazdı herhalde. Üçüncü tel 8 Şubat günlüydü ve "Kilikya'da" Fransızlara karşı harekât yürütülmemesi öğüdünü içeriyordu. Bu üç telden amaç korkutmak (Yunan taarruzu) ve dedikodu ve yalan propagandalarla Ankara'yı sindirmekti denebilir. Bütün bu yazışmalar sırasında dikkat edilirse M. Kemal'in IV. Meşrutiyet önerisi gürültüye getirilmiş oluyordu. Demek ki IV. Meşrutiyet Vahdettin'in işine gelmemişti. Belki de o, birçokları gibi yakın bir gelecekte az çok hafifletilmiş bir Sevr çerçevesinde barış olacağını, bu arada M. Kemal ve TBMM'nin tatsız bir fasıl olarak tarihe karışacağını düşünüyor ve umuyordu. Olasılıkla, Milli Mücadele'nin İç Savaşı kazanmış olmasına karşın, onun askeri gücünü de fazla önemsemiyordu. Tabii

Yunan istilasının devam edeceğini ve Milli Mücadele'nin sonunda bu istilanın da hakkından geleceğini tahmin edemezdi.

8 Şubat günü Tevfik, Rumbold'u ziyarete geldi ve Padişahın kendisinden Osmanlı Heyeti'ne başkanlık yapmasını istediğini söyledi. Rumbold'a buna bir itirazı olup olmadığını, ayrıca heyette kimlerin bulunması gerektiği konusunda kendilerine danışılmasını isteyip istemediklerini soruyordu. Rumbold bu işe karışmak istemediklerini söylemiş. Hariciye Nazırı Sefa heyete katılmaktan yanaymış, ama hem sadrazamın, hem hariciye nazırının başkentten ayrılması uygun görülmemiş. Rumbold Tevfik'i sempatik bulduğunu belirtmeyi de ihmal etmiyor.

Tevfik bundan sonra Londra'da Kemalci heyet karşısında telgraf haberleşmesindeki tutumunu sürdüreceğini vurgulamış. Yani, abartılı iddialara kulak asmayacakmış. Bu özellikle ulusçuların Padişahın Türkiye'nin tek yasal hükümeti olarak resmen Ankara Hükümeti'ni tanıması talebine ilişkinmiş. Ulusçuların talepleri yalnız Müttefikler'e değil, Babıâli Hükümeti'ne de aykırı olabilirmiş. Bu tel bir kez daha Vahdettin'in İngiltere'ye bağımlılığını gösteriyor.[4]

TBMM'de Tartışmalar (29 Ocak-4 Şubat)

Londra Konferansı'nda temsil sorunu doğal olarak TBMM'ye de yansıyordu. M. Kemal 29 Ocak günü Meclis'e Tevfik'le olan haberleşmeleri anlattı. Mersin Mebusu İsmail Safa Bey, Vahdettin TBMM'yi tanımadığı takdirde, "ona karşı vaziyetimiz" ne olacak diye sordu. Buna etraftan gürültüler ve "eskiden ne ise yine o" sesleri yükseldi. Feyzi Efendi'ye (Malatya) göre ikilik oldukça, düşman bizi bölmeye kolayca yol bulurdu. "O padişahlar haklarımızı korusalardı" diye devam ederken, büyük gürültüler koptu. Sırrı Bey'e (İzmit) göre Padişah susar ya da tersine davranırsa, uyruklarını isteyerek yabancı tutsaklığına teslim ederse, böyle bir imamülmüsliminin "ne olacağı" ulemaya sorulur, ona göre davranılırdı (s. 413). M. Kemal devam eden açıklamalarında, gelen öneriler konusunda Sovyetler'e bilgi verildiğini söyledi. Bunun üzerine Hüsrev Bey (Trabzon) bunun bizi Sovyetler'den ayırmak için bir İngiliz

oyunu, İzzet Heyeti'nin Anadolu'ya gelmesinin de L. George'un bir başka oyunu olabileceğini belirtti.[5]

31 Ocak günü Tevfik'le haberleşme konusunda M. Kemal yine TBMM'yi bilgilendirdi. O oturumda 15 mebus –içlerinde Hüseyin Avni, Tokat Mebusu Nâzım da vardı– bir önerge verdiler. Bunda devlet ve milletin "hayat-ı mevcudiyetine" ilişkin durumların vekiller heyeti (kabine) tarafından doğrudan doğruya, danışılmaksızın ele alınması, TBMM'nin yürütme gücüne de sahip olması dolayısıyla uygun değildi. "Mesail-i (sorunlar) muazzamanın" çözülmesi sorumluluğunun Vekiller Heyeti'ne yüklenmesi de öyleydi. Onun için özel bir kurul (encümen) seçilmeli, hükümet o kurula danışarak işi yürütmeliydi. Onun üzerine büyük tepki gösteren Başvekil Fevzi Paşa, vekillerin zaten doğrudan Meclis tarafından seçildiklerini, önergeyi güvensizlik önergesi saydığını belirtti. Ferit Bey (Çorum), "Siz en buhranlı zamanlarda mesele çıkarmak istiyorsunuz" dedi. İhsan Bey (Cebelibereket) Hüseyin Avni'ye "Maksadın hükümete geçmektir. Valilik al(a)madığın için yapıyorsun (gürültüler)" diye ekledi. Önerge reddedildi. Anlaşılan girişim bir güvensizlik olarak yorumlanınca Meclis oybirliğiyle güven oyu verdi. Fevzi teşekkür edip hükümetin Meclisin "fikri dahilinde" hareket edeceği güvencesini verdi.[6]

1 Şubat günü Hariciye Vekili Bekir Sami söz aldı. Rusya'ya giderken Trabzon'da gizlenmek zorunda kalmıştı. Oysa Rusya'dan dönerken Batum'da bir Gürcü taburu selama durmuş, İtalyan vapuruna Osmanlı bayrağı çekilmişti. TBMM sayesinde Sevr'i kabul eden uyduruk bir hükümetin ülke alınyazısı üzerine söz söylemeye hakkı yoktu. Çağrılmasak da murahhaslarımızı gönderecektik. Sonra da hakem L. George değil, dünya kamuoyu olacaktı.[7]

4 Şubat günü gizli oturum yapıldı. Fevzi, Vekiller Heyeti adına gidecek heyetin yalnızca TBMM'nin seçtiklerinden oluşması, İstanbul'dan ("esir vaziyetine düşmüş hükümetten") TBMM'nin yalnız uzman ve belge sağlamasının kabul edildiğini, heyetin Antalya üzerinden gideceğini, Bekir Sami, Yusuf İzzet Paşa,[8] Muhtar Bey, Cami Bey, Nafıa (Bayındırlık) eski müsteşarı Muhtar Bey, Muvaffak Bey, Adanalı Niyazi Bey, Düyun-ı Umumiye Müfettişi

Rıza Bey, Münir Bey, İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey'den oluşacağını bildirdi. İlginçtir ki Trabzon'dan Hüsrev Bey, Kırşehir'den Yahya Galip heyette mebus olmayan, yazman, danışman gibi kişilerin yerine mebusların konulmasını istediler (s. 368, 370). Demek ki bir güvensizlik vardı. Mazhar Müfit mebus olmayanlar arasında uygun olmayanları işaret ediyor ve "memleketin istiklali gayesini takip etmeyen adam yerin dibine batsın" diyordu (s. 371). Karesi'den Basri Bey İngilizlerin önerilerinin "yalan" olduğunu, "cin fikirli" adamların gitmesi gerektiğini belirtti (s. 372). Konya'dan Vehbi Efendi çağrılmadan gitmemek gerektiğini, Rusya Bolşevik Hükümeti'ne temsilci gitmiş olan Bekir Sami'nin Londra'ya gitmesine karşı olduğunu söyledi (s. 374). M. Kemal'e göre heyeti belirlemek ve ona verilecek talimatı saptamak Vekiller Heyeti'ne aitti. Meclis ancak kabul ya da reddederdi (s. 384).

Söz alan M. Kemal Hariciye Vekâleti'nin hazırladığı beyannameden söz etti. Sonra da ilginç bir gelişmeyi dile getirdi. İstanbul Hükümeti'nin üç nazırı, Harbiye Nazırı Ziya Paşa ile Hariciye Nazırı Sefa ve Şûra-yı Devlet Reisi Arif beyler gizlice M. Kemal'e başvurup Milli Mücadele'ye hizmet etmek istediklerini söylemişler. Bu arada parasızlıktan bunaldıklarından, para vermek için İngilizlerin kabul edilemeyecek koşullar ileri sürdüklerinden yakınmışlar. M. Kemal onlara korkmamalarını, Anadolu'nun mali gücünün İstanbul'u da idare edebileceğini söylemiş.

Bu sırada Ali Kemal "çıldırmakla" meşguldü. Diyordu ki: "Bütün bu hadisattan istihrac olunan (çıkan) bir ders-i ibret şudur ki 12 seneden (1908'den) beri olduğu gibi, bu memleket, bu millet –ihtiraslar içinde yuvarlandığı, ne gizli maksatlar takip ettiği bir türlü tamamıyla anlaşılamayan– bir hizb-i meşumun (uğursuz klikin) kurbanı oluyor, gidiyor."[9]

TBMM'nin Beyannamesi (Telgrafı)[10]

Beyanname Tevfik'in memleketin o günkü durumu hakkında açık bir düşünce edinmekten "pek uzak" olduğunu söylemekle başlıyordu. TBMM adına M. Kemal tarafından Tevfik'e çekilmiş

bir tel niteliğinde idi. İstanbul'da Mütareke'den beri iki tür hükümetin geldiğini saptıyordu. Birincisi Damat Ferit hükümetleriydi. Her ne pahasına olursa olsun, İtilaf'a "mutavaat-ı (itaat) mutlaka" fikrini temsil ediyordu. Düşmanla çalışarak memleketin "Şer ve hıyanete müsait ne kadar nankör evladı varsa, hepsini tahrik ve teçhiz ederek" ulusal savunmaya koşan yurtseverlere karşı kullanmışlardı. Bir de bunları destekleyen sahte fetvalar çıkardılar. "Muazzam vatandan" kalan son parçada "en son müdafaasını" yapan milleti halife ve sultanın hükümeti bağlayarak düşmana teslim etmeye uğraşıyordu. Bunlar hezimete uğramışlardı. İkinci tür Tevfik'in başında olduğu hükümetti. Bu tür hükümet Anadolu savunmasından yana olduğunu söylese de, ülkenin istediği barışa kabul edilemez bir "gaflet ve inatla" engel olmaktaydı. İstanbul Sevr'i kabul etmişti. Ülke biri bağımsızlık, öbürü esaret isteyen iki parça halindeydi. Esaret isteyen parça öbürünü kendine bağlamaya çalışıyordu. Oysa bütün Anadolu'yu, özgürlük ve bağımsızlığına âşık bütün "evlad-ı memleketi" ve mazlum İslam'ı temsil eden BMM, İstanbul'un sakat ve özgürlükten yoksun bir heyetine bağımlılığı "hiçbir zaman" kabul edemezdi.

BMM'nin kabul etmiş olduğu "Teşkilat-ı Esasiye Kanunlarımıza" göre egemenlik kayıtsız şartsız milletindi ve milletin yasası ve yürütme gücü onun "yegâne" temsilcisi olan BMM'de "tecelli" ediyordu. Onun için BMM Heyeti'nin İstanbul'daki heyete katılmasına "imkân yoktu". Ama İstanbul isterse ülkeyi bağımsız olarak yöneten, orduları doğu ve batıda düşmana hadlerini bildiren BMM'nin heyetini yegâne heyet olarak tanıyabilirdi. Ne olursa olsun BMM kendi heyetini gönderme kararını almış bulunuyordu.

Dikkat edilirse burada IV. Meşrutiyet'e kapının açık olduğu (heyeti yegâne heyet olarak tanıyarak) belirtilmiş oluyordu. İç savaş sorumlusu olarak "halife ve sultanın hükümeti"nin gösterilmesi, halife ve sultanın suçuna işaret etmekle birlikte, hükümetin belirtilmiş olması, Padişaha bir çıkış yolu (suçu Damat Ferit'in üstüne atarak) gösteriyor gibidir.

XIII

Arasözler

Devletin Adı Değişiyor[1]

Devletin adı Devlet-i Aliye ya da Devlet-i Aliye-i Osmaniye idi. Kanun-ı Esasi'de (1876) Devlet-i Osmaniye idi. Devlet-i Aliye de kullanılıyordu. Kanun-ı Esasi'ye göre devletin resmi dili Türkçeydi ve onun için memurların Türkçe bilmeleri şarttı (md. 18). Mebusların da Türkçe bilme şartı vardı (md. 68). Bunlar Türklük yönünde atılmış önemli adımlardı. Batılılar ise Osmanlı adının hanedan adı olduğunu, ülke ya da devlet adı olamayacağını düşündüklerinden, bu ülkeye hemen hep Türkiye demişlerdi. Etnosantrik oldukları-nın da bir göstergesiydi bu tutum. Avrupa'yı böyle tasarlamışlardı. İngiltere İngilizlerin, Fransa Fransızların, Almanya Almanların oturduğu ülkelerdi, devletler de bu adları taşıyordu. Dolayısıyla Osmanlı'nın devlet adı olabileceğini kabul etmiyorlar, Türkiye diyorlardı. Resmi yazışmalarda da öyle yapıyorlardı.

Milli Mücadele'nin başlamasından sonra Amasya Tamimi'nde Türkiye sözcüğü yok, fakat "Vilayat-ı Osmaniye"den söz ediliyor

(22 Haziran 1919). Erzurum Kongresi'nin bildirgesinde Türkiye sözcüğü yok ama "Osmanlı vatanı" ve "Devlet-i Osmaniye", "İslam vatandaşları" (md. 2, 5, 9) deyimleri kullanılmış (7 Ağustos 1919). Sivas Kongresi bildirgesinde Türkiye yok, "Devlet-i Aliye-i Osmaniye", "Camia-yı Osmaniye", "Memalik-i Osmaniye", "Hükümet-i Osmaniye" (md. 1, 2, 3, 5) deyimleri kullanılmış (11 Eylül 1919). Misak-ı Milli Beyannamesi'nde bir kez Türkiye geçiyor "Türkiye sulhü" (md. 3), bir de "Osmanlı Meclis-i Mebusanı", "Devlet-i Osmaniye" (md. 1) var (28 Ocak 1920).

23 Nisan 1920'de BMM'nin açılmasıyla Meclisin aldığı, hangi mebuslardan oluşacağı kararı var. Burada "Türkiye BMM" deniyor. Bir de M. Kemal'in hükümet kurulması hakkında önergesi var. Orada "Türkiye BMM'nin" üstünde bir kuvvet bulunmadığı belirtiliyor (md. 3). Ayrıca "Türkiye BMM'nin" yasama ve yürütme yetkilerine sahip olduğu vurgulanıyor (md. 4). Padişah ve halife "cebir ve ikrahdan azade olduğu zaman" Meclisin düzenleyeceği yasal esaslara göre durumunu alacaktı. Demek ki 23 Nisan günü çok büyük olasılıkla Atatürk'ün kaleminden çıkmış önergelerde "Türkiye BMM" denmiştir. Ama Osmanlı'nın reddi anlamında yorumlanması kaçınılmaz olan Türkiye adı fazla cüretliydi. 23 Nisan'dan sonra görünmez oldu.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tasarısıyla Türkiye sözcüğü yine göründü (13 Eylül 1920).[2] Bu tasarıda BMM'nden pek çok yerde TBMM diye söz ediliyordu. (Bir çok yerde BMM diye de geçiyordu.) Ülke adı olarak da Türkiye geçiyordu (md. 18). Derken 20 Eylül 1920 günü bir Heyet-i Vekile kararında Meclisten "Türkiye BMM Riyaseti" diye söz edildiğini görüyoruz. Fakat M. Kemal BMM Reisi olarak imzalamıştı. Bundan sonraki yazışmalar böyle devam etti. Yani makam TBMM, imzacı BMM Reisi M. Kemal oluyordu.

M. Kemal'in "Türkiye BMM Reisi" olmasını ilk kez 23 Eylül 1920'de Malatya Mebusu Lütfi Bey'le arkadaşlarının soru önergesine verdiği yanıtta görüyoruz. Ama bir süre bu, tek örnek olarak kalıyor. İkinci örnek 1 Ekim'de İtalya Millet Meclisi Başkanı'na gönderilen iletidir. Ama dipnotunda işaret ettiğim gibi, yurt dışına gönderilen bir iletide "Türkiye" sözcüğünü kullanmak bir zorun-

luluktu. Onun için sayılmaz. Sonra 4 Ekim'deki bir iletide imza yerinde Türkiye var. 25 Ekim'de Türkiye yeniden ortaya çıkıyor. Ve her zaman olmasa da sık sık TBMM Reisi M. Kemal olarak görünüyor. Kasım'da BMM'nin TBMM olması kesinleşiyor.[3]

Bu gelişmeleri yorumlamaya gelince... Devlet adı olarak Osmanlı sözcüğünün Meclis adında yer almaması başlı başına bir devrimdi. Cumhuriyete doğru atılmış bir adımdı. Fakat Türkiye adının eklenmesi de aynı yönde bir devrim gibiydi. M. Kemal'in bu adımı atması için durumunun (Milli Mücadele'nin) daha sağlam bir zeminde olması gerekiyordu. Daha sağlam zemin İç Savaşın kazanılması (Refet'in Bozkır'a girmesi, 16 Ekim 1920), Damat Ferit'in istifası (16 Ekim), Tevfik Paşa Hükümeti'nin kurulması (21 Ekim) ile elde edildi. 30 Ekim'de de Kars kurtarıldı. İnönü ve Refet'in Garp Cephesi komutanlıklarına atanmalarıyla (9 Kasım) başlayan Çerkes Ethem'in tasfiyesi süreci kuşkusuz bu zemini daha da pekiştirecekti.

Önceleri Türkiye "Türkiya" olarak yazılıyor ve herhalde öyle seslendiriliyordu. Daha önce de değinmiştim. Osmanlılar devletlerine Osmanlı Devleti diyor, etnosantrik Avrupalılar ise ısrarla bunu Türkiye diye adlandırıyorlardı. Çünkü Osmanlı hanedanı Türktü, Türkçe konuşuyordu ve devletin dili (her şeye rağmen) Türkçeydi. Osmanlı Devleti Büyük İskender İmparatorluğu modelinde, "72 dil" ve mezhebi bir arada yaşatan bir kuruluştu. Osmanlı Devleti çökmeye başlayınca Batılılar Osmanlı Devleti'ne etnosantrik anlayışlarını dayattılar. Osmanlı egemenliğinden çıkan yerlerde etnik temizlik uygulandı. Yunanistan halkının yalnız Yunanlılardan, Sırbistan'ın yalnız Sırplardan, Bulgaristan'ın yalnız Bulgarlardan oluşmasına çalışıldı. Ankara'da yeni bir devlet doğarken Türkler, etnosantrik olmadıkları halde, Batılılar gibi kendilerini Türkiye diye adlandırmak zorunluğunu duyumsadılar. Zamana uymak gerek diye düşünmüş olabilirler. Zaten İttihat ve Terakki saflarında Türkçülük filizlenip yayılmış bulunuyordu.

Fakat değindiğim gibi önce "Türkiya" diye yazıldı ve herhalde öyle söylendi. İspanyolcada Türkiye'ye TURQUİA, İtalyancada TURCHİA deniyordu. (İkisi de "Turkiya" diye okunuyordu.)[4]

Türkiya yazılıp söylenmesi belki de oradan etkilenmişti. ATABE'ye bakınca ilk başta Türkiya dendiğini, sonradan Türkiye'nin yeğlenmeye başladığını görüyoruz. Türkiya'nın son kullanımı 1924'tedir. 1925'te kalmıyor. Türkiye biçiminde yazımın neden yeğlendiğini bilmiyorum. Ses uyumunun gereği olduğu düşünülmüş olabilir. Ya da bilinçsiz olarak ses uyumu kuralının Türkleri o yazılışa (ve söyleyişe) yöneltmiş olduğu söylenebilir.

Yeni Bir Başkent Aranıyor

Önceki istitratta, M. Kemal'le birlikte Milli Mücadele kadrolarında yeni bir devlet kurma bilincinin hayli yaygın olduğunu göstermeye çalıştım. Şimdi aynı yönde bir örnek daha sunuyorum: yeni bir başkent kurma tasarımı. Ankara Hükümeti 28 Kasım 1920 günlü bir kararnameyle yeni bir başkent aramak düşüncesini ortaya attı. Kararname iki ay sonra, 31 Ocak 1921'de meclisin önüne geldi.[5]

İstanbul kayıtsız şartsız geri alınsa bile, onu "bir merkez-i merasim" olarak korumakla birlikte, hükümetinin, sanayisinin Anadolu'nun stratejik bakımdan "en emin ve mahfuz" bir yerine taşınması son savaşla (I. Dünya Savaşı denmek isteniyordu herhalde) "tamamen ve kâmilen" ortaya çıkmış bulunuyordu. Önce Genelkurmay milli sınırlar ve milli savunma bakımından başkent olabilecek yerleri saptayacaktı. Uzmanlardan oluşan bir kurul buraları inceleyerek başkent olabilecek yeri saptayacaktı. Kurulun göz önünde bulunduracağı etkenler şunlardı: 1) Kıyı ile bağlantı; 2) Ülkenin dört tarafına demiryolu bağlantısı olanağı; 3) Elektrik üretebilecek doğal ya da yapay çağlayanlara yakınlık; 4) Olanaklı olduğu kadar kömür madenine yakınlık; 5) Ormanlık bir alana yakınlık; 6) Su bulunması; 7) Havasının güzelliği; 8) Büyük bir kent oluşturmaya elverişli arazi; 9) Yapılaşma için malzemeye yakınlık; 10) Medeni bir şehir için gerekli diğer özellikler. Koşulların hepsi olmasa da çoğunun bulunmasına dikkat edilecekti.

İnanılması zor ama kararname, hazırlıkların "derakap" (hemen) başlamasını öngörüyordu ve 1921 kışında oraya taşınılacak-

tı. Hükümet daireleri, resmi kurumların yeni başkentte oluşturulmasına dikkat edeceklerdi. Kararnameyi sunan Maliye Vekili Ferit Bey "burada bulunduğumuza göre" yeni başkentin Ankara'da mı, yoksa daha uygun ("muvafık") başka bir kentte mi kurulacağını sorunca, mebuslardan "daha muvafık bir şehirde" sesleri yükseldi. Ankara 1917'de büyük bir yangın geçirdiği için mebuslar birçok gereksinimlerini karşılayamıyordu. Mebusların Ankara'nın başkent olmasına tepkileri bu durumdan kaynaklanıyordu herhalde.[6]

Kararnamenin tarihi 28 Kasım, görüşmesi 31 Ocak'ta oldu. Birinci tarih İnönü Savaşı'ndan önceydi. İkinci tarih Londra Konferansı'na çağrıdan sonraydı. Basri Bey (Karesi) görüşmeyi "Başka iş kalmadı mı?" diye karşıladı. Konyalı Vehbi Efendi de "Sırası değil" dedi. Ferit hükümetin konuyu önemli gördüğünü belirtti. Kayseri'den Ahmet Hilmi Bey seçim bölgesinin Anadolu'nun ortası, canlı ve üretken olduğunu açıkladı. Kayseri olmazsa Ankara, Konya olabilirdi. Sivas diye seslenenler oldu. Tunalı Hilmi yapılan görüşmenin İstanbul'dan ümit kesildiğinin belirtisi sayılabileceği itirazında bulundu. İstanbul hem iktisadi, hem askeri merkezdi, hep başkent kalacaktı.

Kütahya'dan Ragıp Bey'e göre, İstanbul çeşitli siyasal, ırksal toplumsal akımların "tefessüh etmiş" (çürümüş) merkeziydi. Orada sağlıklı hükümet etmek olanaksızdı. Genel savaştan önce de başkenti taşımak söz konusuydu. Tokat'tan Rıfat Bey konunun barıştan daha mı önemli olduğunu sorunca, Ragıp "evet" dedi. Lazistan'dan Ziya Hurşit Bey, Abdülhamit'in İstanbul'un Müslüman nüfusu çoğalsın diye İstanbul'dan asker almadığını söyledi. Böyle giderse oradaki Müslüman nüfusu dağılırdı. Onun için "kemali şiddetle" reddini istiyordu. Yeni bir başkent seçilmesi için üç mebusun görevlendirilmesini öngören önerge 26'ya karşı 71 oyla reddedildi. Zaten zaman zaman "red, red" diye sesler yükseliyordu. Devlet adının değişmesi konusunda uysal davranmış olan Meclis, başkentin değişmesi düşüncesine karşı kesin bir tutum almıştı.

Meclistekilerin nefret ettiği bu girişimin sürebilmiş ve sonuçta başarıya ulaşmış olması, herhalde M. Kemal'in sevgili tasarımlarından biri olması sayesindeydi. ABD'li gazeteci Clarence Streit ve Fransız

gazeteci Berthe Georges-Gaulis'e verdiği demeçler, Orta Anadolu'da bir başkent konusuna ne denli inanmış olduğunu gösteriyor.[7]

TBMM'nin ele aldığı başka temel toplumsal konular da kalıcı yeni bir devletin kurulmakta olduğunu duyumsatacak nitelikteydi. Bunlardan biri kimi bölgelerde, özellikle Bolu, Kastamonu'da yaygın olan frengi ve bel soğukluğu hastalıklarıyla savaşmak için bir yasa çıkarılmasıydı.[8] Konu duyarlı bir konuydu, çünkü hastalığın tanılanabilmesi için (teşhis), erkekler kadar kadınların da cinsel uzuvlarının muayenesi gerekiyordu. Özellikle Meclisteki ulema takımı buna tepki gösteriyordu. Fakat Bolu'dan Dr. Fuat'ın söylediğine göre Eskişehir Zührevi Hastalıklar Hastanesi'nde hastaların yüzde 30'u frengiliydi. Askeri bölümlerde 120 mevcuttan 45'i frengiliydi. Erzurum'dan Nusret Efendi'nin söylediğine göre frengi Kırım Savaşı'nda (1853) Fransız askerlerinden bizim askere bulaşmış, öyle yayılmıştı. Daha önce bizde frengi yokmuş. Ne yazık ki ilçelerde bile hekim yoktu.

Yine başka temel toplumsal sorunlardan biri yüksek başlık paraları ve düğünlerin yıkıcı masraflarıydı. Bu yüzden insanlar evlenemiyor, bu yüzden kızlar kaçırılıyordu. TBMM bu konuyu da ele aldı ve Men-i İsrafat Kanunu'nu çıkardı.[9]

Bilinçsiz Bir Halk

BMM tutanaklarında yer alan bir konu da, Yalvaç (Isparta) İstiklal Mahkemesi'nin bir önergesiydi (1 Kasım 1920). Tutanaklarda "Halkın irşat edilmesine (uyarılmasına) ve halk idaresinin tatbikiyle mıntıka müfettişlikleri ihdası temennisi" başlığı altında yer alıyor.[10] Önerge gidilen yerler halkının olup bitenlerden "külliyen bihaber" ve uyarılmaya muhtaç olduğunu belirtmekle başlıyordu. Bu genel cehaletten oraların ulema ve eşrafı da "nasibedardı". İstanbul türlü fesatlık araçlarıyla halkın ulusal uyuma olan bağlarını sarsarken onlara gerçeklerin ışığı ulaştırılmamıştı. Kürsüden ülkenin savunması ve halkın haklarını anlatan mebuslar, seçim bölgelerinde ulusal olayları anlatmıyorlardı. Meclisin o sıradaki siyasal tutumu, düşmanın hedefleri, barış koşulları bilinmiyordu. Uyarmak için görevlendirilenler yok gibiydi.

Onun için halkın haklarını sağlayacak ve görevlerini belirleyecek, halk yönetimini uygulayacak mıntıka (bölge) müfettişlikleri kurulmalıydı. Şimdiki yönetim çürümüştü, değiştirilmeliydi. Önerge sahipleri Hamit (Reis), Hüsrev Sami, Hamdi idi. Dersim'den Mustafa Zeki, yanında çalışan iki kişinin Çankırı'dan gelen annelerinin "Topunuz tüfenginiz olmadığı halde bütün askeri ve ahaliyi boş yere kırdırıyorsunuz" dediğini anlattı.

Görüldüğü üzere, Yalvaç İstiklal Mahkemesi üyeleri Milli Mücadele için ideolojik eğitim yapacak bir örgütlenme istemekteydiler. Yani, bir çeşit siyasal parti örgütlenmesi öngörülmekteydi diyebiliriz.

Hanedana İlişkin Dedikodular

IV. Meşrutiyet hamlesiyle birlikte *Times* gazetesine hanedan ve saraya ilişkin ilginç dedikodular yansıdı. Dedikodu demem bu haberlerin doğru olup olmadığı konusunda bir yargı içermiyor. Başka kaynaklardan doğrulandıkları ölçüde dedikodu olmaktan çıkarlar. 17 Şubat 1921'de çıkan bir yazı "Anadolu İsyanı-Ankara'ya Bağımsızlık" başlığını taşıyordu ve kaynağı İstanbul'daki *Times* muhabiriydi. Buna göre TBMM bağımsızlık ilan edecekmiş ve Vahdettin'in yeğeni, V. Murat'ın torunu Şehzade Osman Fuat padişah, Şeyh Sünusi şeyhülislam olacaktı. M. Kemal'in Sünusi onuruna verdiği yemekte, yakın gelecekte ondan İslamiyet uğrunda daha büyük hizmetler beklendiği sözü buna işaretmiş.[11] "Çağcıl (modern) yeniçerilerin" niyeti önüne gelen her yazıyı imzalayacak kukla bir halife yaratmakmış.

Dört gün sonraki *Times*'da aynı muhabir "Ankara Başkaldırısı" yazısıyla söylentilerin temeli olduğunu iddia ediyordu. TBMM'de ulusçu 18 mebusun imzaladığı ve kabul edilen bir önerge Vahdettin'i padişah olarak tanımadıklarını, TBMM'nin Babıâli'den tümüyle bağımsız olduğunu duyuruyordu. Karar Veliaht Abdülmecit'e iletilmiş ve onun padişah olması önerilmiş. Fakat hanedanın öbür üyeleri gibi, Veliaht, Ankara-Moskova yakınlığı ve Padişaha karşı gösterilen cüretkârlıktan telaşa düşmüş. Kuklalaştırılmış sal-

tanata karşı olduğu için şahsen Vahdettin'e haber vermiş. Bu bir yıldır aralarında süregelen soğukluğu gidermiş. "Dün" gece (15 Şubat) Yıldız'da toplanan Hanedan Şurası'nda şehzadeler Ankara'nın davranışını reddedip Padişaha bağlılıklarını doğrulamışlar.

Muhabire göre M. Kemal de "kızıl bayrakların fazla dalgalandırıldığını" duyumsadığı için *Hâkimiyet-i Milliye*'ye Rusya dostluğuna karşın ülkenin toplumsal durumunun komünizmin uygulanmasına elverişli olmadığını açıklamıştı. Türkiye'nin Sovyetler'le ilişkisi, iki bağımsız ülkenin normal ilişkisinden ibaretti. Fakat muhabir bu alıntıya kendi uydurduğu, fakat durumu isabetle gösteren bir cümlecik eklemişti: "... benzer biçimde tehdit edilen iki ülke..."[12] Sonra da biraz şaşırtıcı bir tahlilde bulunarak, İzzet Heyeti'nin etkisiyle belki Ankara'da bir ılımlı parti kurulduğunu, söz konusu ılımlılığın oradan kaynaklandığını söylüyordu.

XIV

Konferansa Gidiş

Bekir Sami 2 Şubat 1921'de Avrupa'nın çeşitli ülkelerinin dışişleri bakanlıklarına ve meclislerine bir telgraf-genelge gönderdi.[1] Burada önce TBMM Hükümeti'nin içtenlikle barış istediği belirtiliyordu. Londra Konferansı'nda Türkiye'yi temsil hakkı yalnızca milletin seçtiği BMM'ye aitti. Buna dayanarak oluşturulan Murahhas Heyet Ankara'dan hareket etmek üzereydi. Heyetin hareketi ayrıca bildirilecekti.

Heyet 6 Şubat 1921 günü yola çıktı. Heyette Yunus Nadi, Mebus Hüsrev ve Zekâi beyler bulunuyordu. Roma'da bulunan Cami Bey de katılacaktı. M. Kemal *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine verdiği demeçte Konferansa katılmanın Sovyetler'le dostluğu bozmayacağını söyledi.[2] O gün Bekir Sami İtilaf'a bir tel çekerek TBMM Heyeti'nin en geç 7 Şubat'ta Ankara'dan Antalya ve Brindisi yoluyla hareket edeceğini, yolculuğun uzun ve zor olmasından ötürü geç kalındığı takdirde Konferansın birkaç gün ertelenmesini rica etti.[3] 8 Şubat günlü Dışişleri Komiseri Bekir Sami imzalı ve Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'e yazılmış telde heyetin gideceği bildiriliyordu. Konferanstan alınacak doyurucu bir sonuç Mütte-

fiklerin iç yüzünü ortaya çıkaracaktı. Anlaşma olursa barış gelecek ve Sovyetler de bundan yararlanacaklardı. Ulusçular Sovyetler'in müttefikleri olduğunu unutmayacaklar ve görüşmelerin seyrinden onları haberli kılacaklardı. Buna karşılık İngiltere ile Krassin görüşmeleri konusunda bilgi isteniyordu. Bir de bazı yakınmalar: Ermeniler ve 11. Ordu'nun Karakilis'teki komutanı Kars ve Bakû arasındaki haberleşmeyi baltalıyorlardı. Kuryeler tutuklanıyor ve kurye çantalarına el konuyordu.[4]

12 Şubat'ta Tevfik Heyeti İstanbul'dan, Bekir Sami Heyeti Antalya'dan hareket ettiler. Bekir Sami 15'inde Brindisi'de, 17'sinde Roma'daydı. İtalyanlar bir dostluk göstermişler, Bekir Sami Heyeti'nin Konferansa zamanında yetişmesi için bir muhrip tahsis etmişlerdi.[5] Aynı gün İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Sforza Bekir Sami'yi kabul etti. Bekir Sami Sforza'ya TBMM Heyeti'nin resmen Konferansa çağrılmasını isteyen notasını verdi. Nota Paris ve Londra'ya da iletilecekti. Cavit Bey heyetle görüştü (18 Şubat). İç borçlanma yoluna gidilmesini, Fransa ve İtalya ile anlaşma yapılmasını tavsiye etti. 18'inde Tevfik Heyeti de Londra'ya ulaşmış bulunuyordu.

Nihayet 19 Şubat'ta L. George, Konferans adına Bekir Sami'yi katılmaya çağırdı. Bekir Sami o gün Roma'dan hareket etti.[6] Yunan Heyeti de o gün Londra'ya ulaştı. 21'inde Konferans açıldı. O gün TBMM Heyeti sabah Paris'e, akşam Londra'ya ulaştı.

Sevr'in Yumuşatılması Konusunda İngiliz Görüşleri

Bu konuda önce Harold Nicolson'un 8 Ocak günlü andacına bakalım.[7] Nicolson Dışişleri Bakanlığı Orta Avrupa Dairesi'nde çalışan, sözü dinlenen bir diplomattı. İlk söylediği, Yunanlıların eninde sonunda İngiltere'nin kendilerine yardıma geleceğine inandıklarıydı. "Bizim isteğimizle" Anadolu'da 150.000 kişilik, 8 tümenden oluşan ve günde iki milyon drahmiye mal olan bir ordu besliyorlardı. İyi niyetlerini göstermek için iki aydır bu masrafı kendileri karşılıyorlardı. L. George'un Avam Kamarası'nda 22 Aralık 1920'de yaptığı konuşmadan İngiliz desteğinin süreceği sonucunu çıkarmışlardı.[8] İngiltere'yi Yunanistan'ın koruyucusu olarak görmek istiyorlardı.

İngiltere ise Fransa ile ittifakı ve Sevr Antlaşması'nı birlikte sürdürmek gibi bir açmazdaydı. Oysa Fransa ile açılmış olan mesafenin kapatılamayacağını kabul etmek gerekiyordu. Yunanistan'a yardımcı olunacaksa eyleme geçilmeliydi. Konstantin'e birini yollayıp hangi koşullarda destekleneceği bildirilmeliydi.[9] Bu koşullar arasında Steryadis başkanlığında karma bir hükümet kurulması da vardı. Durum Fransa ve İtalya'ya bildirilmeli ve Fransa'ya bir karşılık (ödün) düşünülmeliydi. Böyle bir davranışta bulunulmazsa, boş yere Sevr'i muhafaza etmekten söz edilemezdi. Eğer Sevr'e uyulmayacaksa bunun bir an önce söylenmesi dürüstlük ve Yunanistan'ı daha fazla düş kırıklığına uğratmamak, masraftan kurtarmak adına gerekliydi.

Bu andaca Dışişleri Müsteşarı Sir Eyre Crowe (8 Ocak), Sevr'de Yunanistan'ı fazla üzmeyecek değişiklik formülüyle karşılık verdi. İzmir'de Yunanistan'a "özel ve ayrıcalıklı" bir konum tanınabilirdi. Trakya'da sınırı Çatalca'dan Midye-Enez'e taşımak birçok Rumu Osmanlı egemenliğine sokmak ve Çanakkale Boğazı'nın iki kıyısını da Türklere vermek demek olacağı için sakıncalıydı. 10 gün sonra Paris'te toplanılacağı için bağımsız bir davranışta bulunmak yanlış olurdu.

Bir gün önce Curzon, Sevr'de yapılabilecek kimi değişiklikleri şöyle sıralıyordu:[10]

1) İzmir'de Türk egemenliğini Kale'de bayraktan daha somut hale getirmek;

2) Yunan yönetimine izin vermek, fakat yakın ya da uzak bir zamanda ilhaka kapıyı kapatmak;

3) Çatalca yerine Midye-Enez sınırı;

4) Büyük müttefik garnizonlarına gerek olmadan askersizleştirilmiş bölgelerin korunması;

5) Kutsal yerler konusunda bir ödün herhalde olanaksızdı.

İngiliz belgelerinde Nicolson'un 18 Ocak günlü bir andacı daha var.[11] İşin İzmir konusunda yoğunlaşacağı varsayımıyla dikkatini oraya toplamış. Ama daha önce, Yunanlıların değişikliğe razı olmayabilecekleri, Türklerin de değişikliği yeterli bulmayacakları olasılıklarına işaret ediyor. Fransızların değişiklik isteklerine karşı,

Yunanistan'ın imparatorluğun (Britanya'nın) çok önemli bir kazanımı olduğunu belirtiyor. Onun için Fransız Başbakanı Briand'a karşı sert bir tutum alınmasını öğütlüyor. Bu arada Türkler ve Fransızlar hakkında laubali ve küçümseyici şeyler söylüyor.

Nicolson böyle bir girişten sonra önerisini madde madde sunuyor. İzmir Osmanlı egemenliği altında "İyonya vilayeti" olacaktı. Bunu belirtmek için dış kalelerinden birinde Osmanlı bayrağı bulunacak, resmi binalardan hiçbirinde Yunan bayrağı bulunmayacaktı (Sevr Antlaşması md. 69). Çok sayıda Hıristiyan ve Rum bulunduğu için Yunanistan, vilayetin yönetimini üstlenmek isteyecekti. Yunan Hükümeti bu amaçla Osmanlı'nın onaylayacağı bir yüksek komiser belirleyecekti. Belirlenen yüksek komisere bir ay içinde itiraz edilmezse ataması kesinleşecekti. Vilayet yönetiminin görevlileri yüksek komiserce belirlenecekti (md. 70). Düzen yerel jandarma ve milislerce sağlanacaktı. Yüksek komiser nispi temsil esasına göre oluşacak bir temsilciler meclisine yardım ve danışma için başvurabilecekti. Yüksek komiserin yazılı izni ve başlıca Müttefikler'in onayı olmadıkça Osmanlı kolluk kuvvetleri vilayete giremeyecekti (md. 72, 73).

Bu andaca Sir Eyre Crowe'un yazdığı bir de yorum var. Fransızlarla kapsamlı bir anlaşma olmazsa, Kilikya ile sınırlı bir anlaşmayla yetinebilirlerdi. Umulurdu ki, bu arada Türk ulusçuluğu ve Rus Bolşevikliği arasındaki "doğal aykırılık" Kemalcileri uzlaşmaya götürsün. Crowe, Sevr'in öngördüğü Yunanistan'la gümrük birliği yerine İzmir'in serbest liman olabileceğini söylüyor. Sevr'de büyük değişiklik olmaması gerektiği noktasında Nicolson'a katılıyor.

Sonunda ortaya Nicolson, Osborne ve Crowe'un çalışması sonucu olan, 17 Şubat günlü, Curzon'a sunulan andaç çıktı.[12] Mali konular dışında (bunlar Londra'ya geldiğinde Düyun-ı Umumiye Başkanı Sir Adam Block ile konuşulacaktı) "hafifletme" yapılabilecek konular Kürdistan (III. Bölüm), İzmir (IV. Bölüm) ve Ermenistan (III. Bölüm) idi. Araplarla sorunlar diz boyu iken Kürtlerle ilgili sorumluluklar üstlenmek zordu. Zaten bakalım Kürtler özerklik istiyorlar mıydı? Böyle bir şeyi başarılı kılacak kadar birleşmiş ve gelişmiş miydiler? Ayrıca Osmanlı yönetiminde büyük ölçüde bir

özerklikten yararlanmıyorlar mıydı? Ermeni-Kürt birleşmesi ne uygundu, ne de olanaklı. Dolayısıyla antlaşmadaki Kürdistan bölümü kaldırılmalı ya da en azından Osmanlı'ya talep üzerine Kürtlere bir biçimde özerklik tanıyacak bir sorumluluk yüklenmeliydi.

İzmir bölümü Nicolson'un önceki andacı yönünde ele alınmıştı. İzmir halkı Osmanlı uyrukluğuna sahip olacak, fakat yurt dışında Yunan hariciyecileri tarafından temsil edilecekti. Bu "parlak" buluş şizofrenik niteliğiyle Osmanlı'nın düşkünlük dönemlerindeki mahmi (korunan) sistemini anımsatıyor. Mahmiler Osmanlı makamları karşısında yabancı sayılıyor, kapitülasyonlardan yararlanıyor, fakat yurt dışında koruyan devletin yurttaşı sayılmıyorlardı.

Ermenistan konusunda Wilson sınırları kalkacak, Ermenistan'ın Osmanlı vilayetlerinde toprak taleplerinden vazgeçmesi karşılığında Osmanlı savaş öncesi sınırlar içinde Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyacaktı. Kars, Gümrü (Aleksandropol), Ardahan Ermenistan'ın olacaktı. Osmanlı, ülkesindeki Ermenilerin özerklik haklarını kabul edecek ve Kilikya'da Ermenilere yetecek toprakların egemenliğini Milletler Cemiyeti'ne devredecekti. Bu topraklar kabaca Mersin-Tarsus-Adana-Osmaniye ile Haçin (Saimbeyli)-Zeytun (Süleymanlı)-Maraş çizgileri arasında bulunacak, sınırları Osmanlı ve Ermenistan'ın da temsil edildiği bir Milletler Cemiyeti komisyonunca belirlenecekti. Osmanlı bu topraklara Ermenilerin ve bu topraklardan Türklerin göçlerini kolaylaştıracaktı.

Askeri hükümlerde de değişiklik öneriliyordu. Ordu mevcudu 15.000'den 30.000'e çıkacak, zorunlu askerliğe izin verilecekti. Bu iki değişikliğin ne Osmanlı'nın ne İngiliz hükümetinin hoşuna gideceği gibi tuhaf bir ifade de yer alıyordu.

Bundan sonra nasıl bir görüşme taktiği izlemek gerektiği üzerinde duruluyordu. Ermenistan, Kürdistan, Kilikya konuları olayların gelişmesi sonucunda Sevr'den farklı bir yönde biçimlenmişti. İzmir gibi konular tartışmaya açıktı. İngiliz çıkarları gereği İstanbul ve Trakya konuları tartışma konusu olmamalıydı. Konferansın ilk oturumunda Yunan Heyeti müttefik sıfatıyla bulunmalı, Osmanlı heyeti bulunmamalıydı. Türkler ikinci oturuma çağrılmalı, görüş-

lerini açıkladıktan sonra çekilmeliydiler. Sonraki oturumlarda ne Yunanlılar ne Türkler bulunmalıydı. Fakat Yunanlıların müttefik oldukları kurgusu korunmalı, dayatmanın söz konusu olmadığı havası verilmeliydi.

Bütün bu görüş ve görüşmelerin arka düzleminde Hindistan Bakanı Montagu'nun, yani Hindistan'ın baskı ve talepleri yer alıyordu. L. George istediği kadar Yunanlılara tutkun olsun, Hindistan'ın Türklerden yana tutumunu bir ölçüde hesaba katması gerekiyordu. Curzon da arada kalıyordu ya da öyle sanıyordu. 26 Nisan 1921'de Curzon, Montagu'ya şunları yazıyordu: "Çok zor durumdayım. Siz Yunan'a fazla yüz verdiğimizi sanıyorsunuz: 10 Downing Street (L. George) ise fazla sert olmamamı istiyor. Aslında kesin bir tarafsızlık güdüyorum ve tabii bu yüzden iki taraftan da eleştiriliyorum."[13]

Yunan Görüşleri

Yunanlıların birçoğu Sevr'in ülkelerine sağladığı kazanımları bile yetersiz görürken, Türkiye'den yana değişiklik fikri onları çıldırtıyordu.[14] Yunanlılar emperyalizm yapmadıklarını, Türk egemenliği altındaki Yunan ulusunun bir bölümüne özgürlük sağlamak davasında olduklarını düşünüyorlardı. Yunanistan iktisadi çıkarlar peşinde değildi. İyonya Rumları yeniden Türk boyunduruğu altına girmemeliydi. Yunan basınında hayal kırıklığı ileri derecedeydi.[15] Konstantin'in tanınmasının gecikmesi, Londra Konferansı'na Türklerin çağrılmış olması bunun nedeniydi. Hatta *Patris* gazetesi ülkenin yararı gerektiriyorsa Konstantin'in tahtından feragat etmesini öneriyordu. Aynı hava İstanbul'da da esiyordu. Çoğu gazeteler Eski (genişlemeden önceki) Yunanistan'ın Venizelos'a ihanet etmesinin sonucu olarak görüyorlardı durumu.[16] Bu sıralarda Yunan Küçük Asya Ordusu Başkomutanı 30 Ocak'ta çektiği telde kimi zorluklara karşın ileri harekâta geçip Eskişehir, Kütahya, Afyon'u alabileceğini bildirdi.[17]

Paris Konferansı sırasında (24-29 Ocak 1921) L. George, Venizelos'un Paris'e gelmesini istedi. 27 Ocak'ta Nicolson onunla

uzun bir görüşme yaptı.[18] Venizelos Monte Carlo'da W. Churchill'le görüşmüş. Ona Sevr'de köklü değişiklikler yapmanın kaçınılmaz olduğunu söylemiş. Nicolson kaygılanmaması gerektiğini söyleyerek İngiltere'nin Yunanistan'ın yaşamsal çıkarları söz konusu olduğunda yanında olacağı güvencesini vermiş. Venizelos, M. Kemal'in Konferansa çağrılmasına şaşırmış olacağından ve katılmayı reddedeceğinden ya da aşırı taleplerle davasını berbat edeceğinden emindi. Ondan sonra, Fransa ve İtalya'yı Sevr'in köklü bir değişikliğiyle barışçıl bir çözümün elde edilemeyeceğine inandırmak kolay olacaktı.

Venizelos, Konstantin'in krallığının 2-3 yıl sürecek bir ara dönem olacağını, bu sırada İngiltere'nin onu desteklemesi gerektiğini söylüyormuş. Yunan ordusu barış kadrosuyla İzmir'i savunacak güçteymiş. Ama seferberlik yapılacaksa, Müttefikler'in bu harcamaları karşılaması zorunluymuş.

Atina'da Başbakan Rallis Konferansa gideceğini söyleyince, asıl güç ve kabinede bakan olan Gunaris'le çatıştı. Sonuçta Rallis başbakanlıktan istifa etti (4 Şubat). Yerine Kalogeropulos geldi (7 Şubat) ve Londra'ya o gitti (17 Şubat). 18 Şubat'ta L. George ile görüştü.[19] Ona göre izin verip vermeme hakkı olan Müttefikler'di (uyduluğun derecesine bakın); eğer izin verilirse Yunanlılar, Türk ordusunu dağıtabilecek durumdaydı. Ayrıca İzmir ve Trakya'yı muhafaza etmek konusunda Yunanistan kesinlikle birleşmiş durumda idi.[20] Buna karşılık L. George Şarki Rumeli modelinde İzmir'e özerklik verilmesi ve Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesini söz konusu edince, Yunanlı bunun asla olamayacağını belirtti. Herhalde bu bir sınavdı. L. George bu yanıta sevindiğini ve yasal haklarından vazgeçmemek noktasında Yunan halkının kararlılığına güvendiğini söyledi. Ama yine de İzmir konusunda bir ödün vermeleri iyi olurdu. Yunanlıların fazla katı bir tutumları yüzünden Konferans dağılırsa, yazık olurdu. Konferansın Türklerin uzlaşmazlığı yüzünden dağılması çok daha uygundu. Herhalde bu uygunluk özellikle Fransa ve İtalya'ya karşı kullanılmak bakımındandı.

Ankara'nın Görüşleri

Ankara'nın durumu karışıktı. Bir yandan Konferansta temsil edilmek, dolayısıyla İtilaf'ça tanınmak için çabalıyordu. Öbür yandan İstanbul'un temsil edilmemesi için uğraşıyordu. Bu sorunlardan öte, Konferansta nasıl bir tutum alacağı sorunu vardı. Ankara'nın ne istediği belliydi: Misak-ı Milli'yi istiyordu. Ama görüşme masası her zaman bir pazarlık masasıydı. Karşı taraf Sevr'den ödünler verirken, bizim tarafın Misak-ı Milli diye tutturması, ben pazarlık istemiyorum, anlaşmak istemiyorum, hatta ben savaş istiyorum anlamına gelecekti. Ama ilk önce Londra'da temsil sorununun çözülmesi gerekiyordu.

Yukarıda değindiğim TBMM'nin 4 Şubat 1921 oturumunda, Başvekil ve Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi, Meclisin İstanbul'dan bağımsız olarak Antalya üzerinden bir heyet göndereceğini açıkladı.[21] Heyetin kimlerden oluşacağını da belirtti. M. Kemal de Fevzi'nin açıklamalarını bütünleyen şeyler söyledi. Karesi'den Vehbi, "Harita-i âlemden silinmek istenen bir milletin nihayet reyine müracaat ediliyor" dedi (s. 367). Trabzon'dan Hüsrev "İstanbul diyor ki: Siz gelmezseniz biz gideceğiz. Cehenneme kadar yolu var" dedi. Ona göre Ruslarla olan "ittifak-ı tabiimiz" ve dostluğumuzu güçlendirdikçe amacımıza ulaşacaktık. Çıkarımız "daima" doğudaydı (s. 368). Lazistan'dan Abidin ancak doğrudan başvurur, hatta gel diye yalvarırlarsa gidileceğini, korkmamak gerektiğini belirtti. "... buraya idam için geldik, kurtulursak kârdır." İnönü'de kazandığımız için bizi çağırıyorlardı (s. 369). Kırşehir'den Yahya Galip, Sevr'i meydana getiren Padişahın milletle ilgisi kalmadığını, İstanbul'daki paşalardan, Padişahtan "katiyen sarf-ı nazar (vazgeçme)" etmek gerektiğini söyledi. Hakkâri'den Mazhar Müfit, Tevfik Paşa için "o kadar gafil ki zavallı, İstanbul Hükümeti namı ile bir hükümeti milletin tanımadığını bile bilmiyor" diyordu (s. 370).

İlginç bir önerge Abidin tarafından sunuldu. Heyette ulema kıyafetinde biri olmalıydı ve aday olarak Konya'dan Vehbi'yi ya da Eskişehir'den Abdullah Azmi'yi ileri sürdü. Buna Fevzi karşı çıktı. Böyle yapılırsa yalnızca İslam âlemi etkilenecek, bu konuda zaten kaygısı olan Avrupa tepki gösterecekti (s. 385-386).

Tahsin Bey'e göre İngilizler Türkiye'ye karşı tekmil güç ve hilelerini tüketmedikçe, kendileri için can alıcı bir sorun olan Sevr'in değiştirilmesine yanaşmaları olasılığı yoktu. Konferansa salt Fransa ve İtalya'nın baskıları yüzünden razı olmuşlardı (s. 394). Fevzi'ye göre heyeti göndermekle barış yapmıyorduk, düşmanların barış manevrasına misilleme yapıyorduk (s. 395).

12 Mart 1921 gizli oturumunda heyete verilen yönerge görüşüldü. Fevzi'nin açıklamasına göre yönerge Misak-ı Milli çerçevesinde hareket edilmesi biçimindeydi. Fakat bunun çok gizli tutulması gerekiyordu (s. 418). Karesi'den Basri Bey, memleketinden aldığı mektupların dile getirdiği bir istekten söz etti. Yegâne çare kuvvetti. Ona göre TBMM'nin "meziyet-i istisnaiyesi", içinde Müslüman olmayanların bulunmamasıydı. Müslümanlıkta esas kardeşlik, samimiyetti. Açıkçası, yok olmamıza engel olan İnönü Zaferi'ydi. Barış görüşmeleri yürütülürken, olanaklıysa olup bittiler yapmalıydık. O yoldan davamızı kazanabilecektik. Fevzi bu düşünceyi doğru buldu. Afyon'dan Mehmet Şükrü de aynı biçimde düşünüyordu: "Vuracağımız darbeler konferansa tesir edecektir" (s. 419).

Ankara Heyeti Paris'e gitmek üzere Lyon'da tren beklerken başkan Bekir Sami'nin *Temps* gazetesi muhabirine verdiği demeç var. İstanbul Heyeti de aynı "hissiyat-ı vatanperverane" ile dolu olacaktı. Düvel-i muazzamadan "hayat hakkı" istemek için gidiyorlardı. Milletimiz "şiddetle" barışseverdi. Ama ilkeleri uğruna savaşmaya hazırdılar. "Henüz ölmedik" ve bunu son Yunan taarruzunda göstermiştik. Varlığımıza saygı gösterilirse Düvel-i muzzamanın siyasetine uyum göstermeye "şiddetle mütemayildiler". Hiçbir zaman Bolşevik olmamışlar ve olmayacaklardı. Bütün Batı aleyhimizdeyken Doğu komşularımızı aleyhimize çevirmemenin çaresini aramışlardı.[22]

İstanbul'un Görüşleri

28 Ocak 1921'de İstanbul'da Hariciye Nazırı Sefa Bey, Rumbold'u ziyarete gelip Londra Konferansı üzerine uzun bir görüşme yaptı ve Babıâli'nin Sevr'de görmek istediği değişiklikleri saydı.[23]

Daha önce Rumbold Londra Konferansı'nda temsil sorununun ne durumda olduğunu sorduysa da, Sefa, Tevfik'i o gün görmediği için son gelişmelerden haberi olmadığını söyledi. Rumbold görüşmeyi Osmanlı Heyeti'nin Londra Konferansı'na nasıl bir havada katılmakta olduğunu bildirmek bakımından ilettiğini belirtiyor.

Sefa'ya göre harita Antep, Urfa, Mardin bölgelerini içerecek biçimde değiştirilmeliydi. İzmir ve çevresinin yazgısına gelince, bu halk oylamasıyla değil, fakat Polonya ile Litvanya arasındaki Vilna çekişmesini çözmek için kullanılan soruşturma komisyonu yöntemiyle belirlenmeliydi. Türkiye-Ermenistan sınırı, % 55 ve üstü Ermeni olan yerlerin Ermenistan'a verilmesi yöntemiyle saptanmalıydı. Ticaretini yürütmesi için Ermenistan'a Karadeniz'deki bir limanda her türlü olanak sağlanabilirdi. Trakya'da Osmanlı'nın savaştan önceki sınırları, olmazsa en az Midye-Enez çizgisi kabul edilmeliydi.

Boğazlar Komisyonu'na ayrılmış topraklar fazla geniş tutulmuştu. Gelibolu Yarımadası ve karşısındaki Anadolu kıyısında bir şerit yeterdi. Komisyona tanınmış istimval gibi birtakım yetkiler gereksizdi. Silahlı kuvvetler sayısı çok azdı. Çok daha küçük bir ülke olan Bulgaristan'a 20.000'lik bir ordu izni verilmişken, Osmanlı'da bu sayı 15.000 idi. (Bir de 35.000'lik jandarma gücü olacaktı.)

Sonra Sefa sözü kapitülasyonlara getirdi. Yabancılar Osmanlı vergilerinden muaf olmamalıydılar. Rumbold'a göre yabancılar emlak vergisini ödüyor, öbür vergileri ödemiyorlardı, çünkü verilen vergilerin yerinde kullanılmayacağı, ziyan edileceğine dair kuşkuları vardı. Örneğin, İstanbul Şehremaneti'nden topladığı vergilerin sağlıklı bir dökümünü elde etmek olanaklı olmamış. Bu biraz ciddi bir gerekçe gibi görünüyorsa da ardından Rumbold'un söylediği ciddi sayılamazdı. Temsil olmadan vergilendirme olmaz diyorlarmış. Oysa benim bildiğim, kimi yerlerde yabancılar belediye seçimlerine katılma hakkına sahip olsalar da, her yerde böyle değildir. Anlaşılan, yabancılar Osmanlı'nın yarı bağımlılığını sömürüyorlardı. Tabii Sefa da bu yüzden durumu yüzüne vuramıyordu.

Başka bir konu, Maliye Komisyonu'nun Osmanlı'nın iç ve dış borçlanmasında veto hakkının olmasıydı. Demek ki Babıâli, Komisyon uygun görmezse borçlanmada en elverişli öneriyi yeğlemek

özgürlüğüne sahip olmayacaktı. Ayrıca Maliye Komisyonu üyeliğine Fransa'nın atadığı Desclosières kimi bankalarla ilişkileri olduğundan, Osmanlı çıkarlarını ön düzleme almaması olasılığı vardı. Oysa İngiliz temsilcisi olan Adam Block'un böyle bir davranışta bulunmayacağı tahmin edilebilirdi.

Son olarak, Sefa Üçlü Anlaşma gereğince Sevr'den arta kalan Osmanlı topraklarında kurulacak Fransız ve İtalyan nüfuz bölgelerini ele aldı. Buralarda bu iki devlet olasılıkla atamaları ve benzer konuları denetlemek isteyeceklerdi. Bir arkadaşı, yeniden kurulacak Rusya'nın kalan Osmanlı topraklarını nüfuz bölgesi yapmaya kalkışırsa, Osmanlı Devleti'nin toptan yok olmuş olacağını söylemiş. Sonra İtalyan nüfuz bölgesinde İtalyan, Fransız nüfuz bölgesinde Fransız jandarması olmamalıydı. Danışman olan yabancı subaylar bütün Osmanlı ülkesinde görev yapmalıydılar.

Bu görüşleri dinleyen Rumbold, konferansın Sevr'i esas alacağını ve "abartılmış iddialarla" (*exaggerated pretentions*) oraya gitmenin "büyük bir yanlışlık" olacağını söyledi. Sefa da Osmanlı'nın öbür yenilmiş ülkelerden daha ağır bir muamele görmesinin nedenini anlayamadığı, Sevr ile ülkesinin onda dokuzunu yitirdiği, oysa Osmanlı'nın gelecekte İngiltere'ye çok yararlı olabileceği, İngiliz devlet adamlarının Türkiye'ye çok katı bir tavırları olduğu karşılığını verdi. Rumbold bu son sözü Curzon'a dalkavukluk etmek için fırsat bildi ve Doğu sorunlarını bu derecede iyi bilen bir dışişleri bakanının gelmemiş olduğunu ileri sürdü. (Doğru bile olsa, Sevr'i yapanlardan biri olarak Curzon'un Osmanlı'ya hiçbir yararı olmamıştı.)

"Doğal" olarak bir Batı emperyalisti karşısında ezik olan Sefa'yı daha da ezmek için Rumbold sazı ele aldı. İngiliz ulusunun unutamayacağı iki şey bulunduğunu söyledi. Biri, Osmanlı'nın geçmişte uzun sürmüş bir dostluğa karşın İngiltere'nin düşmanlarının safında savaşa girmiş olmasıydı. İkincisi, Ermeni kırımlarıydı. Zavallı Sefa savaşa girmenin çılgınlık olduğunu kabul etmekle birlikte, ülkenin suçsuz olduğunu, davranışın 2 ya da 3 adamın eseri olduğunu belirtti. Ermenilere acıdığını, fakat bir süredir Ermenilerin kırdığı Osmanlıların daha çok olduğunu ileri sürdü. Sefa'ya

göre, Hıristiyan kırımlarının kökeninde Rusya'nın yayılmacılığı vardı. Bu siyaset Kırım Savaşı sayesinde önlenince, Rusya bu sefer kışkırtıcı ajanlar vasıtasıyla Hıristiyanları ayaklandırıp çıkan kanlı olayları Avrupa'ya kırım diye sunmuş, böylece onların gözünde Osmanlı'yı sevimsizleştirmişti.

Böylece Londra Konferansı öncesinde Osmanlı siyasasını sergilerken Düvel-i Muazzama emperyalistleri karşısında yıkılış dönemi devlet adamlarının nasıl bir konumda olduklarının hazin bir örneğini daha görmüş oluyoruz.

Görüldüğü üzere, Sefa'nın Sevr konusundaki görüşleri Babıâli'nin bu koşulları ilk öğrendiği sıradaki görüşlere benziyordu.

Babıâli'nin talepleri resmi bir liste haline getirildi ve büyük bir gizlilikle Avrupa'ya, Paris'teki Osmanlı temsilcilerine, Nabi Bey'e teslim edildi (20 Ocak'ta ya da 1-2 gün öncesinde). O sırada İtilaf temsilcileri Paris'te zirve toplantısı (Yüksek Kurul) yapmak için toplanıyorlardı. Talepleri ulaştıran maliye müfettişlerinden Teftiş Heyeti Genel Müdürü Kâzım Bey'di. Nabi talepleri Türklere en yakın olan İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Sforza'ya sundu. Sforza bunların Roma Toplantısı'nda (16-22 Ocak) Osmanlı devlet adamlarının oluşturdukları taleplerle hemen hemen aynı olduklarını söyledi.

Kâzım'ın getirdiği belge:[24]

1. Aşağıda tanımlanacak sınırları içinde Osmanlı'nın bağımsız ve egemen olması (İstanbul, Marmara Bölgesi dahil).

2. İzmir, Antep, Urfa, Mardin dahil Anadolu vilayetlerinde Osmanlı egemenliği.

3. Edirne dahil, Osmanlı Trakya'sı geri verilmeliydi.

4. Azınlık hakları St. Germain, Trianon, Nevilly'deki esaslara göre korunacaktı.

5. Osmanlı bağımsızlığı ve egemenliği ile bağdaşan seyrüsefer özgürlüğü.

6. Düyun-ı Umumiye'nin savaştan önceki ve barış antlaşmasının belirleyeceği borçları çevirmek için gereken gelirleri toplaması. Ve ulusal egemenliğine gölge düşürmemek koşuluyla, söz konusu örgütün yabancı uzmanlarının imparatorluğun maliyesini yeniden örgütlemesi.

Bu belgeye göre Yunanistan'ın hiçbir toprak kazancı olmayacaktı. Ermenistan'ın Anadolu'dan talepleri ise görmezden gelinmişti. Sevr'in uzun uzadıya sözünü ettiği başkenti İstanbul olan uluslararası kuruluş Boğazlar Komisyonu da görmezlikten gelinmişti. Askeri kısıtlamalar da öyle. Yoktular sanki. Bol bol bağımsızlık ve egemenlikten söz edilmişti. Sevr'den bu denli kopukluğun bir bedeli olacaktı. O bedelin ne olabileceğine son maddede işaret ediliyordu. Düyun-ı Umumiye'nin kapsamı genişletilecekti. Ve Osmanlı maliyesi Düyun-ı Umumiye'nin "yabancı" (yani yerli olmayan) uzmanları tarafından biçimlendirilecekti. Sonuç olarak çok hayali bir tasarıydı denilebilir.

Kâzım Bey henüz Paris'teyken İnönü Zaferi'ni bildiren bir yazı Fransız Dışişleri'ne sunuldu. Fakat Kâzım bakanlığın yarı resmi biçimde sunulan bu belgeyi "kemal-i bürudetle" (büyük soğuklukla) karşıladığına ve bunun üzüntüye neden olduğuna tanık oldu. Bu bilgi İstanbul'a ulaşınca Sefa Avrupalıları gücendirdik mi diye telaşlandı ve Nabi'ye sitemkâr bir tel çekti. Belge bildirilmeyecek "bilvasıta işaa" edilecekti (duyurulacaktı). Sonra da herhalde Nabi'nin izzet-i nefsini fazla yaralamamak kaygısıyla, şifrenin yanlış çözülmüş olması olasılığını ileri sürerek bu durumda alınabilecek bir önlem tavsiye etti.[25]

Fransız Görüşleri

Fransızlar, Çukurova bölgesinde Kuva-yı Milliye'nin ve genel olarak Türklerin direnişi dolayısıyla hem askeri hem mali açıdan zor durumdaydılar. III. Cilt'te bu zorluklara değinildi. Bu ciltte de, Çukurova'daki savaşım ve bunun Fransız siyasasına yansımaları ele alınacaktır. Fransızların Sevr'de değişiklik yaparak barışa ulaşmak istemelerinin baş nedeni Çukurova'daki savaşıma son vermek zorunluluklarıydı.

Korkunç bir savaştan muzaffer çıkmış ve Sevr'i bağıtlamış olan Fransa'nın o antlaşmadan geri adım atması onur kırıcıydı. Fakat bereket ki Fransızlar başka bir gerekçeye yaslanabilecek durumdaydılar. Yunanistan'daki siyasal gelişmeler o ülkenin başına

İtilaf'a meydan okuyan Almancı bir kral getirmiş bulunuyordu. Sevr'i hafifletmek demek Almancı kralın burnunu sürtmek demekti. Ayrıca, Almancı kral sorunu bir yana, Yunanistan'ın İngiliz uydusu olması, İngiliz-Fransız emperyalist rekabeti dolayısıyla da Yunanistan'ın burnunu sürtmenin Fransa için tatmin edici bir yönü vardı. İngiliz başbakanının pek Yunan sever olması, belki de Fransızların bu işten duydukları tatmini artırmaktaydı. Böylece L. George'un da burnu bir miktar sürtülmüş olacaktı.

Nabi Bey'in "güvenilir" bir kaynaktan aldığı bilgilere bakılırsa, Fransızların Şubat başlarında Yunanistan'ın I. İnönü'den sonra askeri harekâtı sürdüremeyecekleri konusunda bir izlenimleri varmış. Bu kaynağın söylediğine göre: 1)Yunan askeri uzun zamandır terhis olma beklentisi içindeydi. 2) Yunan ordusunun besin maddeleri sağlama zorlukları vardı. 3) Yunan maliyesinin durumu pek kaygı verici durumdaydı. Onun için Türk ordusu Yunanlıları yıpratmayı sürdürmeli ve ilk fırsattan yararlanarak nihai zaferi elde etmeye bakmalıydı. Bunun Londra Konferansı'nda çok olumlu sonuçları olurdu.[26] Ne yazık ki olaylar bu yönde gelişmedi. Nihai zafer 1,5 yıl kadar sonra gerçekleşecekti.

Tabii İngiltere ve İtalya gibi Fransa da Sevr'de, öncelikle kendi çıkarları bakımından, asgari hafifletmelerden yanaydı. Bir de, daha fazlasının Yunanlılarca kabulü zorlaşırdı. Ama yalnızca "kozmetik" kimi değişikliklere de Türkler razı olmazlardı. Açmazı meydan muharebeleri çözecekti.

8 Şubat'ta Antep 11 aylık bir kuşatmaya aslanlar gibi direndikten sonra teslim oldu. Bu, Çukurova'da sürekli yenilgiye uğrayan Fransa için "karizmayı kurtaran" bir gelişme oldu. Psikolojilerini Türklerle uzlaşmaya daha yatkın hale getirdi denilebilir.

İtalyan Görüşleri

Bilindiği gibi İtalya, Paris Barış Konferansı'nda kimi isteklerine karşılık verilmemiş olmasından ötürü İngiltere ve Fransa'ya gücenmiş durumdaydı. Bunun acısını Türkiye'ye dost görünmek ve Osmanlı topraklarında iktisadi çıkarlarını sürdürmek yoluyla

çıkarmanın peşindeydi. İngilizler özellikle İtalyanların Türklere gösterdikleri ve ittifaklarına hainlik olarak değerlendirdikleri yakınlıkları izliyor ve gerektiğinde İtalyanların dikkatini çekmekten geri kalmıyorlardı.

Türkler, gerek Ankara gerekse İstanbul hükümetleri, İtalyanların gösterdikleri yakınlıklardan yararlanıyorlardı. Ankara'nın Avrupa'ya ulaşma, haberleşme yolu Antalya ve İtalyan yönetimi altındaki Rodos üzerindendi. Gördüğümüz üzere, Roma, Türklerin etkinlik gösterebilecekleri bir merkez konumundaydı. İtalya, Türkiye ile ticaret yapıyor, bu arada Ankara'nın kimi askeri gereksinimlerini de karşılıyordu.

Bütün bu nedenlerle İtalya Sevr'i hafifletecek bir konferanstan yanaydı. Ama Sevr'den ve onun bir parçası sayılabilecek Üçlü Anlaşma'dan da yararlanacak bir konumdaydı. Bu olanağı kullanmak istiyordu.[27]

Daha somut anlatmak gerekirse, Sforza'nın Fransız Elçisi Barrère'e Şubat ortasında söylediklerini gösterebiliriz:

1. İzmir'i Yunan askeri boşaltmalıydı. Yunanlılara bir ödün olarak orada iktisadi bir bölge verilebilirdi;

2. Trakya'da yapılabilecek en ufak ödün, Midye-Enez hattının sınır olmasıydı. Fakat Edirne Yunanistan'a verilemezdi. Orada özel bir düzenleme yapılmalıydı;

3. İtilaf İstanbul'u boşaltmalı, askeri işgal Boğazlar'la sınırlı kalmalıydı;

4. Mali alanda Türkiye'nin denetime katılması en yalın biçimde olmalıydı.

Görüldüğü üzere bu "çözüm" özellikle İzmir ve Trakya bakımından ne Türkleri, ne Yunanlıları doyuracak nitelikteydi.[28]

XV

Londra Konferansı (21 Şubat 1921)[1]

İki Büyüklerin Görüşmesi

21 Şubat günü saat 9.15'te L. George ile Fransız Başbakanı Briand birkaç yardımcılarıyla bir görüşme yaptılar. George, Kalogeropulos ile yaptığı görüşmeyi anlattı. Trakya'da herhangi bir ödünün söz konusu olmadığını, İzmir'den de çıkmaya niyetlerinin bulunmadığını, Yunanlıların M. Kemal güçlerinin abartıldığını ve İtilaf'ın Türklerin blöfüne kanmamaları gerektiğini düşündüklerini belirtti. Briand buna karşılık Yunan'ın Sırp ve Bulgar tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu, Girit'teki gibi İzmir'de Yunan egemenliğinin zaman içinde pekişmesine razı olmaları gerektiğini söyledi.[2] Ayrıca Türklerin küçümsenmemesi gerektiğini, Kilikya'da 60.000'lik bir kuvvetleri olduğunu, Fransızların 2000'den fazla ölü verdiklerini, Türkleri sıkıştırmanın Bolşeviklere yarayacağını belirtti. L. George bütün bu itirazları hafife aldı ve Bolşevik tehlikesinin bir efsane olduğunu vurguladı.

Kalogeropulos ile Görüşme

O gün saat 11.00'de bu kişiler Kalogeropulos ile buluştular. O, onlara Dışişleri Bakanı Vekili Baltacis imzalı kısa yazılı bir metin sundu: Osmanlı, Yakındoğu'da düzensizlik ve kırımların süregitmesinin kaynağı olan M. Kemal davranışlarının bedelini ödemeliydi (s. 146-147).

Ayrıca Yunan Heyeti üç andaç daha sundu. Biri Yunanlıların Anadolu'da başardığı işleri anlatıyordu. Ne denli adil olduklarını, 126.000 Rum sığınmacının olaysız evlerine barklarına iade edildiğini,[3] tarımın özendirilmesi için % 6 faizle 20 milyon drahmi kredi verildiğini, sıtma ve diğer hastalıkların önüne geçecek önlemler alındığını, Türklere özgü kurumların (vakıflar, yetimhaneler, müftü ve kadılar) desteklendiğini, Türk okullarının harcamalarının karşılandığını (oysa Rum okullarının sorumluluğu cemaatlerine aitmiş), İzmir'de mühendislik, madencilik, ticaret, tarım, Doğu dilleri, İslam hukuku fakülteleri olan bir üniversite kurulmakta olduğu belirtiliyordu. Yunanistan Yakındoğu'da Avrupa uygarlığının başlıca etkeniydi. Bunu da ordusu sağlıyordu. Ordu Rum halkını "yabancı ve barbarca" bir egemenlikten kurtarıyordu.

Yunan ordusu çekilirse Hıristiyan halkı yeniden Müslüman bağnazlığının zorbalıklarına maruz kalırdı. Yunan ordusunun en sol kanadı İstanbul ve Boğaz'ı koruyordu. 121.000 mevcuduyla Kemalist güçleri dağıtacak ve Sevr'i uygulatacak güçteydi. Yunan ordusu her bakımdan Kemalist ordudan üstündü. Batı Cephesi'nde, çeteler dahil, Türk ordusu 30-34.000 askerden oluşuyordu. Kemalist ordunun dağıtılmasından sonra, barış koşullarında Yunan bölgesi için üç tümen yetecekti. Fakat Osmanlı silahsızlandırılıncaya değin yeterli güçlerin hazırda bulunması gerekirdi (s. 148-151).

Sığınmacıların yerleştirilmesiyle ilgili andaçtan, Rumların eski mülklerine yerleşebilmesi için oralara oturmuş kimi Türk göçmenlerin Makedonya, Epir ve adalardaki eski yerlerine Yunan Hükümeti hesabına gönderildiği anlatılıyor. Bu arada, öğreniyoruz ki, Türk yönetiminden özellikle Aydın, Nazilli ve Akhisar'dan

kaçan Rum, Ermeni, Yahudi, hatta Türk 64.500 göçmen varmış, bunlara yardım ediliyormuş (s. 152-153).

Müttefikler Konferansı

O gün saat 11.30'da Müttefikler (Japonya dahil) toplandılar (s. 153-158). L. George Ankara Heyeti konusunda Kont Sforza'dan bilgi istedi. Sforza'ya göre onlar İstanbul Heyeti'nin ana heyet sayılmasını kabul etmeyeceklerdi ve uzlaşmaz bir tutum gösteriyorlardı. Ankara'da iki eğilim bulunuyordu. Biri barış ve uzlaşmadan yana, öbürü ise bir bunalıma yol açmak isteyen aşırılardı. George ise Kalogeropulos'a Trakya değil de, İzmir'de ödün verme konusunu açtığını, fakat onun uzlaşmaz bir tutum gösterdiğini söyledi. Sforza, bütün tarafların uzlaşmaz görünmek istediklerini, fakat Müttefikler tam sorumluluk üstlenip kendilerine bir çözüm dayatılırsa, bundan hoşnut olacaklarını anlattı. Curzon Ankara Heyeti'nin o gece Londra'ya ulaşacağını, öğleden sonra Konferansın Yunan Heyeti'ni kabul etmesini önerdi. O yönde karar alındı.

Öğleden sonraki oturumda (s. 158-172) L. George'un sorularını yanıtlayan Kalogeropulos'a göre, Türk ordusunun Doğu'da 4-5.000, Çukurova'da 10.000 (artı 5-7.000 milis), Batı'da milisler dahil, 35.000 askeri vardı. Anadolu'daki Yunan güçlerinin sayısı ise 121.000 idi. Görev verildiği takdirde Yunan ordusu düzeni sağlayacak, yani ülkeden Türkleri tertemiz edecek, süpürecek durumdaydı. George ülkenin hangi bölümü diye sorunca, Kalogeropulos Kemalistlerin işgal ettiği bütün ülke diye yanıtladı. Harekât sonucunda M. Kemal'in kuvvetleri o denli dağıtılmış olacaktı ki, gelecekte direnecek gücü olmayacaktı.

George'un Yunan ordusunun hangi noktaya değin ilerleyeceği sorusuna Albay Sariyannis yanıt verdi. İlk aşamada Ankara'ya değin ilerleneceğini ve o zaman M. Kemal'in ana güçlerinin tümüyle dağılmış olacağını anlattı. Ordu her an bu harekâta girişmeye hazırdı. Curzon, Harington'un buyruğu altındaki Manisa Tümeni'nin de harekâta katılıp katılmayacağını sordu. Sariyannis bu tümenin de katılacağını belirtti.

Ardından George Yunan ordusunun maneviyatını sordu. Kalogeropulos bunun her bakımdan mükemmel olduğunu, savaşmaya azimli olduğunu ileri sürdü. Yakın zamandaki bir çatışmada 2.000 tutsak alınmıştı. Bunların 1.100'ü tam bir yoksulluk içindeydi; paçavralar içinde, aç, acınacak durumdaydılar. Bunlar normal asker bile sayılmazlardı. Değeri olmayan bir güruhtu.[4] Yunanistan'da cereyan eden siyasal gelişmeler orduyu etkilememişti. Ordu bütün ulusun ordusu olduğunun bilincindeydi. Subaylarda da kayda değer bir değişiklik olmamıştı. Yalnız 20-30 kadarı İstanbul'a gitmişti.

Müttefikler bundan sonra Türklerce yürütülecek çete savaşlarına dikkat çektiler. Kalogeropulos bu olasılığı da küçümsedi. Bir olasılığa göre Kemal'in askerleri büyük ölçüde tutsak alınır, çete savaşı yürütecek kimse kalmazdı. Ya da Kemal'in askerleri geri çekilirdi, fakat Yunan ordusu onları ulaşım olanaklarından o denli yoksun bir noktaya getirmiş olurdu ki, toparlanmaları olanaksız olurdu. Sforza bunun üzerine Napolyon istilası karşısında Rusların yürüttüğü stratejiyi anımsattı. Kalogeropulos Ankara'nın ötesinde 96 kilometrelik (60 mil) dekovil hattı dışında demiryolu bulunmadığını işaret etti. Ayrıca Türkler Yunanlıların elinde bulunan demiryollarına hiç saldırı düzenlememişlerdi. Osmanlı uyrukluğundaki Rumlar gönüllü olmak istemişler, fakat hukuka aykırı olmasın diye, Yunan makamları buna özendirmemişlerdi. Yunanistan, 120.000 mevcuda Yunan uyrukluğundakilerden 200.000 asker daha ekleyebilecek durumdaydı. Gerekirse, Ankara'nın ötesine de gidebilirdi. O günkü Türk askeri geçmişteki "*fanatical*" (bağnaz) Osmanlı askeriyle karşılaştırılamazdı. Bugünkü askerler zorla savaştırılıyordu (s. 163). Başbakan Yunanistan'ın bu harekâtı yürütecek mali gücü de bulunduğunu öne sürüyordu.[5]

Yunanlıların Türk askerini bu denli küçümsemesi Çukurova'da kök sökmekte olan Fransızların gücüne gitti. Briand Fransa'nın orada 60.000 birinci sınıf askeri (Fransızların sayısı 15.000, kalanı Senegalli, Cezayirli) bulunduğu halde (Gouraud'ya göre bu sayı 50.000 idi) Türklerin çok iyi savaştıklarını vurguladı. Gouraud, karşılarındaki Türk askerinin Çanakkale'de gördükleri geleneksel Osmanlı askeri düzeyinde olmamakla birlikte, küçümsenecek bir düzeyde de

olmadığını belirtti. Ona göre o sıradaki Türk ordusu üç kesimden oluşuyordu: 15-20.000 kadar nizami asker, Kuva-yı Milliye askeri, çeteler. Yunan askeri Anadolu'da ilerledikçe ikmal hatları uzayacak, askerin bir bölümünü bunları savunmaya ayıracaktı. Mareşal Foch'a göre Anadolu'ya egemen olmak için 27 tümen gerekirdi. Albay Georges'un öğrendiğine göre, M. Kemal kamplarda 40.000 asker eğitmekteydi. İstanbul'dan Anadolu'ya sürekli subay gitmekteydi. Ayrıca Rus subayları orduya katılıyordu. Yunan ordusunun mevcudu büyük bir taarruza elverişli değildi.

Fransızların bu iddialarına karşılık L. George Yunanlıların 22 Haziran 1920'deki taarruzunu anımsattı. İzmir bölgesinden başlayan taarruz bir ay içinde Balıkesir, Bandırma, Bursa'nın ele geçirilmesiyle sonuçlanmıştı. O zaman da Yunan ordusunun önündeki zorlukları vurgulayanlar olmuştu. Bu görüşme sırasında L. George can alıcı bir soru sordu. Çukurova'da o denli kahramanca savaşan Türkler nasıl oluyordu da Batı Cephesi'nde o denli başarılı olamıyorlardı. Sariyannis bunun yanıtını bilmediğini, belki Doğu'daki Türklerin daha kabadayı, daha vahşi olduğunu, belki de aralarında bir miktar da Arap olduğunu söyledi.

Sariyannis'in tasarlanan taarruzla ilgili verdiği başka bilgiler de vardı. Türklerin savaş gücünü gösteren bir olay, Eskişehir yönünde yapılan bir keşif taarruzunda (I. İnönü Savaşı) ilk hamlede Türkler berkitilmiş mevzilerini terk etmişlerdi. Ama siyasal bir kararla çekilme buyruğu verildiği için bu birlikler zaferlerinin meyvelerini toplayamamışlardı. (Yani, Yunanlılar çekilme kararı vermeselerdi, I. İnönü bir Yunan zaferi olacaktı.) İkinci olarak Yunan ordusunun ikmal üssü İzmir değil, Ankara'dan yalnızca 300 kilometre uzaktaki Bursa olacaktı.[6] Demiryolu kullanılmaz duruma getirilirse, hatlar onarılırken kamyonlardan yararlanılabilir ve gereksinimler çevreden el koyma yoluyla elde edilebilirdi. Üçüncü olarak, deneyimler göstermişti ki ikmal yollarını korumak için üç alay yeterli olacaktı. Son olarak, Yunan ordusu Sivas'a değin gitmek zorunda kalırsa Türk ordusu da savaş gücünü tümüyle yitirmiş olacaktı. Bu olasılıkta (Sivas'a değin ilerlemek) Karadeniz kıyısında yapılacak bir çıkarma sayesinde kuracakları bir üs ikmal hatlarını çok kısaltırdı (s. 170-171).

İnsanlar Ne Uğruna Savaşırlar?

Savaş konusunda üç ciltlik klasik bir yapıt yazmış olan von Clausewitz'e göre savaş bilim değil, sanattır. Çünkü asker ve silahların az çok denk olması durumunda savaşta genellikle bir tarafın kazanmasının, öbür tarafın yenilmesinin nesnel bir açıklaması pek yoktur. Çünkü komutanların komutanlık yeteneği, askerin yiğitliği gibi ölçüye vurulması pek zor birçok etken söz konusudur. Belirli bir savaşta komutanlık becerisi bir ölçüde değerlendirilirse de (ama bu değerlendirmeler her zaman tartışmaya açık olacaktır), askerin yiğitlik derecesi ölçüye pek sığmayacak bir şeydir. Ama yiğitliğin ne olduğu tanımlanabilir. Yiğitlik tehlikeyi, ölümü göze almaktır.

Bir insanın ölümü göze alması için çok güçlü gerekçeler olması gerektiği açıktır. Geleneksel toplumlarda din uğrunda, yani öldükten sonra büyük mutluluğa (örneğin cennet) ulaşmak için ölümün göze alındığı söylenir. Ama sanırım din uğruna ölenler genellikle soyut din uğruna değil de, dini temsil eden bir din adamı, ya da yine dini temsil eden bir başkan (aşiret reisi, şeyh, padişah, kral ya da komutan) için bu özveriyi yaparlar. Örneğin İngiliz ordusunda çarpışan Hintliler (Müslüman ya da Hindu), Gurkalar (Nepalliler) ya da Fransız ordusunda hizmet yapan Müslüman Cezayirliler, Senegalliler. Bunlar Müslümanlık ya da Hinduluk uğrunda yiğitlik yapmıyorlar. Pek çoğu vuruştukları ordunun kendi dinlerinden, yani Müslüman ya da Hindu olmamasından pek rahatsız olmamışlardı. Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı'nda Halifenin cihat ilan etmesine karşın, İngiliz saflarını terk edip Osmanlı ordusuna katılan pek az Hintli olmuştur. Herhalde bu insanlar, kendilerine "babalık" yapan komutanlarına, kendilerini açlıktan, yoksulluktan kurtaran İngiliz ya da Fransız ordusuna sadakat duyuyorlardı. Ve onun için savaşıyorlardı, ölümü göze alıyorlardı. Demek ki geleneksel toplumda çok kez soyut dinden çok, feodal başkan (reis, komutan, kral) bir sadakat odağıdır.

Kalogeropulos'a göre geçmişteki muzaffer, geleneksel Osmanlı askeri bağnazdı (mutaassıptı) ve artık yoktu.

Çağcıl yani uluslaşmış toplumlarda insanlar vatan için ölüyorlardı. Demek ki iki tür yiğitlik var. Feodal toplumda din ya da başkan için, çağcıl toplumda vatan için ölünüyordu. Meşrutiyet, yani parlamentolu krallık olan İngiltere'de I. Dünya Savaşı şehitlerinin kitabelerinde ikisinin ortası bir formül kullanılıyordu: "*Died for King and Country*" (Kral ve Ülke için öldü). Zaten İngiltere'deki siyasal düzen de saltanatla parlamento arasındaki bir dengenin, bir ortalamanın sonucu olan meşrutiyetti.

Peki nasıl oluyordu da Osmanlı yükselme devrinde, Çanakkale'de, Kurtuluş Savaşı sırasında, Çukurova'da, İnönü, Sakarya ve Dumlupınar'da aslanlar gibi savaşan Türk askeri gerileme döneminde, Balkan Savaşı'nda ve 22 Haziran 1920 Yunan taarruzu karşısında döküldü? Bir uçta din ve feodal başkan uğrunda ölmek, öbür uçta çağcıllaşmış bir toplumda vatan (yurt) için ölmek gibi bir ikilik çerçevesinde tahmin niteliğinde bazı yanıtlar verilebilir. Yükselme dönemindeki başarıda padişahların fetihle yakından ilgili olmaları, seferlere katılmaları, çok miktarda ganimet elde etmek beklentisi gibi etkenlerin payı olduğu düşünülebilir. Oysa gerileme döneminde padişahların orduya, savaşa ilgisi azdı, sefere katılan padişah yoktu. Vatan kavramı bizde yeni çıkmıştı (Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* oyunu, 1873). Ama vatan kavramı dar bir kesimde de olsa öyle bir heyecan yaratmıştı ki, 93 Harbi'nde (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) birçok mektepli subayların ve bu arada Plevne'de Osman Paşa'nın vatan güdüsüyle davrandıkları varsayılabilir. O savaş yenilgiyle sonuçlansa da Türk askeri kahramanca savaştı.

Balkan Savaşı'ndaki ağır yenilgi için çeşitli açıklamalar öne sürülmüştür. Enver Paşa Harbiye Nazırı olduğunda mektepli olmakla birlikte, Abdülhamit döneminden kalmış içi geçmiş yaşlı komutanları Balkan yenilgisinden sorumlu tutarak he-

men bütün yaşlı subayları tasfiye etti. Öte yandan bazı İttihatçı karşıtlarının iddiasına göre kimi genç İttihatçı subaylar örgütlerini vatanla özdeş saydıkları ve o sırada iktidarda olmadıkları için, savaşı sabote etmişlerdir. Bu, 31 Mart olayını İttihatçılar çıkardılar, gibi o kesimin öteden beri müşterileri olan *homo ahretikus*'a sundukları palavralardan biri sayılmalıdır. Akla gelen bir açıklama da, başta Padişah, geleneksel önderlerin (din adamlarının) mücadeleyi yeterince benimsememesidir. Halkın ezici çoğunluğunun ortaçağda yaşadığı bir toplumda bunun ne denli önemli olduğu açıktır.

Çanakkale Zaferi büyük bir kahramanlık destanıdır. Turgut Özakman'a göre bir Diriliş'tir. Bunda rol oynayan, hem geleneksel (din, halife, padişah uğruna ölmek), hem de çağcıl (vatan uğruna ölmek) güdülerinin birbirlerini pekiştirerek birleşmiş olmasıdır. Hatta buna ruhbilimsel bir öğe de ekleyebiliriz: Balkan yenilgisinin utancı, o ağır yenilginin intikamını almak için şiddetli arzu. Nitekim İttihat ve Terakki ve ordu Balkan yenilgisinden sonra sürekli intikam duygusunu aşılamak, ayakta tutmak için uğraşmışlardır. İntikam güdüsü geleneksel ve çağcıl güdüleri perçinlemiştir.

Kurtuluş Savaşı'nda, bilindiği üzere, bir iç savaş yaşanmıştı. Padişah Milli Mücadele'ye savaş açmıştı. Anzavur, Düzce-Bolu, Yozgat Çapanoğlu, Konya Delibaşı isyanları Vahdettin'in çıkardığı isyanlardır. İsyan ettirilen, Anadolu'nun ortaçağda yaşayan cahil halkıydı. Onlar padişah ve halifelerinden gelen, geleneksel yetkeye dayanan buyruğa uymakla, Yunan ve emperyalist işbirlikçiliği, hainlik yapmakta olduklarına aldırmadan (düşünmeden), *homo ahretikus* olarak görevlerini yerine getiriyorlardı. Öyle gayretle çarpışıyorlardı ki, zaten askerin birçoğunun aynı kafada olduğu düzenli birlikleri kolayca yenilgiye uğratıyorlardı. Bu insanlar padişah-halife uğruna ölümü göze alıyorlardı ve kafalarında vatan diye bir kavram yoktu.

Neyse ki Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyaresi ilk üç ayaklanmayı bastırabildi. Ethem mektepli olmamakla birlikte

okumuş kardeşleri vardı, siyasal bilinç sahibiydi, hatta Teşkilat-ı Mahsusa'da çalışmıştı. Yani vatan kavramının tamamen farkındaydı. Gerçi çetesi *homo ahretikus*'lardan oluşuyordu. Ama bunlar Ethem'den ücret alıyorlardı. Ethem onları bulgurla değil kavurma ile besliyordu. Ve demir bir disiplin altında tutuluyorlardı.

Güneydoğu'da, Çukurova bölgesinde Kuva-yı Milliye aslanlar gibi çarpıştı. Çünkü Sarayın bu bölgeye olumsuz bir müdahalesi yoktu. *Homo ahretikus* geleneksel güdüleriyle, subayları da vatan tutkusuyla Çanakkale'deki gibi harikalar yarattı. Urfa'yı Şanlı, Antep'i Gazi, Maraş'ı Kahraman yaptılar.

Türkiye'nin nüfusu kabaca Yunanistan nüfusunun iki katıydı. Buna karşın İnönü Savaşları'nda, Sakarya ve Dumlupınar'da Türklerin er sayısı Yunanlılarınkinden azdı, subay sayısı fazlaydı. Bunu kısmen Trablusgarp, Balkan, Dünya savaşlarında verilmiş ağır kayıplarla açıklayabiliriz. Ama bir de Vahdettin'in *homo ahretikus*'un ideolojik dünyasında yarattığı tahribatı da hesaba katmak gerekir. Her ülkenin dayandığı bir oydaşma (*concensus*) vardır. İç savaş demek oydaşmanın kırılması demektir. İç Savaşı çağcıl kesin kazanmıştı. Ama hemen ertesinde cereyan eden meydan muharebelerinde *homo ahretikus*'ların bir bölümü bu yüzden askerlikten kaçmıştır. İstiklal Mahkemeleri en çok asker kaçaklarıyla uğraşmıştır.

Vatan kavramı çağcıl ve demokratik bir kavramdır. Bir ulusun varlığına işaret eder. Çünkü vatan ulusun üstünde yaşadığı mekândır, topraklardır. O topraklar bölünmez bir bütündür. Aynı biçimde ulus da bölünmez bir bütündür. Ulusun içinde değişik etnik, din ve mezheplere bağlı insanlar olabilir. Ama hepsi de ulusun yurttaşıdırlar, eşittirler. Vatan ve ulus özdeştir. Vatan uğruna ölmek, ulus adına ölmek demektir.

Kurtuluş Savaşı'nda *homo ahretikus*'u tanımlayan ve yukarda ele almış olduğum bir belge:[7] Konya İsyanı sonunda Yalvaç (Isparta) İstiklal Mahkemesi başkanı (Hamit) ve üyelerinin (Hüsrev Sami ve Hamdi) imzaladıkları yazanağa göre,

bulundukları yerdeki halk olan bitenlerden "külliyen bihaber" ve hepsi "muhtacı irşattılar." Bu cehalet oranın ulema ve ileri gelenlerini de kapsıyordu. İstanbul fesatlıklarıyla halkın "aheng-i milliye" bağlılığını kesmeye çalışırken, onlara gerçekleri anlatan olmamıştı. Meclisin tutumu, düşmanın emelleri, barış koşulları bilinmiyordu. Mebuslar aydınlatma görevlerini yapamıyorlardı. Yönetimin tamamen çürümüş "cesed-i biruhu" da (ruhsuz cesedi) bunu yapamıyordu. Şimdiki yönetimin değiştirilmesi zamanı gelmiş ve geçiyordu. Yapılacak şey, halkın hükümet yönetimindeki doğal haklarını, halk yönetimini sağlamak ve bölge müfettişlikleri kurarak halkı aydınlatmaktı. Ölçüsüz bir sertlikle kaleme alınmış yazanak, önerdiği çareler bakımından hayli soyuttu.

Ardından söz alan Dersim'den Mustafa Zeki Bey, iki adamının anası olan ve Çankırı'dan gelen bir kadının sözlerini nakletti. O kadın demiş ki "... ne muharebe yapıyorsunuz?.. Topunuz tüfenginiz olmadığı halde bütün askeri ve ahaliyi boş yere kırdırıyorsunuz." Hükümet ve bütün memurlar uyuyor, görevini yapmıyordu.

Konferans Çalışmaları

21 Şubat akşamı Londra'ya ulaşan Ankara Heyeti ertesi gün İstanbul Heyeti'yle görüştü. Daha önce de belirtilmiş olan, Konferansta Türkiye adına tek yetkili olmak talebini yineledi. 23 Şubat saat 11.00'de Türk heyetleri konferansa katıldı. Tevfik Paşa bir andaç sundu. Andaç, dört temel ilkenin görüşmelere esas olmasını öneriyordu:

1. Türklerin oturdukları yerlerin bütünlük ve bağımsızlığı.
2. Türkiye'nin tam egemenliği.
3. Azınlık haklarının korunması.
4. Boğazlar hakkında uluslararası anlaşma.[8]

Bunları söyledikten sonra Türkiye'nin Ankara Heyeti tarafından temsil edileceğini belirtti. Bu, Tevfik Paşa'nın ünlü "söz hakkı-

mı Ankaralılara devrediyorum" çıkışıydı. Ankara'nın tek temsilci olma iddiasıyla o kadar tartışmış olan Tevfik şimdi beklenmedik (Frenkçe sansasyonel) bir biçimde Ankara'nın görüşüne bir ölçüde yaklaşmış oluyordu.[9] Tevfik'in bu davranışının Vahdettin'den habersiz olduğu düşünülemez. Ama düşünülürse, akılcılık adına da bunun böyle olması gerekirdi. Çünkü İstanbul'un egemen olduğu alan avuç içi kadar bir yerdi ve üstelik düşman işgali altındaydı. Ayrıca İstanbul ile Ankara yapılacak barış konusunda bambaşka düşünüyorlardı. Ankara Misak-ı Milli'ye bağlıydı ve bu uğurda savaşmaya hazırdı, savaşıyordu da. Oysa İstanbul'un ordusu yoktu. Önüne ne konursa ona razı olmak durumundaydı. O halde düşmanın önünde Ankara ile tartışma açmak çok anlamsız olurdu.

Söz alan Bekir Sami, Türkiye'nin 14 ilkede verilen sözlere güvenerek silah bıraktığını, fakat bu sözlerin tutulmadığını, her zaman bağımsız yaşamış olan Türk ulusuna çok acı ve bağımsızlıkla bağdaşmayacak bir muamele yapıldığını belirtti. İzmir'in "kanlı bir surette" işgalini, İstanbul'da hükümetin her türlü "nüfuz ve kudretten" yoksun bırakıldığını, bu yüzden Anadolu'da BMM'nin toplanması zorunluluğunun doğduğunu anımsattı. Türk ulusunun tek temsilcisi BMM idi. BMM barışın bir an önce kurulmasını istiyordu. Asgari istekleri şöyle sıraladı:

1. Arap çoğunluğunun bulunduğu yerler dışında Osmanlı İmparatorluğu bölünmez bir bütündü ve egemenlik haklarından yararlanması şarttı.

2. Müttefikler'in düşmanlarıyla yaptıkları antlaşmalarda öngörülen hakları Türkiye de benimsiyordu. Fakat Osmanlı'dan ayrılmış ülkelerdeki Müslümanlara da aynı haklar tanınmalıydı.

3. Boğazlar'dan geçiş serbest olacaktı, fakat bu esas Türkiye'nin egemenlik haklarıyla uyumlu olmalıydı.

Müttefik temsilcileri genel esasları değil, somut talepleri bilmek istediklerini söylediler. Buna karşılık Türk temsilciler iki heyetin görüşerek bu konuda anlaşmaları için süre istediler.[10]

İngiliz istihbaratına göre Damat Ferit ve yandaşları Tevfik'in sergilediği teslimiyete büyük tepki göstermişler. Tevfik'in geri çağrılmasını ve yerine Ferit'in görevlendirilip gönderilmesini istemiş-

ler. Bu istemin kulisini Başmabeyinci Ömer Yaver Paşa ile Başyaver Avni Paşa yürütmüşler. Fakat Vahdettin anlaşılan Ankara'nın gücünün farkında olduğu için, kulak asmamış. 1 Mart'ta Padişahla görüşen Reşit Bey, Kemalcilerin istemleri olumlu karşılanırsa Padişahın yetkilerini büsbütün kısıtlamak isteyeceklerinden korktuğunu söylemiş.[11]

24 Şubat (saat 11) oturumuna Tevfik, rahatsızlığı nedeniyle katılamadı. İki heyet ortak bir metin hazırlamışlardı. Mustafa Reşit Paşa iki heyetin görüş birliği içinde olduklarını, fakat görüşmelerde söz hakkını saklı tuttuğunu belirtti. Bekir Sami ortak metni okudu:

1. Doğu Trakya'nın iadesi.

2. Güney sınırı, çoğunluğun Arap olduğu yerler olacaktı. Yani Kilikya ve sınırın içinde kalan yerler boşaltılmalıydı.

3. Doğu sınırı eski Türkiye-İran sınırı ve Türkiye ile Ermenistan arasında "milliyetler prensibine" uygun olarak yapılmış antlaşmadaki sınır olmalıydı.

4. İzmir ve Anadolu'da Yunan işgali altında bulunan yerlerin boşaltılması ve mutlak Türk egemenliğine verilmesi.

5. İstanbul'un güvenliğine zarar vermemek ve Türkiye'nin tam egemenlik haklarına uymak koşuluyla Boğazlar'da eşit olarak seyrüsefer serbestisi. Boğazlar'ın askersizleştirilmesi ve Türkiye'nin oy sahibi olduğu uluslararası bir komisyonun kurulmasına razı olunacaktı.

6. Azınlıklar konusunda St. Germain, Neuilly ve Trianon antlaşmalarındaki hükümler "aynen" uygulanacaktı.

7. Adliyede Osmanlı egemenliği kabul edilmek koşuluyla "yeni esaslara" göre adli ıslahat tasarısı yapmak üzere Türk ve yabancı hukukçulardan oluşan bir komisyon kurulmalıydı.

8. Kara ve deniz kuvvetlerinin asayişi ve sınır ve kıyıların güvenliğini sağlayabilecek bir miktarda tayini.

9. Bütün Türkiye'de merkezi olarak yönetilecek jandarmanın yabancı subayların katılmasıyla düzenlenmesi.

10. Antlaşmanın onaylanması ile beraber başkent dahil, mütarekeden sonra işgal edilen arazinin boşaltılması.

Mali maddeler:

1. İktisadi ve mali bağımsızlık.

2. Mali konularda yabancı uyrukların yerlilerle bir tutulması. Uluslararası hukuka aykırı eylemler sonucunda Müttefik uyruklara bir zarar verilmişse, bu zararların Osmanlı'dan ayrılmış ülkelerde Devlet ve Hassa Hazinesi'ne (padişahın malvarlıkları) ait mallar ve İtilaf'ın el koyduğu askeri malzeme bedelleriyle karşılanması. Zararların yansız bir başkan ve bir Türk ile Müttefik üyelerden oluşan karma komisyonlarca belirlenmesi.

Buna karşılık Müttefik devletler askeri kuvvetleri ve uyrukluları ve özellikle Yunanlılarca zarara uğratılan Türklere tazminat.

Genel Savaş, Balkan Savaşı ve diğer harpler sonucunda Türkiye'den ayrılan topraklara ait Düyun-ı Umumiye hisselerinin 1913 yılında Paris'te toplanan Maliye Konferansı'nda söz konusu edilen karma usullere göre belirlenmesi ve Türkiye'nin o borçlardan "derhal" ibrası.

Mali ve iktisadi bağımsızlığın kabulü halinde, Türkiye iktisadi gelişmesi için Müttefik devletlerin sermaye ve uzmanlarının yardımını "memnuniyetle" kabul edecekti.[12]

Konferans bu bildirgeyi bir miktar görüştü. Bildirge İstanbul ve Ankara'nın karmakarışık bir yapısı olduğunu belli ediyordu. Toprak ve sınırlar konusunda oybirliği vardı. Fakat Boğazlar kısmında bir yandan Türkiye'nin egemenlik hakkından söz edilirken askersizleştirmeden, uluslararası Boğazlar Komisyonu'nun yönetiminden söz ediliyordu. Adliyede egemenlikten söz edilirken adli ıslahatın yabancı hukukçuların da bulunduğu bir komisyonca yapılacağı söyleniyordu. Kara ve deniz kuvvetlerine sınır getirilmesi kabul ediliyordu. Jandarmanın düzenlenmesinde yabancı subaylar da olacaktı.

24 Şubat günü saat 16:00'daki oturuma yalnız Yunanlılar katıldılar. Konu, İzmir ve Trakya'nın nüfus istatistikleriydi. Yunanlılar her iki yerde de Rum nüfusunun Türklerden çok olduğunu öne sürüyorlardı. Briand Yunan istatistikleriyle Türk istatistikleri arasındaki büyük farkın neden ileri geldiğini sorunca, Curzon bunu Türk rakamlarının idari bölümlere, Yunan sayılarının ise Yunan

işgali altındaki yerlere ait olmasıyla açıkladı. L. George'un bölgenin tarihi hakkındaki sorusuna Yunanlı beklenen yanıtı verdi. 1453'ten önce buralar Yunan'dı.

Sforza Türklerin tarafsız bir komisyonun yapacağı araştırma sonuçlarına razı olmalarının nedenini sorunca, Kalogeropulos duygusal bir yanıt verdi. Nüfus durumunun San Remo ve Spa konferanslarında yeterince araştırılmış olduğunu, Yunanistan'ın Ukrayna ve Boğazlar'a asker vererek sadık bir müttefik olduklarını kanıtladığını, Yunanistan'ın bir an önce barışa kavuşma özlemi içinde olduğunu, Türklere kanmamak gerektiğini anlattı.[13]

24 Şubat 18:00 Toplantısı

Dikkat edilirse Türk ve Yunan heyetleri Londra Konferansı'na gündemi tartışmak için değil, daha çok görüşlerini bildirmek ve Konferans kararları kendilerine bildirilsin diye çağrılmışlardı. Onun için konferansın her oturumuna katılmaları söz konusu değildi. Nitekim 24 Şubat saat 18:00'da St. James Sarayı'ndaki toplantı onlar olmadan yapıldı. L. George iki tarafın görüşlerini öğrendiklerine göre, resmi olmayan bu toplantı ile durumu anlamaya çalışacaklarını söyledi. Taraflara yapılacak öneri tartışıldı ve Curzon tarafından kaleme alındı. Öneri esas itibariyle Briand'ın önerisiydi. L. George Yunanlıların avukatlığını yapıyor gibiydi. Kont Sforza ilginç bir görüş dile getirdi. Ona göre Sevr'in mali ve iktisadi hükümleri diğer hükümlerden daha ilginç ve "uygarlığın güvenliği" için daha önemliydi. Sonuçta Ankara'nın bağnaz kesimi çözümden hoşnut olmayacaktı, fakat onların bağnazlığı yabancı işgalinden ileri geliyordu. İşgal son bulup, yabancı bayrağı indirilince, bu insanlar mali ve iktisadi konulara itiraz etmezler ve barış sağlanırdı. Briand'ın önerisi önemliydi, çünkü Ankaralıların Moskova'da antlaşma yapmaya hazırlanan bir heyetleri vardı. Heyet imzalamak için Londra Konferansı'nın sonucunu bekliyordu. Ona göre bu, korkunç bir tehlikeydi.

Hazırlanan öneriye göre Doğu Trakya ve İzmir bölgesinde nüfus durumunu incelemek üzere büyük devletler uluslararası bir

komisyon kuracaklardı (Komisyonda büyük devletler ve Osmanlı, Yunanistan temsilcileri olacaktı). Osmanlı ile Yunanistan bu komisyonun saptamalarını ve Sevr'in öbür hükümlerini kabul edeceklerdi. Öneriyle birlikte şunlar da vardı: 1. Derhal ateşkes. 2. Tutsakların değiş tokuşu. 3. Barış kesinleşinceye değin Yunan ve Türk ülkelerinde azınlıkların güvenliği sağlanacaktı.[14]

25 Şubat Toplantıları

25 Şubat 11:20 toplantısında Curzon, oluşturulmuş öneride iki kusur bulunduğunu söyledi. Birincisi, tutsakların değiş tokuşunun yalnız Yunanistan'la Türkiye arasında değil, Türkiye ile Müttefik Devletler arasında olması gerekiyordu. İkincisi, Sevr imzalandığından beri, örneğin Kürdistan ve Ermenistan'a ilişkin kimi gelişmeler olmuştu. Dolayısıyla İzmir ve Trakya dışında Sevr'in aynen uygulanması koşulunun bir miktar esnetilmesi gerekiyordu.

25 Şubat saat 11:30'da konferans Türk temsilcileriyle toplandı. L. George, Curzon'un yeni durumla ilgili görüşünü iletti. Bunun üzerine Tevfik görüşlerini bildirdiklerini, bu yeni durum konusunda ikinci kez söz hakkını Ankara Heyeti'ne devretmeye hazır olduğunu söyledi.

İki heyetin zaten ortak bir bildirge hazırladıkları düşünülürse, bu söz hakkı devirleri o kadar da önemli sayılamaz. Konferans da iki heyetin uyum sağlama çabasının bir devamından ibaretti. Fakat ortak bildirgede işaret ettiğim kafa karışıklığı ya da tutarsızlıklar düşünülürse Ankara-İstanbul yakınlaşması bakımından çok da anlamlı olduğu söylenemez.

Söz alan L. George, Sevr'i benimsemek noktasında Bekir Sami'yi sıkıştırdı. Bekir Sami çok rahattı ve Türkiye'nin haklılığını teslim ettiği için Müttefikler'e teşekkür etti. Araştırmanın Türkiye lehine çıkacağından emindi. Ve Ankara Heyeti'nin yazılı yanıtını sundu: Müttefikler'in önerisi kabul ediliyor ve sonuç büyük bir güvenle bekleniyordu. Yalnız bazı çekinceler öne sürülüyordu. Komisyonun rahat çalışabilmesi için söz konusu yerlerde Yunan yönetimi yerine uluslararası bir yönetim gelmeli, komisyona yar-

dımcı olmaları için eski Osmanlı yöneticileri çağrılmalıydı. Fakat araştırmanın kabul edilmesi karşılığında Sevr'in öbür hükümlerinin benimsenmesi beklenmemeliydi.

Bu ulusal talepler Yüksek Kurulca dikkate alındığı takdirde Türkler Yunanlılarla vuruşmalara son vermeye, tutsakların değiş tokuşuna razı olacaklardı. Fakat ateşkese karşılık Yunanlılar vuruşma bölgelerine takviye getirmemeyi ve orada var olan kuvvetlerinin yerlerini değiştirmemeyi yükümlenmeliydi. TBMM Hükümeti kurulduğundan beri, azınlıkların haklarını gözetmeye özen göstermişti. Yüksek Kurul (Supreme Council) Yunanlıların da Türklerin can ve mallarını gözetmelerini istemeliydi. Çünkü onların yok etme yöntemleri pek çok canın ve malın yitimine yol açmış bulunuyordu.

Varoluşu bile tehdit altındaki Türk halkı bu menfur ve kanlı işgale son vermeye kararlıydı. Yunan Hükümeti'ne karşı giriştiği savaşımın sonucuna güvenle bakmaktaydı. Yüksek Kurul'dan şimdi talep etmekte oldukları haklı çözümü Yunanlılara dayatabileceğine tamamıyla emindi. Tarih ve dünya kamuoyu önünde savaşın sürmesinin insanlığın üzerinde kâbus gibi duran Avrupa savaşına ekleyeceği yeni felaketler ve yeni facialardan sorumlu değildik.

Bu andaça iki not eklenmişti: Belirsizliklerin sürmesi zorluklara yol açacağından, uluslararası komisyon en çok iki ay içinde çalışmalarını sonlandırmalıydı. İkincisi, komisyon Yunan işgali üzerine göçmek zorunda kalmış pek çok Müslümanı hesaba katmalıydı.

Sonra Türk temsilcileri çekildiler, Kalogeropulos ve arkadaşları konferansa katıldılar. Konferansın önerisine yanıt verebilmek için Atina'ya tel çekmişti. Fakat bu konuda L. George sıkıştırıyordu. Kalogeropulos konferansa "yalvarıyordu": Şu anda bir Yunan ordusu tam teçhizatlı olarak ilerlemeye hazırdı. Bunun iki ay ertelenmesi isteniyordu. Yunan ordusu bir yıldır seferberlik ve vuruşma halindeydi. Taarruza hazırdı. Şimdi muzaffer ilerlemesi ansızın durdurulursa, para ve insan fedakârlıklarıyla, Sevr kazanımlarıyla elde edilenler yitirilirse ordunun ne yapacağı bilinemezdi. Konferans bunları hesaba katmalıydı.[15]

26 Şubat Toplantısı[16]

26 Şubat günü saat 11.00'da Konferansı bilgilendirmek isteyen Ermenilere bir oturum ayrıldı. Türkiye Ermenilerini Bogos Nubar Paşa, Rusya Ermenilerini Aharonyan temsil ediyorlardı. Nubar Ermeni programının Sevr'e dayandığını, onun için bu antlaşmanın korunması gerektiğini belirtti. Ermenistan'ın Bolşevik olması sınırları Wilson tarafından saptanmış olan ve Sevr'in öngördüğü Ermenistan'ın kurulmasına engel olamazdı. Gerçi Anadolu'daki dört Ermeni vilayeti o sırada Kemalist güçlerin işgali altındaydı, ama Müttefikler'in işgali altındaki Osmanlı topraklarında işgal sürdürülerek Türkler sözü edilen vilayetleri boşaltmaya zorlanabilirdi. Çukurova (Kilikya) Sevr'e göre Osmanlı egemenliğinde kalacaktı, fakat Fransızlar sayesinde oraya toplanan 150.000 Ermeni çoğunluğu oluşturduğu için burada yönetsel özerklik uygulanmalı, jandarma da karma olmalıydı (Türkler ve Ermeniler).

Aharonyan Anadolu Ermenilerinin hepsinin öldürülmediğini ve 300.000 kadarının Kafkasya'ya sığındığını, bunların yurtlarına dönmeyi beklediğini, son gelen bilgilere göre Van, Bitlis ve Erzurum'da yalnızca 96.000 Müslüman kaldığını, Ermenistan'ın Sovyet ve Kemalist baskısı altında imzaladığı antlaşmanın tanınmaması gerektiğini, Türklerin Ermeni toprakları üzerinde Turan birliğini gerçekleştirmek istediklerini ileri sürdü. Fransız temsilcisi Çukurova'da Ermeni çoğunluğu bulunmadığını ve Ermeniler için özel bir düzenleme yapılamayacağını söyledi. Bundan sonra Ermenilerle Fransızlar arasında bir istatistik tartışması cereyan etti. Aharonyan tehcirde 1.500.000 kişinin öldürüldüğünü, Rusya Ermenistan'ında 2.000.000, oraya buraya dağılmış 1.000.000 Ermeni bulunduğunu iddia ediyordu. Fransız delegesi resmi rakamlara göre, 1914'te Adana vilayetinde 314.000 Müslüman, 55.000 Ermeni bulunduğunu belirtti.

Ermeniler çekildikten sonra, Türk temsilcileri çağrıldı. Önce Sevr'in Kürdistan'la ilgili hükümleri ele alındı. Bekir Sami Kürt nüfusun BMM'inde tamamen temsil edildiğini, kendisi milletvekili olduğuna göre Kürtleri de temsil ettiğini söyledi. Kürtlerin

ayrılıkçılık davası güdenleri vardı (Şerif Paşa gibi), ama büyük çoğunluğu o düşüncede değildi. Ankara Hükümeti bir araştırma komisyonunun gönderilmesine ya da halk oylaması yapılmasına razıydı. Ayrıca BMM'nin son olarak kabul ettiği vilayetler yasası (1921 Anayasası), vilayetlerin bazı bakımlardan yerel özerkliğini, ademimerkeziyeti öngörüyordu. Kürtler isterse, çoğunlukta oldukları yerlerde (Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerinin batı ve güney kesimleri, Dersim, Bitlis, Van ve Musul'un bir bölümü) yerel özerklik uygulanabilirdi. Yüzyıllardır Kürt ve Türkler kardeşçe birlikte yaşamışlardı; İngilizler ve İskoçlar gibiydiler. Kendisi Çerkes olduğu halde, Çerkeslerin bulunmadığı bir seçim çevresinden seçilmişti. Bu sözler, karşısındaki ders almaya hazır olsaydı, etnik kökenin o denli önemli olmadığını anlatan bir ders sayılabilirdi.

Sonra Ermenistan konusu ele alındı. Curzon, İtilaf'ın bağımsız bir Ermenistan kurulması, Kars, Ardahan ve Gümrü'yü içermesi konusunda kararlı olduklarını, Ermenistan'la imzalanan antlaşmanın onaylanmadığını, dolayısıyla yürürlükte olmadığını belirtti. Buna karşılık Bekir Sami, Curzon'u bozan bir yanıt verdi. Ermenistan ile yapılan antlaşma onaylanmamıştı, ama Sevr de onaylanmamıştı. Üstelik Ermenistan Antlaşması onaylanmak üzereydi. Sonra, Van ve Bitlis'in Kürtlüğünden söz ederken, oraları Ermenistan'a mal etmek tutarsızlıktı. Kars'ta Türklerin ezici bir çoğunluğu vardı, Ardahan'da Ermenilerin oranı ancak % 20 idi. Gümrü Ermeni idi ve Türklerin orada hiçbir iddiaları yoktu. Ama istenirse her üç kentte halk oylaması yapılabilirdi.

Curzon bu noktada söze girerek Bekir Sami'ye 50 yıl ya da daha fazla Türklere ait olmamış yerlerden söz ettiği, savaşta mağlup olmuş bir Türkiye'nin savaştan sonra toprak bakımından kazançlı çıkmasının düşünülemeyeceği itirazında bulundu. Oysa buraları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yitiren Osmanlı, 1918 Brest Litovsk Antlaşması'yla geri almıştı (nüfusun Türk olması da cabasıydı). Curzon'un ikinci söylediği ise, ülkelerin kendi yazgılarını belirleme hakkı yerine buz gibi emperyalistçe, savaşta kazanan parsayı toplar ilkesini ya da acı gerçeğini dayatıyordu. Bu çıkış

Bekir Sami'yi pıstırdı. Milliyet ilkesine dayandığını ama Yüksek Kurul'un kararını kabule hazır olduğunu söyledi. Curzon, dediğim dedik tutumunu sürdürerek, İtilaf'ın, bağımsızlığını sürdürebilecek büyüklükte bir Ermenistan'ın varlığı konusunda kesin kararlı olduğunu ve Kars, Ardahan, Gümrü'nün bu Ermenistan'a kalması gerektiğini yeniden vurguladı. Daha sonra İnönü'nün Lozan'da Curzon ve benzerleri karşısında nasıl zorlandığı konusunda bir fikir veriyor bu görüşmeler. Alttan alma yanlısı, iyimserlikte kararlı Bekir Sami Ankara'nın bağımsız bir Ermenistan'dan yana olduğunu, komşu olacaklarını, anlaşmazlık çıkarmak istemediklerini, İtilaf'la bu konuda zorluk çıkacağını sanmadığını söyledi.[17]

Bekir Sami, iyimserliğini o gün (26 Şubat) Ankara'ya gönderdiği şifreli bir tele yansıtarak, Sevr'in kabuğunu koruyup, içeriğini Türkiye'nin amaçlarına uygun hale getirmeye çalışarak, İngiltere ile sağlam ve sürekli bir anlaşma sağlanabileceğini bildirdi. Kalogeropulos ise, Atina'ya gönderdiği telde, Trakya ve İzmir'de halk oylaması yapmayı kabul ederek ciddi bir tehlikeyle karşılaştıklarını, fakat L. George'un Trakya konusunda güvence verdiğini (hangi yetkiyle ?) haber veriyordu.[18]

27 Şubat Pazar günüydü ve Atina'da siyasal partilerin katıldığı bir miting yapıldı. "Yaşasın savaş" sloganları atıldı; İzmir ve Trakya'ya araştırma komisyonu gönderilmesi, Sevr'de değişiklik yapılması önerileri protesto edildi. Bu yönde alınan kararlar İngiltere ve Fransa elçiliklerine bildirildi. Ertesi gün Yunan Parlamentosu İtilaf'ın önerilerini oybirliğiyle reddetti. Trakya ve Batı Anadolu'nun Yunanistan'dan alınamayacağı belirtildi. Büsbütün coşarak, İstanbul'un ileride Yunan İmparatorluğu'nun başkenti olacağı beyan edildi. Savaş Bakanı ve Başbakan Vekili Gunaris, "Anadolu'daki tepki yok edildi. Ordu çelik gibidir" dedi.[19]

Bu sırada Yunanlılarla İngilizler Londra'da temas halindeydiler. L. George'un özel kalem müdürü Kerr Yunanistan'ın Londra Elçisi Kaftancıoğlu, Venizelos ve askeri danışmanı ile görüştü. Albay Sariyannis, 340.000 drahmilik bir harcama ile bir ay sonra Ankara'ya sefer başlatabileceğini, gerekirse Karadeniz kıyılarına çıkarma yapılabileceğini söylüyormuş.[20]

M. Kemal'in Bekir Sami'ye 1 Mart Tarihli Teli

İngiliz belgelerinde M. Kemal'in 1 Mart'ta Bekir Sami'ye çektiği bir tel yer alıyor. Bu, "Black Jumbo" (kara büyük fil) kod adlı İngiliz casusunun İngilizlere ulaştırdığı bir metindir. Türkçe aslı olmadığı için ne ölçüde sahih olduğu tartışılabilir. Anlaşılan, Bekir Sami'nin 26 Şubat'ta Ankara'ya çektiği tele yanıttı.

M. Kemal önce Misak-ı Milli esasları dışında Ankara'da açıklanmış ilkelerin yeterince aydınlatıcı olduğunu, ama yine de sorduğu sorulara yanıt verdiğini söylüyor. Bu yanıtlarda iktisadi-mali konulardaki kararlılık dikkati çekiyor (md. 1). Türkiye dış borçlarını bazı koşullarla tanıyordu, ama bu borçla ilgili kurumlar ve bunların ayrıcalıkları kabul edilemezdi (md. 9). Mali ve iktisadi konulardaki hükümler araziye ilişkin hükümlerden daha önemliydi (md. 12).

Sevr Antlaşması kesinlikle reddedilmeli (md. 5), İtilaf'la yeniden bir barış antlaşması yapılmalıydı (md. 11). Kürt birliği diye bir sorun yoktu (md. 2). Ermenistan ve Gürcistan sınırları bu devletlerle belirlenmişti. Konferansın bunları ele almasına gerek yoktu (md. 3). Tutsak değiş tokuşu barış yapıldıktan sonra gerçekleştirilebilirdi (md. 4). Trakya ve İzmir'deki nüfus sorununu incelemek, ancak Yunanlılar bu bölgeleri boşalttıktan sonra söz konusu olabilirdi (md. 6). Bu bölgeler kesinlikle Türk'tü, Yunan işgalinde ısrar edilirse er geç ordumuz onları def ederdi (md. 7). Güney sınırı sözü edilen ilkelere göre belirlenir, bunun kuzeyinde tek bir Fransız jandarmasına izin verilemezdi. Israr edilirse Fransızlara karşı askeri zafer de söz konusu olurdu (md. 8).[21]

Bu telin özgünü yok, ama M. Kemal'in düşünce tarzına aykırı bir şey olmadığına göre, sahih kabul edilebilir.

Curzon'un Rumbold'a bildirdiğine göre, o hafta (2 Mart) Tevfik onu ziyarete gelmiş. Anlaşılıyor ki ziyaretin amacı Vahdettin'in her fırsatta tekrarladığı İngiltere'ye bağlılık iletisi sunmakmış. Yirmi dakika kadar bir sürede, ülkesi ve tahtı için tek umudun eski Osmanlı-İngiliz dostluğunu canlandırmak olduğunu anlatmış. Bu uğurda yapılması gereken ne varsa yapmaya hazırmış. Curzon he-

men zor beğenir bir tavır alarak, Müttefikleriyle birlikte davranmak durumunda olduklarını ve keşke 1914'te Osmanlı Hükümeti böyle düşünseydi de İngiltere'ye savaş açmak gibi "utanmazca ve intihar niteliğinde" bir karar almasaydı demiş. Tevfik yurttaşlarının dövünülecek yanlışlarına yandığını ve zamanında önlemek için elinden geldiğini yaptığını, şimdi o yanlışın bedelini ödemekte olduklarını belirtmiş. Curzon yalnızca İstanbul Hükümeti adına mı konuştuğunu sormuş. Konferansta Ankara Heyeti'ne tamamen bağımlı davrandığını hatırlatmış.

Tevfik'in yanıtı, bu yola zaruret (*expediency*) dolayısıyla gidildiğini, fakat aralarında uyum olduğunu, İngiltere'ye karşı dostluk duygularının aynı olduğunu söylemiş. (Bu, TBMM temsilcisi olarak Bekir Sami'nin bu iş için ne denli "doğru adam" olduğu sorusunu akla getiriyor.) Zaten bütün Türk halkının duygusu bu yöndeymiş. Karşılığında Curzon, bu iddianın iki durumla, yani o sırada Moskova'da Sovyetler'le yakın temasta bir Ankara temsilcisinin bulunması ve aynı hükümetin bir başka temsilcisinin Londra'da İngilizlerin arkasından Fransa ve İtalya ile anlaşma yapmaya çalışması ile çeliştiğini söylemiş. Ve bu sözlerin Tevfik'i bozacağını beklerken, anlaşılan bunu diplomasi oyununun olağan hallerinden sayan Tevfik hiç istifini bozmamış.

Tevfik'in ikinci iletisi umutsuz mali durumla ilgiliymiş. Haftalardır memurlar maaş almıyorlarmış, Hazine tamtakırmış, yoksulluk diz boyuymuş, mali yardım olmazsa devlet çökecekmiş. Çare, gümrük vergilerinin yükseltilmesiymiş. Fakat Tevfik gümrüklerin değere göre (*ad valorem*) alınması hakkındaki tartışmanın inceliklerinden habersiz görünüyormuş. Curzon anlayış göstermiş, fakat kesin bir şey söylememiş. Ayrılırken Curzon Tevfik'e, Ankara'dakileri antlaşmayı onaylamaya ikna etmesini salık vermiş. Tevfik kalın paltosuna bürünerek veda etmiş.[22]

Londra'daki Yunan Heyeti Bekir Sami'nin Fransızlarla yapmakta olduğu, ya da yaptığı anlaşmayı bu sırada duyunca, telaşa kapılmış. Çünkü anlaşma yürürlüğe girdiğinde Çukurova'dan Batı Cephesi'ne kuvvet aktarımı olacaktı. Onun için Kütahya, Eskişehir, Afyon yönünde bir an önce harekâta başlanması bildirildi.[23]

4 Mart günü saat 10.45'te L. George, Kalogeropulos ve Londra'daki Yunan Elçisi Rizo-Rangabe ile görüştü. Yunan Başbakanı 1 Mart 1921'de Yunan Meclisi'nin aldığı red kararını bildirdi (bu arada Müttefikler'e Sevr dolayısıyla duyulan saygı ve minnettarlık dile getiriliyordu). L. George Trakya konusunda bir sorun olmadığını, fakat İzmir konusunda esneklik gerektiğini belirtmiş. Trakya ve İzmir'in Yunan Meclisi'nin ileri sürdüğü gibi Yunan çabasıyla elde edildiği pek doğru değildi. Yunanistan'a kalsa, ülkesine bir yarda toprak eklenemezdi. Bunun olanaklı olması, başta İngiltere olmak üzere Müttefikler'in dev çabaları sayesinde olmuştu. İngiltere Türkiye ile savaşta bir milyondan fazla asker, bir milyon sterlinden fazla para ortaya koymuş, Yunan ordusunun toplam mevcudu kadar, 200.000 kayıp vermişti. Onun için Yakındoğu'da barışı sağlamak konusunda büyük devletlerin söz hakkı vardı. Türklere İzmir'de biçimsel egemenlik, Yunanistan'a da yönetim hakkı verilmeliydi. Ayrıca, Türklere İzmir gelirlerinin bir bölümü ve çoğunluğu Müslüman olan bazı ilçeler verilmeliydi. Kalogeropulos bazı itirazlar dile getirdi ve yanıt verecek yetkisinin olmadığını söyledi.[24]

4 Mart'ta, saat 12.15'te L. George ile görüşmeye yalnız Bekir Sami geldi. Bekir Sami ülkesinin davasını Konferansta savunması fırsatını verdiği için L. George'a teşekkür etti. Türk ulusu barışı ve Türkiye ile İngiltere arasında her iki ülkenin geleneksel siyasetine ters olarak çıkmış talihsiz anlaşmazlığı gidermeyi istiyordu. Bu mülakatı bu amaçla istemişti. Bekir Sami'ye göre en önemli sorun Boğazlar idi. Başkent ve Halifelik merkezi olan İstanbul komşularından gelecek tehlikelerden korunmalıydı. Bu konuda İngiltere'nin isteyeceği bütün şartları görüşmeye hazırdı. Yeter ki İngiltere Türk egemenliğini kabul etsin. Örneğin Boğazlar bölgesinde İngiltere'nin sakıncalı gördüğü demiryolları yapmamayı, Boğazlar'ın ağzındaki adaları İngiltere'ye vermeyi kabul edebilirlerdi.

İngiltere için Türkiye çok önemliydi. Kendisi ve bütün arkadaşları Türkiye'nin bağımsız kalabilmesi ve insanlığa yararlı olması için İngiltere'nin ve yalnız İngiltere'nin rehberliğinin şart olduğunu düşünüyorlardı. İngiltere'nin Yunanlılardan beklediği yararları Türkler sağlayabilirdi.

Kafkasya'ya gelince... Orayı ele geçirmek söz konusu değildi. Kafkasya, kuzeyden ister komünistlerden, ister Çarlık'tan Türkiye ve İngiltere'ye gelecek tehlikelere karşı bir set olmalıydı. Güney Kafkasya (Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan) ve Kuzey Kafkasya (Dağıstan, Çeçenistan ve Çerkezistan) bir konfederasyon olarak birleşmeliydi. Petrol, tahıl gibi zenginlikleri vardı. 200-300.000 asker besleyebilirler ve Rusya'yı petrolden yoksun bırakırlardı. Türkiye Orta Asya'da da İngiltere'ye yardımcı olabilirdi. L. George kendilerine kimi yönergeler verecek olursa, yararlı bir dostluk olurdu. Bunların gerçekleşmesi için Ankara'da çalışırdı. Ankara ile sürekli temasta olacak bir adamını Londra'ya bırakıp kesin bir barış sağlamak üzere, L. George'un ne istediğini öğrenebilirdi. L. George bilmeliydi ki, Türkiye bundan böyle Enver, Talat, Damat Ferit türünden birini başa getirmeyecekti.

Bekir Sami'nin, L. George ile mülakat isteyip uyduluk derecesinde bir yakınlığa talip olması Vahdettin ve Damat Ferit'i anımsatıyor. Londra'da bir adamını bırakıp ilişki kurmak istemesi ise ajanlık önerisi gibi bir şey.

Ardından Bekir Sami ile L. George arasında uzunca bir görüşme oldu. L. George Bolşevikliğin pek geleceği olmadığını, emperyalist bir Rusya'nın doğması tehlikesinin daha olası olduğunu söyledi. Bekir Sami de başıyla onaylamış bu görüşü. L. George Bekir Sami'ye Türk egemenliği, Yunan yönetimi (ve işgali) formülünü kabul ettirmeye çalıştı, çünkü Yunanlılar İzmir'in etnik yapısının yeniden araştırılmasına karşıydılar. Fakat Bekir Sami İzmir'in Türklüğünde ısrar ediyordu. Ve eninde sonunda İzmir'i alacaklarını düşünüyordu. Buna karşı L. George Yunanlıların savaş yanlısı olduklarını ve savaşta başarılı olacaklarını anlatmaya çalıştı. Sonunda L. George'un sabrı tükenmiş olmalı ki baklaları ağzından çıkarmaya başladı. Türkiye düşmandı, Yunanistan dosttu. Yunanlıları İzmir'e gönderdikten sonra orayı boşaltmaya zorlayamazlardı. Konferansın önerisi kabul edilmezse, sorunu savaşarak çözmekten başka çare kalmayacaktı. Ama arada iki taraf da bitkin düşecekti. Bekir Sami savaşa da hazır olduklarını, ama bunun Türkler yüzünden çıktığı suçlamasına yol açmaması gerektiğini söyledi.[25]

9 Mart günü 13.30'da Konferans Türk ve Yunan temsilcileri olmadan toplandı. L. George Yunanlıların ilerlemek niyetinde olduklarını, onları durdurmanın olanaklı görünmediğini söyledi. Sforza, Bekir Sami'nin uzlaşmaz olduğunu, George'un haklı olduğunu açıkladı. Foch'a göre Yunanlılar büyük bir sonuç elde edecek durumda değildi, ancak küçük bir "gösteri" yapabilirlerdi. L. George Yunanlıların para istemediklerini, fakat M. Kemal ve başka ülkelerin de yaptıkları gibi para basma yetkisi istediklerini işaret etti. (Konstantin'in gelişini cezalandırmak için İtilaf Yunanistan'a para basmayı yasaklamıştı.) Ona göre Yunan saldırısının parlak bir başarı olma olasılığı bire karşı ondu.[26]

Aynı gün (9 Mart) saat 19:00'da Konferans yine toplandı. O gün Curzon, Bekir Sami ile görüşmüştü. Bekir Sami Marmara Denizi ve Boğazlar'ın Türkiye için önemini belirtmiş, Curzon geçmişte bu yüzden çok çektiklerini, onun için böyle bir olasılığın pek bulunmadığını söylemiş. Sonra konu İzmir'e gelmiş, bu konuda tatmin olurlarsa, diğer konularda zorluk olmayacağını söylemiş. Yunan ordusunun başarılarından söz edince, Bekir Sami, tam aksine Türklerin önemli bir zafer kazandıklarını (I. İnönü) belirtmiş. Üstelik Yunanlıları Anadolu'da birkaç ay içinde yenilgiye uğratacaklarını öne sürmüş. Türkler İzmir'de yapılacak soruşturmaya razıydılar. Yunanlılar da razı olursa, sorun kalmayacaktı. L. George'a göre İzmir'in boşaltılmasını öngören herhangi bir çözümü Yunanlılar reddedeceklerdi, çünkü İzmir'den çekilmek hanedanın yıkılması anlamına gelecekti. Bu arada George Türkleri tatmin için İtilaf'ın Sevr'den verebilecekleri kimi ödünleri anlatmaya başladı:

1. İstanbul ve Kocaeli yarımadasından Müttefik kuvvetlerin çekilmesi, buraların tümüyle Türklere kalması (nasıl olsa Çanakkale Boğazı ellerinde olacaktı).

2. Askersizleştirilmiş bölgenin Çanakkale Boğazı'nın güneyinde (Çanakkale) serbest geçişi sağlayacak kadar olması.

3. Müttefikler askersizleştirilmiş bölgeye asker ve tahkimat yerleştirebileceklerdi.

4. İzmir'de Türk bayrağı ve egemenliği, fakat Yunan yönetimi ve askeri.

5. Anadolu'da mali ve askeri denetimin gevşetilmesi. Gelibolu Yunanlılara bırakılmalıydı, çünkü halkın %90'ı Rumdu ve Yunanlılar Atina'nın konumu dolayısıyla İtilaf'a mahkûmdu.[27]

L. George Yunanlılara Saldırı İzni Veriyor

10 Mart sabahı İngilizlerle Yunanlılar toplandı. L. George Türklerin Yunanlıların İzmir'i boşaltmasından başka bir çözüm kabul etmeyeceklerini belli ettiklerini söyledi. Şimdi Yunanlılar yanıtlarını vereceklerdi. Onlara bu can alıcı durumda iktidar partisi önderi Gunaris'in de hazır bulunmasını George tavsiye etmişti. Bu davranış ilginçti, çünkü geçmişte Gunaris İtilaf'a düşmanlık yapmıştı. Dolayısıyla George ve Briand ondan hiç hoşlanmıyorlardı. Bunu açıkça söylüyorlardı. Sabah oturumuna Gunaris de katıldı. Türklerin Yunan çekilmesi dışında bir çözüme razı olmayacakları anlaşılıyordu. Bu durumda Yunanistan'ın müttefikleriyle Sevr'in zorla uygulanması görevini tamamlamasından başka bir çare kalmıyordu. Yunan halkı, düşünceleri ne olursa olsun, bu konuda birlikti. Kısa sürede, aşağı yukarı üç ayda, Kemalci güçler dağıtılacaktı. Türkler Anadolu'da toprak yitiminden çok Boğazlar düzenine itiraz ediyorlardı. Sevr'in başlıca koruyucusu olan Yunanistan olmazsa bu noktaya yoğunlaşacaklardı. Gunaris bunları söylerken Boğazlar düzeninin İtilaf'ın (İngiltere'nin) en duyarlı konusu olduğunun farkındaydı.

Sonra, İzmir'le ilgili Curzon'un hazırladığı yeni bir öneri ortaya atıldı (İzmir önerisi). İzmir Sancağı'nda Hıristiyan bir valinin başında bulunduğu tek bir yönetim olacaktı (İzmir Vilayeti). Sancaktaki kasaba ya da ilçeler etnik yapılarına göre yönetilecek, jandarma ona göre oluşturulacaktı. L. George'un belirttiği üzere, bu öneriyle İzmir'in Türklere verilmesi olasılığı ortadan kalkıyordu. Zira İzmir kentinde bir Yunan garnizonu olacaktı. Beş yıl sonra durum gözden geçirilecekti. Öneri başka ülke temsilcilerine henüz gösterilmemişti. Nasıl olsa Konferans bir sonuç vermeyecekti. Galiba Yunanlıları kayıran, kabul edebilecekleri bir öneri ile onlara "uslu çocuk" olarak görünmek fırsatı verilmek isteniyordu. Nasıl olsa Türkler bütün yumuşatılmış Sevr formüllerini reddedeceklerdi.

Toplantının sonunda Kalogeropulos Sir Maurice Hankey (kabine sekreteri) eliyle 9 Mart akşamı L. George'dan aldığı bir iletiye değindi. İleti şunu söylüyordu: Eğer Yunan Hükümeti ordularının güvenliği için can alıcı ve büyük önem taşıdığına karar verip M. Kemal'in kuvvetlerine saldırırsa, Konferans onları önlemek sorumluluğunu almayacaktı. Bu Yunanlılara savaş izni verilmesi demekti. L. George iletiyi doğruladı. Kalogeropulos İzmir'den bir tel aldığını, M. Kemal kuvvetlerinin artırıldığını (saldırı için ek bir gerekçe herhalde), fakat kar yağdığı için saldırının iki hafta ertelendiğini bildirdi.[28] Demek ki kar yağmasaymış II. İnönü Muharebesi iki hafta önce cereyan edecekmiş.

Shaw'a göre Yunanlılar Türklerin Fransa ve İtalya ile anlaşmakta olduklarını görünce telaşa kapılmışlar. Böyle bir anlaşma Türk ordusunun güneydeki birliklerinin Yunan cephesine yığılmasına yol açardı. Ayrıca Yunan kuvvetlerinin çekilmesi olasılıklarının tartışılmakta oluşu onların "isterik bir öfkeye" kapılmalarına neden oluyormuş.[29]

Yeni Öneri: Yumuşatılmış Sevr

10 Mart günü saat 12:00'da Türkler ve Yunanlılar olmadan Müttefikler toplandılar. Briand, Sforza ile birlikte Osmanlı temsilcileriyle görüşüp bir gün önceki önerileri anlattıklarını bildirmişler. Bekir Sami ve İstanbul temsilcileri Mustafa Reşit Paşa bunların dikkate değer olduğunu, fakat merkeze danışmaları gerektiğini, ama o gün saat 16'da bir yanıt verebileceklerini söylemişler. Bu oturumda yeni, ikinci öneri tartışıldı. Öneriyi uzmanlar hazırlamışlardı. Önce Yunanlılara, onlar olumlu karşılarsa Türklere gösterilecekti. Briand olacakları ilginç biçimde kestirmeye çalışıyordu. Sevr aynen uygulanırsa, Osmanlı Devleti'nin "tamamen yıkılması" anlamına gelecekti. Demek ki o da Sevr'i "idam fermanı" olarak değerlendiriyordu. Onun için Türklerin Antlaşmaya direnmesi "doğaldı." Fakat bütün Türkler aynı kanıda değillerdi. Londra'ya gelen heyette bile bu görülebiliyordu. Ankara'da Türkiye'nin yeniden yapılanmasını sağlayacak ödünler duyulunca

Aşırılar Partisi'nden bir şey kalmayacaktı, onun da icabına Müttefikler kolayca bakabilirlerdi (nasıl olacaksa). Müttefikler'in önerileri duyulunca barışa dayanılmaz bir hücum olacaktı. Yalnız Bekir Sami'nin insanlara önerilerini anlatabilmesi için zamana gereksinim vardı. Bu arada Yunanlılar savaş istiyorlardı. Onları bu "yüce tatminden" yoksun bırakmamalıydı. Savaş halinde iki olasılık vardı. Ya Yunanlılar Türkleri yok ederdi. Böylece sorunu çözmüş olurlardı. Ya da bir noktada Yunan ilerlemesi durdurulur, hiçbir stratejik sonuç çıkmazdı. O zaman Yunanistan'da duygularda değişiklik ve barış isteği olurdu. O sırada bile Yunanistan'da böyleleri vardı. O zaman Müttefikler iki halkı barıştırabilirlerdi. O gün için belirli bir sonucu zorlamak biraz zamansızdı.

Sforza, Briand'a katıldığını, Ankara Heyeti'nde Bekir Sami'nin Gunaris'ten bile daha az güvendiği biri olduğunu söyledi. Heyette Bekir Sami dışında Cami, Yunus Nadi, mebus Hüsrev ve Zekâi beyler vardı. Demek sözü edilen bunlardan biriydi. Briand'a göre Bekir Sami Türkiye'nin makul (ılımlı ?) çevrelerini temsil ediyordu. Bu çevreler Tevfik Paşa ile birleşseler hatırı sayılır bir ağırlık oluştururlardı. L. George ve Briand yeni önerinin Yunanlılarca görülüp kabul edilmeden Türklere gösterilmemesi gerektiğinde birleşiyorlardı. Anlaşılan önerinin Yunanlılarca reddedilip Türklerce kabul edilmesinin biçimsiz bir olasılık olacağı düşünülüyordu.

Yeni öneri (madde numaralarını ben koydum) şöyleydi:[30]

1. Öneriyi benimsemek koşuluyla Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne kabul edilecek.

2. Türkiye'nin bazı koşullarda İstanbul'dan çıkarılması hükmü kaldırılacak.

3. Boğazlar Komisyonu başkanlığı Türkiye'ye verilecek. Türkiye diğer üyeler gibi (bir değil) iki oy sahibi olacak.

4. Kapitülasyonların yerini alacak adalet reformunu hazırlayacak komisyona katılma hakkı olacak.

5. Orduda asker sayısı 30.000 (15.000 yerine), jandarma 45.000 (35.000 yerine) olacak. Jandarmada subay ve astsubay oranı Türklerin isteğine uygun olarak değiştirilecek, yabancı su-

baylar azaltılacak ve dağılımı Türk Hükümeti'yle Müttefikler arası komisyonlar arasında kararlaştırılacak. Aynı biçimde, askeri okulların sayısı ve niteliğinde genişleme olabilecekti. Terhis, silah azaltımı ve süreler de uzatılabilecekti.

6. Boğazlar bölgesinde askersizleştirilmiş bölge bir miktar azaltılacaktı. Rumeli tarafında Gelibolu Yarımadası'ndan Tekirdağ'a değin, Anadolu tarafında Bozcaada'dan Karabiga'ya (20-25 km genişlikte), Boğazlar'a egemen adalarla sınırlı olacaktı. Ayrıca Müttefikler hızla İstanbul ve Kocaeli yarımadasının boşaltılmasına ve işgallerini Gelibolu ve Çanakkale'yle sınırlandırmaya razı olabilirlerdi. Bu durumda İstanbul'da Türk kuvvetlerinin bulunmasına ve Karadeniz Boğazı askersizleştirilmiş bölgesinde Türk askerlerinin geçişine izin verilebilirdi.

7. Deniz kuvvetlerinin artırılması düşünülebilirdi.

8. O sırada henüz yürürlükte bulunan kimi bırakışma maddeleri (Mondros'un 7. maddesi ?) ve yurt dışına subay gönderilmesine konan kısıtlamalar yürürlükten kaldırılabilirdi.

10. Maliye Komisyonu'na Türk Maliye Bakanı onursal başkan olabilir ve Komisyonda, Türkiye ile ilgili konularda oy sahibi, Müttefikler'in mali çıkarlarını ilgilendiren konularda danışma oyu sahibi bir Türk temsilcisi bulunabilirdi. Türk Parlamentosu Maliye Bakanı ve Maliye Komisyonu tarafından hazırlanacak bütçede değişiklikler yapabilir, fakat "mali dengeyi" bozacak değişiklikler onaylanmak için Maliye Komisyonu'na geri gelebilirdi.

10. Ayrıcalık (imtiyaz) vermekte Osmanlı Hükümeti özgür olabilirdi. Ama ayrıcalıkların Osmanlı maliyesinin çıkarlarına uygun olup olmadığı konusunda Maliye Bakanı, Maliye Komisyonu ile birlikte inceleme yapıp karar verirdi.

11. Bazı koşullarda yabancı postanelerin kaldırılması düşünülebilirdi.

12. "Müttefik Devletler'in yurttaşları" tanımlanmasında bazı değişiklikler olabilirdi.

13. Kürdistan konusunda "var olan olgular" karşısında, bir değişikliğe razı olabilirlerdi ama yerel özerklikler ile Kürt ve Asur-Keldanilerin çıkarları gözetilmek koşuluyla...

14. Ermenistan ile ilgili hükümler uyarlanabilirdi, Türkiye doğu sınırlarında Türkiye Ermenilerinin ulusal yurt sahibi olması haklarını tanımak ve Milletler Cemiyeti Konseyi'nin belirleyeceği bir komisyonun yerinde incelemeyle Ermenistan'a hakça aktarılacak araziler konusundaki kararını kabul etmek koşuluyla.

15. Bu madde İzmir'le ilgiliydi ve yukarıda açıklanan hükümleri içeriyordu (10 Mart günü 10:30 oturumunda Curzon'ın sunduğu İzmir önerisi).[31]

Sevr'i hafifletmek! İşte Büyük Zafer'e değin İtilaf'a ve "ılımlı" Türklere egemen olan yaklaşım, paradigma buydu. İdam fermanını hafifletmek. Hani idam edilirken Temel'in "bu bana ders olsun" demesi fıkrasındaki kaba tuhaflık.

Konferansın başında (24 Şubat) taraflara sunulan öneriden daha akıllıca hazırlanmış bir öneriydi bu. O öneride Yunanistan ve Türkiye'den Trakya ve İzmir'in yazgısının "uluslararası" bir komisyon tarafından belirlenmesine gözü kapalı razı olmaları isteniyordu. Özellikle Türkiye için, İtilaf'ın belirleyeceği bir komisyona teslim olmak beklenemezdi. Yunanistan bakımından da İzmir dışında Doğu Trakya'nın da tartışılır hale getirilmesi büsbütün kabul edilemez bir şeydi. İkinci öneri (10 Mart) Doğu Trakya'yı hiç gündeme getirmediği gibi, İzmir'in de Yunan kalmasını garanti eder gibiydi. Birinci öneride Doğu Trakya ve İzmir'in gümbürtüye gitmesinin yanında, Sevr'in olduğu gibi kabul edilmesi peşin koşulunu koymak aptalca bir şeydi.[32]

Briand'a göre Türkler pazarlığı sevdikleri için kimi ödünler peşin açıklanmamalı, pazarlığın seyrine göre ortaya çıkarılmalıydı. Bunlardan biri, İtilaf'ın ve Yunanistan'ın masraflarını Türklere yüklemekten vazgeçmekti. Bir diğeri Türk ordusunun gönüllü olması şartından vazgeçmekti. Yani Türkiye'de zorunlu askerliğe razı olmak...

Türk Heyet Başkanları Veda Ediyorlar

Tevfik 15 Mart günü Curzon'a veda ziyaretinde bulundu. Curzon'a göre Tevfik sağlık bakımından iyi görünüyordu. Psikoloji ola-

rak da iyimser bir havadaydı, çünkü İtilaf'tan önemli ödünler elde ettiklerini düşünüyor ve bunu gizlemiyordu. Ardından Padişahın en büyük arzusunu dile getirdi. İngiltere ile Osmanlı arasında özel bir ilişki, bir anlaşma oluşturulması. Ama o sırada İngiltere, Fransa ve İtalya ile bir ittifak ilişkisi içinde olduğundan bu geleceğe yönelik bir arzuydu. Yine "elinde olmadan" Doğu Trakya'nın bütünü için olmasa da Rumeli'de Çatalca sınırı yerine Doğu Trakya'nın aşağı yukarı yarısı demek olan Midye (Kıyıköy)-Enez sınırı için birkaç söz söylemekten kendini alamadı. Tabii Curzon ona Sevr'in kimi hükümlerinin bir miktar hafifletilmesi karşılığında Sevr'in diğer hükümlerinin olduğu gibi kalması koşulunu hatırlattı.

Sonra Tevfik Ankara Heyeti'yle ilişkileri konusunda konuştu. Konferansa gelirken bu konuda kuşkuları olduğunu ve ilk bir-iki gün bir gerginlik yaşandığını, fakat Bekir Sami uzlaşmacı bir tutum gösterince yakın bir işbirliği kurulduğunu anlattı. Onun babaca davranışı sayesinde "Ankara'nın vahşi kedileri" uysallaşmıştı.[33] Anlaşılan, Tevfik'le Bekir Sami'nin siyasaları gibi huyları da bağdaşıyordu.

13 Mart günü Tevfik Babıâli'ye durumu bildiren bir tel çekti. Nazırlar bu teli yeterince açıklayıcı bulmadıkları için ve belki kendilerini zor durumda bırakabilecek ödünler verilmiş olabileceği kaygısıyla 15 Mart günü bir yanıt gönderdiler. Gelen telde verilen bilgiler dışındaki konularda bilgilendirilmemiş oldukları belirtiliyordu. Verilen bilgiler konusunda giden heyetin görüşleri, İtilaf'ın hangi konularda ve ölçülerde ödün verebileceği, "hususiyle" bu alanlarda Ankara Heyeti'nin anlayış ve eğilimleri öğrenilmek isteniyordu. Bu bilgiler olmadıkça kabinenin geniş ve kesin görüş bildirmesi olanaksızdı. Bununla birlikte İzmir için büyük devletlerin önerdiği çözüm Makedonya sorunu gibi bir gaile (baş belası) başlatırdı. Trakya'nın geri verilmemesi ise İstanbul'u ve Marmara Denizi'ni tehdit altına sokardı. Yunanlılarla ne "ırken" ve ne de "sair suretle" uyuşma vardı. İzmir ve Trakya'nın Yunanlılara terki "hissiyat-ı İslamiyeyi bihakkın rencide" eder, büyük çoğunluğu Müslüman olan Anadolu'da her iki unsur arasında kurulması gerekli olan barışı sağlayamazdı.

Bir de İstanbul kentinin Boğazlar Komisyonu'nun yetkisi dışında bırakılmasının "lüzum ve ehemmiyet-i fevkaladesi" vardı. Boğazlar Komisyonu'nun yetkisi Karadeniz Boğazı'nın girişiyle sınırlandırılmalıydı. Bunun dışında iktisadi, mali, adli, askeri vs. konularında ilgili nezaretlerce hazırlanmış layihalara göre çıkarlarımız korunmalıydı.[34]

Bekir Sami bir gün sonra 16 Mart'ta Türk-Sovyet Antlaşması'nın imzalandığı gün (ama Bekir Sami, hatta belki L. George bundan haberli değillerdi herhalde), Avam Kamarası'nda L. George'u ziyaret ederek veda etti. Ertesi gün yola çıkacak ve iki hafta sonra Ankara'da olacaktı. İngiltere'nin yardımıyla doyurucu bir çözüme ulaşma umuduyla iyimser ayrılıyordu. L. George iki noktayı belirtmek istiyordu. Musul'da Türkler, İngilizler aleyhinde hareketler yapıyorlarmış. Böyle bir durumda İngiltere, M. Kemal'e karşı vuruşmalarda Yunanlılara yardımcı olmak zorunda kalacaktı. Bekir Sami böyle bir niyetleri olmadığını belirtti, Musul kesinlikle İngiliz dostluğundan daha değerli olamazdı.

L. George'un belirtmek istediği ikinci nokta, Ankara Hükümeti'nin Müttefik önerilerine bir an önce yanıt vermesi gerektiğiydi. Çünkü Yunanlılarla Türkler arasında bir ateşkes bulunmadığına göre, savaş her an yeniden başlayabilirdi. Müttefikler'in Yunan ordusunu durduracak bir gücü yoktu.

Bekir Sami, Tevfik gibi yüzünü kızdırarak Sevr'in maliye, iktisat ve İzmir, Trakya konularında gözden geçirilmesi umudunu dillendirince, L. George (herhalde lahavlenin –varsa– İngilizcesini söyleyerek) Konferansta Türkiye'nin elde ettiği kazançları sıraladı ve eğer akılcı davranılmazsa İzmir sorununun savaşla çözüleceğini belirtti. Bekir Sami bu tatsız karşılıktan yılmayarak, İngiltere'nin Türkiye'nin haklı taleplerini destekleyeceğine güvendiğini, dolayısıyla iyimser bir havada Ankara'ya döndüğünü anlattı.[35] Ve sevgili tasarısı Kafkas federasyonuna değinerek, Kuzey Kafkasya devletlerinin İngiltere tarafından tanınmasını istedi.[36]

Ayın gün (16 Mart 1921) Bekir Sami Heyeti İngilizlerle bir tutuklu değiş tokuşu anlaşması imzaladı. Bilindiği gibi, İngiltere savaş suçlusu saydığı kimi Türkleri tutuklayıp Malta'ya götürmüş-

tü. Ankara'nın 16 Mart 1920'de İstanbul'a karşı yürütülen terör darbesine misilleme olarak o sırada Anadolu'da bulunanlardan tutukladığı bir grup İngiliz vardı ki (toplam 22 kişi), bunlardan en önemlisi Hindistan'da başkomutan olan Lord Rawlinson'un kardeşi, Erzurum'da kontrol subayı olan Albay Alfred Rawlinson idi.[37] Türklerle İngiliz tutuklular değiş tokuş edilecekti. Ama İngilizler Malta'daki 118 Türkten 64'ünü serbest bırakacak, Türkiye ise elindeki İngilizlerin hepsini salıverecekti.[38]

Bir de Tevfik'in 16 Mart günü L. George'a yaptığı veda ziyareti var. Ziyarette İngiliz başbakanı barış imzalanana dek Yunanistan'la bir ateşkes ve İtilaf'ın Yunanistan'ı denetleme gücü olmadığına göre, vuruşmaların yeniden başlamaması için bir an önce yanıt verilmesi gerektiğini söylüyordu. Tevfik İstanbul'un derhal yanıt vermeye hazır olduğunu, oysa Bekir Sami'nin, Fransızların ona bir muhrip tahsis etmelerine karşın Ankara'ya ulaşıncaya değin bir zaman geçeceğini belirtti. Görülüyor ki L. George Türklerle konuşurken aman savaş yeniden başlamasın havasını verirken iki yüzlülük yapıyordu, çünkü çoktan Yunanlılara savaş izni verilmiş bulunuyordu.[39]

Yunan Heyeti 20 Mart'ta Londra'dan ayrıldı. Bir gün önce L. George Yunan Heyeti'ni çağırdı. Türklerin de döneceklerini, Konferans önerilerini 24 gün geçmeden yanıtlayamayacaklarını söylemişler. Onlara Yunanlıların bu süre içinde askeri harekâtta bulunmayacakları hakkında güvence veremeyeceğini söylemiş. Bundan sonra Yunan Heyeti İngiliz Hükümeti'ne gizlice verebilecekleri azami ödünleri bildirdiklerini anlatmışlar. George söylediklerini anlayışla karşılamış. Fransa'nın Türkiye ile barış yaptığı anlaşılıyordu. Demek ki Fransa karşısındaki kuvvetler Yunan cephesine gelecekti. Bu şimdiden gözlemleniyordu. Onun için Türklere saldırı kararı verilmişti ve bu amaçla üç sınıf, yani 45.000 kişi silah altına alınacaktı. Harekât bir hafta sonra başlayacaktı. George hazırlıkları özenle yürütmek gerektiğini söylemiş, çünkü Türkler yenerse zaptedilemez hale gelirlerdi. Kalogeropulos Yunanistan'ın mali durumunun yeterli olduğunu belirtmiş, fakat nakit gereksi-

nimi için Uluslararası Mali Komite'den izin alarak para basacaklarmış. İzin verilmezse işgal bölgesinde bir banka kurarak para basabilirlermiş. George olumsuz bir tutum alınca, İngiliz borsasında bir borçlanma ya da önceki seferlerde olduğu gibi bir borç verilmesi önerilmiş. George bu ayrıntıları belirlemek için hazineyle temas etmelerini tavsiye etmiş. Nitekim Hazine hemen o gün için onlara randevu vermiş. George İngiltere'nin kalbinde Yunanistan'ın özel bir yeri olduğunu belirtmiş.[40]

XVI

İstanbul'da Siyaset

Padişah

21 Mart 1921'de Padişah yüksek komiserleri Saray'da ayrı ayrı kabul etti. Rumbold bu kabulün daha çok kendisiyle görüşebilmek için düzenlendiğini ileri sürüyor.[1] Meslektaşlarına bu fırsattan yararlanarak Londra Konferansı çözümünün Padişahça benimsenmesi için çaba gösterilmesini telkin etmiş. Kendisi, ayrıca, İngiliz Hükümeti'nin konferansta oynadığı hayırhah rolü anımsatmayı tasarlamış. Görüşme 2,5 saat sürmüş. Padişah yanındaki görevliyi uzaklaştırmış, yani Rumbold, tercüman Ryan ve kendisi görüşmüşler. Padişahın bu davranışı, ulus karşıtı ve İngiliz aleti tutumunun Türk tanığı olmasın diye yaptığı bence açıktır. Rumbold, söylemek istediklerini özetleyen bir andaç hazırlamış, Ryan da onun Türkçe çevirisini okumuş. Vahdettin andacın kendisine bırakılmasını istemiş ve bunun gizli kalacağına güvence vermiş.

Rumbold, padişahın andaca önem vermekle birlikte "tümüyle" iç siyasetle ve kendi durumuyla meşgul olduğunu söylüyor. Ona göre Türkiye durumu derinden etkileyecek yeni bir aşamaya gelmiş bulunuyordu. Londra Konferansı'nda temsile ilişkin M. Kemal'in

28 ve 29 Ocak'ta Tevfik'e gönderdiği ve Ankara'daki önderlerin anlayışlarını açığa çıkaran üç tele dikkat çekiyordu. Bunlar saltanatın şerefine gölge düşürmek ve yetkisini azaltmak amacı güdüyorlardı. Hele üçüncü teldeki padişah ve hanedanın ödeneklerinin üstlenileceği konusundaki ifadeler kesinlikle hakaret içeriyordu. Oysa Ankara'ya gönderilen teller ılımlıydı. Bu son tele yanıt bile verilmemişti. Yukarıda gördüğümüz gibi, M. Kemal'in tellerini bir IV. Meşrutiyet atılımı olarak değerlendirmiştim.

Rumbold hemen Vahdettin'i avutma yoluna gitti. Majestelerinin hükümeti Türkiye'yi onun hükümdarlığı altında birleşmiş görmek istiyordu. Buna teşekkür eden Padişah, Anadolu'ya bir avuç haydudun tümüyle egemen olduğunu söyledi. Bunlar az sayıdaydılar, ama halkın uysal, çekingen, yoksul olmasından yararlanıyorlardı. Gelecekteki kişisel çıkarlarını gözeten 16.000 subayın desteğinden güç alıyorlardı. Bekir Sami makul bir insandı, ama onu gönderenler tamamen şovendi. Ankara'dakilerin ülkeyle bir ilişkileri yoktu. Türk'ten başka, Arnavut, Çerkes her kökenden adamlardı. M. Kemal, kökeni belli olmayan Makedonyalı bir ihtilalciydi. Sırba benziyordu (Osmanlı gibi soyu karışık bir hanedandan birisinin saf kan Türklük davası gütmesi pek tuhaftı doğrusu).

Vahdettin'in elinde beş maddelik bir andaç vardı.

1) Halifelik biatla edinilen bir mevki idi. Ankara'dakiler bir halife ilan edebilirlerdi.

2) Osmanlı veraset kurallarına göre hanedanın herhangi bir şehzadesini padişah yapabilirlerdi.

3) Halifelik Papalık gibi yalnız ruhani yetkisi olan bir mevki olamazdı. Mutlaka padişahlıkla birlikte olması gerekirdi. Ankara'nın bütün cismani yetkileri üstlenmek iddiası, halifeliği de üstlenmek istemelerine yol açabilirdi. Bunun için bir şehzade ya da şerifi görevlendirebilirlerdi.

4) Halifeliğin İstanbul'dan ayrılması Avrupa için de bir felaket olurdu. Denetim altındaki bir halifelik yerine denetim dışı öğelerin halifesi olurdu. (Yani, ona göre bağımsız bir halifelik "felaket" olurdu.)

5) İstanbul'da mali sıkıntılar dayanılmaz derecedeydi. Damat Ferit hükümeti bu yüzden çıldırmıştı. Bu hükümet de aynı durumdaydı, üstelik gizli etkiler altındaydı.

Görülüyor ki Vahdettin'in düşüncesi halifelik ve padişahlık arasında gidip geliyordu. Anlaşılan, cumhuriyet seçeneği aklına gelmemişti. Bağımsızlığın da düşünce dünyasında pek yeri yok gibi görünüyordu. Henüz İstanbul'a dönmemiş olan Tevfik Paşa'dan çok hoşnuttu, ama belki o da çaresizlikten ya da kişisel nedenlerden istifa edebilirdi. Kendisini tümüyle çaresiz ve yalnız hissediyordu. Bir avuç asiye boyun eğmesi bekleniyordu. Kişisel her türlü özveriye hazırdı, fakat böyle utanç verici bir boyun eğmeyle şerefini, geçmişini, tahtının çıkarlarını feda edemezdi.[2]

Rumbold, Vahdettin'in kendisine gösterdiği "büyük güvenden", "büyük içtenlik ve yakınlıktan" çok etkilendiğini söylüyor.[3]

Kısa bir süre önce (20 Şubat) Fransız Yüksek Komiseri Pellé bu konuda bir yazanak göndermişti. Vahdettin'in tahttan indirilmesi hesaba katılması gereken bir olasılık olarak görünüyormuş. Ankara onu Sevr'den sorumlu tutuyordu. Ayrıca müstebitti. Roma'da görüştüğü Ahmet Rıza'ya göre oradaki Osmanlı devlet adamları toplantısı tahttan indirmeyi kaçınılmaz olarak değerlendirmiş. İstanbul'da da son günlerde akıl almaz söylentiler dolaşıyormuş. Ankara'daki Meclisin bir bildirgeyle Abdülhamit'in büyük oğlu Mehmet Selim'i tahta geçireceği söyleniyormuş. Bu, sıradaki Veliaht Abdülmecit'i atlamak anlamına gelirmiş ve o bakımdan zayıf bir olasılıkmış.

Bir de Fransız istihbaratının fotoğrafını çektiği bir belge varmış. Bu, 8 Şubat günü M. Kemal'in Abdülmecit'e padişahlık öneren bir mektubuymuş. İstihbaratın edindiği bilgiye göre, Abdülmecit olumsuz yanıt vermiş.[4]

İngiliz istihbarat yazanaklarına göre, Tevfik 15 Nisan'da huzura çıktığında Londra'daki davranışlarının (sözü Ankara temsilcilerine vermesi) ayrıntılarını anlatmış Padişaha. Birinci oturumun öncesinde rahatsızlanmış. Bir de Briand ve Sforza böyle davranılması gerektiğini Osman Nizami Paşa'ya telkin etmişler. Zaten İngilizler ve Fransızlar ulusçularla yapılacak anlaşmaların Padişah ve Babıâli tarafından onaylanmadıkça geçerliği olmayacağının farkındaymışlar. Tevfik İstanbul ile Ankara'nın uzlaşmasına büyük önem veriyormuş ve iki heyeti hem Londra'da hem de Paris ve Roma'da bu

yönde etkilemek için çabalamış. İtalyanlar da bu konuda ısrarcıymış. Sforza bu noktada Ankara yönetiminin İstanbul'a gelmesinin olanaksız olduğunu anladığını, fakat uzlaşmadan yana olduğunu belirtiyor ve bunu Bekir'e de söylüyormuş. Bekir yalnız TBMM'nin temsilciliği ile kalmayıp Padişahı da temsil ettiğini düşünmeliymiş. Bekir TBMM'de bu yönde çaba göstermeye söz vermiş.

Roma'daki görüşmeler sonunda Ankara ve Babıâli temsilcileri şunda anlaşmışlar: a) Vuruşmalar sonlanıp 2. konferans toplanıncaya değin İstanbul Hükümeti ulusçulara karşı olmayacak, onlardan yana tavır alacaktı. b) Babıâli böyle davrandığı sürece Ankara aynı biçimde davranacak ve özellikle konferans çağrıldığında İstanbul ile eşgüdüm halinde olacaktı.

Fransa ve İtalya ile yapılan anlaşmalarda Padişahın haklarına ve ulusal çıkarlara bir aykırılık görmüyordu. Bazı ayrıntıların değişmesi gerekiyordu. Zaten ne padişah ne de hükümet bunları onaylamıştı. Ama yönetim birliği sağlandığında yapılacak gelecekteki anlaşmaların temeli olacaklardı.

Sonuçta Tevfik, Padişaha hoşnutsuz kaldıysa istifa etmeye hazır olduğunu bildirmiş. Padişah ise ona her zaman güvendiğini, fakat taht ve hanedana karşı Anadolu'da görülen olumsuzluklardan kaygılandığını belirtmiş. Tevfik kimi aşırılar böyle düşünseler de Paris ve Londra'daki gelişmelerden sonra TBMM çoğunluğunun bundan yana olacağına inanmadığını söylemiş. Bundan sonraki kabine toplantıları İzzet ve Salih'in istifada ısrar etmeleri ışığında nezaretlerde yapılacak değişikliklere odaklanmış.

Padişah TBMM'yi yasal bir kuruluş olarak tanımaya yanaşmayınca, ulusçuların çabaları iki noktaya yoğunlaşmış: 1) Divan-ı Harp yargılamalarını hızlandırmak. Divan-ı Harb-i Örfi Başkanı Hurşit Paşa, daha önceki başkan Mustafa Paşa zamanında alınmış kararları tersyüz etmeye çalışıyordu. Fakat Padişah alınan yeni kararları henüz onaylamıyordu. M. Kemal'e ilişkin davaya henüz dokunulmamıştı. Görünüşe göre, süreç, Ankara ile yapılacak bir pazarlıkta koz olarak kullanılmak amacıyla bekletiliyordu. 2) Ferit zamanında Ankara aleyhinde çıkarılmış fetvaların kaldırılması. Yunan işgali altındaki yerlerde fetvaların yürürlükte olduğu iddia edildiği için fetva konusu önem taşıyordu.

Bu bilgi-söylentiler arasında İzzet ve Veliaht Abdülmecit'e ilişkin olanlar da vardı. İzzet ve Salih, Veliaht'ın yardımıyla ona uygun bir hükümet kurmak üzere siyasal bir grup oluşturmak istiyorlarmış. Başka bir söylentiye göre, İzzet Heyeti'nden Hüsrev, İstanbul'a döndüğünde Veliaht'ın yaveri Yüzbaşı Kadri Bey'le temas kurmuş, neden Anadolu'ya gitmediğini sormuş, şimdi hemen gitmesini öğütlemiş. Onun verdiği yanıt, Avrupa'da olumsuz karşılanacağı için böyle bir davranışı olamayacağı, fakat gönlünün ulusçularla birlikte bulunduğu biçimindeymiş. Fatin'e göre Ankara'daki aşırılar M. Kemal'in kendisini naip ilan etmesini istiyorlarmış, fakat o, Veliaht'ın padişah olmasını istiyormuş.

Padişahın TBMM'yi tanıması (IV. Meşrutiyet) sağlanamayınca, ona karşı şiddetli bir basın kampanyası başlatılmış. *Hâkimiyet-i Milliye* açıkça Türklerin ve İslamiyet'in köklü düşmanı olan İngilizlerin gönüllü aleti olmakla suçlamış onu. Aynı gazete Padişahı yarı kapalı bir dille tahttan indirmekle tehdit etmiş. M. Kemal'i bu konuda destekleyenlerin Fevzi, Hasan Fehmi, Ferit (maliyeci), Hamdullah Suphi, Çelebi Efendi (Konya) ve Bektaşi Babası olduğu söyleniyormuş.

Söylentilere göre, Padişahın yerine Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na uymayı kabul edecek birinin getirilmesi kararı alınmış. TBMM, fetva alındıktan sonra, bir naip seçecekti. Gerekçesi şu olacaktı: 1. Hilafet ve saltanatı İngiliz koruması altına sokmaya kalkışmak. 2. Kuran'ın halifenin tümüyle özgür olması koşuluna aykırılık.

Mart sonuna doğru Vahdettin üç TBMM üyesince imzalanmış bir ileti almış. Ulusçu yönetim Bolşeviklerle ayrıntılı danışmalar yaptıktan sonra ona karşı düşmanca planlar yapmış. İzzet ya da başkasından ulusçuların Padişah ve ailesine karşı iyi niyetleri konusundaki güvencelere inanmaması isteniyordu. Fakat Anadolu halkı ona sadıktı. Bunun üzerine Vahdettin, kimi aile mensuplarına danıştıktan sonra, Anadolu'daki durumu araştırmak üzere gizlice mabeyincisinin seçtiği Hazine-i Hassa'da yazman olan Nevzat Bey'i görevlendirmiş. Bu kişi Ümit adlı gemiyle Nisan'ın ilk haftasında hareket etmiş.

Öte yandan, Damat Ferit de boş durmuyordu. Onun adamı olan, Sevr'in imzacılarından, Bern Elçisi Reşat Halis, Vahdettin'e

bir ileti göndermiş. Bunda Tevfik'in ulusçuların TBMM'nin tanınması ve barış yapılana dek icra yetkisinin üstlenilmesi konusundaki görüşleri benimsediği dile getiriliyordu. TBMM tanınmayacak olursa ulusçu önderler ciddi olarak başka bir padişah ya da hiç değilse uysal bir naip düşünüyorlarmış. Herhalde Bolşevikler de bu yönde çalışıyorlarmış.[5]

Doğru ya da yanlış, bu bölümde İngiliz kaynaklarından verilen bilgiler belirli bir siyasal ortamı bize anlatıyor. Bu öyle bir ortam ki Ankara'da TBMM mebuslarının pek çoğunu, hatta belki çoğunluğunu etkiliyordu. Bunlar "ılımlılar" diye tanımlanıyorlardı. Buna göre İç Savaş bittikten, Damat Ferit çekildikten sonra İstanbul'la, Padişahla bir uzlaşma yapılabilirdi. Ondan sonra, Sevr'de kimi değişiklikler yaparak İtilaf'la uzlaşılabilir, barış yapılabilirdi. Peki ama, o zaman TBMM'nin koyduğu "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" ilkesi ne olacaktı? O zaman "yumuşatılmış Sevr" formülüyle tam bağımsızlık isteyen Misak-ı Milli nasıl bağdaşacaktı? "Ilımlı" olunca herhalde bunlardan vazgeçmek gerekiyordu. Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir, Misak-ı Milli deyince "aşırı" olmak, M. Kemal'in yanında olmak gerekiyordu. M. Kemal ılımlılardan uzak duruyordu. O yüzden ılımlılığı temsil eden İzzet Heyeti'ni adeta tutsak etmek gibi garip sayılabilecek davranışlar göstermek zorunlu oluyordu.

M. Kemal'in, "aşırıların" işini kolaylaştıran Türk düşmanı L. George oldu. Kışkırtılmaya gereği olmayan Yunanlılara yeşil ışık yaktı. Zaten onlar dünden hazırdılar. L. George mimarı olduğu Sevr'i, olduğu gibi korumaya çalışıyordu. Yunanlılar da aynı amacı güdüyorlardı. Hatta İstanbul ve Pontus'a iştahlanıyorlardı. Yunanlılar saldırınca ılımlıların işi bitti. Dikkat edilirse burada III. Meşrutiyet ya da son Meclis-i Mebusan'la bir benzerlik var. O mebuslar yürümekte olan savaşımı adeta unutarak (*Nutuk*'u yazarken Atatürk'ü öfkelendirerek) ve eski hamam, eski tas havasına girerek Milli Mücadele'ye, M. Kemal'e sırt çevirmişlerdi. Sonra İngilizlerin 16 Mart darbesiyle acı gerçek ortaya çıkmış, M. Kemal ve yeni bir meclis gündeme gelmişti. O zaman darbenin gördüğü işlevi şimdi yeni Yunan taarruzu yerine getirecekti.

XVII

Ilımlı Siyasetin Kahramanı İzzet Paşa

M. Kemal'in belirttiği üzere, Tevfik ve İzzet'in, öbür nazırların iktidara gelişi halkta "türlü türlü" ümitler uyandırmıştı. Bu yüzden ülkenin tek kurtuluş yolu diye yola çıkmış ve henüz İnönü Zaferi'ni de kazanmamış olan Ankara Hükümeti'nin durumu zayıflamış bulunuyordu. Nitekim İzzet Ankara'dayken, Tevfik yerine Damat Ferit hükümetinin bulunmasının milli hükümet bakımından daha yararlı olacağı sözünü bile duymuştu. M. Kemal, heyet gelmeden önce onları geri göndermemeyi aklına koyduğunu söylüyor. Zaten İzzet İstanbul'da görevinde yararlı olmayacaksa Anadolu'ya gideceğini de dile getirmiş bulunuyordu.[1]

Aylarca Anadolu'da kaldıktan sonra İstanbul'a eli boş dönen heyete (19 Mart) gazetecilerin birçok soru sorması doğaldı.[2] İzzet'in açıklamasında, her şeyden önce Sevr'i kabul ettirme tutumunun başarısızlığa yol açtığı belirtiliyordu. Ortam da elverişsizdi. Çetelerin kaldırılması gündeme gelmişti. Vrangel ordusu gelmişti. Bolşevikler, heyetle uzlaşma olursa Ankara ile ittifak olanağının ortadan kalkacağından kuşkulanıyorlardı. Şimdi Londra Konferansı gündeme gelmişti. Barış Anadolu ile İstanbul'un yakınlaş-

ması sorununu çözecekti. Fakat bu çözüm önceki, tutucu kurulu düzen yönünde olacaktı. Çetelerin kaldırılmasıyla düzen gelmişti. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu önceki yıl 16 Mart'tan sonra alınan kararların "kâğıt üzerine vaz'ından (konmasından) ibaretti." Bu yasanın barış kuruluncaya kadar yürürlükte kalacağına, barışın ardından "eski Kanun-ı Esasi'mizin" yürürlükte olacağına "şüphe yoktur". Hiçbir yanlış anlama olmaması için bir tümce daha: "Makam-ı saltanat her zaman muhterem ve mübecceldir (yüceltilmiştir)". Onun için eski yasanın geri gelmesi "pek tabiidir".

İzzet'in Tarihimizdeki Önemi

Burada İzzet'in tarihimizdeki önemini vurgulayan bir açıklama yapmak gerekiyor.[3] Babası Arnavutluk'ta Nasliç âyanı Timur Bey'in oğlu, Mutasarrıf Haydar Bey'di. 1864'te Nasliç'te doğdu. 1884'te Harbiye'den süvari sınıfının birincisi olarak mezun oldu. Akademiye girerek kurmay oldu. Harbiye ve Akademide askeri coğrafya öğretmeni ve Goltz Paşa'nın yardımcısıydı. 1891'den başlayarak üç yıl Alman ordusu ve genelkurmayında staj yaptı. Dönüşte genelkurmayda görevlendirildi. Osmanlı-Yunan Savaşı'nda kurmay heyetinde yer aldı. Hazırladığı savaş planları kabul görmeyince hırsından ağladı. Bu manzaradan etkilenen komutanlar aynı planları yeniden ele alıp benimsediler. Ve zafer kazanıldı.

Dikkat edilirse son derece başarılı bir meslek hayatı olan İzzet, gerektiğinde ağlayarak dediğini yaptırıyor. Bu, bize Alman birliğinin mimarı parlak devlet adamı Bismarck'ı hatırlatıyor. Bismarck da Prusya Kralı'nın 26 yıl başbakanlığını yaptı. Aralarındaki ilişki çok kavgalı, fırtınalıydı, ama Bismarck çoğu zaman ağır basıyordu. Bismarck, birliği sağlayabilmek için Avusturya ile savaş çıkarmayı öngörüyordu. Planını Prusya Kralı Wilhelm'e sunduğunda, Avusturya ile savaşmak istemeyen kral planı reddetti, ısrar edince de onu huzurundan kovdu ve konuyu bir daha açmamasını söyledi. Tam anlamıyla perişan olan Bismarck, istifa etmeye hazırlanırken, arkadaşı kralın huzuruna çıkıp onu ikna etti. Bismarck'ın istediği oldu, Prusya Avusturya ile savaşa girdi.[4]

İzzet kimi yolsuzlukların üstüne gittiği için jurnallendi ve Şam'a atandı, yani sürüldü (1897). Daha sonra Yemen'de (1903) görev yaptı. Hürriyetin ilanı üzerine sürgünden kurtularak Genelkurmay Başkanı oldu. Başkanlığı sürerken yine Yemen'e gönderildi. Orayı çözdü ama Balkan Savaşı'na ancak Bulgarlar Çatalca'ya dayandığında yetişebildi. Babıâli Baskını (1913) üzerine başkomutan yapıldı. Balkan Savaşı sırasında İttihatçı iktidarla arası açıldı ve görev almadı. Fakat Harbiye Nazırı Enver Paşa Balkan Savaşı yenilgisinden sorumlu tutulan bütün kıdemli subayları ordudan uzaklaştırırken İzzet'e dokunulmadı. Bu arada kendisine önerilen Arnavutluk prensliği mevkiini Arnavutlara zararı olur diye reddetti. Dünya Savaşı'na girmeye şiddetle karşı olduğu için görev almadı/verilmedi. Fakat 1916'da Doğu Anadolu cephesinde görevlendirildi.

Anlatılanlardan çıkan sonuç, İzzet'in parlak bir asker, meslek hayatı başarılarla dolu kıdemli (57 yaşındaydı) tarihsel bir kişilik olduğudur. M. Kemal de, gördüğümüz üzere, onun iktidara gelişinin "türlü türlü" umutlar uyandırdığını saptıyor. Fakat İstanbul Hükümeti D. Ferit'le karşıtlıktan yakınlaşmaya geçince, bu sefer de TBMM Hükümeti'ne bir rakip çıkmış oluyordu. Üstelik, Ankara Hükümeti'nin Batı Cephesi'nde henüz bir başarısı yokken, düzenli orduya geçmek gibi sonucu belirsiz belalı bir yola girilmişken, Bilecik buluşması süreci tehlikelerle dolu bir durumdu. İzzet gibi ağırlığı olan bir adın Milli Mücadele'ye katılmasının Ankara'yı rahatlatacağı açıktı. Onun için yukarıda gördüğünüz üzere, Bilecik buluşmasının ardından İzzet Heyeti Ankara'ya oldubittiyle getirildi. Anadolu Ajansı'nın bildirisine göre heyet İngilizlerden kaçmış, Ankara'da coşkun bir karşılama olmuş ve Milli Mücadele'ye katılmıştı.[5] Ankara heyete her türlü yakınlığı gösterdi. Onlara milletvekilliği, memuriyetler önerildi. İzzet de İnönü Savaşı sırasında cepheye gidip yararlı olmayı ne denli arzuladığını anılarında anlatıyor. Fakat heyet üyeleri (Münir Bey dışında), kalmayı hep reddettiler ve izin çıkar çıkmaz İstanbul'a döndüler. Gerekçe olarak, rızaları dışında Ankara'ya götürülüp alıkonmalarının haysiyet kırıcı olduğunu öne sürdüler.

Fakat belki M. Kemal'in yeterince hesaba katmadığı bir gerekçe daha vardı. İzzet Osmanlı saltanatına, tahtına çok bağlıydı.

Abdülhamit zamanında jurnallendiği için yıllarca İstanbul'dan uzak tutulmuş, Suriye'de, Yemen'de görev yapmıştı. Ancak hürriyetin ilanıyla İstanbul'a gelebilmişti. Buna karşın bayram töreninde Abdülhamit'i kutlamak sırası kendisine geldiğinde "merasimin bütün inceliklerine" uyarak, geleneksel usule uygun olarak tahtın saçağını öpmüştü. Oysa kendinden önceki bir iki komutan askeri selamla yetinmişlerdi. Herkes "hayret ve takdir" etmişti (Halil Sedes Paşa'nın tanıklığı).[6] Söz konusu bağlılığın başka bir göstergesi İttihatçıların kendisine gösterdiği saygı ve itibara karşın İttihat ve Terakki aleyhinde bulunmasıdır. Güvenilir bir tanık olmasa da ve İzzet o sırada coşmuş durumdayken Hüseyin Kâzım'a göre Ankara'dakileri "eşkıya" diye nitelemiş. Yani İzzet'in Saray dışındaki yetkeye pek bir yakınlığı yoktur.

İzzet'i daha yakından tanımak için, İstanbul'a dönüşünden sonra İsmet'e yazdığı "İki Gözüm Paşam" diye başlayan mektubuna bakalım.[7] Yemen'de birlikte çalıştığı İsmet'le sıcak bir yakınlığı var. Bir yerde kendisinden "bir pederiniz" diye söz ediyor. Sonunda ona "oğlum iki gözüm İsmet'im" diyerek bitiriyor. Başta Salih'le birlikte, Anadolu'dayken söz verdikleri gibi istifa ettiklerini bildiriyor. Fakat Tevfik kabinesinin işbaşında kalmasının vatan için çok gerekli olduğunu, yoksa intikamdan başka şey düşünmeyen bir kişi (herhalde Damat Ferit) gelirse, kötü olacağını belirtiyor. Kuvvet birlik olmaktaydı. Sonra öğüt vermeye başlıyor. Barışa ulaşmak için ılımlı olmayı, Bekir Sami'nin Fransızlarla uzlaşmasının doğru olduğunu, İngilizlerle de anlaşmak gerektiğini, 13 yıl boyunca, yani 1908'den beri yaşanan acı deneyimlerin tekrarından kaçınmak, dar bir çevre olan kısa görüşlü Ankara havasına, ya da kendi ülkesini yıkan Bolşevikliğe kapılmamak gerektiğini ifade ediyor. Ankara'nın siyasileri vatandan çok, kendi hükümetlerini düşünüyorlardı. İsmet yanlış tutumları önlemek için çaba göstermeliydi ki "belki son defa olarak eyvah diye dövünmeyelim".

İzzet'e İsmet'le böylesine senli benli olma cesaretini veren belki de Ankara'da İsmet'in özel treninde başbaşa yaptıkları bir (belki birden çok) yemekli görüşme ve onun "evveliyatı" olan Ye-

men'deki dostluktu.[8] Görüşmede İsmet'in, İzzet işbaşına (Milli Mücadele'de önderliğe) getirilmediği için dolaylı olarak özür dilediğini söylüyor. İzzet de zamanında Anadolu'ya geçmediği için önderlik davasında bulunamayacağını belirtiyor. İsmet, İzzet'in önder yapılmamasını "zaman ve muhitin" İzzet'in "merhamet ve nezaketinden" çok, M. Kemal'in "yaratılışındaki şiddet ve sertliğe" gereksinim duymasıyla açıklıyor. Buna İzzet itiraz ediyor ve Yemen'de hükümet ve İT'nin müdahale ve aykırılıklarına nasıl karşı koyduğunu, askeri kalkışmalara karşı aldığı şiddetli önlemleri "dehşete" düşen İnönü'nün nasıl yumuşatmaya çalıştığını hatırlatıyor. İradesi zayıf kimselerden olmadığının altını çiziyor. Demek ki "zamanında" Anadolu'ya geçseymiş, M. Kemal yerine İzzet önder olabilirmiş. "İlginç" bir görüş. Tabii, zamanında Anadolu'ya geçmeme durumu bir ölçüde İnönü ve Fevzi için de söz konusuydu.

Görüşmede Heyetin Ankara'da alıkonması konusunda, Ethem'in komünistlerle bir olup çevirebilecekleri fesatlara olanak vermemenin gerekçe olduğunu İnönü dile getirmiş. Gerçi o sıra Ethem gailesi aşılmıştı, ama İstanbul'da halk tarafından sevilen siyasilerin varlığından kimi muhaliflerin yararlanmaya kalkışmaları olasılığı vardı. İzzet bu olasılığın bulunmadığını, yani "zararsız" olduğunu açıklamak için İstanbul'a döndüğünde Yunanistan'da kalmış emlakıyla meşgul olacağını, sonra da Anadolu'da yalnızlığa çekileceğini belirtmiş.

Bir de hanedan konusunu ele almışlar. "Yeni zorluklar" icat etmemek için "şimdilik" saltanat makamında zorla değişiklik arzusu göstermekten kaçınılmalıydı. Ama veraset usulü babadan oğula biçiminde değiştirilmeliydi. Şimdiden genç şehzadelerden biri hükümdarlığa layık biçimde yetiştirilmeliydi. Onu tahta geçirdikten sonra babadan oğula biçiminde sürmeliydi. Bu vesileyle İzzet bu konuşma ile "son hükümet darbeleri" arasında "bir, bir buçuk" yıl geçtiğine işaret ediyor. Demek ki saltanatın kaldırılmasını, cumhuriyetin ilanını "hükümet darbeleri" olarak niteliyor. Bu da İzzet'in meşruti de olsa saltanat yanlısı olduğuna bir işaret sayılabilir.

İzzet'in İsmet'e İkinci Mektubu

Bu mektup 14 Nisan 1921 tarihlidir, yani II. İnönü Zaferi'nden sonra yazılmıştır.[9] Herhalde bu yüzden, önceki mektuptaki laubali babacanlık ifadeleri yoktur. Önce zaferini kutluyor. Sonra da başta İnönü olmak üzere, Ankara'da umudunun birkaç kişi olduğunu belirtiyor. İlk uyarısı Doğu'ya yönelip Batı'ya düşmanlık besleme siyasetinden vazgeçerek, savaşa son verilmesi için çabalamak noktasında. Avrupalıların Sevr'e getirdiği değişiklikler önemliydi. (Bunları "pek mühim ve resmi" bir diplomattan öğrenmişti.):

1) Trakya'da Enes-Midye sınırı. Fakat burada daha fazla ödünler beklenebilirdi.

2) Yunanlıların Anadolu'yu tümüyle boşaltması.

3) Ulusal gelişmeyi sağlayacak iktisadi koşullar.

4) Adli kapitülasyonların belirli bir süreyle sınırlanması.

5) Askerliğe gelince, bir yanda Yunanistan öbür yanda Bolşeviklik varken silahsızlanma genel bir silahsızlanmaya değin ertelenebilirdi.

İngiltere'de asker kesimi siyasette ağır bastığı için Türkiye'den yana bir akım vardı. Fakat gazeteler İngiltere'yi aşağılamayı sürdürürse, barışa gidilemezdi. Dünya da barışa yönelmişti. Onun için Ankara'da aşırıların dizginlerini çekmek, Bekir Sami'ye zorluk çıkarmamak gerekirdi. Bugün İnönü'de bu kudret vardı. Bunu kullanmazsa Allah ve tarih karşısında sorumlu olurdu. Bir de Ankara-İstanbul ayrılığı büyütülmemeliydi.

Barıştan sonrasına gelince. Hükümetimiz gerçek bir "devlet-i meşruta-i Osmaniye" ve bir "hilafet-i kübra-i İslamiye" olacaktı. Bizi bu kez kurtaran kuvvetlerin en büyüklerinden biri hilafet olmuştu. İleride de hilafet elimizde kalmalıydı. Hilafet olması için bir hükümet-i maddiye (saltanat) şarttı. Durum tam belirginleşinceye kadar Millet Meclisi başka bir yerde (Ankara dışında mı?) toplanırdı. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yürürlükten kaldırılır ve Kanun-ı Esasi, Meclis-i Mebusan'ın feshini kolaylaştıran hükümlerden arındırılarak yeniden yürürlüğe girerdi. (Milli Mücadele'de Kanun-ı Esasi yürürlükten kaldırılmadı). Fakat İzzet İT'ye de kar-

şı olduğunu yineliyor. Onlar güya Mebusan Meclisi'ne dayanarak kısa zamanda, padişahların üç yüz yılda yitirdiğinden daha fazla toprak yitirmişlerdi. Sonra isteklerini özetliyor: 1) Bekir Sami'ye zorluk çıkarmamak. 2) Atıp tutmaktan vazgeçerek ikinci bir konferansa yol açmak. 3) İngilizlere dil uzatmaktan vazgeçmek. 4) İstanbul ile iyi geçinerek konferansta cephe birliği sağlamak.

Son olarak Ankara tarafından istifaya zorlanmasını sorguluyor. Yakında toplanacağını umduğu konferansta görev alması konusunda İsmet'in görüşünü soruyor.

XVIII

En Büyük İttihatçı'nın Öldürülmesi

Talat Paşa 15 Mart 1921'de Berlin'de sokakta yürürken Tehlerian adında bir Ermeni tarafından öldürüldü. Ardından İT'nin ileri gelenlerinden pek çoğu Ermeni tehcirinden öç almak gerekçesiyle suikasta uğradılar. Talat, ölümünden önce Aubrey Herbert adlı bir İngilizle temastaydı.

Herbert bir İngiliz yarbayıydı. Türkçe biliyordu ve Türkiye'ye birçok vesilelerle gelmiş, Talat ve Damat Ferit gibi Osmanlı siyaset adamları ile ilişkiler kurmuştu. Demek ki, bir Türkiye uzmanıydı. Daha sonra Muhafazakâr Parti'den Avam Kamarası üyesi seçildi. Mütarekede orada Osmanlı'yı gözeten, hükümeti eleştiren kimi çıkışları oldu. Damat Ferit ile mektuplaşıyordu. Anılarını *Ben Kendim* adıyla yayımladı.[1] Onun anlattığına göre mütarekenin başında Talat kendisine bir mektup yazarak tehcir sırasındaki Ermeni ölümlerinden sorumlu olmadığını kanıtlayacak durumda olduğunu, Herbert'in seçeceği yansız bir ülkede kendisine açıklamalarda bulunmaya hazır olduğunu bildirmiş. Herbert bu konuda birisine danışmış, fakat bunun düşmanla haberleşme sayılabileceği yönünde yapılan yorum karşısında buluşmaya yan çizmiş.

1921 yılının Şubat ayında Herbert, Scotland Yard'ın, yani Londra Emniyet Müdürlüğü'nün başı olan Sir Basil Thomson tarafından çağrılmış. Burası önemli suçlarla uğraşan, İngiliz polisinin beyni olan bir merkezdir. Thomson Talat'la görüşmek üzere "derhal" Almanya'ya gitmesini istemiş. Herbert, L. George ve hükümetinin iyi niyetine güvenmediği için (kendisi muhalif partiye mensuptu) yazılı talep istemiş. Bu isteği yerine getirilmiş. Bunun üzerine Herbert 26 ve 27 Şubat günlerini Talat'la Almanya'da geçirmiş, uzun uzadıya görüşmüşler. Bu sırada Türkiye ile ilgili neler oluyordu? 10 Ocak'ta I. İnönü Zaferi kazanılmış, bunun üzerine 25 Ocak'ta İtilaf Devletleri Türk ve Yunan temsilcilerini Londra'da bir konferansa çağırmış, 21 Şubat'ta konferans çalışmalarına başlamıştı. 15 Mart'ta ise Talat Berlin'de bir Ermeni militanı olan Tehlerian tarafından öldürülecekti.

Birçok iddialara göre cinayet bir Ermeni tarafından işlenmiş olmakla birlikte olasılıkla İngilizlerce düzenlenmişti. Bilindiği gibi, az sonra kısa aralıklarla Sait Halim Paşa, Bahattin Şakir ve Azmi beyler, Cemal Paşa ve yaverleri de Ermenilerce öldürülecekti. Bu cinayetlerin Ermeni olmayanlarca tahrik ve / ya da düzenlendiği varsayımını destekleyen en önemli kanıt, 1927'den 1975'e değin örgütlü bir Ermeni suikastının olmamasıdır. Ermenilerin tehcir acısı hep vardı, ama nedense yalnızca yirmili yıllar ve 1975-83 arasında bunun için suikastlara başvurdular. (1973'teki Los Angeles suikastı, görünüşe göre kişisel bir eylemdi). İkinci kampanyada Türkiye, anlaşılan Kıbrıs Barış Harekâtı'nı yaptı diye cezalandırılıyordu. 1983'te Asala Orly Hava Limanı'nda Türklerle birlikte bazı Batılıları da öldürme "rezaletini" yapınca, o iş durduruldu. Ertesi yıl PKK'nın silahlı eylemleri başladı. Yirmili yıllarda ise galiba Milli Mücadele'yi yapıyoruz diye cezalandırılıyorduk. Talat'ın I. İnönü Zaferi'nin ardından öldürülmesi anlamlı olabilir. Bu varsayıma göre Türk ordusu İnönü'de yenilgiye uğrasaydı Talat belki de öldürülmeyecekti.

Bu çerçeve içerisinde düşünmeyi sürdürürsek, Herbert alelacele Talat'ın düşüncelerini öğrenmek için neden görevlendirildi? Yine varsayım olarak şu akla geliyor: Öldürülmeden önce Talat'ın Mi-

sak-ı Milli'den, Doğu Trakya ve İzmir'den vazgeçmek gibi ciddi ödünler vermeye hazır olup olmadığı öğrenilmek istenmiştir. Böyle bir tutum gösterseydi belki Talat'ın yine canı bağışlanır ve Mustafa Kemal'e almaşık bir önder olarak yedekte tutulmak istenebilirdi. Oysa o, Trakya konusu açıldığında Herbert'in sunduğu uzlaşma olasılığını kesinlikle reddetmişti. Herbert ona İzmir konusunda bir uzlaşmadan söz ettiğinde, yine kesin biçimde reddetmiş ve Türkiye'nin bağımsızlığının tanınmasını istemişti. Ve "Ankara'daki Mustafa Kemal'in benimle anlaşmazlığı yoktur" demişti (s. 55-56). Talat'ın idam hükmünü bu tümcesi kesinleştirmiş olabilir. O zaman Talat'ın görüşmeler boyunca Türk-İngiliz dostluğunun kurulması için sık sık yinelediği dilek, Ermeni tehciriyle ilgili savunması beyhudeydi, havada kalıyordu.

Yine "İngiliz parmağı" varsayımını sürdürürsek, bu cinayetlerle daha geniş düzlemde ne elde edilmek istenmiş olabilir? Cinayetler Britanya egemenliğinden hoşnutsuz olan sömürge insanlarına, İngiltere'ye karşı çıkmanın ne kötü sonuçlar verdiğini göstermeye yarayabilirdi. Yani, bir çeşit "psikolojik savaş" taktiği olabilir. Bir de, ezilmek ya da sömürgeleştirilmek istenen bir toplumu önderlerinden yoksun bırakmak taktiği söz konusu olabilir (Irak'ta aydınların öldürülmesinin bu amaca yönelik olduğu iddiası var).

Acaba Herbert, Talat'ın öldürüleceğini biliyor muydu bu son görüşmede? Bilinmez. Ancak görüşme talebinin örneğin Dışişleri Bakanlığı'ndan değil de Scotland Yard'dan gelmiş olması, Herbert'in Talat'ın "uğursuz görünüşünden", gözlerinin "vahşi bir hayvanın" gözleri gibi ışıldadığından söz etmesi (s. 47), öldürülmekten korkup korkmadığını sorması (1912'de sormuş ona bunu, s. 52), "Onun kuşağından çok az insana karşı bu kadar kin ve nefret duyulmuştur" değerlendirmesi (s. 57) ilginç sayılabilecek noktalardır.

Bu arada Tevfik Çavdar'ın, Talat'ın öldürülmesiyle ilgili olarak, "Yoksa emperyalizm kendi çıkarları açısından ondan daha uyumlusunu mu bulmuştu?" diye sorması, İkinci Cumhuriyetçilerin "babası" Kemal Tahir'den esinlenmiş gibi görünen bir ima mıdır?[2] Böyle bir ima varsa haksızdır, çünkü bu sıralarda İngilizler

Mustafa Kemal'in de öldürülmesi planını yürürlüğe sokmuşlardı (Mustafa Sagir komplosu). Sagir, Mustafa Kemal'e suikast olanaklarını araştırmıştı. Çavdar'a göre Talat suikastının İngiltere ya da başka bir emperyalist devletçe yaptırıldığı açıktır. Mustafa Kemal'e yönelik yarım düzineyi aşan suikast girişiminin arkasında İngiltere ya da başka bir emperyalist devletin bulunmadığı kesin olarak söylenebilir mi? Atatürk boşuna mı, onca yabancının ziyaretlerine karşın iktidar yılları boyunca ülke dışına bir tek adım atmamıştı?

İttihat Terakki ile Talat Paşa sonunda yenik düşmüş olsalar da ilk Osmanlı devrimini gerçekleştirerek Osmanlı tarihinin başköşesine yerleşmişlerdir. Ayrıca, Atatürk devriminin de düşünsel ve toplumsal alt yapısını oluşturmuşlardır. Bu da genel Türk tarihinde çok önemli bir rol oynadıklarını gösterir. İT resmen kapandıktan sonra birkaç eski İttihatçının "Atatürk'e suikast düzenlemek" gibi bir devrim ve yurt ihaneti çizgisine girmiş olmaları İT'yi lekeleyemez. Bilindiği üzere Mütareke salonlarının birinde İngiliz istihbaratının ajanlarından Rahip Fru (Frew) Atatürk'e İT'nin lanetlenmesi gerektiğini söylediğinde o bunu reddetmiş, onların yurtsever insanlar olduklarını belirtmiştir.

Dört yıl boyunca Almanya ile silah arkadaşlığı yapmış Osmanlı Devleti'nin başbakanı, savaş yenilgiyle sonuçlanınca doğal olarak Almanya'ya sığınmıştı. Suçüstü yakalanan Tehlerian'ın Alman mahkemesi tarafından aklanıp serbest bırakılması, Almanya için bir yüzkarasıdır. Aynı zamanda Batılıların Türk düşmanlığının ne denli yaygın ve köklü olduğunun bir göstergesidir.

XIX

Fransa ve İtalya ile Anlaşma

Fransa ile Yapılan Anlaşma (11 Mart 1921)[1]

Başbakan Aristide Briand konferans çalışmalarıyla yetinmek niyetinde değildi. Türklerle savaş mutlaka sona erdirilmeliydi. Genel savaş yılgınlığı, mali tükenmişlik, Almanya'ya odaklanmak gereksinimi bunu zorunlu kılıyordu. Böylece 11 Mart'ta anlaşma yapıldı. Buna göre savaş sona erdirilecek, tutsaklar değiş tokuş edilecek, ahali ve çeteciler silahsızlandırılacaktı (md. A, B). Jandarma ve polisin oluşturulmasına Fransa'nın Türk hükümetinin buyruğuna vereceği Fransız subaylar da katılacaklardı (md. C). Etnik azınlıkların korunması ve "mutlak" eşitliğini sağlamak üzere jandarma ve belediye yönetimlerinde azınlık nüfus oranları dikkate alınacak, genel af ilan edilecek, var olan yönetsel personel yerlerinde kalacaktı (md. E, F). Fransa'nın boşaltacağı bölgeler ve Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Sivas'ta Türk-Fransız iktisadi kuruluşlarına öncelik tanınacak, Ergani bakır madeni ve Pozantı-Nusaybin arasında Bağdat demiryolu işletmesi Fransızlara verilecekti (md. G, K). Sevr'e göre Türkiye'nin önemli toprak kazancı oluyor ve

Ankara İtilafnamesi ile Lozan'da benimsenen sınır ortaya çıkıyordu. Yani, Osmaniye, Bahçe, Antep, Birecik, Urfa, Mardin ve Bağdat demiryolu kazanılıyor, Hatay'ın özel durumu kabul ediliyordu.

Daha sonra (1933-1936) Ankara'da elçilik yapacak olan A. Kammerer'in 11 Mart günlü bir mektubu, anlaşmanın nasıl bağıtlandığını anlatmaktadır.[2] İki gün önce Türkler ansızın demiryolunu da istemişlerdi. Fransızlar çok direndikten sonra bunu kabul etmişler, fakat yine de "gerçekten önemli" olan çıkarlarını korumuşlardı. Bu kabulde dört etkenin payı olmuştu: 1) Briand'ın anlaşma hevesi, özellikle Fransızlar anlaşma olmadan bile çekilmeye zorlayacak büyük bütçe kısıntıları yüzündendi. Briand bunu Türklere sezdirmiş, onlar da bundan yararlanmışlardı. 2) Loucheur (Heyetteki temsilcilerden biri) görüşmelere karışmış ve pek çok sözler vermişti. 3) Albay Mougin (Türkiye uzmanı) önce Türkleri yumuşatarak önemli bir hizmet gördükten sonra "hastalıklı bir Türksever" olarak Briand'a ve kendilerine sürekli ödünler vermeleri için ısrar etmiş, bir yandan da Türkleri istemde bulunmaya özendirmişti. 4) Türk Heyeti'nin üyeleri sürekli istemlerini artırıp Bekir Sami ile tartışmışlardı. Bekir Sami, Heyette her birinin aynı yetkilerle donanmış olduklarını, aralarında oybirliğini sağlamanın şart olduğunu söylemişti. Özellikle Adana Mebusu Zekâi (Apaydın) ("korkunç küçük bir gazeteci"), sürekli oyun bozanlık yapmıştı. Son ana değin çok uzun ve hararetli pazarlıklar olmuştu.

Nüfuz bölgeleri işi on gün boyunca tartışılmıştı. Türkler bunun sözünü bile duymak istemiyorlardı. Ne var ki, anlaşmanın G maddesi Fransızlara Ergani madenini verdiği gibi, boşaltacakları yerler, Kilikya, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Sivas'ta Fransız sermayesinin önceliği olacaktı ki, Sevr'in bir parçası olan Üçlü Anlaşma'daki alandan daha genişti. Demiryoluyla Sevr sınırı arasındaki toprakların pek değeri olmadığı gibi, Arap olduğu denli Türk-Kürt topraklarıydı. Görülüyor ki Kammerer, her şeye karşın, anlaşmayı olumlu buluyordu.

Öyle anlaşılıyor ki, Bekir Sami Heyeti daha sonra Londra'ya ulaşmadan Ankara'da bazı rahatsızlıklar belirmişti. "Şark Siyaseti", yani Sovyetler'e yakınlık yandaşları tedirgin olmuşlardı. O yüzden

19 Şubat 1921 tarihli gizli oturumda Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Hariciye Vekâleti bütçesi dolayısıyla yapılan görüşmede, ilk olarak Londra Konferansı'na katılmanın şark siyasetinin terki anlamına gelmediğini, "zerre kadar" değişiklik olmadığını, Sovyetler'e durumun anlatıldığını, onların da anlayış gösterdiğini açıklamıştı.[3]

15 Mart'ta Ankara'nın antlaşmadan haberi oldu. 17 Mart günü yapılan gizli oturumda[4] Ahmet Muhtar gelen teli okudu. Mebusların basından da Londra Anlaşmalarının niteliğini kavradıkları anlaşılıyor. (Rasih Efendi [Antalya] Konya *Öğüt* gazetesinin 15 Mart günlü sayısında çıkmış olan bir telden söz ediyordu). Osman Bey (Lazistan) hemen "Bunları çağırmak daha hayırlıdır" diyor ve "Sevr muahedesindeki kararları dinlesek olmaz mı?" diye alay ediyordu. Müfit Efendi (Kırşehir) heyetin antlaşmayı imzaya yetkisi olmadığını ileri sürüyordu. Neşet Bey (Çankırı) "Müzakereye değeri yoktur, reddedelim. Nesini müzakere edelim efendim" diye kestirip atıyordu. Rasih Efendi, İstanbul Heyeti'yle temas sonucu TBMM Heyeti'nin etkilendiği, gidişlerinde "iman ve azimlerinin" sarsılmış bulunduğu, ya da gittikten sonra sarsıldığı olasılıkları üzerinde duruyor ve ekliyordu: "Yazdıkları telgraflar, gerekse Adana hakkında aktettikleri muahede memleketin siyasi ve iktisadi ve askeri istiklalini tamamıyla ihlal edecek bir şekildedir".

Yahya Galip Bey (Kırşehir): "... hürmeti biraz ziyade gösterdiler. Murahhaslarımız da kendilerini şaşırdı". Hatta Hariciye Vekili'nin açıklamasına göre, bunların gitmezden evvel, İtalya'da "efkârları" sarsılmaya başlamıştı. İsmail Safa Bey (Mersin) ise Türkiye'nin durumunu çözümlüyordu. Osmanlı Devleti'yle yenilen "bizden daha kuvvetli" dört ulus "en sefil bir hayat kaygısı için" İtilaf'ın "en sefil arzularına" baş eğmişlerdi. Oysa en zayıf sanılan ulusumuz, hiçbirisinin cesaret edemediği bir kahramanlığı göstermişti. Üstelik bütün her şey İstanbul'da, orası da istila altındaydı. Ayrıca "asırlık zihniyetiyle" İstanbul, Anadolu aleyhine çalışmıştı. Bunlara karşın Anadolu'da kudretli bir devlet oluşmuştu. Ne var ki, Avrupa ile karşı karşıya gelmek zamanı gelmemişti. Yunan ordusu henüz Uşak ve Bursa'dayken, zafer "kemale" gelmeden, Avrupa ile konuşmakta acele edilmişti. Ayrıca arkadaşlarını seçerken isabet et-

memişlerdi. "Bu davanın kahramanları, müdafileri imanlı olmalı idi". Heyet geri çağrılmalıydı. İsmail Fazıl Paşa (Yozgat) arkadaşlarının Londra'nın "azim ve cesim" binalarına, ziyafetlerine kapıldıklarını öne sürüyordu.

Az yukarıda TBMM'nin 17 Mart 1921 oturumunda antlaşmaya tavır koymuş olduğunu saptadık. Ne var ki, bu gizli bir oturumda olmuştu. Londra'da imzalanmış olan antlaşmanın TBMM tarafından kabul edilmediği, Bekir Sami'nin Ankara'ya gelip 8 Mayıs 1921'de istifa etmesine değin tam anlaşılmayacaktı. Bekir Sami ise Ankara'ya gelmek için hiç de acele etmemiştir. Gerçi Roma'da oyalanışı İngiltere'yle yapılan antlaşmanın uygulanmasıyla ilgiliydi. Ama Samsun'dan Ankara'ya gelişi 10 gün sürmüştü (15-21 Nisan). Bekir Sami 25 Nisan'da Ankara'ya gelişinde törenle karşılandı.[5] İstifası hayli vakit alacak, 13 gün sonra gerçekleşecekti. 7 Mayıs'ta İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Pellé, Bekir Sami'nin General Gouraud'ya gönderdiği bir teli merkeze bildiriyordu.[6] Bekir Sami, Gouraud'nun 25 Nisan yazısına teşekkür ettikten sonra, yakında hükümetinin karşı-önerilerini sunacağını, bu arada belirlenmiş olan Fransız komisyonuyla görüşmelere girişmek üzere Miralay Selahattin Bey başkanlığında bir komisyonun görevlendirildiğini haber veriyordu. Kabul edilen ilke kararına uygun olarak, Kilikya ve diğer bölgelerin derhal boşaltılması çok iyi bir etki yapacaktı. Cevap alınır alınmaz Selahattin'e temas kurması için gereken yönergeler verilecekti. Bekir Sami'nin bu telgrafı, TBMM Hükümeti'nin antlaşmayı reddetmek, yerine yeni görüşmelere başlamak istediğini gösteriyordu. Bir bakıma bu da red demekti, ama belki olumlu bir red sayılabilirdi. Fakat söz konusu bölgelerin "derhal" boşaltılmasını istemek, Fransızlarca pek kabul edilebilecek bir koşul olmadığına göre, belki antlaşmanın reddi sorumluluğunu biraz da Fransa'yla paylaşmak için bir taktik olarak değerlendirilebilir. Başka bakımdan da belki Bekir Sami'nin hariciye vekilliğini kurtarabilecek zayıf bir umuttu. Bekir Sami'nin Ankara'ya geç dönmesinin, Fransızlara verilecek olumsuz cevabı geciktirmek amacına yönelik olarak hükümetçe de uygun görülmüş olabileceği düşünülebilir. Bu olasılık doğruysa, zamanın demokratik-ulusçu

hareketten yana işlediği ve daha güçlü bir konumdan yeni görüşmeler yapılabileceği umudu beslenmiş olmalıdır.

Pellé, karşı öneriler gelmeden ne görüşmeden ne de bölgenin boşaltılmasından yanaydı. 3 Mayıs'ta Çukurova bölgesinde Fransızlarla bir vuruşmayı haber veren savaş bildirisini anlaşmanın onaylanmadığının işareti gibi kabul ediyordu. 4 Mayıs'ta Tevfik Paşa antlaşmanın kabulünden emin olduğunu söylemişti. Fakat 6 Mayıs'ta Hariciye Nazırı Sefa Bey antlaşma kabul edilmemiş gibi konuşarak, Çukurova'da jandarmada Fransız subayların bulundurulmasına ve üç vilayette Fransa'nın iktisadi önceliğine itiraz edilmekte olduğunu belirtmişti. Sefa'ya göre, zaten Fransız sermayesi Türkiye'de egemen olduğuna göre, serbestlik ilkesi Fransa'nın çıkarlarına aykırı olmayacaktı. 7 Mayıs'ta Hazine-i Hassa Nazırı, Vahdettin'in red yüzünden ne denli üzüldüğünü Pellé'ye söylemiş.[7]

Gouraud'nun Bekir Sami'ye verdiği 9 Mayıs günlü cevapta, kendilerinin Albay Pettelat başkanlığında bir komisyon görevlendirmelerine karşılık, Miralay Selahattin komisyonunun oluşturulması dolayısıyla sevincini anlattıktan sonra, antlaşmanın onaylandığı bildirilir bildirilmez komisyonlarının yola çıkarılacağını söylüyordu.[8] Karşı öneriler için muhatap ancak Paris'teki hükümet olabilirdi. Boşaltmaya gelince, onu da antlaşma hükümlerine uygun olarak yerine getirmeye "her zaman" hazır olduğunu belirtiyordu.

Fakat hâlâ 11 Mart Antlaşması'nın yazgısını sallantıda gösteren haberler çıkabiliyordu. Pellé'nin 10 Mayıs teli İstanbul'daki TBMM temsilcisinin (Hamit Bey) antlaşmanın reddedildiğine dair kesin bir haber almadığını bildiriyordu. Hatta o günün gazetelerinde antlaşmanın onaylandığına dair haberler varmış. Hamit Bey şartlı bir kabul olabileceğini söylüyormuş. Kesin haber, Hariciye Vekili Fevzi Paşa'dan bir tel olarak 15 Mayıs'ta Pellé'ye geldi. Antlaşmanın, özellikle Kilikya sorununa ilişkin düzenlemeler dolayısıyla kabul edilmediğini açıkladıktan sonra, Hariciye Hukuk Müşaviri Münir Bey'in karşı öneriler ve bir mektupla 14 Mayıs'ta Adana'ya gönderildiğini bildiriyordu.[9]

Gouraud'nun 17 Mayıs teli antlaşmanın imzasından beri cephede sürmüş olan fiili bırakışmanın Halep'e bağlı Münbiç'in beş tabur ve

altı toptan oluşan bir birlik tarafından ele geçirilmesiyle (14 Mayıs) sona erdiğini bildiriyordu.[10] Başka askeri hareketler de vardı. Türk yetkilileri hep 11 Mart Antlaşması'nın varlığından habersiz olduklarını söylemişler, fakat genellikle bırakışma varmış gibi davranılmıştı. Suriye'nin içinde etkinlik gösteren iki akıncı birliği (iki süvari, iki piyade bölüğü, iki makineli tüfek, iki adi dağ topu) geri çekilmişti.[11] Bu, yalnızca Fransızları büsbütün düşman etmemek için değildi. Yunanlılara karşı mücadele vermek üzere 41. tümen ve birçok çeteler 24 Mart 1921'den başlayarak Batı Cephesi'ne aktarıldılar.[12]

Son olarak 12 Mayıs 1921 günü TBMM'de yapılan gizli oturumu görelim.[13] Orada M. Kemal bir konuşma yaparak Türkiye'nin ulusal sınırlar içinde tam bağımsızlık peşinde olduğunu, siyasetimizin bağımsız olmakla birlikte, Sovyetler'le yapılan İttifak Antlaşması'nın da gösterdiği gibi, Şark siyasetine yatkın olduğunu söyledi. Ama bu, Batı'ya kapılar kapanmıştır anlamına gelmiyordu. Bağımsızlık sağlandıktan sonra Şark'a mı, Garb'a mı yakın olunacağı konusunda bugünden kesin bir şey söylemek "ne mümkün ve ne de caiz" idi. Ama Batı'nın Sevr idam kararnamesinden vazgeçtiğine dair henüz bir emare yoktu. Yapılan antlaşma telgrafla bildirildiğinde TBMM bunu reddetmiş ve durum murahhas heyete iletilmişti. (Fakat, gördüğümüz üzere, red, karşı tarafa pek sezdirilmemişti). Murahhas Heyet'in Ankara'ya dönüşünde verdiği sözlü bilgiler bu kararı değiştirmemişti. Bu durumda Bekir Sami görevinden istifa etmiş bulunuyordu. Fakat Fransızlara karşı-öneriler hazırlanmıştı. Bu bilgileri verdikten sonra, M. Kemal, isteğine uygun olarak Bekir Sami'ye Avrupa'da temaslar yürütmesi için izin verilmesini istiyordu.

Ardından Fevzi Paşa söz alarak karşı-önerilerden söz etti. Sınırın demiryolunu izlemesi, kimi köylerin arazilerinin bölünerek, bir bölümlerinin sınır ötesinde kalmasına yol açacaktı. Öte yandan, genel olarak yabancı sermayeye yandaş olduklarını, Fransızlara ayrıcalıklar vermek istediklerini, ama bölge ayırmanın kabul edilemeyeceğini belirtti.

Sonra Bekir Sami konuştu. Milletvekilleri kendisine tepki gösteriyorlardı. O, Ramazan olduğu için bu sinirliliği doğal bulduğunu

söyledi. Yaptığı antlaşmayı birkaç tümceyle özetledi: "Hükümetimizin meşru olduğunu resmen dünyaya kabul ettirdik" dedi. Soylu bir davranış göstererek, antlaşmalar kabul edilseydi, heyetteki arkadaşlarının katkılarını söyleyeceğini, fakat bu durumda bütün sorumluluğu yüklendiğini belirtti. Sonunda, sorumluluğu gerektiren bir hal varsa, İstiklâl Mahkemesi'nde hesap vermeye hazır olduğunu söyledi. Oysa, gördüğümüz gibi, antlaşmada bütün heyet üyelerinin payı vardı.

Bekir Sami'nin yerine Sovyetler'le 16 Mart 1921 Dostluk ve Yardım Antlaşması'nı yapmış ve dört milyon altınla dönmüş olan Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal (Tengirşenk) seçildi. 16 Mayıs'ta yapılan bu seçimde Yusuf Kemal 197 oydan 174'ünü aldı.

Sonuç: Böylece 11 Mart 1921'de Londra'da Fransa ile bağıtlanan antlaşma geçersiz oldu. Antlaşma Ankara'daki devrimci havaya uygun değildi. Oysa onu yapan heyet TBMM'nin kendi içinden seçmiş olduğu kişilerden oluşuyordu. Son Meclis-i Mebusan'da da benzer bir durum olmuştu. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin seçtirdiği mebuslar, İstanbul'a gidince adeta Cemiyete ve başında bulunan M. Kemal'e sırt çevirmişlerdi. İsmail Fazıl Paşa'nın dediği gibi, İstanbul'un büyük binaları ve ziyafetleri mi, yoksa saltanat ve hilafetin manevi gücü, İtilaf Donanması'nın topları mı onları şaşırtmıştı? Londra'daki şaşkınlık ise muhtemelen, İsmail Safa'nın isabetli çözümlemesinde ortaya koyduğu gibi, Türk zaferinin "kemale" ermemesinden kaynaklanıyordu. Sovyetler'le Misak-ı Milli'yi tanıyan bir antlaşma yapılabilmişti. Fakat onun da temelinde büyük ölçüde TBMM ordularının Doğu'da kanıtlanmış gücü yatıyordu. Yunanlılar Uşak ve Bursa'dayken Sevr'in tasfiyesi gerçekleştirilemezdi. Nitekim Ankara İtilafnamesi'nin de temelinde, Atatürk'ün *Nutuk*'ta belirttiği üzere, Sakarya Zaferi yatıyordu. Kimi mebusların düşünüyor göründükleri gibi, konferans masalarından sonuç almak, bir "azim ve iman-ı milli" sorunundan ibaret değildi. Kammerer, Bekir Sami Heyeti'nin Londra'da elinden geleni yaptığına tanıktır. Şu söylenebilir: O sıradaki koşullar henüz Türkiye için daha fazlasını elde etmeye uygun değildi.[14]

İtalya ile Yapılan Anlaşma

12 Mart 1921'de Londra'da İtalyanlarla bir ön anlaşma yapıldı. Buna göre Antalya, Burdur, Muğla, Isparta sancaklarının tümünde, kesin anlaşmada belirlenecek Afyon, Kütahya, Aydın, Konya'nın kimi bölümlerinde Osmanlı Hükümeti ya da yabancı sermaye tarafından desteklenen Osmanlı uyruklarının işletmediği iktisadi değerlerde İtalyan-Türk sermayesinin önceliği olacaktı. Ereğli'de kömür madenleri bir İtalyan-Türk ortaklığınca işletilecekti (md. 1). Öncelikli bölge Üçlü Anlaşma'da öngörülen İtalyan nüfuz bölgesiydi. Buna karşılık İtalya Türk Heyeti'nin, başta Trakya ve İzmir'in geri verilmesi, barış antlaşmasına ilişkin bütün istemlerini müttefikleri nezdinde etkin olarak desteklemeyi yükümleniyordu (md. 4). Ayrıca en geç antlaşmanın onaylanmasında, iki tarafın yapacağı bir anlaşmaya uygun olarak, İtalya o sırada Osmanlı topraklarında bulunan askerlerini geri çekecekti (md. 5).

XX

Türk-Sovyet İlişkileri

III. Cilt'te bu ilişkileri Bekir Sami Heyeti'yle Moskova'da başlayan, sekiz madde üzerinde anlaşma sağlandıktan sonra, Çiçerin'in Ermenistan adına toprak istemi üzerine görüşmelerin tıkanmasına değin (Ağustos sonu 1920) anlatmıştım. Şimdi bu temasların nasıl zorluklarla yürütüldüğünü göstermek için Yusuf Kemal'in anılarından bir özet sunmak istiyorum.[1]

Vatana ve Karısına Âşık Bir İnsan: Yusuf Kemal

Y. Kemal 23 Nisan'da BMM'yi kuranların yeni bir devlet hatta cumhuriyeti kurduklarını belirtiyor. Onun için en büyük milli bayramın o gün olması gerektiğini söylüyor (s. 171-172). Kemal son Meclis-i Mebusan'a Kastamonu'dan seçilmişti. İngilizlerin 16 Mart 1920 darbesi üzerine, M. Kemal durumu Sivas Kongresi sırasındaki Ali Galip darbe girişimine benzeterek, İstanbul'a karşı bir boykot başlatmış ve Ankara'da yeni bir meclisi toplantıya çağırmıştı. 1919'da Ali Galip olayında M. Kemal'in girişimlerine karşı ordudan pek bir karşıtlık çıkmamıştı. Oysa 16 Mart darbesine karşı M. Kemal'in girişimlerine iki kolordu (12. Ko. Fahrettin Altay ve

14. Ko. Yusuf İzzet), ayrıca başta Harbiye Nazırı Fevzi, Salih Paşa Hükümeti karşı çıktılar, ölçüsüz ve gereksiz buldular. Salih Paşa Ankara'yı bu konuda aydınlatmak için Mebusan'ın bir heyet göndermesini istemiş, onun için Yusuf Kemal, Rıza Nur ve iki sarıklı mebustan oluşan bir "Heyet-i Tenviriye" (aydınlatma kurulu) kurulmuş ve İngilizlerin onayıyla yola çıkarılmıştı. Basının bu heyeti "Heyet-i Nasıha" (öğüt verme kurulu) diye tanımlamasının da etkisiyle, Ankara'nın yönetim alanına girince göz altına alınmışlardı. Herhalde birçok ter döküp böyle bir niyetleri olmadığını açıklayarak yakayı kurtarmışlar ve BMM'ye katılmışlardı. (Kemal durumu gizliyor ve "öylesine" bir seyahat gibi sunuyor.)

23 Nisan'da Ankara'nın karşısında birçok belirsizlik vardı. Henüz Sevr Antlaşması felaketi ortaya çıkmamıştı, ama barış koşullarının çok ağır olacağı duyumsanıyordu. Yaslanılacak bir güç olarak apaçık Rusya görünüyordu. Fakat oradaki düzen komünistti ve bu Türkiye'de büyük tedirginlik yaratıyordu. Ayrıca, Rusya Dünya Savaşı'nın yıkımlarından sonra, kanlı bir iç savaş ve Polonya ile savaş yaşamaktaydı. Yani, Rusya'nın ne olacağı belli değildi.

İktisat vekili seçilmiş olan Kemal Vekiller Heyeti'nde "Rusya'nın bize karşı ne muamele yapmak niyetinde olduğunu öğrenirsek fena olmaz" demiş. Bu düşünce benimsenmiş ve "zaten" Hariciye Vekili Bekir Sami o tarafa gideceğinden Kemal'i de beraber götürmesi kararlaştırılmış (s. 174). 11 Mayıs 1920'de heyet hareket etmiş. Ulukışla-Sivas-Erzincan yoluyla Erzurum'a, Karabekir'in yanına geldiler. O sırada Karabekir, M. Kemal'le birlikte Ermenistan'ın işgali altındaki Türk topraklarını kurtarmak için saldıralım mı, saldırmayalım mı tereddüdünü yaşamaktaydı. Tereddüdün en önemli nedeni Rusları, Avrupalıları kızdırmaktan çekinilmesiydi. Çünkü tehcirle birlikte Batılılar, Türkler Ermenilere zulmediyorlar diye müthiş bir aleyhte kampanya yürütmekteydiler. Ruslar komünist de olsalar, Avrupalı idiler. Kaldı ki, uluslararası işçi hareketi içindeki Avrupalılar aracılığıyla Türk aleyhtarlığı, Ermeni yandaşlığı bulaşıyordu. Nihayet, Sovyetler Kafkasya'ya yeniden egemen olmanın peşindeydiler. Bu gerçekleştiğinde, Ermenistan'ın kazancı onların kazancı olacaktı.

Heyet Karabekir'in yanında günlerce oyalandı. Bu arada 15. Kolordu'nun hiç değilse seferber olması için Ankara'ya Karabekir, Bekir Sami, Kemal imzalı bir yazı gönderildi. İzin geldi. Sonra heyetin yoluna devam etmesi için buyruk geldi. O sırada İstanbul'daki mahkemenin Y. Kemal ve Bekir Sami'nin idamına hükmettiğini öğrendiler.

Denizden giderlerse İngilizlere yakalanıp İstanbul Hükümeti'ne teslim edileceklerinden korktukları için, karadan gitmeyi denediler. Ermenilerin engel olacakları anlaşılınca, denizden Trabzon üzerinden gittiler. Bindikleri motor Soçi'ye vardı. Bu sırada Temmuz ayının 11'i olmuştu. Tuapse'den sonra trenle devam ettiler. O sırada komün lokantasında komünist aşıyla tanıştılar: mısır ve darı çorbası ve aynı tahıllardan bir pilav ve istenildiği kadar siyah ekmek. Tatarlar durumu anlayıp yardıma gelinceye kadar Moskova'da da heyet "aç" kalacaktı. (Tatarlar savaş komünizminin yoksunluklarından muaf tutuluyorlarmış.)[2] Aktarmalı tren yolculuğu ve aktarma yerlerinde uzunca kalışlar... Rostof kentinde mağazalar bomboş. Her taraf göçmen dolu. Hepsi aç, yerlerde yatıyorlar.

Bunlar Kemal'in anıları. Bu zorlukları yaşarken Kemal sevgili karısı Nazlı'yı unutmuyor. Kırım'da Azak Denizi karşısında heyecanlanıyor: "Nazlı'm, buradan uzaktan görünen Azak Denizi'nin dalgalarıyla sana buseler gönderiyorum" diyor (s. 179). Anılarının birkaç yerinde eşine olan aşkını dile getiriyor.

19 Temmuz 1920'de Moskova'ya vardılar. Karşılayan kimse yoktu. III. Enternasyonal'in II. Kongresi için herkes Sen Petersburg'daydı. Heyet ancak 5 gün sonra, Dışişleri Komiseri Çiçerin'le görüşebildi. O akşam Müsteşar Karahan (Ermeni) ile görüşmeler başladı. Fakat Karahan bir daha görünmediği için, 31 Temmuz'da (Cumartesi) Bekir Sami, Çiçerin'e bir mektup yazmak zorunda kaldı. Görüşmeler ancak 4 Ağustos'ta devam etti. 24 Ağustos'a kadar bir antlaşmanın ilk 8 maddesi saptanıp paraf edildi. Fakat o sırada Sovyetler'in, Taşnakların yönettiği Ermenistan'la yaptıkları bir anlaşmanın Türkiye'nin Tiflis ve Rusya ile bağlantısını koparttığı ortaya çıktı. Oysa Türkiye'nin bütün çabası Kafkas "seddini" yıkmaktı. Çiçerin sorumluluğu yerel temsilcilere attı. "Siz yolu açın"

dendiğinde, yanıt "yapamayız" oldu. "Biz açalım" önerisine "o hiç olmaz" dedi (s. 194).

Onun üzerine heyet sorunu Lenin'e götürmeye karar verdi. Randevu alındı. Kapıda kapıcı ya da nöbetçi görünmüyordu. "Fikir ve devrim âleminde Cengiz'e eşit olan" Lenin, bizi gayet güzel bir Fransızca ile karşıladı, koltukları kendisi düzenliyordu. Kemal'e göre Tatar olan ailesi Ejderhan'dan (Astrahan) geliyordu. (İnternetten öğrendiğime göre babası Kalmuk, yani Moğollardanmış.) Tatlı bir dille zorunluluk dolayısıyla böyle bir anlaşma yapıldığını anlatmış. Bir ara Kemal'e dönerek, "çok hafif bir sesle", "Biz o muahedeyi (antlaşmayı) yapmakla hata ettiğimizi anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltemezsek siz düzeltirsiniz" demiş ve hemen başka konulara geçmiş. Böylece Doğu Harekâtı için Lenin yeşil ışık yakmış oldu. Anlaşılan Lenin, Türkiye yanlısı tutumunu çevresinden gizlemek durumundaydı.

Bu sırada Bekir Sami heyetteki öbür temsilcilerden gizlediği kimi Kafkasyalı gençlerle birtakım temaslar yapıyormuş.[3] Tabii Sovyet istihbarat örgütü ÇEKA bu davranışları tek tek saptıyordu. Kemal onun Gürcistan içindeki Assetin (Oset) kabilesinden olduğunu söylüyor. III. Cilt'te (n. 311) anlatmıştım, Rıza Nur'a göre Bekir Sami Osetya soylularındanmış, hatta bir iddiaya göre, Osetya'nın bağımsızlığına karşılık Van'ı önermiş.[4] Bekir Sami gizli olarak Kafkasya davalarını yürütürken, TBMM'nin güvenip görevlendirdiği, Türkiye'nin Dışişleri Vekili olarak bu güveni kötüye kullanmış ve Türkiye'ye zarar vermiş bulunuyordu. Türkiye'nin Dışişleri Bakanı'nın Türkiye'nin çıkarlarını savunurken bir de Osetya siyaseti yürütmeye kalkışması, en azından ciddi olmayan, saygınlığına leke süren bir tutumdu.

Bir gece (27 Ağustos) Çiçerin Bekir Sami'yi çağırmış. 12.30'da buluşmuşlar, sabahın 4'üne kadar başbaşa görüşmüşler. Sonuç: Çiçerin Van ve Bitlis'ten Ermenilere yer istemiş. Ermeniler oraya göç ederek bir Ermeni çoğunluğu sağlayabilirlermiş. Buna karşılık Bekir Sami'nin görüşme üzerine hazırladığı 30 Ağustos raporuna göre, Çiçerin Sarıkamış ve Şahtahtı'yı işgal etmemizi "suret-i katiyyede" kabul ediyormuş (s. 197-204). Sarıkamış'ı al, Van ve Bitlis'i ver du-

rumu. Kemal "Bu konuda görüşme yaptınız mı?" diye sormuş. Bekir Sami "hayır" deyince, Kemal "Elbette yapamayız. Sonra Büyük Millet Meclisi bizi asar" diye yanıtlamış. Görüşmeleri durdurup danışmak üzere Kemal'in Ankara'ya gitmesi kararlaştırılmış.

Çiçerin'in böyle bir istemde bulunabilmesinin nedenleri üzerinde duracak olursak, önce akla gelen, Sovyetler'in Milli Mücadele'yi henüz yeterince ciddiye almamasıdır. Başka bir neden İttihatçı önderlerden Halil ve Cemal paşaların böyle bir şeyi kabul etmiş olmalarıdır. (Oysa onlar Türkiye'yi –TBMM Hükümeti'ni– temsil etmeye yetkili değillerdi.) Üçüncü bir neden de, güya TBMM'nin dışişleri bakanı olan Bekir Sami'nin kendisini ilgilendiren Kafkasya sorunlarını da çözmeye kalkışması laubaliliği olabilir.

Durumu saptayan raporunda Bekir Sami, Sovyetler'in böyle bir istemi dile getirmesini Batı proletaryasının gözüne girmek, Ermenistan'ı hoşnut ederek orayı kolayca ele geçirmek, Sovyet yönetiminde Ermenilerin bir ağırlığı olmasına (Karahan ve parti genel sekreteri Avanosof gibi), Kafkasya ve Türkistan'da Ermenilerin yönetimde ağırlık olmaları etkenlerine bağlıyordu. Arazi istemi konusunda kararın TBMM'ye ait olduğunu söylemekle birlikte, konunun soğukkanlı ele alınması gerektiğini, Rusya'dan umut, hatta ilişki kesmek durumunda Sovyetler'den beklenen yardımın başka bir yerden sağlanıp sağlanamayacağını düşünmek gerektiğini hatırlatmaktan geri durmuyordu. Bu arada Van ve Bitlis'in boş kalmış köylerine öbür illerden insan yerleştirilerek, Müslümanların ezici çoğunluk oldukları gösterilmeliydi.

Kemal'in Ankara'ya dönüş yolculuğu 2 Eylül'de başlıyor. Anlattığı birçok tehlikeli olaydan sonra Trabzon'a 24 Eylül'de ulaşıyor. Sonra yine maceralı sayılabilecek bir yolculukla Samsun-Sinop-Boyabat yoluyla 11 Ekim günü Ankara'ya varıyor. 28 Eylül'de Doğu Harekâtı başlıyor. Kemal'e göre Lenin'in Doğu Harekâtı'na izin vermesi, bunun gerçekleşebilmesinde rol oynamıştı (s. 224).

Haberleşmenin son derecede aksak olması dolayısıyla da Moskova'da yalnız kalan Bekir Sami bir süre bildiğini okumaya başlamıştı. Ankara ile teması tamamen ya da büyük ölçüde kesmiş, 11 Eylül'de Moskova'dan ayrılarak Kafkasya'ya gitmişti. 16 Aralık'ta

Bakû'den Kars'a geldi. 30 Ocak'ta Ankara'ya, Gürcü Menşevik Elçisi Simon Mdivani ile birlikte geldi.[5] Demek ki, Moskova'dan Ankara'ya gelmesi dört aya yakın sürmüştü. Böyle birinin Hariciye Vekili olarak kalması ve Londra Konferansı'na gönderilmesi ağır bir hataydı.

Komünizm Karşıtlığı[6]

Sevr Antlaşması'nın vahameti anlaşılınca ve Yunanlılar 22 Haziran taarruzuyla çok kısa zamanda Batı Anadolu'yu istila edince (ayrıca Yozgat'ta ve sonra Konya'da iç savaş sürüyordu) Türkiye kamuoyunda büyük bir panik yaşanmış ve insanlar tek çare olarak Rusya'ya sarılmıştı. Fakat Rusya komünistti. Ortaçağın, dolayısıyla dinciliğin egemen olduğu bir ülkede, din hocalarının bile komünizmi övdüğü, onu İslamiyet'le özdeşleştirdiği görüldü. Fakat bu olumlu tepki görece kısa sürdü. Yozgat ve Konya isyanlarının sonu getirilmişti. Yunan cephesi istikrar kazanmış görünüyor, Kral Aleksandr'ın ölümü bir umut ışığı olarak beliriyordu. M. Kemal Hükümeti de Yeşilordu, Hafi (Gizli) Türkiye Komünist Partisi gibi komünist ya da komünizme yatkın kuruluşlara cephe aldı. M. Kemal Sovyetler'le işbirliği, ittifak kurmak, onlardan yardım almakla komünist olmak arasında kalın bir çizgi çekiyor, birinci davranışı olumlarken, ikincisine karşı çıkıyordu.

Komünizm karşıtlığının ortaya çıkmasında ilk etkenlerden biri herhalde Sovyet temsilcilerinin Ermeniler için Van ve Bitlis'ten toprak istemesinin doğurduğu tepkiydi. 17 Ekim 1920 günü gizli oturumda Hasan Fehmi (Gümüşhane) Petro ne düşünüyorsa, Sovyetler'in aynısını düşündüğünü söyledi. Milliyetperverliklerinin gereğini yapıyorlardı (s. 176-178). Mazhar Müfit'e göre (Hakkâri) Sovyet toprak istemi yapılması tasarlanan antlaşmanın değerini sıfıra indirmişti. Bir karış toprak vermek olasılığı yoktu (s. 179). İsmail Suphi (Burdur) uluslararası ilişkilerde her şeye karşın Hıristiyanlığın ağır bastığını söyledi. İstenen toprak verilirse, İran ve İslam âlemine kapı kapanacaktı. Olsa olsa Kars'tan küçük bir özveride bulunulabilirdi. Rusya ile ilişkilerin kopmaması için istenen yer-

lerde halkoylaması yapılsın denebilirdi. Nasıl olsa buraları Ermeni yönetimini istemeyecekti (s. 180-182).

Hacı Şükrü (Diyarbakır):

Arazi verilmez alınır. Ermeniler arazi istiyorsa, Ruslar versin. Ruslar zannetmeyiniz ki komünizmdir. Allah belalarını versin. (Handeler) (Gülmeler). (s. 182).

Başka kaba şoven bir ifade Hacı Tevfik'e (Çankırı) ait:

Ermeni gibi rezil, namussuz bir milleti memleketin ta ortasına getirip oturtmak istiyorlar ve katiyen ve katibeten (asla) olamaz. (s. 183).

Mehmet Şükrü (Afyon) bizim kesemizden Ermenilere fedakârlıkta bulunmanın emperyalistlik olduğunu öne sürdü. Hamdi (İzmit) şöyle diyordu:

Rusya'dan birçok şeyler ümit etmiş idim. Fakat heyhat! (s. 185).

Moskova'ya Giden İkinci Heyet

Bekir Sami Heyeti'nin Moskova görüşmeleri adeta ciddiyetsiz bir ortamda cereyan etmiş ve Çiçerin'in Ermeniler için Anadolu'dan toprak istemesiyle tıkanmıştı. Ankara'nın Moskova ile iletişimi yok denecek denli azdı. İki tarafın birbirlerinin başkentlerinde elçileri bile yoktu.

Fakat zamanla işler düzelmeye başladı. 7 Kasım 1920'de Gümrü'nün işgal edilmesinden sonra Rusya ile telgraf hattının kurulması onlarla haberleşmenin kolaylaşması anlamına geliyordu. Fakat iki hükümet arasında kuşku bulutu getirecek olan İzzet Paşa Heyeti gündeme girdi. 23 Kasım'da İzzet gelmek istediklerini bildirmiş, 26'sında M. Kemal olumlu yanıt vermek zorunda kalmıştı. M. Kemal 5 Aralık'ta Bilecik'te heyetle görüştü. Bu gelişmeden yararlanmak isteyen İngilizler, Türkiye'nin Bolşeviklere karşı Kafkasya'da bir cephe oluşturacağı dedikodusunu yaydılar.

M. Kemal'in yazdığı, fakat anlaşılan Dışişleri Vekili Ahmet Muhtar'ın imzaladığı 30 Kasım 1920 günlü telde, Moskova telsiz istasyonunun bu yönde iki teli olduğu belirtildikten sonra, İngilizlerin Bolşeviklerle Türkler ve İslam âleminin arasını açmak için her türlü araca başvurdukları söyleniyordu. Uydurma habere göre Türkiye Azerbaycan'ı almak karşılığında söz konusu cepheyi kuracaktı. Ne İngiliz, ne Fransız, ne İtalyanlardan, ne de bunların İstanbul'da iktidara getirdikleri hükümetten, bize hiçbir barış önerisi gelmemişti.[7] Belki de Çukurova'da sıkışan Fransızların bırakışma önerilerinden kaynaklanıyordu söylenti. Bu tür girişimlere her zaman "çıkıp gitmeleri" istemiyle karşılık verilmişti. Bir de kendilerine Ankara Hükümeti'nin temsilcisi süsü veren İstanbul'daki "bizce tamamıyla meçhul" kimilerinin İngiliz ve Fransız çevreleriyle yaptığı temaslar vardı. İngilizler bunu da kullanmışlardı. Türk Milletinin "kendi hayatına kast etmiş olan emperyalistlerle" birlikte hareket edebileceği sanısını verebilen İngiliz hilelerine şaşmamak olanaklı değildi.

Bu tel Hariciye Vekâleti'nden Karabekir'e, Bakû temsilcimiz Memduh Şevket'e, Tiflis'teki temsilci Kâzım Bey'e çekildi. İmzasız olan tel *AMDP*'ye göre M. Kemal'in el yazısıyla fakat imzasız kaleme alınmıştı. Yerasimos'a göre Ahmet Muhtar imzasını taşıyordu ve Karabekir tarafından bir örneği henüz Gümrü'de bulunan Ankara Elçisi Budu Mdivani'ye verildi.[8] İzzet Paşa Heyeti'ne yapılan sıra dışı muamelenin nereden kaynaklandığı bu gelişmelerden daha iyi anlaşılıyor.

Bundan sonra her iki taraf birbirinden habersiz olarak kesilen görüşmelerin yeniden başlamasını istediler. Ankara'dan 1 Aralık 1920 günü Ahmet Muhtar'ın Çiçerin'e notasını, 30 Kasım'da da Moskova'dan Çiçerin'in Mdivani'ye telini görüyoruz.[9] Türkiye ve Sovyetler birbirlerine "mecbur" olduklarına göre bunda şaşacak bir şey yoktur. Ahmet Muhtar Rusya'dan "doğal" ve "tek" bağlaşık diye söz etmektedir.[10]

7 Aralık'ta Moskova'ya gidecek heyet saptanır. Başında İktisat Vekili Yusuf Kemal, sonra Maarif Nazırı Rıza Nur, askeri uzman Saffet (Arıkan) bulunacaktı. Zaten 1 Aralık'ta Ali Fuat Ankara'dan yola çıkmış bulunuyordu. Fakat 14 Aralık'ta Ankara'dan ayrılan

heyetin Moskova'ya gidişi küçük çapta bir Marko Polo yolculuğunu anımsatan uzunluk ve karmaşıklıktaydı. Trenle Eskişehir'e; oradan Ulukışla'ya; oradan yaylı at arabalarıyla Kayseri'ye; Kayseri'den Sivas'a; oradan Erzincan üzerinden Erzurum'a. Yolda karlı dağlar, donma ve eşkıya tehlikeleri, bin bir meşakkat. Erzurum Valisi Deli Hamit karşılıyor. Önceki yolculuğunda Yusuf Kemal, Rusya'da aç kaldığı için, 3-5 koyundan kavurma yaptırıp, çuvallarla pirinç, fasulye, badem ve dut edindiler. Daha sonra Tiflis'te bir asilzadenin içki mahzenini satın alacaklardı. 7 Ocak'ta Dünya Savaşı'nda Rusların yaptığı dar hat demiryoluyla Kars'a ulaştılar. Kâzım Karabekir, Ali Fuat Kars'taydı. 28 Aralık'ta Mustafa Suphi ve Sovyetler'in Ankara Elçisi Budu Mdivani Kars'a gelmiş bulunuyorlardı. Bekir Sami (Tiflis'ten –16 Aralık) ve bir Menşevik Gürcü heyeti de Kars'tan geçtiler. Büyük buluşma... Kars'taki önemli bir gelişme, Sovyet Elçisi Mdivani'nin Stalin ve Orconikidze ile yaptığı temaslara dayanarak Ali Fuat'a, Van ve Bitlis'ten toprak istemediklerini doğrulayan bir yazı vermesi oldu (14 Ocak).

Heyete, yola çıkarken yapılan görevlendirmede (12 Aralık), çok geniş yetkiler verilmişti. Heyet Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve "indelhace" (gerektiğinde) Kuzey Kafkasya, Dağıstan ve Orta Asya Müslüman ülkeleriyle "sulh ve ittifaka ait siyasi, askeri, tedafüi (savunma) ve tecavüzi" antlaşmalar yapmaya yetkili kılınmıştı. Görüşmelerin yapılacağı yer Bakû idi. Fakat heyet Suşehri'nde (Sivas) iken, Hariciye'den gelen 25 Aralık günlü bir tel, Rusların ricası dolayısıyla konferansın Moskova'da yapılacağını bildirdi. Heyet Kars'tan ayrılmadan önce Rusya'dan Azerbaycan ve Ermenistan'ı da katmak önerisi geldi. Fakat Türkiye Gümrü'de Ermenistan'la ilişkilerini belirlemiş olduğundan, Ermenistan'ın konferansa katılması kabul edilemezdi.[11]

16 Ocak'ta Heyet (Ali Fuat'la birlikte) Tiflis'e gitmek üzere Kars'tan ayrıldı. (22 Ocak'ta Mdivani Ankara'ya gitmek üzere yola çıktı.) O sıra Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet egemenliği altındaydı. Sırada gibi görünen Gürcistan'daki Menşevik yönetimi Sovyetler'e karşı direnmeye hazırlanıyordu. Onun için Türkiye'yi yanlarına bağlaşık olarak almaya, hatta bu uğurda bir konfederasyon

oluşturmaya çalışıyorlardı. Heyetin Tiflis'te kaldığı on gün boyunca bu amaçla ona yakın ilgi gösterdiler, ağırladılar, yedirip içirdiler. 27 Ocak'ta Heyet Tiflis'ten Bakû'ye hareket etti. Orada da, fakat bu sefer Türk ve İslam dayanışması dolayısıyla çok ağırlandılar. Rıza Nur sürekli havyar yediklerini, bu yüzden A. Fuat'ın hastalandığını yazıyor.[12]

Heyet 6 Şubat'ta Bakû'den ayrıldı. 12 gün sonra Moskova'ya ulaştılar. Trenleri özel muamele gördüğü halde kardan, Rusya'nın perişanlığından, yolculuk uzadı. Bir yerde tren bir çeteden kaçmak zorunda kaldı. Bu çetenin başında bir general kızı varmış. Güya yolunu kestiği yolculardan sünnetli olanları Yahudi diye öldürüyormuş.[13] Bu sefer heyet Moskova'da törenle karşılandı.

Rusya'nın Perişanlığı, Türkiye'nin Yükselen Özgüveni

Bu dönemdeki Türk-Sovyet ilişkilerini gerektiği gibi değerlendirebilmek için Rusya'nın perişanlığı, buna karşılık TBMM devletinin yükselmekte olan özgüveni üzerinde biraz durmak gerekir.

Ankara'nın yükselmekte olan özgüveni birkaç etkene bağlanabilir. Bunların başında askeri zaferler gelmektedir. Pek çok tereddütten sonra başlatılan Ermenistan'a karşı taarruz, ilk ağızda Sarıkamış'ın (29 Eylül 1920), ikinci aşamada Kars'ın (30 Ekim 1920) kurtarılmasıyla sonuçlandı. Ermenistan'ı barışa zorlamak için 7 Kasım'da Gümrü işgal edildi ve 2-3 Aralık'ta aynı yerde barış antlaşması imzalandı. Öte yandan pek çok çevrede haklı olarak ulusal kahraman kabul edilen, fakat başkaldırmış bulunan Çerkes Ethem'e karşı harekete geçmek konusunda M. Kemal TBMM'yi ikna etti. 30 Aralık'ta harekât başladı. Gördüğümüz gibi konu yalnızca asi bir komutanın hizaya getirilmesi değildi. Milli Mücadele Kuva-yı Milliye, yani milis güçleriyle mi, yoksa düzenli orduyla mı yürütülecekti, bunun savaşımı söz konusuydu. Konya İsyanı'nın bastırılması (16 Ekim 1920) ve I. İnönü Muharebesi (10 Ocak 1921) düzenli ordunun başarılı olduğu ateşle sınavları oldu. (Savaşın Kuva-yı Milliye tarafından yürütülebileceği mantığa aykırı bir hayaldi.)

Türkiye'nin özgüvenini yükselten başka bir gelişme, Yunanistan'da Kral Aleksandr'ın ölümü (25 Ekim 1920) ardından yapılan genel seçimde (14 Kasım 1920) Venizelos'un yenik düşmesiydi. Çünkü peşinden Almancı Konstantin tahta geçti. Venizelos İngiltere ve Fransa'nın sevgilisi ve Anadolu macerasının mimarıydı. Sanıldı ki, yeni kral İngiltere ve Fransa'nın desteğini yitirecek ve bir biçimde Anadolu seferi sonlandırılacaktı. Bu, Türkiye'de bir iyimserlik havası estirdi. Oysa bir süre sonra Konstantin'in en az Venizelos denli savaşkan olduğu ve onun için de İngiltere'nin onu bağrına bastığı ortaya çıkacaktı.

Üçüncü bir özgüven kaynağı diplomatik alandaki kimi gelişmelerdi. Sovyetler'le ilişkilerde, aksamış bulunan antlaşma yapma girişimi, her iki tarafın da atılımıyla (30 Kasım, 1 Aralık 1920) canlandırılmış bulunuyordu. İkincil bir gelişme Damat Ferit Hükümeti'nin yıkılmasının ardından gelen Tevfik Paşa Hükümeti'nin ricacı durumunda Anadolu'ya İzzet Paşa Heyeti'ni göndermesiydi (5 Aralık 1920 Bilecik buluşması). Üçüncü gelişme 26 Ocak 1921 günlü Londra Konferansı çağrısıydı. Gerçi çağrı doğrudan Ankara'ya yapılmamış, Osmanlı delegasyonunda Ankara temsilcilerinin bulunması öngörülmüştü. Fakat Ankara'nın dayatması başarılı olmuş, Ankara'ya ayrı bir çağrı yapılması da sağlanmıştı.

Son iki gelişme Sovyetler'ce Türk-Sovyet yakınlaşmasına hainlik olabilir mi diye kuşkuyla karşılanmıştı. Aynı biçimde Sovyetler'in Londra'da İngilizlerle yürüttükleri ticaret görüşmeleri de Ankara'da kuşku uyandırmıştı. Bütün bu girişimlerin sonuçsuz kalması sayesinde Türk-Sovyet dostluğunun seyrinde uzun boylu bir aksaklık olmamıştı.

Türkiye'nin özgüvenini pekiştiren gelişmelere karşılık aynı dönemde Sovyetler'in perişanlığı, elinin zayıflamasına yol açmıştı. Bu perişanlık görüntüsünün bir öğesi, bir ara Sovyet zaferiyle bitecek gibi görünen Sovyet-Polonya Savaşı'nın bir çeşit "berabere" bitmesiydi (Riga Önantlaşması, 12 Ekim 1920). Öte yandan karşıdevrimcilerle uzun zaman süren kanlı iç savaşın ancak General Vrangel'in Kırım'ı boşaltmasıyla (14 Kasım 1920) daha yeni bitmiş olması olgusu vardı. İktisadi ve toplumsal bakımdan, Rusya'da uygulan-

makta olan savaş komünizmi ise tam bir felaketti. Ticaret yasaklanmıştı; kent ve kasabaların beslenmesi köylüden zorla alınan ürünlerle sağlanmaya çalışıyordu. Güya tam sosyalizm uygulanıyordu. Gördüğümüz gibi, Bekir Sami Heyeti gibi devletin yabancı konukları bile aç kalıyorlardı. 1921'in ilk aylarına değin bu çöküntü hali sürdü. Tabii, buna karşı tepkiler de vardı: köylü ve işçi isyanları. Askerler de ayaklandılar. Sen Petersburg'da ayaklanan bahriyeliler savaş komünizmini eleştiriyorlardı. (Kronstadt Ayaklanması, 23 Şubat-17 Mart 1921). Zaten İç Savaşın bitmesiyle savaş da bitmiş oluyordu. Savaş komünizminin sefaletini sürdürmenin bir gerekçesi kalmamıştı.

Mart 1921'de 10. Kongre'de Lenin savaş komünizmine son verildiğini, "Yeni İktisat Politikası"nın (NEP) uygulanacağını ilan etti. Böylece ticarete, kapitalizme kapı açılmış oluyordu.

1921'deki kuraklık ve kıtlık atlatıldıktan sonra NEP'in karma ekonomi uygulamaları Rusya'nın hızla toparlanmasına olanak verdi. Kısa sürede hem sanayi, hem tarımda savaş öncesinin üretim düzeylerine ulaşıldı.[14]

Türkiye-Sovyet Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması

19 Şubat 1921 günü Türk Heyeti Moskova'ya ulaştı. 21 Şubat'ta görüşmeler başladı. Türk tarafı Y. Kemal, R. Nur ve A. Fuat, Rus tarafı ise Jorj Çiçerin (Dışişleri Komiseri), Cemal Korkmazof (Rusya Merkez Yönetim Komitesi üyesi) tarafından temsil ediliyordu. İlk buluşmada Çiçerin'in yanında Karahan vardı. Ermeni diye ona itiraz edildiği için yerine Korkmazof geldi. Bizim delegeler Karahan'a itiraz ederken, Çiçerin de her türlü aksiliği yapıyordu. İngilizlerle ticaret görüşmeleri yaptıkları için askeri bir ittifak yapamayacaklarını, fakat yardıma devam edeceklerini söylüyordu. Ermenistan'la yapılan savaşı, Gümrü Antlaşması'nı kabul etmiyor, Türkiye'nin esas sınırları 1914 sınırlarıdır diyordu. Korkmazof da üç sancak halkının Türk değil Tatar olduğunu öne sürüyordu. (R. Nur'un arada Korkmazof'un da Türk olduğunu belirten şiddetli karşılığı üzerine sinmiş, Konferansın sonuna değin hiç konuşma-

mış.) R. Nur'un anlattığına göre, hazırlık niteliğindeki ilk iki buluşmadan sonra Y. Kemal'in sinirleri bozulmuş, hemen geri dönmekten söz etmeye başlamış. Nur onu sakinleştirmiş ve Milletler Komiseri Stalin'le görüşmelerini önermiş.

Stalin'den randevu istemişler ve iki saatte "her şeyde" uyuşmuşlar (22/23 Şubat gecesi). Konu paraya gelince Nur 30 milyon altın istemiş. Stalin 400 bin altın önermiş. Bir milyonda anlaşmışlar. İşin içine Stalin girince 26 Şubat resmi oturumunda Çiçerin biraz yumuşamış, ama yine de zorluk çıkarıyormuş. Onun üzerine heyet yine Stalin'e gitmiş. Stalin çok kızmış, yanlarında Çiçerin'e telefon açıp azarlamış. Sonra her şey yoluna girmiş.[15]

Şimdi antlaşmaya bakalım. Girişinde ulusların kardeşliği ve kavimlerin geleceklerini özgürce saptamak ilkesi dile getirilerek istila siyasetine karşı koymada iki ulustan birinin karşılaşacağı zorlukların, ötekinin de durumunu ağırlaştıracağı vurgulanıyordu. Rusya TBMM Hükümeti'nin kabul etmediği hiçbir uluslararası bağıtı kabul etmeyecekti. Türkiye deyimi Misak-ı Milli sınırları olarak anlaşılacaktı.[16] Fakat Batum livası Gürcistan'da kalacaktı. (Livada yönetimsel özerklik ve Türkiye'den gelen ve Türkiye'ye giden malların serbest transit hakkı olacaktı; md. 1-2).

Nahçıvan, koruyuculuk hakkı hiçbir üçüncü devlete bırakılmamak şartıyla Azerbaycan koruması altında özerk olacaktı (md. 3). Boğazlar tüm ulusların ticaretine açık olacak, geçiş düzeni kıyı devletlerinin oluşturacağı konferansta belirlenecekti. Konferans, Türkiye'nin buralardaki salt egemenliğini ve İstanbul'un güvenliğini gözetecekti (md. 5). Çarlık zamanında Türkiye ile yapılmış antlaşmalar geçersiz olacak, kapitülasyonların kaldırılması kabul edilecekti (md. 6, 7). Taraflar, toprakları üzerinde karşı tarafta hükümet rolü üstenmek ya da karşı tarafla savaşım amacında grupların yerleşmesini önleyeceklerdi (md. 8). Yeni Türkiye'de Sovyet ya da Rus karşıtı, Rusya'da Türkiye karşıtı grupların oluşmasına izin verilmeyecekti. Birbirlerinin varlığına, düzenine saygı gösterilecekti. Antlaşmanın bence en önemli hükümleri bunlardır.[17]

Antlaşma 18 Mart'ta imzalandı ama Sovyetler'in önerisi üzerine 16 Mart diye tarihlendirildi, çünkü İngiltere ile yaptıkları ticaret

antlaşması o gün bağıtlanmıştı. Rusların bundan nasıl bir yarar umduklarını bilmiyorum. Sovyetler'in önerisi, 16 Mart İngilizlerin İstanbul'a uyguladıkları yıldırı harekâtının yıldönümü olduğu için, bizimkilerce de uygun bulunmuştu.

Moskova'da antlaşma oluşturulurken Kafkasya'da karışık bir durum vardı. Çünkü Ermenistan Sovyetleştirildikten sonra sıra Menşeviklerin yönetimindeki Gürcistan'a gelmişti. Kars'ı geri alan Türkiye, bu karışıklıktan yararlanarak Gürcistan'ın elindeki öbür iki sancağa, yani Ardahan ve Batum'a (Artvin) el koymak istiyordu. 23 Şubat'ta Gürcü Hükümeti'ne yapılan bir dayatmayla Ardahan ve Artvin işgal edildi. Çaresiz olan Gürcü Hükümeti durumu kabullendi. Ankara olayı Rusya'ya duyurdu. Fakat Batum kenti Rusların kaptırmamaya kararlı oldukları bir yerdi. Buna karşın Ankara 1 Mart'ta Batum'un işgalini buyurdu. Karabekir, konunun duyarlığını bildiği için, askeri ve iktisadi bakımdan önem taşımadığı gerekçesiyle buna önce karşı çıktı. Ama 11 Mart'ta Batum işgal edildi. Kızılordu da asker gönderdi.[18]

Batum Misak-ı Milli sınırları içindeydi. Fakat Ankara bununla da yetinmedi, bu sınırların dışında Türklerle meskûn diye Ahıska ve Ahılkelek'i de işgal etti (7 ve 8 Mart). Ancak Moskova Antlaşması bağıtlandıktan sonra Türk ordusu buraları ve Gümrü'yü boşaltmıştır. Batum, Ahıska, Ahılkelek'in boşaltılması 28 Mart'ta gerçekleşti, Gümrü ise birçok üstelemelerden sonra ancak 23 Nisan'da boşaltıldı.[19]

Türkiye'nin bu "bildiğini okuyan" davranışı kuşkusuz önemli ölçüde özgüvenimizden kaynaklanıyordu. Rusların hoşgörülü sayılabilecek davranışları da kısmen olsun perişanlıklarının sonucuydu. Her şeye karşın Rusların Türklere, Türkiye'ye olumlu bakışı kimi aksamalara karşın para ve silah yardımının 1920-1922'de hep sürmüş olmasından bellidir. Ağustos 1920'den başlayarak Mayıs 1922'ye değin toplam 11 milyon altın ruble ve 100.000 Osmanlı altını para vermişlerdir. Yerasimos bunu Türk kâğıt parasıyla 80 milyon diye hesaplıyor. Türkiye'nin 1920 bütçesi 63 milyon (27,5 savunma), 1921 bütçesi 79 milyon (54'ü savunma) idi. Demek ki yardım bir yıllık bütçe, ya da 1920-1921 savunma bütçelerinin

toplamı kadardı. Tabii bir de silah, cephane, gereç yardımı vardı. Yerasimos'a göre Milli Mücadele boyunca kullanılan piyade mermilerinin yarıdan fazlası Rusya'dan gelmişti. Makineli tüfeklerin dörtte biri, topların üçte biri Rusya kaynaklıydı.[20]

Batum'un Gürcistan'da kalması Türkiye için önemli bir kayıptı. Moskova Konferansı'nda heyetimiz Batum için çok ısrar etti. Ruslar karşılık olarak Trabzon kent ve limanında haklar talep ettiler. Batum'un Rusya ve Gürcistan için ne denli önemli olduğunu kestiren heyetimiz, Batum'a karşılık Iğdır talebini ileri sürdü ve bu konuda uzlaşıldı. Iğdır 1878 Berlin Antlaşması'yla değil, daha önceki 1829 Edirne Antlaşması'yla yitirilmişti, yani üç sancağın içinde değildi.[21] Belirtmek gerekir ki, uluslararası konferanslar, dayatma yoksa pazarlık yerleridir. Pazarlık demek, karşılıklı ödünlerle uzlaşmak demektir. Moskova Konferansı'nda Çiçerin'in aksilikleri, Stalin'in uzlaşmacılığı bir pazarlık taktiği olabilir. Bizim Batum, Ahılkelek, Ahıska, Gümrü işgallerimiz de olasılıkla konferansta Rusları daha uysal kılmak için düşünülmüş sayılabilir.

Sovyet tarihçisi Şamsutdinov'un bu davranışı bambaşka açıdan yorumladığını görüyoruz. Ona göre Ankara'daki gerici, Sovyet karşıtı, İtilaf'a yakınlık duyan "feodal-dinci" çevreler Sovyet-Türk işbirliğini baltalamak için söz konusu hukuk dışı işgalleri sürdürmek istemişlerdir. Moskova Antlaşması'nın 21 Temmuz'da, yani imzalanmasından dört ay sonra onaylanması da aynı çevrelerin bir baltalama örneği idi. Batum'da Kâzım Bey'in yönetime el koyması, antlaşmanın imzalanmasının ertesi günü gerçekleşmişti. Durumu Karabekir'e şikâyet eden Kızılordu Komutanı G. K. Orconikidze ittifak antlaşmasının "bir kâğıt parçasına" çevrilmemesi gerektiğini ve Brest-Litovsk Antlaşması'ndan söz etmenin, kendilerinin buna karşılık Sevr ya da 1878 Berlin Antlaşması'ndan söz etmeleri gibi olduğunu belirtti.[22]

Anlaşılıyor ki Ankara'da, başta Fevzi Paşa, Genelkurmay'da ve Dışişleri'nde bir Kafkas Konfederasyonu kurup Sovyetler'le mücadele etmek gibi akıl almaz hülyalar besleyenler varmış. Karabekir böyle bir maceraya karşıydı. Kafkasya'da bir an önce istikrarlı bir barış kurulmalıydı ki, Doğu'dan Batı Cephesi'ne kuvvet aktarmak

olanaklı olsun. Onun için işgal ve işgali sürdürme buyruklarına uyarken de, Sovyet yetkililerle dostça ilişkiler sürdürmek çabasında oldu. Bir yandan da Ankara'yı ve Tiflis'te Kâzım Bey'i uyarmaya çalıştı.[23] Fakat Batum'daki inatlaşma yüzünden kayıplar verildi.[24] Bununla birlikte, işgalleri sürdürmenin haklı gibi görünen bir gerekçesi vardı. Sovyetler'in Ermenistan ve Gürcistan'a egemen olmaya çalıştığı sırada ortaya çıkacak kargaşalıkta oradaki Türk nüfusunun kırılması tehlikesi vardı. Oysa bir süre geçip Sovyet yönetimi istikrar kazandığında, bu olasılık olmayacaktı.[25]

Sarıhan ve başka kaynaklar antlaşmanın 21 Mart 1921'de onaylandığını yazsalar da, onaylanması 22 Temmuz'da, yani Yunan Taarruzu başladıktan sonra gerçekleşti. Onayların karşılıklı verişilmesi (resmen yürürlüğe girmesi) ise Sakarya Zaferi'nden sonra 22 Eylül'de Kars'ta oldu.[26]

Moskova'da Türkiye-Afganistan Antlaşması

Rusya ile anlaşma görüşmeleri yürütülürken 1 Mart 1921 günü Moskova'da bulunan Türk Heyeti orada bulunan Afganistan olağanüstü büyükelçisi General Mehmet Veli Han'la bir ittifak antlaşması imzaladı.[27]

İki taraf birbirlerinin bağımsızlığını tanıyorlardı (md. 1). Afganistan 1919'da Türkiye de 1920'de bağımsız olduğuna göre bu tanımalar önemliydi. (TBMM Hükümeti'nin Gümrü'den sonra yaptığı antlaşmaydı.) Ayrıca her ülke istediği düzeni ve hükümet biçimini seçmekte özgür olacaktı. Buhara ve Hive (Hayve) devletlerinin bağımsızlıkları da tanınacaktı (md. 2). Afganistan yüzyıllarca İslamiyet'e önderlik yaptığı ve hilafeti elinde tuttuğu için, Türkiye'nin önderliğini kabul ediyordu (md. 3). Birine yönelen emperyalist saldırı ötekine de yapılmış sayılacak ve onu savunmaya gidilecekti (md. 4). İki devlet öbürünün aleyhine üçüncü devletlerle anlaşma yapmayacaklardı (md. 5). Aralarındaki diplomatik ve posta gibi ilişkilerini geliştireceklerdi (md. 6, 7). Türkiye Afganistan'a orada beş yıl görev yapacak öğretmen ve subaylar gönderecek, beş yıl sonunda yenileri gidecekti (md. 8).

XXI

Pontus Sorunu

Pontus sorunu Karadeniz bölgesi ve ona bitişik kimi iç bölgelerdeki Rumların bağımsızlık kazanmak ya da mücadelemizi zorlaştırmak üzere siyasal ve silahlı bir savaşıma girişmeleri olayıdır. Anımsanacağı üzere, M. Kemal'in Mayıs 1919'da Karadeniz'e gönderilmesinin bir amacı da Rum çetelerinin etkinliklerini önlemekti. Bu çeteler geçimlerini sağlamaktan çok, Türk halkını kanlı yöntemlerle sindirmek, hatta yok etmek için haydutluk yapıyorlardı. İşgalci İtilaf Devletleri Rumları korudukları için bunlarla savaşım nazik bir işti.

Yunan Megali İdeacıları Karadeniz Bölgesi'nde bir Yunan Pontus Devleti kurulmasını çok istiyorlardı. Sevr ile Trabzon'un Ermenistan'a verilmiş olması bu hülyalarına bir darbeydi. Ama başta Venizelos, birçok Yunan ileri geleni Yunan-Ermeni dayanışması adına buna razı olmuşlardı.[1] Nasıl olsa Tirebolu'nun doğusu, İstanbul'a kadarki Karadeniz kıyısı Yunanistan'a kalabilirdi.

Savaştan önce Pontus çalışmaları başlamıştı. Örneğin Merzifon Amerikan Koleji'nde daha 1904'te Pontus kulüpleri kurulmuştu. Fakat propagandada birincilik Trabzon Metropoliti (piskoposu)

Hrisantos'a aitti denebilir. Pontus davası için Kilisenin olanaklarını kullanıyor, mektuplar yazıyor, uluslararası konferanslara katılıyor, değişik devletlerin ileri gelenleriyle görüşmeler yapıyordu.[2]

Pontusçu etkinlikler arasında 19 Temmuz 1920'de Batum'da toplanan kongre de sayılabilir. Buna Karadeniz, Kafkasya, Güney Rusya'dan temsilciler katıldılar. 19 Ağustos 1920'de Hrisantos Paris'te Barış Konferansı'ndaki ABD delegasyonuyla görüşerek, Trabzon'un Ermenistan'a verilmesi halinde, Rumlarla Müslümanların birlikte direneceklerini bildirdi. 5 Ekim 1920'de Venizelos, L. George'a Türklerin İstanbul'dan atılmasını ve Pontus Devleti'nin kurulmasını önerdi. İngilizler Fransa ve İtalya'nın bu kadarını kabul etmeyecekleri gerekçesiyle buna yanaşmadılar.[3]

Aslında Ermenilerin Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurma hayali nasıl olgulara aykırı idiyse, Pontus hayali de öyleydi. Bir kez nüfusları yetersizdi. Trabzon'da 317.000 Müslümana karşılık 60.000 Hıristiyan, Giresun'da 190.000 Müslümana karşılık 10.000 Hıristiyan, Samsun'da 180.000 Müslümana karşılık 60.000 Hıristiyan vardı.[4] Çok önemli başka bir husus, Ermeniler gibi, Rumlar da dil bakımından özümsenmiş (asimile olmuş) durumdaydılar. Yani ana dilleri Türkçeydi. Yalnız duaları, kutsal kitapları Ermenice ya da Rumcaydı. Osmanlı 1908'den önce çağcıl eğitime adım atmış olsaydı, "Osmanlı milleti" belki gerçekleşebilirdi. Oysa birçoğu Yunan ya da Yunanistan'da eğitim görmüş Yunan ulusçusu öğretmenlerin elindeki Rum çocukları Osmanlı düşmanı olmuşlardı.[5] Azınlık oluşlarına, dillerine bakmayıp ayrılıkçılık yapmaya kalkışmak, hegemon Batı emperyalizmine yaslanmanın olanaklı kıldığı tehlikeli bir şımarıklıktı.

Konstantin'in I. İnönü Savaşı ile birlikte Ankara'yı ele geçirmek hedefine yönelmesi, Pontus Hareketi'ni Yunan savaş planlarının önemli bir öğesi haline getirdi. Başlangıçta mevcutları 5.000 olan Rum çeteleri bilinçli çabalarla 25.000'e yükseltildi. 1921 yılı sonuna kadar Rum çeteleri 1641 Türk öldürdüler, 323 Türk yaraladılar (demek ki öldürmeyi yeğliyorlarmış), 3723 ev yaktılar, 2 milyon lira değerinde hayvan, 2 milyon altın gasp ettiler. 1921 yılı boyunca Yunan ordusu doğuya ilerlerken Karadeniz Rumlarına

ayaklanma işareti verileceği ve ayaklanmanın Karadeniz kıyılarında bir çıkarma ile desteklenebileceği korkulu bir olasılık olarak görünüyordu.

Koçkiri ayaklanmasını bastıran Merkez Ordusu, Pontusçulara karşı da harekete geçirildi. Fatsa, Ünye, Terme, Çarşamba, Samsun, Bafra, Vezirköprü, Havza, Ladik, Amasya, Niksar ve kısmen Trabzon bölgesinde arama-tarama çalışmaları yapıldı. Tehlikeli olabilecek 15-50 yaşlarındaki Rum erkekleri iç bölgelere sürüldüler (26 Haziran 1921 kararı). Bu etkinlikler 6 Şubat 1923'e değin sürdürüldü. Eylül 1921 tarihine değin 10.886 çeteci teslim oldu, 11.188 çeteci öldürüldü (s. 294).[6] Bu süreç içinde Pontus tehlikesini somutlaştıran bir gelişme, Yunan donanmasının 9 Haziran 1921'de İnebolu'yu, 1 Eylül'de Terme'yi topa tutmasıydı.

Bu arada ilginç bir gelişme Merzifon'daki Amerikan Koleji'nde 16 Şubat 1921 günü yapılan aramaydı. Osmanlı Devleti ile ABD arasında savaş hali olmadığı için, Merzifon Koleji çalışmalarını sürdürüyordu. Yapılan aramada silah bulunamadı. Fakat Pontus adlı bir Rum Kulübü'nün 1904 yılından beri etkinlik gösterdiği, Kolejin Rum ve Ermeni gençlerinin hükümetin izni olmaksızın yurt dışına kaçmalarını kolaylaştırdığı, kolejin aranmasından iki gün önce Türkçe öğretmeni Zeki Bey'in öldürülmüş olduğu ortaya çıktı. Kolej kapatıldı, fakat açılması için kapının açık olduğu ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'e bildirildi.[7]

Merzifon Amerikan Koleji'nde bulunan belgeler Merkez Ordusu için değerli bir istihbarat kaynağı oldu. Aynı biçimde Samsun Rum Metropolitliği'ndeki aramada Pontusçu örgütlenme konusunda önemli bilgiler sağlandı.[8] Pontusçu çetelerle savaşım 1923 başına değin sürdü, çünkü 1921'de asker eksikliğini gidermek için Batı Cephesi'ne zorunlu kuvvet aktarımları olmuştu. Hükümet erkek Rumların tehcirini kararlaştırdığı halde (16 Haziran 1921) Nurettin Rumların aileleriyle tehciri esasını uyguluyordu. Sıra Samsun'a gelince başta Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Efendi, Rum tüccarlarla ilişkileri olan Türk tüccarlardan 56 kişi TBMM ve Dahiliye Vekâleti'ne başvurdular. Sonuç alamayınca 17 Temmuz'da belediyede gösteri yaparak yeniden başvurdular. Zaten

askerin azlığından sürgün işi yavaşladı. Sonuçta 63.844 Rum sürüldü.[9]

Herhalde Yunan ordusunun sonunda muzaffer olacağına inandıkları için olacak, toplam nüfusun içinde azınlık olmalarına bakmadan Pontusçu çeteler eşkıyalık eylemlerini sürdürdüler. Eskişehir'in işgalinden sonra İzmirli olan kimi Pontusçular o sırada İzmir'e gelen Başbakan Gunaris'ten Yunan Ordusu'nun Karadeniz'de bir çıkarma yapmasını istemişler. Yerasimos'a göre, yapılacak bir çıkarma sonucunda ve Ermenilerle işbirliği sayesinde Sivas ve Erzurum'u da ele geçirecek planlar yapılıyormuş. Tabii Sakarya Zaferi bu gibi hayalleri suya düşürdü. Pontus çeteleri savaşımdan vazgeçip teslim olmaya başladılar.[10]

XXII

Müslüman Olmayanların Askerliği Sorunu[1]

22 Ocak 1921 günlü bir önergeyle Erzurum Mebusu Salih Hıristiyanların Müslüman ordularına alınmasının peygamber tarafından yasaklandığını belirtti. Dünya Savaşı'nda Hıristiyanların silah altına alınmalarının sakıncaları görülmüştü. Onun için onlardan mali güçlerine göre 750, 500, 250 lira bedel ödemeleri, mali gücü olmayanların da yol yapımında görevlendirilmelerini önerdi. Bunun üzerine Ulusal Savunma Vekili Fevzi söz aldı. Canik Mebusu Nafiz de konuya değinen bir soru önergesi sunmuş ve Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'na göre Hıristiyanlar askerlik yapmakla yükümlü oldukları halde, neden askere alınmadıklarını sormuş bulunuyordu.

Fevzi Ankara'nın yönetimi altında 700-800.000 Hıristiyan bulunduğunu, bunların 300-400.000'inin Karadeniz bölgesinde, 100-150.000'inin Orta Anadolu'da bulunduğunu anlattı. Meşrutiyetle birlikte bunlar askere alınmışlardı. Balkan Savaşı'nda bunun sakıncalı olduğunu anlaşıldığından, Dünya Savaşı'nda onların

silahsız hizmetlerde görev yapması uygun görülmüştü. Savaş bittiğinde İtilaf bunların terhisini isteyince, süresiz izinli sayıldılar. 16 Mart'tan sonra Müslüman olmayanların askerlik hizmeti yeniden gündeme gelmişti. Fakat, öte yandan, Yunanlılar işgal ettikleri topraklardaki Rumları askere alıyor ve İzmir, Manisa, Ayvalık adları taşıyan tümenler oluşturup bunlara kıyım yaptırıyorlardı. Ayrıca baskın tarzında kıyılarımıza çıkarma yapıp, bunu içerde bir kalkışmayla eşgüdümlemek istiyorlardı. Sonuç olarak Fevzi, Müslüman olmayanların silahlı ya da silahsız askeri yükümlülüğü yerine bir yılla sınırlı olarak 500 lira alınmasını öneriyordu. Müslümanlar için bedel 1000 lira olmalıydı.

Peşinden söz alan Malatya'dan Feyzi kimi Müslüman olmayanların ne vergi verdiklerini, ne askerlik yaptıklarını, hatta nüfusta kayıtları bile olmadığını ileri sürdü. Bunlar askere alınmalı, Sivas'a, Erzurum'a gönderilip yollarda çalıştırılmalıydı. Feyzi açıkça amacını söylüyordu: "Maksadım onların ezilmesi, yıkılmasıdır." Önce para alınmalı, sonra yol yaptırılmalıydı "bu hainlere".

Konya'dan Vehbi, Hıristiyanların ileri gidip, Müslümanların geri kalmasını birincilerin askerlik yapmamaları ile açıklıyordu. Bu yüzden Müslümanların işleri yarım kalıyor, nüfusları artmıyordu. "Biz tükene tükene bir zaman bu ülkeyi onların yutmayacağı ne malum?" Onları da evlerinden uzaklaştırmanın çaresi bulunmalıydı.

XXIII

Koçkiri İsyanı

Genellikle Kürtçe konuşan, Alevi Koçkiri aşiretinin yayıldığı alan Sivas'ın doğusu, Erzincan'ın batısı, Tunceli'nin kuzeyi idi. Alanı 2000 km², nüfusu 40.000 kadardı. Daha çok hayvancılıkla geçinirlerdi. Ertuna'ya göre uysal ve hükümete bağlı bir aşiretti. Verimli bir bölgede bulundukları için yine Ertuna'ya göre geçimleri iyi idi. Koçkirililer beş büyük kabile halinde örgütlüydüler. En büyük kabile İbolar, ayaklanmanın başını çekiyordu. Başkanları Alişan ile kardeşi Haydar Bey idi.

Mayıs 1919'da Kürt (ya da Kürdistan) Teali (ya da Teali ve Teavün) Cemiyeti İstanbul'da Meşrutiyet'in başından beri Kürtçülük yapmış ve hareketin önemli önderlerinden Seyit Abdülkadir tarafından kurulmuştu. (Âyan üyeliği ve ilk Ferit hükümetinde Şûra-yı Devlet başkanlığı yapmıştı.) Haydar cemiyete üye oldu ve diğer aşiret reislerini üye yaptı. İmranlı'da Cemiyetin şubesi kuruldu. Sekreterliği Musa oğlu Alişir yapıyordu.

Konya İsyanı sırasında (Ekim 1920) Alişir 150 kadar adam toplayıp eşkıyalık yapmaya başlamıştı. Mart 1921 başında asayişsizlik yayılmış, isyana dönüşmüştü (6 Mart 1921).[1] İmranlı Bu-

cak Müdürü olan Haydar önce seyirci gibi kalmış, fakat sonra da destekçi olmuştu. Ertuna, eşkıyalık hareketlerinde Türk köylerinin hedef alınarak Kürtçülük yapıldığını öne sürüyor. Aynı kaynak isyancıların Koçkiri bölgesinde hiçbir Türk topluluğunu bırakmamak konusunda kararlı olduklarını da belirtiyor (s. 267). İsyancılar Koçkiri aşireti ile Dersim'den getirilen ve Ertuna'ya göre İngiliz altınlarıyla kazanılmış 500 kadar kişi idi (s. 274). Emperyalizmin işin içinde olması olasılığının bir başka işareti de Alişan'ın destek almak amacıyla 26 Mart 1921'de Pülümür aşiretlerine yazdığı mektupta Kürdistan bağımsızlığının Avrupa devletleri tarafından "bile" tanındığını ileri sürmesiydi. Bu aşiretler yanıt vermedikleri gibi, orduya bağlılık telleri çekmişlerdi (s. 268).

Mart ayı boyunca asiler pek çok köyü yağma ettiler. Genellikle güvenlik güçleri yetersiz kalıyordu. 8 Nisan 1921 günü asiler TBMM'ye başvurarak Zara, Divriği, Refahiye, Kuruçay, Kemah ilçelerinden oluşan ayrıcalıklı (imtiyazlı) bir eyalet oluşturulmasını, valinin Kürt, yardımcısının Türk olmasını istediler. Henüz fazla kan dökülmemişken (yani güzellikle) bu çözüm gerçekleştirilmeliydi. Sorun böyle çözülmezse, ayaklanma bütün Dersim, Erzincan, Van, Diyarbakır, Erzurum'a kadar yayılacaktı. İki Müslüman millet arasında çok kan dökülecek, Müslüman düşmanlarının yüzü gülecekti. Başvuruyu imzalayanlar Koçkiri aşiret reisi Mehmet Naki, Seyyitlerden Alişir, Dersim aşiretleri adına İbrahim, aşiret reislerinden Mustafa, Mahmut, Mansur, Seyithan'dı (s. 269-270).

Görüldüğü gibi, isyancılar yaptıkları işin vahametini çok iyi tanımlamışlardı: İki Müslüman millet arasında çok kan dökülecek, Müslüman düşmanlarının yüzü gülecekti. İhanetin bir boyutuna böylece işaret etmiş oluyorlardı. Öbür boyutu da taarruz halindeki (başvuru II. İnönü Muharebesi sırasında, daha doğrusu bir hafta sonra yapılmıştı) Yunan ordusuna değerli bir destek getirilmesiydi.

İşin başka bir yönü özerklik talep eden asilerin gösterdiği cüretti. Ya da bir değerlendirme yanlışı söz konusuydu. Belki Çerkes Ethem olayı sırasında Ankara'da var gibi gözüken önderlik boşluğunun devam ettiğini sanıyorlardı. Tabii koca İngiltere'nin desteği de olunca değerlendirme yanlışı yapmak kolaylaşıyordu.

Yunanlılar Kürtleri Türkiye'ye karşı ayağa kaldırmak için fırsatı kaçırmadılar. Curzon'un güvenilir bir kaynaktan aldığı bilgiye göre Nisan sonunda İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri bu amaçla Kürt Mustafa Paşa ve Hakkı Bey'le görüşmeler yapmıştı. Rumbold'a göre Süleymaniyeli Mustafa "dürüst, iyi niyetli ve enerjikmiş", fakat çok ihtiyatsız olduğu için, ancak dikkatli bir yönetim altında yararlı olabilirdi. Kürtlere önderlik edecek biri değildi.

Kürt Hakkı Bey, Diyarbakır yakınında bulunan Melikan aşiretinin başkanı olduğunu iddia ediyormuş. Savaş çıktığında İT'den kaçtığı için Paris'teymiş. Sonra Atina ve Mısır'a gitmiş, fakat düşman uyruğu diye tutuklanıp Malta'ya gönderilmiş. Savaş sonunda İstanbul'a gelmiş. "Maceracı ya da komitacı" tipinde biriymiş. İngilizler tutsak yaptıklarına göre adam yerine koyuyorlarmış demektir.

Rumbold'a göre, Koçkiri ayaklanması yerel ve o kadar da önemli olmayan bir ayaklanmaydı.[2]

Merkez Ordusu ve İsyanın Bastırılması

Koçkiri ayaklanması ve Pontus tehlikesine karşı koyabilecek ordu birlikleri dağınık ve bölük pörçüktü. Bu askerin sayısını artırmak zordu, çünkü bütün Kurtuluş Savaşı boyunca Ankara Batı Cephesi'ne Yunanlılar kadar çok asker yetiştirmek konusunda zorlanmıştı. I., II. İnönü, Sakarya, Büyük Taarruz gibi bütün muharebelerde, Yunanlıların er sayısı bizimkinden çok olmuştu. Oysa Türkiye'nin bu dönemde Müslüman nüfusu 11,5 milyon iken,[3] Yunanistan'ınki 5 milyon idi. Asker sayısını artırmak zor olduğuna göre, mevcutları toparlayarak harekete geçirecek enerjik bir komutan gerekiyordu. 9 Aralık 1920'de Sivas'taki üçüncü kolordu lağvedildi. Aynı gün komutanı Nurettin Paşa (tuğgeneral) olan Merkez Ordusu kuruldu. Ordunun elindeki asker sayısı 3161, hayvan sayısı 1351 idi. İsyancıların 3000 civarında olduğu tahmin ediliyordu (s. 271). Harekât 11 Nisan'da başladı. 24 Mayıs'ta Paşa harekâtın sonuçlanmak üzere olduğunu, Fırat, Erzincan, İmranlı bölgesinin temizlendiğini, 500 kadar asinin öldürüldüğünü bildirdi. 17 Haziran 1921'de Haydar'ın kardeşi Alişan ve 32 asi reisin

teslim olmasıyla isyanın noktalandığı kabul edilir. 500'den fazla asi yargılanmak üzere Sivas'a gönderildi.[4]

Nurettin bir daha isyan çıkmaması için "daha esaslı" bir harekât yapılmasını ve asi köylerin başka bölgelere gönderilmelerini, Türk köyleri arasına serpiştirilmelerini önerdi. Öneriyi duyan kimi mebuslar karşı çıktılar. Hatta genel af çıkarılmasını isteyenler oldu. Nurettin'in halka haksızlıklar yaptığı iddia edildi ve Dahiliye Vekâleti'ne gensorular yöneltildi. Paşanın çok sert davrandığı iddiaları haklı görülüyordu. Nurettin 3 Kasım 1921'de görevden alındı. Hatta Meclis üç gün süren tartışmalar sonunda onun muhakeme edilmesine karar verdi. Hükümet bunu benimsedi, fakat M. Kemal ve Fevzi karşı çıktılar. M. Kemal, Nurettin'i Meclis'te savunarak onu "kurtardı".[5]

Türkiye Batı Cephesi'nde ölüm-kalım savaşımı içinde asker bulmakta zorlanırken isyanı kesin olarak sona erdirecek bir güç ayıramıyordu. Öte yandan isyan eden kitle aslında sayısız aşiretin şeyh ve ağalarının, reislerinin kulları, *homo ahretikus*'ları idiler. Dolayısıyla çok kez mesele aşiret reislerini kazanmaktan ibaretti. Onun için hükümetin tutumu sertlikle yumuşaklık arasında gidip geliyordu. Doğulu mebusların etkinlikleri de yumuşaklık siyasalarından yana bir ağırlık oluyordu. Nitekim Dersim Mebusu Hasan Hayri Bey ve Doğulu 11 mebusun verdikleri ve 11 Kasım 1920 oturumunda ele alınan bir gensoru önergesi bu etkinliğin bir örneği sayılabilir. Önerge şöyleydi: 1. Dersim'e atanacak memurların nasıl belirlendiği konusundaki soruya yanıt verilmemişti. 2. Aşar vergisi ihaleleri aşiretlere verilmiyordu. 3. Dersim'deki uygunsuzluklar, nedenleri, hükümetin önlemleri konusunda bilgi verilmeliydi. 4. "Kürdistan"da birtakım propagandacılar dolaşıyor muydu, bu konuda önlemler soruluyordu.[6]

Gensoru görüşmeleri sırasında iki önemli saptama yapılmıştır. Hasan Hayri şöyle diyordu:

> Dersimliler öteden beri aç bir millettir. Çünkü senevi sekiz ay hariçten mütemadiyen hariçten satın almak vesaire suretiyle idare ediyorlar ki mateessüf hırsızlığın ve eşkıyalığın sebebi bu yüzden hasıl olur (s. 383).

Demek ki Dersimliler kendi çabalarıyla ancak yılın dört ayı geçinebiliyorlarmış, kalan sekiz ay çalıp çırptıklarıyla yaşamlarını sürdürebiliyorlarmış. Bunu söyleyen Dersim mebusu.

Öte yandan aynı oturumda Maliye Vekili Ferit Bey İbn Haldun'a yaraşır toplumbilimsel bir çözümleme yaptı.

> Dersim meselesi Kürt ve Türk meselesi değildir. Maalesef hazarilik (yerleşiklik, uygarlık) ve bedevilik meselesidir (s. 385).

Aynı biçimde Türk aşiretlerinden de yokluk çekenler vardı.

> Maalesef bugüne kadar hazariliğe alışamamış, sengisten (taşlık arazi) içinde ihtiyacını temin edememiş, hakikaten şayan-ı merhamet ve şayan-ı muavenet (acıma ve yardıma değer) halkımız mevcuttur.

Hayri ve Ferit beylerin sözleri durumu mükemmel anlatıyor.

XXIV

İkinci İnönü Zaferi

Londra Konferansı'nın savaşı önlemek bakımından başarılı olma olasılığı çok azdı. Çünkü Yunanlılar Megali İdea ülküleri açısından Sevr'i zaten zayıf buluyorlardı. Birçok şarta bağlı olarak Ege'de kendilerine verilen topraklar azdı. Pontus'taki emellerini doyuracak en ufak adım atılmamıştı. İstanbul'u alabileceklerine dair bir işaret de pek yoktu. Şimdi Yunanistan'ın Sevr'in kazanımlarından da özveride bulunması gündeme getirilmekteydi.

Öte yandan Türklerin önüne de yalnızca –o da şarta bağlı olarak– İzmir'in geri verilmesi önerisi getiriliyor, İstanbul (Boğazlar Bölgesi), Doğu Trakya ve kapitülasyonlar hiç söz konusu edilmiyordu. Bunlar Misak-ı Milli programına yaklaşmayan şeylerdi. Kabul edilemezdi.

İtilaf'a gelince: Onlar için Sevr esastı. Yunanlılar ise onların taşeronuydu. I. İnönü bir uyarıydı, fakat Sevr'i sulandırmaktan çok Yunanistan'ın Türkiye'nin işini çabuk bitirmesi gerektiği yönünde bir uyarıydı. En azından Yunan ve savaş delisi Lloyd George bunu böyle algılıyordu. Yunanlılar zaten Türkiye belini tam doğrultamadan savaşmaya can atıyorlardı.

Seçimlerde Venizelos'un istila siyasetinden vazgeçmek yönündeki havanın, Konstantin'in tahta geçmesiyle tersine döndüğünü gördük. Yine Londra Konferansı daha noktalanmadan savaş kararı alındığını anımsıyoruz.

Konferanstan önce, 25 Ocak 1921'de Tümgeneral Guvelis genelkurmay başkanı olmuştu. 31 Ocak'ta Savaş Bakanı Gunaris'e verdiği yazanakta, Anadolu Harekâtı'nın bir an önce Türk ordusunu yok etmesi gerektiğini söylüyordu. Bunun için en kısa cephe (400 km) olarak Karadeniz Ereğlisi-Antalya çizgisinin batısındaki bölge, yani Anadolu'nun 2/5'si (en zengin kesimi) işgal edilecekti. İlk aşamada Eskişehir-Afyon hattı ele geçirilecek, Türk ordusu Ankara'ya sürülecek, sonra da "tamamen" yok edilip dağıtılacaktı. Bunun için derhal güçlü bir orduya yetecek geniş bir asker alma etkinliği, yani Sakarya'da savaşan ordu ölçeğinde bir ordu kurmak gerekiyordu.

Fakat Anadolu Ordusu Kurmay Başkanı daha pratik (ve daha ucuz) bir plan önerdi. 3-4 bin asker ekleyerek Eskişehir ve Kütahya ele geçirilecekti. Anlaşılan, plan Sariyannis ve Pallis'indi. Hükümet bu planı yeğledi. (Guvelis bu yüzden istifa etti.) Başkomutan Papulas 3000 askerlik bir takviye istemişti. Fakat bu takviye gelmeden harekâtın 23 Mart'ta başlamasını buyurdu.[1] Anlaşılan, nasıl olsa silah ve sayı üstünlüğüne sahip olduğunu düşünmüş olacaktı.

Önalp'a göre iki ordunun güçleri şöyleydi:[2]

Tüfek	Ağır MT	Hafif MT	Kılıç (süv.)	Top
Türkler 34.175	235	55	3500	104
Yunanlılar 41.550	720	3134	3100	220

Yunan ordusu kuzeyde Bursa'da III. Kolordu, güneyde Uşak-Alaşehir'de I. Kolordu olarak yer almıştı. Türk ordusu da kuzeyde Eskişehir bölgesinde, güneyde Afyon bölgesinde konuşlanmıştı. Yunan planına göre III. Kolordu Eskişehir yönünde, I. Kolordu ise Kütahya üzerinden Eskişehir'e doğru ilerleyecekti. Sonradan bu plan değiştirildi ve I. Kolordu'nun Afyon yönünde ilerlemesi kararlaştırıldı. Türk planı batıdan gelecek Yunan taarruzunun ge-

çen sefer olduğu gibi savunmaya çok elverişli olan İnönü'de karşılanması yönündeydi. Eskişehir bölgesi birliklerinin başında Batı (Garp) Cephesi Komutanı İsmet vardı. Afyon bölgesindeki komutan Güney (Cenup) Cephesi Komutanı Refet idi.

Yunan taarruzuyla birlikte tuhaf ve gülünç, belki de müstehcen bir olay cereyan etti. Yunan uçaklarıyla Türklere istiladan kaçmamaları için Ç. Ethem imzalı bildirgeler yağdırıldı. Diyordu ki bildirge, Ankara Hükümeti gururu, azameti, tafrasiyle milleti uçurumun kenarına sürüklemişti. Halkın hayvan ve buğdaylarını gasp etmişler, zorla çocuklarını askere almışlardı. Bu nedenlerle Anadolu ordusuna "binlerce" kez üstün olan Yunan ordusunun galip geleceği "şek ve şüpheden vareste (uzak)" idi. Ethem bundan sonra Yunanlıları pek iyi tanıdığını ileri sürerek, dinimizi, namusumuzu, hürriyetimizi, malımızı savunduklarını belirtti. Onlar Türk milletine değil, asi M. Kemal ve adamlarına karşı savaşıyorlardı. Türkler, Yunan ordusu ilerlerken köy ve kentlerinde kalmalı, kaçmamalıydılar. Korkmamalıydılar. Çünkü Türklerin işgal bölgelerinde yararlandıkları "intizam, asayiş ve hürriyetten" artık onlar da yararlanacaklardı. Bildirgenin sonunda şöyle sesleniyordu:

> Eğer onlar (Kemalciler) beni dinlemiş olsaydılar şimdi vatan tehlikede bulunmayacaktı. Sevgili dindaşlarım. Şehirlerimizden uzaklaşmayınız. İmza: Sabık Kuva-yı Seyyare Kumandanı Çerkes Ethem.[3]

Yunan ordusu kuzeyde ve güneyde 23 Mart günü ilerlemeye başladı. 27'sinde İnönü'de savaş başladı, 28, 29, 30 Mart günleri Yunanlılar büyük bir şiddetle taarruz ettiler. Yunanlıların sayı ve silah üstünlüğüne karşı Türk askeri canını dişine takarak savaşıyordu. 31 Mart günü Türkler taarruza geçtiler. Yunanlılar yıldılar ve o gece çekildiler. Zafer bizimdi.[4]

Zaferin belki ucu ucuna kazanıldığını gösteren bir olay, M. Kemal'in Meclisin, yani kendisinin güvenliği için kurulmuş Bnb. İsmail Hakkı (Tekçe) komutasındaki BMM Muhafız Taburu'nu da son anda savaşa sokmak zorunluluğunu duymuş olmasıdır. Tabur 28 Mart gecesi saat 12'de trene bindirildi. Bu haberi İsmet'e ve-

rirken taburun 900 tüfek ve 6 makineli tüfek taşıdığını, yani "en kuvvetli bir alaya" denk olduğunu belirtiyor. "Herhalde en mühim bir anda işinize yarayacağını ümit ederim" diyordu.[5]

Bu münasebetle ünlü bir haberleşme gerçekleşti. 1 Nisan sabahı 6.30'da İsmet, "Düşman, binlerce maktulleriyle (ölüleriyle) doldurduğu muharebe meydanını silahlarımıza terk etmiştir" diye tel çekti. M. Kemal'in yanıtı şöyle başlıyordu: "Bütün tarihi alemde, sizin İnönü meydan muharebelerinde deruhde ettiğiniz vazife kadar ağır bir vazife deruhde etmiş kumandanlar enderdir." İsmet'in kumanda ve silah arkadaşlarının kalp ve hamiyetine (yurtseverliğine) dayanan yönetimi "dahiyane" idi: "Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs (ters) talihini de yendiniz." Zafer meydanının görüntüsü aynı zamanda "milletimiz ve kendiniz için şaşaai itila (yükselme parlaklığı) ile dolu bir ufku istikbal"de sunuyordu.

İsmet de geri kalmadı. Teşekkür ederken M. Kemal'i şöyle tanımladı: "Zulüm ve istibdat dünyasının" saldırıları karşısında "yalnız ve şaşkın" kalan milletimizin "bütün kabiliyet ve kuvvetlerini ruhundaki ateşle toplayan ve harekete getiren" kişiydi o.[6] Yerinde bir saptama.

Tahmin edilebileceği gibi II. İnönü Muharebesi'nin sonucu Yunanistan'da ve bütün Batı âleminde ve özellikle İngiltere'de soğuk duş etkisi yaptı.

Türkiye sevinç içindeydi. Şenlikler yapılıyor, şehitlerin ruhlarına mevlitler okutuluyordu. 15 Nisan'da Ayasofya Camii'nde okutulan mevlide Veliaht Abdülmecit ve Şeyhülislam Nuri Efendi de katıldılar.[7] İngiliz kaynaklarına göre, İzzet dahil, hükümet üyeleri Saraya gidip Padişahı kutlamak istemişler fakat bu kutlama iyi karşılanmamış, çünkü o sırada Yunanlılardan çok, Kemalcilerden korkuyormuş. Ayrıca, batıl inançları olduğu için Tevfik'in Avrupa'dan İstanbul'a yakında dönüşü ile Abdülhamit'in tahttan indirilmesi arasında benzerlikler vehmediyormuş. İngilizlerin de Vahdettin'in hainliğini saptaması ilginç.[8]

Burada Türk ve Yunan kayıplarını aktarıyorum: Türk Ordusu: 618'i şehit olmak üzere subay ve er kayıpları 4950 idi. Yunan ordusunun kayıpları 360'ı subay olmak üzere 5280'di.[9]

Rumbold II. İnönü Zaferi'ni merkeze bildiriyor. Yunanlılar ağır kayıplar (İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri'ne göre "muazzam") verdikten sonra çekilmişlerdi. Türklerin 15 cm.lik ağır topları etkili olmuştu. Y. Komiser'in iddiasına göre İtalyanlar Taranto'dan Antalya'ya üç gemi silah getirmişlerdi. Eskişehir'de iki Fransız ve üç İtalyan subayı hizmet etmişti. Ölü subaylardan biri Fransızdı. Fakat Türkler de ağır kayıplar vermişler ve etkili bir takip harekâtı yapamamışlardı. Yunanlılar Trakya'dan 20.000 kişilik takviye kuvveti geldikten sonra yeniden ilerleyeceklermiş. Rumbold'a göre tam bir Yunan ya da Kemalci zaferi çok tatsız olurdu. En iyisi iki yanı da tüketecek bir durumdu. O zaman Müttefikler'in baskı ya da önerilerine açık olurlardı. Zaferi kutlamak için İstanbul'daki camilerin hepsi aydınlatılmıştı.[10]

Aslıhanlar Muharebesi

Asıl mücadele kuzeyde Eskişehir bölgesindeydi. İki tarafın ana güçleri de buradaydı zaten. Fakat Yunanlılar güneyde de taarruza geçtiler. Bu cephede Türk kuvvetlerinin komutanı Refet Paşa'ydı. Afyon bölgesinde Dumlupınar, İnönü gibi bir yerdi. Yani, kolay savunulabilir, egemen bir mevzi idi. Yunan taarruzu başladığında Dumlupınar bizim elimizdeydi. Fakat Yunanlılar, Türk birliklerini Dumlupınar'ı boşaltmak zorunda bıraktılar. İnönü'deki zaferden sonra Yunanlıları Afyon bölgesinde de yenilgiye uğratmak için, güneye doğru kuvvet kaydırmaları yapıldı. İnönü yenilgisi üzerine Yunanlılar işgal ettikleri Afyon'dan çekildiler (6 Nisan). Dumlupınar'ı bir direniş noktası olarak belirlediler. Buraya intikal ederken, kuzeyden gelecek Türk kuvvetlerine karşı Aslıhanlar'da (Altıntaş'ın güneyi) direndiler. 8 Nisan'dan 11 Nisan'a kadar şiddetli bir muharebe cereyan etti. Sonuçta Yunanlılar çekildiler. Refet bir zafer kazanıldığını değerlendirerek Genelkurmay'a bildirdi. M. Kemal kendisine "büyük takdirat ve tebrikâtta" bulundu.[11] Oysa Yunan çekilmesi Dumlupınar'da toparlanmak ve toplanmak içindi. Dumlupınar'a yapılan taarruzlarda çok kayıp verildi ve sonuç alınamadı.

Ortaya çıktı ki Refet'in komutasındaki birlikler dağınık ve etkili olmayan bir savaş yapmışlardı. M. Kemal Refet'in komutası altındaki birliklerin kendisine güvenlerinin kalmadığını söylüyor. Fevzi ve İsmet, Refet'in bir süre daha komutanlığının devam etmesini uygun buldular. Fakat M. Kemal Mayıs başında iki paşayla Refet'in yanına gitti. Sorunu "yakından" inceledikten sonra Güney Cephesi'nin İsmet'in komutası altındaki Batı Cephesi'ne bağlanmasına karar verdi. (Birleştirme kararı 2-3 Mayıs, İsmet'in görevlendirilmesi 5 Mayıs'ta). *Nutuk*'ta "Refet Paşa kendisi mağlup olduğu halde, düşmanı mağlup kabul ediyordu" diye bir alt başlık var.

Refet'e bir görev vermek gerekiyordu. M. Kemal ona Fevzi'nin görevi olan Milli Müdafaa Vekâleti'ni (Savunma Bakanı) vermek istiyordu. Fevzi, İsmet'in ikinci görevi olan Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (Genelkurmay Başkanlığı'na) getiriliyordu. Fakat Refet Savunma Vekâleti'ni istemedi, Genelkurmay'ı istedi. M. Kemal bunu uygun bulmadı. Bunun fiilen Başkumandanlık gibi olduğunu, kendisinin bu mevkie gelecek nitelikleri kazanmadığını söyledi. Bunun üzerine o da (herhalde kırgınlıktan) Milli Müdafaa Vekâleti'ni kabul etmeyeceğini söyledi ve izin alarak Kastamonu ormanlarında Ecevit'te istirahate çekildi. Bu arada ikinci görevi olan Dahiliye Vekâleti'nden de çekildiği anlaşılıyor. Çünkü 30 Haziran 1921'de TBMM onu yeniden Dahiliye Vekili seçecekti.[12]

Öyle anlaşılıyor ki, M. Kemal, Refet'in komutanlık niteliklerini eksik buluyordu. Buna karşın onun sergilediği iddiacılık (Yunanlılarla vuruşmaları zafer olarak nitelemesi, Genelkurmay Başkanlığı'nı talep etmesi) onu herhalde sinirlendirmişti. Fakat Refet'in M. Kemal'in bakanlık önerisini reddetmesinin belki başka bir anlamı vardı. Çünkü anımsanabileceği gibi, Refet beş kişilik Amasya Askeri Örgütü'nün bir üyesiydi. Onun için M. Kemal'in Refet'in Genelkurmay Başkanı olmak talebini reddetmesinin yarattığı burukluk beklenebilecek dereceden daha fazlaydı. Daha sonra örgütün öbür üyeleriyle birlikte Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmasında bir etken olarak düşünülebilir.

Times gazetesi II. İnönü Savaşı'nı okuyucularına saçma sapan aktardı. İstanbul'daki muhabir 29'unda Yunanlıların Eskişehir'e

giremediklerini yazdığı halde, ertesi günkü haberinde Eskişehir'in işgal edildiğini bildiriyordu. Böylece Papulas'ın planları hiçbir engele takılmadan başarılı bir sonuca ulaşmıştı. Müttefikler'in askeri uzmanları Yunanlıların 10 günde Ankara'ya ulaşmalarını Türklerin önleyemeyeceklerini söylüyorlarmış. Yunanlılar hem sayıca çokmuşlar, hem de gereçlerinin her yönden kıyas kabul etmez üstünlüğü varmış. Aynı muhabir 31 Mart tarihli haberinde Yunan ilerlemesinin "geçici olarak" durdurulduğunu itiraf ediyordu. Aynı kaynak Yunan donanması muhriplerinin Karadeniz'de resmi olmayan bir abluka kurduklarını, fakat Yunan kuvvetlerinin çıkarma yapmalarının beklenmediğini bildiriyordu.[13]

İsmet'in, M. Kemal'in Değerlendirmeleri

İsmet'e göre zayıf yanımız seferberlik yapamamaktı.[14] "Harp yüklerinden memleket o kadar yorgun ki bu hususta bir teşebbüse geçmek mümkün olmuyor" diyor İsmet (s. 241). 7-8 aydır silah altına alınanlardan birçokları kaçıyordu. Evine kadar izlenip geri getiriliyorlardı, fakat "imkânı yok tutamayız." İsmet'e göre "manevi kuvvet ve bağlılık" gerekiyordu (s. 244). Bunun için askeri başarı gerekiyordu. Ama bunun için de "iyi kıta" yani eğitimli, disiplinli asker lazımdı. Böylece başa dönmüş olunuyordu. Eldeki (kaçmayan) askere "aralıksız talim ve terbiye" yaptırılıyordu (s. 245).

Böylece asker sayısının, savaş gereçlerinin azlığına karşın Türk ordusunun başarısının bir ipucunu elde etmiş oluyoruz. "Aralıksız talim ve terbiye". Bunu olanaklı kılan Türk ordusundaki subay çokluğuydu. Bu sayede çok iyi eğitilmiş bir ordu çıkıyordu ortaya. İsmet subayları kamçılamak için I. İnönü Savaşı sırasında şöyle konuştuğunu anlatıyor:

> Bana bakın. İçinde bulunduğumuz vaziyeti bilesiniz... Padişah düşmanınızdır. Yedi düvel düşmanınızdır. Bir kısım halk sizin yüzünüzden muharebe devam ediyor, zannındadır... Mücadeleyi bıraktık mı, ekmek bıçağı bulamayacaksınız. Elinizde ekmek bıçağını bırakmayacaklar. Anlıyor musunuz? (s. 249).

İsmet'in ortaya koyduğu başarı nedenlerinden ikincisi Türk ordusunun I. Dünya Savaşı deneyimine sahip olması, Yunan ordusunun ise bu deneyimden yoksun oluşuydu:

> ... Birinci Cihan Harbi'ne girmemişler. Muharebeyi bilmiyorlar. Onun için mukavemettir, taarruzdur, ilerlemedir, güç zaman, kolay zaman ölçüsü ile değerlendiremiyorlar. Bundan kaybettiler (s. 254).

Bu görüşü General Harington'un yanındaki bir İngiliz albayı da onaylamış.

Üçüncü neden ise, Yunan Başkomutanı Papulas'ın bir zaafı idi. Vuruşmalara giriştikten bir süre sonra, asabı bozuluyor ve çekilme emri veriyordu. Tabiatı "tedirgin ve temkinliydi." Papulas İnönü ve Sakarya muharebelerinde başkomutandı. Ondan sonra başkomutanlığa gelen Hacı Anesti'de aynı zaaf vardı. "... ameli (pratik) muharebe tecrübesi olmayan ve salonda yetişmiş zavallı bir erkanıharp zabiti halindeydi." (s. 253). Papulas da, Hacı Anesti de kendilerine güvenmiyorlardı. Dünyanın bütün silah fabrikaları emirleri altında olduğu halde, kendilerini zayıf ve tehlikede hissediyorlardı.

M. Kemal'in subaylarla ilgili çok dikkate değer görüşleri var. 31 Temmuz 1920'de Afyonkarahisar Kolordu Dairesi'nde subaylara hitaben yaptığı konuşmadan tümceler:

> İngilizler ve yardımcıları milletimizin bağımsızlığını imhaya karar vermişlerdir.
>
> Hiç kimse kimseye, hiçbir millet diğer millete hürriyet ve bağımsızlık vermez.
>
> Dünyada hayat için, insanca yaşamak için bağımsızlık lazımdır.
>
> Kuvvet ordudur.
>
> Orduyu imha etmek için mutlaka subayları mahvetmek, aşağılamak lazımdır... Bundan sonra milleti koyun sürüsü gibi boğazlamakta engeller ve müşkilat kalmaz.

Malum bir askeri hakikat, felsefi hakikattir: Ordunun ruhu subaylardadır.

Şahsi ve özel hayatları itibarıyla da subaylar, fedakârlar sınıflarının en önünde bulunmak mecburiyetindedirler. Çünkü düşmanlarımız herkesten evvel onları öldürürler. Dolayısıyla subay için "ya istiklal, ya ölüm" vardır. Fakat arkadaşlar ölmeyeceğiz, bağımsızlığımızı muhafaza ederek yaşayacağız ve milletimizi daima bağımsız görmekle bahtiyar olacağız!

M. Kemal'in bu konuşması çok önemlidir. İnönü, Sakarya, Dumlupınar savaşlarında Türk ordusunun er sayısı Yunan ordusununkinden daha az, subay sayısı ise Yunanlılarınkinden çok olmuştur. Nitekim Sakarya Savaşı için "subay savaşı" denmiştir.

XXV

Yunan Zulmü

Yunan ordusu yayıldıkça ortaya çıktı ki, Yunanlıların 15 Mayıs 1919 günü İzmir'de uyguladıkları zulüm rastlantı değilmiş. Çünkü gittikleri hemen her yerde zulüm yapıyorlardı. 9 Kasım 1920'de Karesi Mebusu Vehbi Bey Yunan istilasına uğrayan yerlerde yapılan zulümlerin soruşturulmasını, film ve fotoğraflarının çekilerek dünya kamuoyuna duyurulmasını istedi. Hep Türkleri suçluyorlardı, oysa asıl zalimler kendileri idi. İktisat Vekili Mahmut Celal (Bayar) bunlarla Avrupa'nın Müslümanlara karşı merhametini ya da ittifakını davet etmeyi bekliyorsak, çok yanıldığımızı belirtti. Çünkü siyaset demek zulüm ve kötülük demekti. İzmir'de yapılanları uluslararası bir komisyon saptamıştı, ama hiçbir sonuç çıkmamıştı. Böyle bir çalışmanın yararı içimizde zulümleri unutup dindaşlarına silah çeken "gafil ve bedbahtları" uyandırmak olabilirdi.[1]

İstanbul'da Meclis-i Vükela'nın (Bakanlar Kurulu'nun) bir kararı hükümetin sığınmacı siyasetini bize gösteriyor. Dahiliye Nezareti'nin Aydın, Bursa, İzmit sancaklarından gelenlerin devlet topraklarına (çiftliklere) yerleştirilmesi önerisi karşısında alınan kararda, Trakya'dan gelenler için bunun olabileceğini, fakat Yunan askeri harekâtı dolayısıyla gelenlerin nüfus yoğunluğu sağlamak için "ilk

fırsatta" yerlerine iadeleri gerektiği belirtiliyordu. Bu mantık ancak Yunanlılar dönenlere yaşama hakkı tanırlarsa geçerli olabilirdi. Ne yazık ki, birçok durumda yaşama hakkı tanınacağı çok kuşkuluydu. Nitekim hemen ertesi günü Meclisin aldığı karar, Yalova ve Karamürsel'de Yunan ve Rumların zulmünü ve hicret etmelerine engel olduğunu saptıyordu. Duruma göre İngiliz memurlarının ya da İzmir'deki gibi üç İtilaf devletinin oluşturacağı bir kurulun işe acilen el koyması için girişimde bulunulması kararlaştırıldı.[2]

Sefa Bey'in Paris'te Nabi'ye bildirdiğine göre, İzmit'te Yunanlılar zorla Müslümanlara Yunan yönetiminden hoşnut olduklarını belirten, ulusçuları aslında kendi yaptıkları zulümlerle suçlayan belgeler imzalatıyorlarmış. Fransız hükümet yetkilisine bu davranışın önlenmesi için girişimde bulunulması isteniyordu.[3]

Daha önce de 27 Ekim'de Yunan kuvvetlerinin Yenişehir'i ve üçüncü kez İnegöl'ü işgal etmeleriyle zulüm şikâyetleri gündeme gelmişti. İktisat Vekili M. Celal Yenişehir'deki durumu anlatan 4-10 Kasım'da yapılan incelemeler sonucu olan bir yazanağı meclise 22 Kasım'da sundu. Yenişehir merkez ilçesinde bütün dükkân, mağaza ve çarşıları, kamu binaları, 39 ev, 7 köy tamamen, 7 köy yarı yarıya, 4 köy kısmen yakılmıştı. 14 köyde bütün taşınabilir eşya, hayvan, araba ve zahire tümüyle götürülmüştü. Kasaba ve köylerin ileri gelen insanlarından 1000'den fazlası esir edilmiş, 400 erkek ve kadın öldürülmüş, sayısı belirsiz kız ve kadınlara tecavüz edilmişti (bu sırada "kahrolsun Yunanlılar" sesleri yükselmişti.) Yakılan birçok evde korkudan ortaya çıkamayan insanlar yanarak ölmüşlerdi. Yunan işgali altında bulunan köylere gidilemediği için buradaki zararlar saptanamamıştı. Verilen zarar 7 milyon lira olarak tahmin ediliyordu.

Karesi'den Vehbi Yunanlıların girdiği her yerde aynı "fecaatin" işlendiğini belirtti. Orman ve dağlara kaçmış insanlara yardım gerektiğini söyledi. Ertuğrul'dan (Bilecik) Necip şöyle diyordu:

> Efendiler, inanır mısınız bir Müslüman Yunan taraftarı olsun? Şu halde bulunan ve İstanbul'da oturan Padişahtan bu memleket bir saadet ummasın, bir Müslüman hayır ve medet ummasın. Katiyen, vaziyeti millet pekala biliyor. Millet gideceği yolu biliyor.[4]

Mebuslar Padişaha "numarasını" vermiş bulunuyordu.

Başka yerlerden de zulüm şikâyetleri geliyordu. Hariciye Vekili Muhtar'ın bildirdiğine göre Adana'da Fransızların yakaladıkları mücahitleri idam etmeleri üzerine, kendilerine yakalanan Fransızlara aynı muamelenin yapılacağını bildirmişler. Onun üzerine Fransızlar yakaladıklarını salıveriyorlarmış. Mersin'den Yusuf Ziya Bey'e göre Fransızlar bölgede kendi lehlerine ve BMM aleyhinde imza topluyorlarmış. Yunanlılar da işgal bölgelerinde imza topluyorlarmış. Bursa'dan Operatör Emin'in bildirdiğine göre Yunanlılar Ankara ile haberleşiyorlar diye aydınlardan kimyager Mustafa'yı, eczacı Şükrü'yü, muhacirler muhasebecisi İlhami'yi, eşraftan Sadık Bey'leri yirmişer yıl hapse mahkûm etmişler. Bursa'dan Muhittin Baha'ya göre biz şimdiye değin adaletin ne olduğunu göstermiştik. Fakat artık böyle tek yanlı adalet olmazdı. Yine adalet yapmalı, fakat "mukabele-i bilmisilin" adaletsizlik olmadığını bilmeliydik. Bolu'dan Dr. Fuat "vahşi ve hunhar Yunanlıların pençe-i kahr ü zulmü altında inleyen" Kırklareli Müslümanlarının sıkıntılarını dile getirdi. Köy eşrafından kelepçelenerek zindana atılanlar 1000'i bulmuştu.[5]

Mart 1921 ortasında Karesi'den Hasan Basri Erdek'teki bir olayı anlattı. Erdek Rumları, Yunanlılardan cesaret alarak ilçenin eşrafının ağızlarına değnekten gem yaparak, onları "rükû tavrında" sokaklarda dolaştırmışlar. Sonra ulumalarını istemişler, fakat ağızlarındaki çomakları düşürürlerse cezalarının idam olacağını bildirmişler. Sonunda bu insanları sopayla döverek öldürmüşler.[6] Bu işi yapan Erdek Rumlarının Eylül 1922 başında Türk ordusu ufukta görününce, toparlanıp Yunan ordusuyla birlikte kaçmaktan başka çaresi olabilir miydi? Olasılıkla onların bir çoğu (belki çoğunluğu) bu vahşeti doğru bulmamış ama engellememişlerdi (engelleyememişlerdi). Belki kurunun yanındaki yaş durumunda kalmışlardı.

Fransa'nın kadın gazetecisi Berthe Georges-Gaulis o sıra Anadolu'daydı. II. İnönü Zaferi'nden sonra İsmet'in konuğu oldu. Tutsak Yunan subayları, İngiliz subaylarının komutası altındaki makineli tüfek müfrezelerinin Yunan kaçaklarını savaşa zorladığını söylüyormuş. Söğüt kasabasında yıkım müfrezeleri tek tek taş bi-

naları havaya uçurup, diğer binaları ateşe vermişler. Daha kötüsü, kadın, yaşlılar, çocuklara yapılan tecavüzlerdi. Söğüt yakınlarında Osman'ın babası Ertuğrul'un türbesi bir ziyaret yeriydi. Yunanlılar onu da dinamitlemişler. Tutsak Yunan subayları ve eşraf İngilizleri suçluyorlarmış.[7]

Yunan zulmünün geçmişte de örnekleri vardır. Yarbay Bekir Fahri'nin Balkan Savaşı anıları etnik temizlik örnekleriyle doludur. Hele o savaşta ölmüş sağlıkçı bir Yunan çavuşunun anıları adeta fantastik nitelik taşıyor. 120 sayfa süren bu anılarda, bu adam yaptıkları birçok fecaat yanında nasıl Türk kadınlarına tecavüz edip, sonra da öldürdüklerini çok ayrıntılı anlatıyor. Bunları yaparken bir papaz ona Yunan ordusunun davranışlarının nasıl bir alçaklık olduğunu anlatınca, çavuş adeta "hidayete eriyor" ve ondan sonra ellerine geçen Türkleri silah arkadaşlarının şerrinden kurtarmak için neler yaptığını anlatmaya başlıyor.[8]

Daha önceki bir Yunan zulmü örneği Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmalarıdır. Yunan askeri Kordon boyunca ilerlerken Hasan Tahsin'in saldırısına uğramıştı. Çıldıran Yunanlılar daha sonra kışlada 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir başta olmak üzere oraya toplanmış subay ve erleri kurşun yağmuruna tuttular. Oysa Ali Nadir beyaz teslim bayrağı asmıştı. Ateş kesildikten sonra, Yunanlılar ve başıbozuk Rumlar Türk askerlerinin ceplerini boşalttıktan sonra onları ite kaka Kordon'a yürütmüşler. Yürüyüş sırasında askere dipçikle, sopayla vurulmuş, süngü kullanılmış, kurşun atılmış. Sonunda asker ve subay 90-100 şehit verilmiş, 100-120 asker yaralanmış. Yol boyunca kaldırım, gazinoları dolduran kadınlı erkekli Rumlar Türkler düştükçe sevinç gösterileri yapmışlar. Böylece Roma koliseumlarındaki gibi zulüm seyirlik bir oyun haline getirilmiş oluyordu.[9]

Yunan Zulmü Meclis'te Görüşülüyor

4 Temmuz 1921 günü Meclis Yunan zulmünü görüştü.[10] Bursa'da Muhittin Baha Yunanlıların Bursa'yı yakacakları söylentisini dile getirdi. Konuyu görüşmek üzere Hariciye Vekili Yusuf Kemal

gelmeliydi. Edirne'den Şeref, Venizelos'un oğlunun Sultan Osman türbesinin üstüne elini dayadığını (herhalde poz veriyordu) söyledikten sonra, dört öneri yaptı. Yeşil Cami ve Selimiye gibi yapıtlara zarar verilmemesi için dünya kamuoyu ayağa kaldırılmalıydı. Fatih'in fetih sırasında Hıristiyanlığa gösterdiği saygıya karşılık onlar Simav'ı yakmışlardı. Biz de kiliselere saygı siyasetinden vazgeçmeliydik. Üçüncü olarak bir yeri kurtarırken yıkıcılığı önlemek için hafif kuvvetler görevlendirilmeliydi. Son olarak, aramızda refah içinde yaşayan Rumlara karşı haklı bir galeyan vardı. Bunu Batılılara bildirmeliydik.

Ardından Y. Kemal Yunan davranışlarını protesto etmek için yazılan notaları okudu. İzmit katliamı üzerine Yüksek Komiserliklere verilen notada, Yunan ordusunun İzmit'ten çekilmeden önce 300 Müslümanı öldürdüğü ve Sultan Camii çevresindeki mağazaları yaktığı belirtiliyordu. Öldürülen insanların fotoğraflarını Amerikalılar çekmişti. Yunanlılar çekildikleri yerlerde "bir plan dahilinde" facialar gerçekleştiriyorlardı. Olay protesto ediliyor ve milletin heyecanını yatıştırmak konusunda Ankara Hükümeti'nin zor durumda kaldığı vurgulanıyordu. Burada, ülkedeki Rumların bu davranışlar yüzünden öç alma saldırılarına uğrayabileceği ima ediliyordu.

Babıâli'ye de bir tel çekilmişti. Batı Anadolu ve Trakya'dan birçok Türk "eski" Yunanistan'a götürülmüş, orada "sefil ve perişan" sürünüyorlardı. Askerlik çağı dışındaki erkekler, sakatlar ve kadınların kurtarılmaları için Kızılay aracılığı ile Uluslararası Kızılhaç'a başvurulması ve diğerlerine de "daha insani" muamele edilmesi için aynı örgütün bir soruşturma kurulunu görevlendirmesi isteniyordu. Bu konudaki yanıt "sabırsızlıkla" bekleniyordu. Henüz yanıt gelmemişti. Bir hafta önce de İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Harbiye Nezareti'ne Müslümanlara karşı yapılan facialardan üzüntü duyduklarını bildirdikleri duyulmuştu ("çok işittik, laftır sesleri").

Ardından başlayan görüşmede Antalya'dan Rasih Efendi Padişahı hedef aldı. Ermeni yetimlerine malikâne hediye eden, binlerce lira veren padişah, İstanbul'a ırz, namus, canları yağma edilenler akın akın sığınırken susuyor, sormuyordu bile. Vahdettin değil,

Muziruddin'di o ("şiddetli alkışlar, kahrolsun sesleri"). (İzmit'ten Sırrı: "Hoca merak etme âkıbeti yakındır"). İstanbul'dan Neşet Bey kimi kastettiği çok açık olmadan, "Bunu yaptıran o domuzdur" diyordu. Rasih'in belirttiği ikinci nokta, hükümete karşı isyan eden milletlerin bizden ziyade bir ayrıcalığa sahip olmalarıydı. Livasında 215.000 Müslüman ve 10.000 Rum varken, Vilayet İdare Meclisi'nde 2 Müslüman, 2 Hıristiyan üye vardı. Oysa mahkeme ve meclislerde hiç temsil hakları yoktu, çünkü isyan etmişlerdi. Düşman işgali gelince, her yerde Rum, Ermeni, Yahudiler onlara katılmışlardı.[11] Müslümanları öldüren, evlerini yakanlar Yunanlılardan önce yerli kuvvetlerdi.

Kırşehir'den Yahya Galip protestonun yararsız olduğunu, son bir uyarı yapıp aynı yolda devam ederlerse yaptıkları fenalığa misliyle karşılık verilmesini savundu.

İzmit'ten Hamdi Namık'a göre İzmit'te kırım, Adapazarı'nda birçok facia yaptıktan sonra 20 gün boyunca vagonlarla bütün evleri boşaltmışlar. İznik'i yakmışlar, Gördes'te yalnız 27 ev kalmış. Bir hafta içinde bunlara son verilmezse Anadolu'daki Rumların yaşamları tehlikede olacaktı. Hükümet önlem almalı, yoksa orduyu taarruza geçirip Müslümanları kurtarmalıydı. ("O başka, orduya karışılmaz sesleri").

Tunalı Hilmi'ye göre Batı Türk'ün, Müslüman'ın düşmanı ise, onların arasında en "azılı, en kudurgan ve cehennemlerde boğulması gereken" düşmanı İngiltere idi. Ne yazık ki, büyüklerimiz İngilizperestlikten başka şey yapmamışlardı. Yunanlılara tenezzül etmeyerek İngiltere aleyhinde propaganda yapılmalı, Meclisten yabancı parlamentolara "daima" teller çekmeliydik.

Konya'dan Vehbi Efendi Endülüs'te 20 milyon Müslüman bırakıldığını, bugün 20 tane Müslüman evi bulunmadığını, Tesalya'da 1293'te (1876) bir milyon Müslümandan bir tekinin kalmadığını belirtti. Biz Wilson'un 14 maddesine güvenerek silah bırakmıştık. Mütareke anlaşmasında İzmir'in Yunanlılarca işgali var mıydı? Zulüm yapmadık ve yapmayacaktık.

Malatya'dan Sıtkı Bey intikam alacağımızı söyledi ve çocuklarımıza intikam şarkısı öğretelim dedi.

Karesi'den (Balıkesir) Vehbi bir eylem planı önerdi. 1. Bütün hükümetlere yapılan facialar anlatılmalı, gelip görmeleri istenmeliydi. 2. Sinema makinesi getirtip yapılanlar filme çekilmeliydi. 3. Rumları "beslemekten" (alışveriş yapmaktan?) vazgeçmeliydik. Düşman işgalinde en büyük kötülüğü yerli Rumlar yapıyordu. 4. Barış yapılıncaya değin, Rumların siyasal hakları kaldırılmalı, kamuda istihdam edilmemeliydiler.

Kütahya'dan Ragıp bütün cephe gerisindeki köylerin, evlerin içindeki insanlarla yakılmakta olduğunu, 3-4 bin köy yaktıklarını, belki Bursa, Uşak, Alaşehir, Salihli'yi yakmakta olduklarını, bu "müthiş azgınlığı" protesto etmenin yetmeyeceğini, hükümetin ne düşündüğünü soruyordu.

Trabzon'dan Ali Şükrü bambaşka bir telden çalıyordu. "Gayet büyük, fevkalade bir cihan-ı muhasım" tarafından kuşatılmıştık. Zonguldak ve İnebolu topa tutuluyordu. İngiltere bizi ezecek durumda olmadığı için işi Yunanlılara havale etmişler, fakat onlar başaramamışlardı. Şimdi İngiltere bize karşı bir Haçlı Seferi yürütmek için kışkırtılmamalıydı. Doğru olmasa da Topal Osman'ın her kesilen Müslümana karşılık 3-5 Hıristiyan kestiği söylentisi vardı. İstanbul'da çıkan bir İngiliz gazetesi TBMM'de esen Batı karşıtı intikam havasını okuyucularına haber veriyordu. Duygusal davranmamalı, "bütün cihanı" aleyhimize kaldıracak önlemler önerilmemeliydi. Bu sözler Meclis'te esen coşkulu intikam havasına soğuk duş etkisi yaptı. Şükrü'ye laf atıldı.[12]

Saruhan'dan Mustafa Necati'ye göre Türkler Müslümanlığın koruyucusu olduğu için, ellerinde oyuncak olan Yunanlılara Türkleri öldür diye buyruk verilmişti. İngiliz Dışişleri Müsteşarı Avam Kamarası'nda İzmit'te kırım yok demişti, çünkü onların gözünde Müslüman öldürmek kırım sayılmazdı. İslam ve Türk âlemine haykırmak gerekti. 300 milyon Müslüman ayağa kalkmalıydı. Mücadele dönemine girilmişti. Ama onlar da karşılık vereceklerdi.

Görüldüğü gibi Meclis'te çok değişik görüşler dile getirilmiş, kimi mebuslar inanılmazı zor Yunan vahşeti karşısında aynı vah-

şetle öç almanın tatlı çekiciliğine kendilerini kaptırmışlardı. O heyecan içinde güya Padişahı kurtarmakla görevli Meclis'te, onun "ne mal olduğu" en ağır sözlerle dile getirilir olmuştu. Bu açık yüreklilik Mahmut Goloğlu'nun TBMM'nin III. Meşrutiyet olduğu tezini yalanlıyordu. Belki 23 Nisan'da cumhuriyetin kurulduğuna işaret ediyordu.

TBMM'de esen heyecan rüzgârının bir nedeni de Yunan ordusunun büyük hazırlıklar yaptığı, son hesaplaşmayı yapmak için harekete geçmek üzere olduğu bilgisiydi. Nitekim 8 Temmuz'da Yunan ordusu Bursa'dan Kütahya yönüne harekete geçti. Güneyde Yunan karargâhı İzmir'den Uşak'a taşınıyordu. Bu Yunan ordusunun 4. taarruzuydu. Askeri durum konusunda Meclisi bilgilendirmek için 11 Temmuz'da Fevzi geldi. Konuşmasında bunu yaptıktan sonra Yunan zulmü karşısında ne yapılacağı konusunda son noktayı koydu.[13]

Fevzi'ye göre, Yunan ordusu her yediği dayağın ardından yenilginin acısını masum, silahsız çoluk çocuk ve kadınlardan çıkarmayı şiar edinmişti. Bu iyimser bir yorumdu. Yunanlılar yenilgiye uğramadan da zulüm yapıyorlardı. Örneğin Balkan Savaşı'nda ve İzmir'in işgalinde... Fevzi'nin Meclis'ten "istirhamı" düşmanların derekesine inmemekti. İki gün önceki görüşmeleri anlaşılan kafalarında tartmış olan mebuslar aynı sonuca ulaşmış olmalıydılar ki, Fevzi'nin bu sözünü bravo sesleri ve şiddetli alkışlarla karşıladılar. Şöyle bitirdi sözlerini:

> Ordumuzun, milletimizin ve dini mübinimizin (apaçık) adlü refetini (adalet ve esirgeme) daima düşmana gösterelim. (Alkışlar, bravo sadaları) Yalnız Garb'ın değil, âlemi insaniyet ve beşeriyetin kulağına, bu 20. asırda yapılan mezalimi layıkı vechile izah etmeye gayret edeceğiz (Muvafık sadaları) (Alkışlar).

Mehmet Şeref'in "bilakaydüşart" yeterlik önergesi kabul edildi. Konu kapandı. Türklüğün damarlarındaki "asil kana" yaraşır bir sonuçtu bu.

İtilaf da Yunan Zulmüyle İlgilenmek Zorunda Kalıyor

Yunanlılar, Balkan Savaşı sırası ve sonrasında Sırplar, Bulgarlar, Karadağlılarla birlikte Türklere uyguladıkları etnik temizlik uygulamasını Anadolu'ya getirmiş bulunuyorlardı. Osmanlı düzeni fethettiği yerlere yerleşmiş, oraları bir Türk yurdu haline dönüştürmüştü. Fakat oranın yerli halkına da yaşamını sürdürmek olanağı tanımıştı. Oysa Balkan Hıristiyan devletleri Türklerle birlikte yaşamayı reddediyorlar, saf etnik devletler kurabilmek için yaşama hakkı dahil insan haklarını çiğnemekten hiç geri kalmıyorlardı. Avrupalılar aynı kafada oldukları için Balkan devletlerinin bu davranışlarına ses çıkarmıyorlardı, hatta olasılıkla özendiriyorlardı.

Buna karşın 1919'da Yunanistan'ın İzmir ve bölgesinin işgalinde yapılan zulümleri saptayan Bristol Komisyonu'nun çalışmasına olanak verdiler. Ama Yunanlıları suçlayan yazanağın hiçbir etkisi olmamıştı. 1921'de de aynı davranışı gösterdiler. 6 Nisan'da Londra'daki Osmanlı diplomatik temsilcisi Mustafa Reşit Paşa İzmit, Yalova ve Orhangazi'de yapılan Yunun zulmünden yakınan bir nota sundu. Benzer notaların Paris ve Roma'da da sunulduğunu varsayabiliriz.[14] Sonuçta, G. M. Franks (İngiliz tümgeneral), E. Roletto (İtalyan albay), G. Vieg'den (Fransız tuğgeneral) oluşan kurul *Bryony* adlı gemiyle 12 Mayıs 1921'de İstanbul'dan Gemlik'e gitti. Sonra Mudanya Körfezi'nin kuzey kıyısı, Armutlu, Yalova kıyılarında incelemeler yapıp 22 Mayıs'ta geri geldi. 23 Mayıs günlü yazanağı sundu.[15]

Yalova ve Gemlik'te bulunan 40 Müslüman köyünden hemen hepsi iki ay içinde yağmalanıp yakılmıştı. Görünüşe göre bu, sistemli, planlı olarak Rum ve Ermeni çetelerince Yunan birliklerinin yardım ve gözetimi altında gerçekleşmişti. Gemlik'te 2000 Ermeni, 3500 Rum, 1500 Müslüman sığınmacı vardı. Yunan makamları Müslüman sığınmacılara herhangi bir gıda ya da tıbbi yardımda bulunmuyorlardı. Müslümanlar büyük korku içindeydiler ve İstanbul'a götürülmelerini istiyorlardı. Komisyon 2300 Müslüman sığınmacıya götürülecekleri sözünü verdi.

İkinci bir yazanak İzmit bölgesindeki zulme ilişkindi. Yazanak 1 Haziran 1921 tarihliydi ve hepsi İngiliz olan dört subayca düzenlenmişti. Birinci yazanak Müslüman olan ve olmayanların aynı derecede zulüm yaptıkları izlenimini veriyordu. İkinci yazanak iki tarafın zulümlerini sergilemekle birlikte Müslümanların daha zalim oldukları sonucuna varıyordu. Yunanlılar İtilaf'ın, özellikle İngiltere'nin maşası olduklarına göre, Müslümanları da sorumlu tutmaya kalkışmaları beklenebilecek bir tarafgirlikti. Oysa Yunan işgalinden önce belli bir sükûnet varken Yunan birlikleri gelince, Rum çeteleri (kimi yerde Ermeni ve Çerkesleri yanlarına alarak) Yunan askerinin katılmasıyla ya da koruması altında etnik temizliğe girişiyorlardı. Canlarını kurtarabilenler dağlara, ormanlara sığınıyorlardı. Ya da Türk egemenliği altındaki yerlere kaçıyorlardı. Eli silah tutan kimi Türkler de çete kurup öç almaya çalışıyorlardı. Bu da "Müslüman zulmü" oluyordu.

Arnold Toynbee (sonradan ünlü olan tarihçi) İngiltere'deki *Manchester Guardian* gazetesinin muhabiriydi. Savaş sırasında Ermenilere ilişkin Osmanlı karşıtı propaganda içeren *Mavi Kitap*'ı hazırlamıştı. Bu, İngiliz Devleti buyruğunda yapılmış askerlik hizmetiydi. Fakat bilim insanı olduğu için, Kuzey Marmara Bölgesi'nde Türklerin ne denli mağdur olduklarını gazetesinde haberleştirmekten geri kalmadı.[16]

İngiliz makamları kamuoyuna karşı, Türkler de zulüm yapıyor havasında olsalar da, kendi iç yazışmalarında asıl zalimin Yunanlılar/Rumlar olduğunu itiraf ediyorlardı. Rumbold Curzon'a yazdığı 18 Mayıs günlü iletide, Yunanlıların yardımcı güç olarak örgütlediği çetelerin zulüm yaptıklarını, yapmakta olduklarını ve kimi durumlarda düzenli askerlerin de bu işe katıldıklarını bildiriyordu. Hafifletici etken olarak kuşkusuz kimi çete üyelerinin bir yıl önce (herhalde Kuva-yı Milliye çeteleri kast ediliyor) Kemalcilerden çektiklerini ve öç almak duygularıyla güdülendiklerini söylüyordu.[17]

Bir de İsviçreli, Uluslararası Kızılhaç Komitesi temsilcisi Maurice Gehri başkanlığında Georgio Bonacorsi, Luca Holand'dan oluşan Kızılhaç araştırma heyetinin raporu var. Rapor Yunan zul-

münü öyle bir ortaya çıkarıyordu ki, raporun yayımlandığı dergiyi Rum tüccarlar paket paket satın alarak yok etmeye çalışmışlardı. Rapor iki tarafı da dinlemiş ve Yunan işgal güçlerinin iki ayda yarımadadaki Müslüman halkı "bütünüyle yok etme" çabasına giriştiklerini saptamıştı.[18]

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Yunanistan işgüderine yazdığı 7 Nisan günlü mektup, Anadolu'da Rumlara yapılan zulümden yakınan 31 Mart notasına yanıttı.[19] Mektup, Ankara delegasyonundan benzer yakınmaların dile getirildiğini söylüyordu. Başta Kırkkilise, Dimetoka, Çorlu, Uzunköprü, Tekirdağ'dakiler olmak üzere, birçok yerlerde eşraf tutuklanıp Edirne'ye getiriliyordu. Rum nüfusunun çoğunluğunu sağlamak için her yola başvurarak Türkleri yok etmeye çalışıyorlardı. Okumuşlar yok ediliyordu. Arazi sahipleri ve tüccarlar evlerinden çıkarılıyordu.

Yunanistan'dan yana oy kullanmaları için halka baskı yapılıyordu. Son haftalarda eşraftan 1500 kişi tutuklanıp malları yağmalanmıştı. Yunan askerinin saldırılarından kurtulmak için genç kadın ve kızlar intihar ediyorlardı. Lüleburgaz bölgesinde camiler yağmalanmış ve kirletilmişti. İzmir'de ve Yunanistan'da Türk tutsaklara açlık koşullarında ağır işçilik yaptırılıp ölmeleri sağlanıyordu. Ankara delegasyonu, Yunan Devleti bu insanlık dışı yoldan dönmezse misilleme yapılacağını bildirmişti. Bu iddialar karşısında Yunan makamlarının uyruklarının bu tür kötülüklerden kaçınmaları için etkili önlemler aldıklarının kanıtları ortaya çıkmadıkça, Majesteleri Hükümeti'nden yakınmalara uzun boylu duygudaşlık ya da etkili müdahale beklenmemeliydi. Türk yakınmaları konusunda Bekir Sami'ye benzer şeyler söylenmişti.

İngilizler kolayını bulmuşlardı. İki taraf da kendi insanlarına zulüm yapıldığını iddia ediyor diye zulüm konusuyla ilgilenmemeyi yeğlemişlerdi. Yunanlılar/Rumlar bakımından Türklere zulüm yapmak, Osmanlı/Türk egemenliği altındaki yüz binlerce Ruma misilleme yapılmasına davetiye çıkarabileceği için ahmakça, düşüncesizce bir davranıştı. Belki de "biz Türklere zulüm yapalım ama Türkler Rumlara zulüm yapmasın" gibi tuhaf bir düşünceleri vardı. Yani bizim insanlığımıza güveniyorlardı.

30 Haziran 1921'de Anadolu'da yapılan zulümler Avam Kamarası gündemine geldiğinde L. George iki tarafın da zulüm yaptığını, fakat Türklerin yaptığı zulmün Yunanlılarınkinden daha fazla ve daha vahşice olduğunu iddia ederek her zamanki tarafgirliğini gösterdi.

Yunan Zulmüne ve İngiliz Emperyalizmine İsyan

II. İnönü Savaşı öncesinde 23 Mart 1921 günü Yunan ordusu yürüyüşe, taarruza geçti. 27 Mart'ta muharebe başladı. 31 Mart'ta savaş sonuçlanmak üzereyken Ankara İngilizlere bir nota sundu. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar imzalı nota, müthiş bir şikâyet belgesiydi.[20] Diyordu ki, Londra Konferansı sırasında yapılan öneriler Yunanistan tarafından kabul edilmezse, Anadolu'daki mücadeleden İngiltere'nin çekilmiş olacağı, dolayısıyla mücadelenin bir Yunanistan-Türkiye savaşına dönüşmüş olacağı belirtilmişti. Yani İngiltere (Fransa ve İtalya gibi) tarafsız olacaktı. Nitekim 27 Mart'ta İstanbul gazetelerinde yayımlanan bir bildirgede, İngiltere tarafsızlığını ve buna uygun olarak General Sir Harding'in Yunan Fırkası komutanlığına son verdiğini duyurmuştu. Aslında bu demeç ve davranış aldatıcıydı, çünkü İngiltere Yunan ordusunun kimi geri hizmetlerini üstlenmeye devam etmiş ve sınırdan uzak Yunan garnizon birlikleri yerine İngiliz birliklerinin görevlendirilmesine izin vermişti. Örneğin İzmit'i işgal eden Manisa Tümeni'nin yerini İngiliz birlikleri almış, bu sayede tümen Yunan taarruzuna (Kocaeli, Geyve'de) katılabilmişti.

Çanakkale Boğazı'nın İngiliz donanmasına açılmasından sonra Mondros Bırakışması "şayan-ı nefret bir surette" parçalanmıştı. İzmir'in işgali ve onu izleyen "mezalim ve şenayi" (zulüm ve kötülükler), İstanbul'un işgali ve Meclisin kapatılması, Nisan 1920'den başlayarak Damat Ferit gibi hainlerin İngiliz altınlarına tamah ederek Türkü Türke, Müslümanı Müslümana kırdırdığı savaşları, ırz ve dinimize İngiltere'nin beslediği "lain ve muannit" (lanetli ve inatçı) kininin örnekleriydi. Şimdi de bize barış umudu vererek Londra Konferansı'na çağırırken, el altından ücretle çalıştırdıkları Konstantin'e hücum emri verilmişti.

Türk Milleti ve kalben kendisiyle birlikte olan bütün Müslümanlar Londra Hükümeti'nin bu hareketini asla unutmayacaklardı. Bu hükümetin "ücretli köleleri" olan Yunanlılar vasıtasıyla yaptırdıkları "katliam ve tahribatı" her zaman hatırlayacaklardı. Biz yenilseydik bile "hür ve müstakil" bir hayata olan hakkımız tanınıncaya kadar direnmek konusundaki kırılmaz azim ve irademizi etkileyemeyecekti. Kadın ve çocuklarımızı önce Venizelos'un, şimdi de Konstantin'in "sürülerine" öldürtmekle bize Garp Emperyalizmi'nin boyunduruğunu kabul ettiremeyeceklerdi "vesselam!" (İmza: Ahmet Muhtar). Suretleri öbür İtilaf Devletleri'ne de verilmişti.

Bu dehşetli nota kimi mebusları mest ederken, kimilerini de titretti. Tunalı Hilmi "Müsaade et de, ruhum alnından öpsün" dedi. Saruhan'dan Refik Şevket "Efendim, bu çok sert yazılmıştır" dedi. Ali Şükrü gensoru önergesi vereceğini söyledi. Mersin'den Selahattin notanın Heyet-i Vekile'de görüşülüp görüşülmediğini sordu, notayı "sakat" gördüğünü söyledi. Muhtar alınarak, Hariciye Vekili olarak sorumluluğunu kabul ettiğini söyledi. Genelkurmay'ın bu yönde bilgisi, oluru, hatta talebi vardı. [21] Refik Şevket'e göre üç ay sonra yeni bir konferansa çağrılmamız olasılığı vardı. Gitmeyecek miydik? Muhtar'ın kişisel kanısı, böyle bir konferansa gitmemekti. Çünkü birleşik bir düşmanlık cihanının karşısına gidersek çok zayıftık. Bu "gayet sarihti." Ama düşmanlarımız tek tek buraya gelirlerse, onlarla barış yapardık. Herhalde, o II. İnönü Savaşı sonrası askeri kuvvet dengesine göre konuşuyordu. Aslında o kuvvet dengesi, Batı Anadolu ve Trakya'yı istila etmiş olan Yunanistan'ın istila ve işgal alanını daha da genişletmesinin önlenmiş olmasından ibaretti.

Konunun enine boyuna tartışılmasını isteyen Trabzon'dan Nebizade Hamdi'nin soru önergesi vardı. Yine Trabzon'dan Ali Şükrü ise notayı ülke çıkarına aykırı gördüğü için o soru önergesini gensoruya çevirmeyi önerdi. Reis Adnan Bey gensoru olması için gerekçe olması gerektiğini belirtti. Sonuçta gensoru reddedildi. Muhtar bunu belirtmiş olmasa da böyle sert bir notanın yalnız Genelkurmay'ın değil, Heyet-i Vekile'nin de (M. Kemal dahil) süzgecinden geçtiğini varsayabiliriz.

Bir de M. Kemal imzalı ve 12 Nisan günlü *Yunan Zulümleri Hakkında İnsanlık ve Medeniyet Âlemine Beyanname* var. Bunda savaşçı olmayan kadın ve erkekleri "katliam eylemek, kadınların ırzlarına geçmek, mal yağmalamak, köy, çiftlik, kasaba, köy yıkmak ve yakmak" gibi belgeli fiiller sıralanıyordu. Ayrıca Söğüt'te tarihsel değeri yüksek Osman Gazi'nin babası Ertuğrul Gazi Türbesi havaya uçurulmuştu. Beyannameye ek olan dizelgede Yunan zulmünün 18 örneği yer alıyordu. En dikkate değer örneklerden biri İnönü Muharebesi sırasında Gündüz Bey'de esir edilen 13 askerin gözleri oyularak ve şakaklarından süngülenerek şehit edilmesiydi.

M. Kemal bunları "günümüz insanlığı için ebedi bir leke" olarak niteliyordu. Bu melanet silsilesi Türk'ün savunma imanına olağanüstü bir direnme gücü ekleyecekti. Yunanlıların son olarak yarattığı yıkımların yanında uluslararası bir komisyonun saptadığı facialar önemsiz kalırdı. Medeniyetin gözleri önünde bu zulümleri şiddetle protesto ediyordu.[22]

9 Nisan günlü mektubuyla SSCB Elçisi Mdivani Türk Kızılayı'na "küçük hediye" olarak 30.000 altın ruble sunduğunu bildirdi. Emperyalistler yıkıp yakmaktan başka bir şey bilmiyorlardı. Bir an önce savaşın "tam bir zaferle" son bulmasını diliyordu.[23]

Yunanlılar ve birçok İngiliz Türk zulmünden yakınmışlardır. A. H. Crosfield adında, herhalde İngiliz olan kişi, Londra Konferansı'na Rumlara karşı Türk zulmünden şikâyet eden bir mektup göndermiştir. Aynı biçimde Avam Kamarası üyesi Aneurin Williams ve Teğmen D. L. Board'ın mektupları vardır. Buna karşılık Yunan zulmünü dile getiren Türk delegasyonu genel sekreteri Nurizade Ziya Bey'in Konferansa mektubu vardır. Bu mektuptaki tanıklıklar, yine İngiliz olan ünlü Rahip Frew ile Hugh Embling'e aitti.[24]

Kimin daha çok zulüm yaptığını tartışmak, bu konuda polemiğe girmek istemiyorum. Fakat apaçık bir durum var. En az 400 yıl Osmanlı egemenliği altında kalan Müslüman olmayan halklar, milliyetler çağı geldiğinde dinlerine, dillerine, toplumdaki iktisadi durumlarına saygı gösterildiği için rahatça ulus olarak ortaya çıkabilmişlerdi. Oysa onlar bağımsızlıklarını elde ederken uzun za-

man birlikte yaşadıkları Türklere yaşama hakkı tanımamışlardır. Öyle ki yüzyıllarca Türklerin de yurdu olan Rumeli onlar egemen olduktan sonra hızla bu niteliğini yitirmiştir. Bu sonuca ulaşırken pek çok Türk kanı döküldüğünü biliyoruz. Onun için Türklerin daha az zalim olduklarını düşünüyorum.

Yunan Tarafında Olup Bitenler: Metaksas ile Görüşmeler[25]

General İoannis Metaksas 1915'te genelkurmay başkanlığı yapmış, Osmanlı-Yunan Savaşı üzerine kafa yormuş, çok önemli mevkilere gelmiş (ve gelecek) bir devlet adamıydı. Konstantinci olmasına karşın bu sıralarda kenara çekilmişti (emekli olmuştu). 7 ve 11 Nisan günlerinde Gunaris, Eksadaktilos Theotokis, Protopapadakis'in evinde Metaksas ile dört saat süren bir toplantı yaptılar. Hükümet, Metaksas'ın Anadolu Savaşı'nda sorumluluk almasını istiyordu. Önce kendisinden bir durum değerlendirmesi yapması istendi. Metaksas Anadolu'ya egemen olmanın zorluklarını vurguladıktan sonra, barışçı bir çözüm bulunamaması halinde, Türkleri alt edebilmek için genel seferberlik ilan etmek gerektiğini söyledi. Buna karşı hükümetin savaş hedefini sordu. Önce Afyon ve Eskişehir demiryolu, sonra da Ankara ve Konya ele geçirilirse M. Kemal barış antlaşmasını imza edecekti. Metaksas'a Populas'ın yanında kurmaylık, başkomutanlık önerildi, fakat o, askeri harekâta karşı olduğu için reddetti. Hatta kurulması düşünülen kraliyet karargâhına girmeye de yanaşmadı. Gunaris'e göre Konstantin ordunun genel denetiminden sorumlu bir çeşit başkomutan olacaktı. Metaksas kralın bunu yapacak durumda olmadığını düşünüyordu.

Metaksas'a göre Türkiye'ye karşı kesin bir zafer elde edilemeyecekti. Napolyon bile İspanya'ya egemen olamamıştı. Yunan Hükümeti Sevr'in uygulanması peşinde görünüyordu. Oysa gerçekte Türkiye'nin ortadan kaldırılması ve ülkenin Yunanistan olması istenmekteydi. Çünkü Sevr bir idam fermanıydı. Eksadaktilos Türklerden "bizi boğazlıyorlar" diye şikâyet edince, Metaksas "biz de boğazlamıyor muyuz?" diye sordu. Yanıt şöyle oldu: "Tabii biz

de boğazlıyoruz. Onları imha etmek mecburiyetindeyiz. Türkler başka dilden anlamaz" (Erdem, s. 371).

Metaksas İzmir'den çekilmekten yanaydı, fakat yine de hükümetin yaklaşımı çerçevesinde çare aramaktan geri kalmıyordu. Hiç değilse Sevr sınırları ile yetinilmeli, esaslı bir savunma hazırlanmalıydı.[26] Bir de şu olabilirdi: Anadolu'da savunmaya öncelik verirken Trakya'da İstanbul'u işgal etmek. Gerekirse İzmir'den çekilmek. Acemice sayılabilecek bu olasılığın kesinlikle söz konusu olmadığını Gunaris belirtti. (İşin içinde Fransa ve İtalya vardı çünkü.) "Akıllı uslu" gibi görünen Metaksas'ın gönlünde meğer İstanbul yatıyormuş.

Metaksas'ı rahatsız eden asıl şey, Yunanistan'ın bağımsız olmamasıydı. Bir şartla görev kabul edebileceğini söyledi. Anadolu'yu fethetmek veya Sevr'in kazanımları için değil, silahlarının şanı için savaşmak, zafer kazanıldığı takdirde savaşı durdurarak Türklerle uzlaşmaya varılacağını basın yoluyla halka duyurmak istediğini belirtti. Ötekiler bunu kabul etmemişler. Anlaşılan, Metaksas Yunan ordusu Ankara'yı aldığında, haydi şimdi Kayseri'ye, Sivas'a denileceğinden korkuyordu. Fakat şu var. Eğer "zafer" Ankara'yı ele geçirmekse Türklerin bu durumda uzlaşacağı belli değildi. Daha önce Napolyon'un Moskova'yı zaptettikten sonra düştüğü duruma düşmek de vardı.

XXVI

İkinci İnönü Savaşı Sonrası

Yunanistan'ın Aklı Fikri Savaşmakta

The Times gazetesinin bildirdiğine göre İstanbul'da heyecan vardı, Türklerle Rumlar arasında olaylar çıkıyordu. Rum kamuoyu savaşın Yunan yenilgisiyle sonuçlandığını pek algılamamış olmalı ki coşmuşlar, Konstantin'in Yunan ordusunun başında İstanbul'a gelmesini beklemeye koyulmuşlardı. Bir heyecan içinde Venizelosçular Konstantin karşıtı tutumlarını unutmuşlardı.

Balkan Savaşı'ndaki komutanlığıyla zafer ve fethin lezzetini tatmış olan Konstantin, Anadolu'da da bu lezzetten yoksun kalmak istemiyordu. Cepheye Prens Nikola ve Andrea ile gideceği duyuruldu. Bir yandan da yedek ve emekli subaylar silah altına çağrılıyordu.[1]

28 Nisan'da Yunan Başbakanı Gunaris, Savaş Bakanı Theotokis, Genelkurmay Başkanı Dusmanis ve kimi komutanlar İzmir'e geldiler. Ziyaretin amacını Gunaris şöyle açıkladı: "Hızlı ve kesin zafer için şu ana kadar alınan kararları takviye etmek için gidiyoruz." Gunaris İzmir'de Steryadis tarafından karşılandı. Sonra da Uşak'taki karargâhı ziyaret etti. Pire'ye 5 Mayıs'ta gelen Gunaris izlenimlerini şöyle özetliyordu: "Gittiğimiz her yerde (askerler)

mümkün olduğunca çabuk, düşmana karşı yürümek istiyordu." Ordu her bakımdan mükemmel durumdaydı. Oysa Gunaris ve Theotokis'le geziye katılan Dusmanis, sunduğu raporda orduda birlik olmadığını, kötü örgütlendiğini ileri sürüyordu.[2] Ona göre kralın ordu üzerindeki denetimi artırılmalıydı. Oysa Kral Anadolu Ordusu'nun hiçbir harekâtında komutaya karıştırılmamış, simgesel olarak hazır bulunmuştu. Savaş ve zaferin şerefini Gunaris üstlenmek istemişti. Bu değerlendirme bana zorlama gibi geliyor. Alman Harp Okulu mezunu olan kralın cepheye gidip böyle bir role razı olacağını düşünmek zordur. Herhalde Dusmanis Konstantin'i yenilginin sorumluluğundan kurtarmak için böyle yazıyor.

Bazıları da yine Kralı kurtarmak için, onun 1915'te geçirdiği hastalık nedeniyle "anlama yeteneğinin azaldığını" ileri sürüyorlardı. Dusmanis böyle bir şey hissetmediğini söylüyor. Erdem, Konstantin'in oğlu Aleksandr'ın "dehşetli" ölümünden etkilenmiş olması olasılığına da işaret ediyor.[3]

II. İnönü Savaşı'ndan sonra Yunanistan mutlaka muzaffer olma kararıyla, tam anlamıyla bir seferberliğe girişti. Amaç M. Kemal'i ve ordusunu yok etmekti. Çürüğe çıkarılmışları ve yedekleri yeniden incelemeye aldılar. Üç parmağını yitirmiş bir genci tetik çekebilir diye askere alabiliyorlardı. Bankalar ve devlet daireleri boşalmıştı. Ordunun sağlık hizmetlerini, haritalarını, hava fotoğraflarını, demiryollarını, haberleşmeyi ve tabii silahları en mükemmel biçime sokmak için hummalı bir etkinlik gösteriliyordu.[4]

11 Haziran'da Konstantin kilise ayinine katıldı ve "İstanbul'a, İstanbul'a" haykırmaları ve alkışlarla İzmir'e uğurlandı. Kral, zaferin eşitlik, özgürlük ve adaleti sağlayacağını, "tam anlamıyla kudretli" olduklarını ilan etti. Yanında Veliaht Nikola, Prens Andrea, Gunaris, Theotokis, Dusmanis, Stratigos bulunuyordu. Ertesi gün İzmir'de "İstanbul'a" haykırmaları ile coşkun biçimde karşılandılar. Bazıları kralın ayaklarına kapandı.[5] Karşıyaka'ya yerleşen kral, akşam bir ziyafet verdi. Görüldüğü gibi, Yunan ve Rum kamuoyu İzmir ve Edirne, yani Sevr ile yetinmiyor, İstanbul'u da istiyordu.[6]

16 Haziran günü Karşıyaka'da Krallık Şurası toplandı. Katılanlar başta Konstantin, Papulas, Pallis, Sariyannis, Dusmanis, Stratigos'tu. Pallis savaş planını açıkladı. Görüşmeler sonunda görüş

birliğine ulaşıldı. Türk ordusu çember içine alınıp yok edilecekti. Kararı Yunanistan'ın efendisi İngiltere'ye bir andaçla (muhtıra) bildirdiler. Türk ordusunun esaslı bir güç haline geldiği, büyük çaplı toplar kullanmaya başladığı ortaya çıkmıştı ve bu durum harekâtı zorunlu kılıyordu. Bu büyük mücadelede İngiltere'nin yardım ve takviye sağlayacağı umuluyordu.

30 Haziran'da Başkomutan Papulas son emrin beklendiğini, örgütlenme ve üstünlükleri sayesinde kısa süre sonra zafere ulaşılacağını açıklıyordu.[7]

Mustafa Kemal'in Bir Mülakatı

22 Nisan 1921'de *Hâkimiyet-i Milliye*'nin bir muhabiri TBMM'nin kuruluşunun birinci yıldönümü dolayısıyla M. Kemal'le bir röportaj yaptı. İlk soru kuruluş gününe ait bir anı anlatması isteğiydi. Fakat yanıtın soruyla ilgisi yoktu. M. Kemal ilginç bir biçimde bir yıl önce Milli Mücadele önderliğinden vazgeçmeye karar verip kararından döndüğü bir zaman aralığını anlatıyor. Bazı kötü niyetliler millete ve İstanbul'daki hükümete "Mustafa Kemal'i tanımayınız... İtilaf Devletleri'nin Türkiye'ye karşı gösterdiği şiddet onun yüzündendir" diyorlarmış. M. Kemal bunun bir tuzak olduğunu fark ediyormuş, fakat böyle düşünenler arasında iyi niyetlilerin de bulunması, onu rahatsız ediyormuş. Bu rahatsızlıktan kurtulmak için önderliği bir arkadaşına aktarıp "kûşe-i nisyan ve inzivaya" çekilmeye karar vermişti. Bunu "açık ve kat'î" bir dille arkadaşlarına söylemişti. Onlar da böyle bir davranışın düşmanı sevindirmekten başka bir sonuç doğurmayacağını söylemişler ve onu vazgeçirmişler.

İç isyan ateşinin Ankara'ya yaklaştığı bir sırada çekilme iki türlü yorumlanabilirdi; biri, umutsuzluk, öbürü işin ağırlığına dayanamamak. Böyle düşünceler davaya zarar verirdi. Çekilme kararından vazgeçerken arkadaşlarının samimiyetine, milletin azim ve imanına, düşmanı yenilgiye uğratmak konusundaki kesin kanısına, Allah'ın yardımına güvenmişti. Meclis açıldığında, milletvekillerinin güvenle kendisine yöneldiklerini görünce bu kadar arkadaşla çalışacağı için "bahtiyarlık" hissetmişti.

M. Kemal'in bir ara böyle düşünmüş ve bunu gazeteye açıklamış olması ilginçtir. Belki bir miktar acemisi olduğu siyaset dünyasının onu bir an için yıldırması diye yorumlanabilir.

İkinci soru direnişe ait düşünceleriydi. Bunun yanıtı ünlü *Hürriyet ve istiklal benim karakterimdir* sözüydü. Ama bu özelliği iddia edebilmek için milletinin de aynı özelliği taşıması gerekirdi. *Ben yaşayabilmek için mutlaka müstakil bir milletin evladı kalmalıyım.* Ondan sonra her milletle dostluğun uygarlık gereği olduğunu, fakat bizi tutsak etmek isteyenlerin de amansız düşmanı olacağını belirtiyor. Dünya Savaşı sırasında müttefiki olduğumuz kimi Almanların haysiyet ve bağımsızlığımızı tanımaz tutum ve davranışları yüzünden bir yıl kadar görev kabul etmiyor. Zaten savaşa devam edilmesine de karşıdır.

Savaşta yenilginin bir bedeli olması doğaldı. Fakat İtilaf Devletleri'nin işi "memleketimizi parçalamak ve milletimizi terzil (rezil etmek) ve tahkir ederek hayvanat-ı vahşiye sürüsü haline sokmaya" çalışmaya kadar götürmek isteyeceklerini tahmin edememişti. (Daha da kötüsü bundan önceki ciltte Sevr'in Türk devletini tümüyle ortadan kaldırmayı hedeflediğini yazmıştım. Nitekim M. Kemal de biraz ötede düşmanların "bizi behemehal imhaya" karar verdiklerini söylüyor.) İstanbul'da millet bunun farkında değildi. Aydınlar ise gevezelik ve/ya da manda tasarılarıyla oyalanıyorlardı. Onun için Anadolu'da görevlendirmeyi kabul etti. İzmir'in "haydutçasına" işgali kimi insanların gözünü açtı. Samsun'a giderken M. Kemal Babıâli'de ne yapmalı diye soranlara İstanbul'da yapabilecekleri kadarını yaptıktan sonra yanına gelmelerini salık verdi.[8]

M. Kemal'in düşünce tarzını açıklamak bakımından bu mülakat önemlidir. Tartışmalı başka bir nokta: Birçokları İttihatçı hükümetin savaşa girmesini sorumsuzca bir davranış, bir maceraya girmek diye değerlendirdikleri halde, M. Kemal mülakatta bunun kaçınılmaz olduğunu, Osmanlıların tarafsız kalmasına izin verilmeyeceğini söylüyor. Onun bu görüşü *Nutuk*'ta Cemal Paşa'ya, 10 Ekim 1919'da yazdığı şifrede de yer alıyor. Fakat görüşünü kendi kanısı, "bu böyledir" diye vermiyor, "mesela" diye sunuyor. Oysa mülakatta benimsediği bir görüş olarak yer alıyor.[9]

XXVII

Ömer Faruk İnebolu'da

Geçen ciltte hanedanın Anadolu'ya gitmesi konusunu ele almıştım.[1] Anadolu'da umutsuzluğun zirvede olduğu, olasılıkla Sevr'in ortaya çıktığı, Konya İsyanı'nın patlak verdiği sıralarda M. Kemal'in Veliaht Abdülmecit'i Anadolu'ya çağırdığını (eğer doğruysa) gördük. Abdülmecit hanedanda ikilik olur diye işe yan çizmiş, fakat oğlu Ömer Faruk istekli görünmüştü. Ama Faruk'un kızı Neslişah doğmak üzereydi. Gidişini erteledi. Milli Mücadele'nin yıldızının parladığı bir sırada, 26 Nisan 1921'de İnebolu'ya geldi.[2] Milli Mücadele'nin yıldızı parlıyordu, çünkü örneğin bütün isyanlar (Ethem'inki dahil) bastırılmış, Doğu'da Ermenistan'a karşı kesin zafer kazanılmış, Sovyetler'le ittifak yapılmış ve iki İnönü zaferi elde edilmişti. Anadolu hareketine katılmak (belki başına geçmek) çok çekici hale gelmişti. Ama madalyonun tersi vardı. Başarılı olduğu ölçüde, M. Kemal'in iktidarını Sarayla paylaşma gereksinimi azalmış, hatta kalmamıştı.

Faruk nasıl gittiğini anlatıyor.[3] Kızının doğumu yüzünden üç ay kaybettiğini, o sırada "vaziyetlerin" değiştiğini, "bize" ihtiyaç kalmadığını, fakat kendisinin "pek tabiidir ki" bilemediğini söylü-

yor. Yine de gitme kararı almış. Hocası Kurmay Nihat Bey aracılığı ile niyetini Ankara'ya bildirmiş. Recep Peker gelmesin demiş. Hocası da olumsuzmuş. Yine de ısrar edip "gizli teşkilata" haber vermiş. Teşkilat İnebolu'ya giden Lloyd's şirketinin *Remo* gemisini ayarlamış. Bütün bir gece bir kamarada "7 saat 10 dakika" da bir dolapta kilitli kaldıktan sonar İnebolu'ya varmış. Oradan kısa bir telle M. Kemal'e "vazife-i vataniye ve askeriye" görmek için geldiğinin Meclis'e bildirilmesini "rica" etmiş. Zaten "gelme" demelerine rağmen gelmiş, bir de adeta M. Kemal'e posta memuru muamelesi yapan soğuk bir tel çekmiş. (Telin metni tırnak içinde verilmiş.) Ama olasılıkla daha sıcak ve/ya da saygılı bir tel de herhalde sonucu değiştirmezdi.

Ankara "gelme" dediği halde Faruk'un kalkıp gitmesini açıklamak gerekir. Kendisi açıklamıyor. Anlaşılan, İnebolu'da ortaya çıkma olup bittisi sayesinde M. Kemal'i yumuşatabileceğine güvenmişti.

"İnebolu'da Şehzade-i Necabetpenah Ömer Faruk Efendi Hazretleri'ne" yazılmış olan 27 Nisan günlü yanıtta, Anadolu'ya gelmesinin tarihte görüldüğü gibi, saltanat ileri gelenleri arasında yanlış anlamalara yol açabileceği bildiriliyordu. Bu durum tam bir birlik halinde bulunan ulusal kamuoyunu yeniden karışıklığa düşürebilirdi. Onun için ulusun "bütün" hanedanın hizmetlerinden yararlanacağı zaman gelinceye değin şimdilik İstanbul'da oturmasının vatan sevgisinin gereği olduğu "maalihtiram arz olunuyordu."

Bu tele derhal bir yanıt gönderen Faruk, siyasal bir düşüncesi olmadığını, dosdoğru cepheye göndermelerini, uygun görülmüyorsa diledikleri yerde "enterne" (ev hapsi?) etmelerini, bu da olmazsa Avrupa'ya gönderilmesine izin verilmesini rica etmiş. Bu son şıkta da Faruk kendisini Ankara'nın hizmetine sokmuş olacaktı. Ses çıkmamış. Derin bir hayal kırıklığı yaşamış. 23 yaşında ve deneyimsizmiş. İstanbul'a dönünce İngilizlerin, Vahdettin'in ona yapabilecekleri kötülükleri düşünüyormuş. Üç gün sonra bir Yugoslav gemisiyle geri gönderilmiş.

Faruk Anadolu'ya giderken kaynatası Vahdettin'e ve kaynanasına birer mektup bırakmıştı.[4] İkinci mektupta veda etmeden gitme-

sini, onun yerine mektup bırakmasını, gitmesine engel olunacağından çekinmesiyle açıklıyor. Birinci mektupta büyük bir savaşımın içinde olan millet, hanedanın buna "bigâne (yabancı)" durmasını "ne tarih ve ne millet ne de an'anât-ı maziyye" bakımından uygun göremezdi diyor. Kötü niyetliler aleyhte propaganda yapabilirlerdi. Oysa milletin savaşı başarıyla taçlanmak üzereydi (çifte İnönü zaferleri) Hanedanın savaşla ilgilenmesi "Türk milletinin" olduğu kadar 300 milyon Müslümanın kalbine ferahlık verecekti. Görüldüğü üzere Faruk nihai zafere katılmak için gidiyordu. Yine dikkati çeken, Vahdettin'in kızı Sabiha'ya Faruk'un gidişinden haberli olduğunu söylemesiydi. Demek ki Vahdettin, bildiği halde engel olmamıştı. Bir bakıma bu, Faruk'un başta Vahdettin, bütün hanedanı temsil ettiği anlamındaydı. Faruk, Meclis'te İnebolu'dan geri çevrilmesinin İngilizler ya da Sarayca gönderilmiş olması olasılığı ile açıklandığını söylüyor. Ama önce de belirtildiği üzere, hanedandan birisinin varlığı ister istemez Faruk bu yönde çaba göstermese de bütün tutucuların onun çevresine toplanmasına yol açardı. İzzet Paşa Heyeti de Ankara'da böyle bir işlev görmüştü. Bunun M. Kemal'in kafasında var olduğunu bildiğimiz cumhuriyet devrimini başarmak niyetiyle de bağdaşmayacağı açıktı.

Faruk zafer yolunda ilerliyor gibi görünen bir Anadolu'ya gelmek istemişti. Oysa kısa bir süre sonra Türk ordusu yenilgiye uğrayacak, Kütahya ve Eskişehir'i düşmana kaptıracak ve Yunan ordusu Ankara'nın önlerine değin ilerleyecekti. Olasılıkla Faruk ya da Sarayın başka bir temsilcisi bu durumdaki Anadolu'ya gelmek istemeyecekti.

İngiliz istihbaratı kaçış olayını: Ankara'da rakip bir halifelik kurmak için Vahdettin'e karşı beceriksizce bir darbe girişimi olarak değerlendiriyor. İngilizler hep adamları olan Vahdettin'in durumu açısından ele alıyorlar olan biteni. Eğer o bu kaçışı biliyor idiyse tabii İngilizlerin yorumu yanlıştır. Faruk'u geri çevirdiğine göre M. Kemal'in bir düzeni de olamaz.[5]

Sarıhan'ın yapıtında İnebolu'ya bir şehzade ziyaretinden daha söz ediliyor. 23 Mart'ta Şehzade Fuat (Osman Fuat) İnebolu'ya gelmiş, fakat TBMM Hükümeti onu geri göndermiş. Bilginin kay-

nağı Konya'da çıkan *Öğüt* gazetesi (24). Hatta Padişahın Tevfik Paşa'ya çektiği Sevr'i destekleyen teli sorulduğunda, "Çektiyse Damat Ferit ve avanesinin iğfali sonucudur, önemi de yok, çünkü milletimizi Büyük Millet Meclisi temsil ediyor" demiş. Bu önemli bilgiye başka bir kaynakta rastlamadım. Doğruluğu çok kuşkulu görünüyor.[6]

Bir kaynağa göre kimileri olayı dört düşman olan Konstantin, Papulas, Lloyd George, Vahdettin (bu dörtlü bir Ankara gazetesinin görüşüymüş) dışında bütün hanedana karşı bir savaş ilanı olarak yorumluyorlarmış. Bir ulusçu propagandaya göre Ankara Peygamber soyundan gelen bir halifeyi başa geçirecekmiş. (*Times* buna cesaret edemeyeceklerini söylüyor.)[7]

Vahdettin, Faruk'un kaçtığını 28 Nisan günlü "özel bir ileti" ile Rumbold'a bildirmiş. Padişah 27 Nisan'da oradan kaçışını bir yurtseverlik görevi ve tümüyle kişisel olarak açıklayan bir mektup almış. Gerekçenin ne ölçüde doğru ve Veliaht'ın işin içinde olup olmadığını bilmiyormuş.

Şehzadenin geri çevrildiğini henüz bilmeyen Rumbold, bunun Ankara için bir kazanç ve Padişah için bir tehlike olduğunu belirtiyor. Son ay içinde Ankara basınında Vahdettin'in şahsına yönelik saldırı ve aşağılamalar artmış bulunuyordu.[8]

XXVIII

Malta Sürgünleri ve İngilizlerle İlişkiler[1]

I. Cilt'te gördüğümüz gibi, Damat Ferit hükümeti İT'ye mensup ya da salt yurtsever oldukları için tehlikeli sayılan kimi ileri gelen kişileri hapse attırmıştı. Ardından bu kişiler, Osmanlı Hükümeti'nin oluruyla Malta Adası'na götürülüp hapsedildiler. İngilizlerin amacı bir yandan bunları siyaset dışına itmek, bir yandan da savaş suçlusu olarak yargılamaktı. Böylece kendi kamuoylarını tatmin edeceklerdi. Ayrıca, Malta sürgünlerini Türkleri Sevr'i onaylamaya zorlamak için koz olarak da düşünüyorlardı.[2] Bunlar 120 kişiydiler. İçlerinde Rauf (Orbay), Fethi (Okyar), Sait Halim Paşa, Ziya Gökalp, Cemal Paşa (Mersinli) gibi ünlü kişiler de vardı.

İngilizlerin 16 Mart 1920 darbesi ("İstanbul'un işgali") üzerine Türkiye, gecikmiş de olsa bir misilleme gerçekleştirdi. O sırada Anadolu'da bulunan İngilizler yakalanıp hapsedildiler. Bunların sayısı azdı, 21 kişiydiler. Bunlardan en "kodamanı" Erzurum'da denetim (kontrol) subaylığı yapmış olan Yarbay Rawlinson'du. Nüfuzlu bir aileye mensuptu. Kardeşi general, lord ve parlamento üyesiydi. Rawlinson'un tutuklanmasını isteyen Karabekir'in ihtiyatlı buyruğu, buna halkın galeyanından korumak süsü vermişti. Vali Reşit ise telaşla Karabekir'e gelip, "Acaba Rawlinson da şimdi Er-

zurum telgrafhanesini işgal ile haberleşmeyi kontrol altına alırsa ne yaparız?" diye sordu. Karabekir vereceği buyruğu gösterince dehşet içinde kaldı ve "Allah sonunu hayreyle" dedi. İşte emperyalizmin bireylerin psikolojilerini nasıl ele geçirdiğinin örneği. Bereket ki M. Kemal işin peşindeydi. Rawlinson tutuklandı. Zaten M. Kemal İngilizlerin tutuklamalarını ve buna misilleme yapma zorunluğunun doğacağını 16 Mart'tan önce 22 Ocak'ta öngörmüştü.[3]

İngilizler adamlarını kurtarmak için harekete geçip İzzet aracılığı ile M. Kemal'e haber gönderdiler (5 Haziran 1920). M. Kemal bu başvuruya tutsak değiştirme işinin "hükümet işi" olduğunu, Londra Hükümeti'nin Ankara Hükümeti'ne başvurması gerektiğini belirterek karşılık verdi. İngiliz tutsakları Ankara'yı tanıttırmak için koz olmuştu.

5 Ağustos 1920'de tehcire ilişkin suçlardan hüküm giyen eski Bayburt Kaymakamı Nusret Bey idam edildi. Bu sırada Malta sürgünlerinden on beş kadarının yargılanmak üzere Damat Ferit hükümetine teslim edildiği haberi çıktı. Bunun üzerine M. Kemal, İzzet'e, 12 Ağustos 1920 günlü bir mektup gönderdi. İngilizlerin amacının bu insanları Damat Ferit ve avenesine parçalatmak olduğuna "zerrece" şüphe yoktu. Getirilmiş ya da getirilecek kişilerden biri idam edilirse elimizde bulunan bütün İngilizlerin "derhal" idam edilecekleri uyarısını yaptı.[4] Herhalde bu sayede Nusret'ten sonra yeni yurtsever idamları söz konusu olmamıştır.

Londra Konferansı'nda Bekir Sami'nin ılımlılığı sayesinde Fransa ve İtalya ile aradaki bazı sorunları çözen, fakat verilen büyük ödünler nedeniyle TBMM'nin reddettiği antlaşmalar yapılmıştı. İngiltere'nin Sevr'e bağlılığı o derecedeydi ki, böyle kısmi uzlaşmalar olanaksız görünüyordu. Ama tutsak olan yurttaşlarını, özellikle Rawlinson'u kurtarmak için, bir anlaşma yapılabilirdi. Tabii, Ankara da Malta'dakileri kurtarmak istiyordu. Bu amaçla 7 Mart 1921 günü taraflar Londra'da bir araya geldiler. Bekir Sami Ankara'da aldığı yönergeye uygun olarak 22 İngilize karşılık 118 tutsağın, yani Malta'dakilerin tümünün salıverilmesini istedi. Oysa İngilizler savaş suçları işlemiş saydıkları tutsakları bırakmak değil, yargılamak istiyorlardı. Anlaşmak olanaksız gibi görünüyordu.

Fakat İngiliz istihbaratı B. Sami'nin kimi arkadaşlarının Türklerin kısmen serbest bırakılmasına razı olmaktan yana olduklarını öğrenmişti. Nitekim sonraki görüşmede Sami bütün İngilizlere karşılık 64 Türkün serbest kalmasına razı olacaktı. Üstelik, Cemal, Cevat, Şevki paşalar ve Şevket Bey Anadolu hareketine katılabilirler diye Türkiye'ye dönemeyeceklerdi. 54 Türk yargılanmak üzere Malta'da kalacaktı.

B. Sami'nin aldığı yönergeye aykırı davranabilmesi, başıbozuk bir davranıştı. Disiplini sağlayabilmek için M. Kemal'in 10 Mayıs'ta neden bir ARMHC (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) grubu oluşturma gereksinimi duyduğunu bize açıklıyor. B. Sami'nin Malta tutsaklarının İngilizlerce yargılanmasını kabul etmesi de başka bir başıbozukluktu. Örneğin Almanya, Avusturya gibi müttefik devletlerin savaş suçlularını yargılamak kendi devletlerine bırakılmıştı. İngilizlerin Türk savaş suçlularını yargılamaya kalkışmaları Türkiye'ye uygulanan "özel" bir muamele oluyordu (Kızılderili muamelesi).

İngilizler anlaşmanın uygulanmasında birtakım zikzaklar yapıyorlardı. Yunan ordusu ilerlerken tutsakları salıvermemeye yelteniyor, II. İnönü Zaferi üzerine uygulamaya heves ediyorlardı. Tutsakların yol masraflarını üstlenmekten yan çizmeye çalışıyorlardı.

Sonuçta İngilizler 24 Mart'ta Şeref, Faik ve Mithat beyleri serbest bıraktılar. Nisan sonunda İbrahim Saip, Hüseyin Cahit beyler, Abbas Halim ve Sait Halim paşalar kurtuldular. 30 Mayıs'ta 33 sürgün özgürlüklerine kavuştular. Bunlar arasında Ali Fethi (Okyar), Rahmi, İsmail Canbulat, Salah Cimcoz, Ziya Gökalp, Hacı Adil, Ahmet Ağaoğlu beyler, Ubeydullah Efendi vardı. Birçokları parasız olarak İtalya'ya getirilmişlerdi. Yol masraflarını Ankara karşıladı. Şimşir bu grubun II. İnönü, kalan tutsakların da Sakarya Zaferi sayesinde kurtulduklarını belirtiyor.

Türkler 1 Temmuz 1921'de 10 İngiliz tutsağı Trabzon limanında serbest bıraktılar. Bunların arasında Rawlinson yoktu. Başka bir gelişme, 6 Eylül 1921 günü 16 Malta tutsağı adadan kaçmayı başardılar. Bunlardan en tanınmış isimler Kara Kemal ve Ali İhsan (Sabis) Paşa idiler. Rauf ve Kara Vasıf beyler verdikleri namus sö-

zünü ileri sürerek kaçmayı reddettiler. Bilindiği gibi, Rauf 16 Mart 1920'de İstanbul'da da kaçmayı reddetmiş, İngilizlerin onu tutuklamasına izin vermişti. Daha önce de iki tutsak kaçmayı başarmışlardı. Durum İngilizleri "şaşkına çevirdi, çileden çıkardı." (s. 490). Acısını kalanlardan çıkardılar.[5]

Tutukluların yargılanması konusuna gelince. Konu ortaya atıldığında Tevfik Hükümeti beş tarafsız ülkeden ikişer yargıçtan kurulu bir mahkeme önermişti. Adalet peşinde olsalardı, İngilizler bunu kabul etmeliydiler. Ama onlar daha çok öç almak, gelişmemiş ülkelerin gözünü korkutmak, karizmayı yüksek tutmak gibi hedeflerin peşinde oldukları için buna yanaşmadılar. Fakat müttefik oldukları için yargılama işine Fransa ve İtalya'nın da katılması gerekirdi. 1919 yılında Fransa henüz Türklerle silahlı bir savaş içinde olmadığı için, yargılama konusuna fazla heves göstermedi. Sevr Antlaşması gündeme geldiğinde savaş suçlularının yargılanmasını öngören hükümler kondu. Fakat bu sefer Ankara'da Sevr'i reddeden ulusçu bir hükümet kuruldu ve Sarayın Kuva-yı Milliye'ye karşı açtığı İç Savaş cepheleri tek tek çökertildi. Herhalde dosyaların zayıflığının farkında olan Curzon, ABD arşivlerinde Türkleri suçlayıcı bilgiler bulma umuduyla o yana yaptığı başvurudan da bir sonuç alamadı. Ondan sonra İngiltere başsavcılığının eldeki sanık dosyalarıyla dava açılamayacağı görüşünü bildirmesi (20 Mayıs 1921) İngiltere Dışişleri'nin Türk savaş suçlularını yargılama davasının tamamen fosladığını ortaya koydu.[6]

Konuyu kapatmadan önce, ilginç bulduğum bir belgeye, Malta sürgünleri adına 24 Ocak 1921 tarihli eski Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın Curzon'a hitaben yapılmış başvurusuna değinmek istiyorum.[7] Mektupta, çoğu iki yıldır özgürlüklerini yitirmiş olarak bulundurulan Osmanlı nazır, âyan üyesi, mebus, general, üniversite profesörü, gazeteci vb. adına başvurulduğu belirtiliyordu. Evlerinden uluorta İngiliz makamlarınca götürüldüklerinde, Barış Konferansı'nın Yüksek Kurulu'nun onayıyla tutuklandıkları söylenmişti. Oysa bu işlem 1. Mütareke antlaşmasına, 2. Vuruşmaların resmen son bulmasından sonra yapıldığından savaş tutsağı sayılamayacakları için uluslararası hukuka aykırıydı. 3. Ortaçağda bile böyle bir

uygulama görülmemişti. Bu insanlar ancak kendi yasalarına hesap verebilirlerdi. Barış antlaşması yargı hakkını kısıtlamamış olsa bile, antlaşma onaylanmadığı için geçerli değildi. Geçerli olduğu halde bile, yetkili yargıçlar her birey için soruşturma sonucu olan iddianameler hazırlamalıydılar. Şimdiye değin bu en temel kurallar tümüyle görmezden gelinmişti. İstedikleri, başka düşman ülkelere (Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan) yapılan muamelenin kendilerine uygulanmasıydı. Çünkü o ülke yurttaşlarına böyle bir muamele yapılmamıştı. Başta General Liman von Sanders'in Malta'ya getirilmesi, Mareşal Mackensen'in Macaristan'da tutuklanması gibi yasadışı eylemlere kısa zamanda son verilmişti.

Acaba özgür kılınmamaları Türk ve Müslümanlara karşı gösterilen "özel düşmanlıktan"mı kaynaklanıyordu? Tutuklu kalmalarının Müttefikler'e ve özellikle İngiltere'ye bir yararı olmamıştı. Yakındoğu'ya bir dinginlik gelmemiş, tam tersi olmuştu. Gördükleri muamele çağımızın adalet anlayışına tümüyle aykırıydı. Yüksek Kurul'un kararı kaldırılmalı ve sağlıklarına zarar veren, zihinsel ve manevi acıları son bulmalı, "derhal" serbest bırakılmalıydılar.

Bu başvuru Malta Valisi ve Başkomutanı F. M. Plumer tarafından Sömürgeler Bakanı'na gönderilen bir yazının ekindeki başvurulardan biriydi.[8] Plumer'in uzunca yazısı sürgünlere genelde hak verir bir havada yazılmıştı. Verdikleri bütün dilekçelerin karşılıksız kaldığını, her kişinin "İngiliz ilkelerine" göre tersi kanıtlanıncaya değin suçsuz sayılması gerektiğini, neyle suçlandıklarını bilmediklerini sürgünlerin ağzından anlatıyordu. Hele eski İzmir Valisi Rahmi Bey savaş boyunca İngilizleri kolladığı ve elinde Atina Elçisi Granville'in yazdığı, ona bu yüzden hükümetinin ve İngiliz ulusunun minnettar olduklarını belirten bir mektup olduğu halde, Malta'da tutulmasını açık bir haksızlık olarak anlatıyor.

Casus Mustafa Sagir Olayı

İngilizleri rahatsız eden bir olay, casusları olan Hintli (Peşaver doğumlu) Mustafa Sagir'in idam edilmesiydi. İngilizler her beş yıl-

da bir, birkaç Hintli çocuğu devşirip İngiltere'ye götürüyorlardı.[9] Sagir on yaşındayken İngiltere'de bir kasabadaki okulda okuduktan sonra Edinburg'ta bir yıl Oxford sınavlarına hazırlanmıştı. Orada Lincoln Koleji'ne gidip dört yıl sonra mezun olmuştu. Hindistan'a döndüğünde İngiltere Krallığı'na sadakat yemini ettirilmişti. 1910 yılında Mısır'da görevlendirilmiş, Arapça öğrenirken Mısır ulusçularının arasına girmiş, başkanları Ali Fehmi Kâmil ile dost olmuştu. Ardından Almanya'daki Hintli öğrencileri soruşturmak üzere Heidelberg Üniversitesi'nde öğrenci olmuş, orada felsefe doktoru diploması almıştı (1913). Bundan sonra Hintli yurtsever rolüne girip İsviçre'de çalışmış; savaşta İran ve Irak'ta birçok görevler yapmış; Afganistan'da Haydar adlı birini ayarlayarak çağcıllaşma yanlısı Emir Habibullah'ı öldürtmüştü (1919).

Sagir esas görev yeri olan Anadolu'dan önce İstanbul'a geldi. Kendini Hint Hilafet Cemiyeti'nin adamı olarak tanıttı, bir çevre edinip Türk-Hint Yardımlaşma Cemiyeti'ni kurdu. Hilafet Cemiyeti Başkanı Mehmet Ali Han'dan aldığını söylediği buyrukla Anadolu'ya geçti. Mustafa Sagir Han Hazretleri 28 Kasım 1920'de İnebolu'ya geldi (*Bahrıcedit* vapuruyla), parlak bir törenle karşılandı. Belediye başkanının evine konuk oldu, İngilizler aleyhinde atıp tutuyordu. 8 Aralık'ta Ankara'ya ulaştı. 27 Aralık'ta Hint Hilafet Cemiyeti'nin programını anlatan bir konuşma yaptı.[10] Aylar sonra Sagir 1 Mayıs günü İstiklal Mahkemesi'nin halka açık duruşmasında boy gösterdi (22 Mart 1921 günü tutuklanmıştı.) Aradaki sürede Sagir Ankara'da casusluk yapmıştı. Örneğin M. Kemal'in aşçı ve vekilharcı aracılığıyla zehirlenip zehirlenemeyeceği, ata ya da otomobile binerken vurulup vurulamayacağını araştırmış, bulgularını görünmez mürekkeple yazdığı mektupla iletmişti. Sagir İngilizlerin kendisini eğitip yetiştirdikleri, yaptığı hizmetin minnet borcunu ödemek niteliğinde olduğu, Türkler ona bir iyilikleri yapsalardı onlara da hizmet edeceği, ayrıca yabancı olduğu için Türk mahkemesinin kendisini yargılayamayacağı savunmalarını yaptı.[11] Mahkeme 23 Mayıs'ta Sagir'e ölüm cezası verdi. Ertesi günü Sagir asıldı. Bu arada Başkomiser Rumbold'un Sagir'in serbest bırakılması için Ankara'ya başvurduğu anlaşılıyor.[12]

İngiltere işgüderi Rattigan, merkeze gönderdiği özel bir yazıda durumu şöyle değerlendiriyordu: Sagir gerçekten bir casustu. Anlaşılan İstanbul'dan ayrılmadan önce de ondan kuşkulanılıyordu. İdam edilmesi tek başına fazlaca korkunç sayılmazdı. Önemi, Ankara'nın Majesteleri Hükümeti'ne olan amansız düşmanlığı gizlemeye bile gerek duymamasındaydı.

Sagir'in idamı Türk-İngiliz ilişkilerindeki pürüzlerin yalnızca biriydi. Mayıs başı ya da Nisan sonunda Türk polisi Antalya limanında demirli İngiliz bandıralı *Palitana* gemisine girip Mersin'den Osmanlı pasaportuyla İzmir ve İstanbul'a gitmekte olan Kuva-yı Milliye karşıtı Türk ve Ermeni 13 yolcuyu gözaltına almıştı. Bu kişilerden direnenler olduğu için zor kullanılmıştı. Yine bu sıralarda başka bir olay, Muğla'da Abbott'un zımpara madenlerinde Türklerin çalışmasının yasaklanmasıydı. Üçüncü olay, İngiliz gemilerinin Türk limanlarına girmesinin yasaklanmasıydı. Dördüncüsü Sami'nin yaptığı tutsakların değişimi anlaşmasının uygulanmasına çıkarılan zorluklardı. Son olarak Ankara basınında çıkan İngiliz karşıtı yazılar vardı. Mustafa Sagir'in idamı da "tüy dikmişti". İngiliz Yüksek Komiser Vekili Rattigan Ankara'nın İngiliz düşmanlığına örnek olarak bu olayları sıralıyordu.[13]

"Ilımlı Türkler" olarak Babıâli bu gelişmelerden ürküyor, İngilizlerin misillemede bulunacaklarından korkuyordu. Nitekim Sefa'nın 4 Haziran günlü teli, İngilizlerin şikâyetlerini sıraladıktan sonra, Anadolu'da barışın yalnız askeri zaferle değil, siyasal dostluk ve destekle elde edilebileceğini belirtiyordu. Diplomasinin kuralı, büyük konularda başarılı olmak için ikincil konularda ödün vermeye hazır olmaktı. Durum vahimdi. Güvenilir bilgilere göre İngiliz Hükümeti misillemede bulunmayı, tarafsızlık siyasetinden vazgeçmeyi düşünüyordu. Yunanlılar İstanbul civarında ve Karadeniz kıyılarında hareket serbestisi elde edebilirlerdi. Aynı sırada İzzet işgüder Rattigan'a başvurarak Yunanlılara yardım kararının ertelenmesini istiyordu.[14]

Zaman geçtikçe ve Türklerin bağımsızlık mücadelesi güçlendikçe, İngilizlerin İstanbul'daki güvenlik kaygıları çoğalmaya başladı. Mayıs'ta çıkan bir habere göre, İstanbul'dan Belgrat Orma-

nı ve Terkos bölgesine "kötü adamlar" sızmaktaymış. Bölgedeki Rum köyleri tedirginmiş. Burada bir çete hareketi Yunanlıların Trakya'dan Anadolu'ya asker göndermesine yol açmak için yapılabilirdi. Çanakkale'de de buna benzer bir hazırlık sergileniyordu. Yunanlılar Malkara'da bir çete yok ettiklerini bildiriyorlardı. İngiliz makamları da, Üsküdar ile İzmit arasında asayişi sağlamak için, Türk jandarmalarından iki bölük ve bir tabur süvari örgütlüyorlardı.[15]

XXIX

İtilaf Siyasaları

Tarafsızlık

Londra Konferansı Türk-Yunan kavgasını bir uzlaşmayla çözecekti. Fakat Türklerin Misak-ı Milli programı Sevr'in tam tersi bir programdı. Yunanlıların programı ise Sevr idi. Hatta daha ötesiydi. Çünkü Sevr'i İstanbul Hükümeti'ne dayatmak için İzmir-Manisa-Ayvalık ötesinde büyük kolaylıkla Batı Anadolu'nun çoğunu istila edebilmişlerdi. Kuva-yı Milliye silinmişti. Batı Anadolu'nun daha geniş bir bölümünü de elde etmenin hülyasını kuruyorlardı. Hatta coştukları zaman İstanbul'u alıveririz hayalini de dillendirebiliyorlardı.

Ne var ki, Ankara'da Sevr'i reddeden bir hükümet kurulmuştu. Ve bu hükümet bir ordu kurma işine girişmişti. Türk ordusu beklenmedik ve feci bir biçimde Balkan Savaşı'nda dökülmüştü. Ama Çanakkale Muharebesi ve genel olarak Türk ordusunun Dünya Savaşı'ndaki başarımı vardı. Gerçi Mondros bu orduyu yok etmek işine girişmişti. Ama deneyimli erler, subaylar, depolarda silahlar duruyordu. Bu yapıtaşlarından yeni bir ordu oluşturmak olanak-

lıydı. Yunanlılar İnönü savaşlarında bunu görmüşlerdi. Zamanla bu ordunun büyüyeceği de apaçıktı. Onun için Türk ordusuna öldürücü darbeyi indirmek için acele edilmeliydi.

Sevr'in mimarları İngiltere, Fransa, İtalya idi. Yunanistan'la birlikte Sevr'den yararlanacak olanlar onlardı. Ama dört yıl sürmüş olan savaşta İttifak devletleri kadar onlar da nakavt olmuşlardı. Sevr Antlaşması'nın uygulanmasına karşı silahlı bir direniş varsa, bunu bastırmayı başkası, yani maşaları olan Yunanistan yapacaktı. Ankara Hükümeti I. İnönü'yü kazanınca İtilaf Devletleri hakemliğe soyundular ve Türkiye ile Yunanistan'ı uzlaştırmak için Londra Konferansı'nı düzenlediler. İşin daha da garibi, gördüğümüz üzere, L. George hakemlik yaparken dostu Yunanlıları bir savaş denemesi daha yapmaya kışkırtıyordu. Sevr'in mimarlarından biri olarak bu, onun için "normal" bir davranıştı. Taraflar uzlaşamayınca ve Yunanistan yeniden yenilince, müttefikleriyle tarafsızlık tutumunu benimsedi.

Örneğin, tarafsızlık gereği Yunan işgal bölgesinde kalan İngiliz malı demiryollarının Yunan ordusuna kullandırılmaması gündeme geldi. Tabii bu, uygulamada sonucu değiştirmiyordu. Savaşı gerekçe göstererek Yunan askeri makamları demiryollarına el koyarak istedikleri gibi bunlardan yararlanabileceklerdi.[1] Öte yandan, tarafsızlık siyasası gereği, İtilaf, Yunanlıların işgalleri altındaki yerlerde (özellikle İstanbul'da) Rumları askere almalarına itiraz ediyorlardı. Ne var ki Yunanlılar, Rumları askere almaktan kaçınmadılar. Söz konusu kişiler için tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi bu durum. Çünkü Osmanlı uyrukluların düşman ordusunda görevli olması, Türkler tarafından tutsak alındıklarında hain muamelesi görmelerine yol açardı.[2]

İtilaf Devletleri tarafsızlık konusunda anlaşmışlardı.[3] Hatta tarafsızlıklarını ortak bir bildirgeyle duyurdular (16 Nisan). Ne var ki, İtilaf'ın tarafsız davranmadığı konusunda birçok söylentiler vardı. Örneğin, Yunan ordusunda hizmet gören İngiliz subayları söylentisi. İngiliz makamları bu suçlamaları reddediyorlardı.[4] Silah ve askeri malzeme satışları yapıldığı da söyleniyordu. Türkler ve Yunanlılar silah ve askeri malzeme için çekici önerilerle uluslararası piyasaya çıkınca, tarafsızlık ilkesinin çiğnenmemesi kolay olmuyordu.[5]

Nisan'da duyurulan tarafsızlığı İtilaf Mayıs'ta bir bildirgeyle yeniden duyurmak gereksinimi gördü (18 Mayıs). Dört işgal bölgesi belirtildi: 1. İstanbul yarımadası, 2. Kocaeli yarımadasının büyük bir bölümü, 3. Gelibolu Yarımadası, 4. Biga ve Bayramiç dahil (Karabiga hariç) Çanakkale'nin Anadolu kıyısı. Bu bölgelerde İtilaf kuvvetleri ve sakinler tarafsızlık ilkelerini gözeteceklerdi. Savaş birlikleri kurulamaz, asker alma etkinlikleri yürütülemezdi. Ancak Rum ve Türkler birey olarak ülkelerine gidebilirlerdi. Bildirgenin içeriği Babıâli'ye ve Yunan makamlarına bildirilmişti. Babıâli Trakya'da çete kurma işine olumsuzdu ve bu tutumunu Ankara'ya temsilci göndererek iletecekti. Yunan savaş gemilerinin Türk sularından nasıl yararlanacağı inceleniyordu.[6]

Sakarya Muharebesi bittiği sıralarda İtilaf, yani İngilizler yani Harington bir panik daha yaşadılar.[7] 11 Eylül günlü bir andaçla İtilaf'ın İstanbul'daki hüküm ve nüfuzunu devirmek amacıyla bir örgüt kurulduğuna dair "delail-i (deliller) katiye" sahibi olduklarını bildirdiler. Örgüt isyan çıkarıp silahlara el koyacak, komutanları öldürecekmiş. Şu önlemler talep ediliyordu: 1. Askerin elindeki gereksinim fazlası tüfeklerin İtilaf'ın korumasına verilmesi. 2. 48 saat içinde Nişantaşı'ndaki Harp Okulu'nun boşaltılması. 3. İtfaiye karakolları için belirlenmiş tüfeklerin alıkonması. 4. Yeni bir emre kadar İtilaf yönetimindeki depolardan silah ve diğer askeri gereçlerin çıkarılıp götürülmesine izin verilmemesi. 5. İlişik listede adları yazılı kişilerin 7 gün içinde kendilerine teslimi. Kabine hiçbir itiraz dile getirmeden bu buyrukların yerine getirilmesine karar verdi.

İngilizler gözdağını artırmak için, tutuklamalar yapılırken Akdeniz'deki donanmalarının bütün gemilerini 10 Eylül'de İstanbul'a topladılar. Sonra Amiral Robeck 2000 bahriyelisini karaya çıkartıp şatafatlı bir geçit töreni yaptırdı. İmparatorluk gözdağı ile ayakta duruyordu.

Times'a göre söz konusu örgüt aşırı subayların oluşturduğu Halas-ı Vatan örgütüymüş. Babıâli örgütün varlığından haberdarmış ama niyetlerini bilmiyormuş. Bunların İstanbul'da ayaklanma çıkarıp İtilaf'ın elindeki silahları Türklere dağıtmak, İngiliz ordusundaki Müslüman Hintli askerlerde hoşnutsuzluk uyandırmak,

Müttefik kuvvetlerinin birkaç yüksek rütbeli subayını öldürmek gibi tasarıları varmış. Sorumlular Müttefik Soruşturma Kurulu'nda yargılanacaklarmış. İtilaf'ın denetimindeki Türk silahlarının bir an önce Marmara Denizi'ne atılması gerekliymiş. Bu kadar çok silahın varlığı kötü niyetliler için baştan çıkarıcı bir durummuş.

Daha önce Babıâli'nin de benzer bir şikâyeti olmuştu. Venizelosçu subayların örgütlediği bir çete İstanbul'a silah sokup gizliyormuş. İstanbul ve çevresindeki Rumlardan ayda adam başına bir lira haraç topluyormuş. Amacı İstanbul, Trakya ve işgal altındaki yerlerde karışıklık çıkarmakmış. Bu arada, ne yazık ki çok kez başarılı olmuş bir kumpasla, Müslümanları misillemelere itmek için onlara karşı saldırılar düzenleyecekmiş. Misillemeler her zaman olduğu gibi abartılarak Avrupa kamuoyunda Yunanistan'dan yana propaganda malzemesi olacakmış. Babıâli söz konusu silahların bulunmasını ve komploların önlenmesini istiyordu.[8]

Avam Kamarası'nda tarafsızlık siyasetini önemseyen, İngiltere'nin Türk-Yunan savaşına bulaşmamasını isteyenler vardı. Bunlar L. George'un Yunanseverliğini ve savaşkanlığını bildikleri için, İngiltere'nin işe bulaşacağından hatta o sırada el altından Yunan ordusuna destek olunduğundan çekiniyorlardı. Haziran'da milletvekili Kıdemli Yüzbaşı Kenworthy İstanbul'daki, Boğazlar'daki durumu, neden orada önemli donanma birlikleri bulunduğunu, görüşmelerle barışa ulaşma yollarının tükenip tükenmediğini sordu. Hükümet adına Chamberlain bu yolda umutlarının var olduğunu ve hükümetin soru yağmuruna tutulmamasını, konunun duyarlı olduğunu, fazla kurcalamanın kamu yararına olmadığını anlattı. E. Harmsworth, Fransa'nın taraf tutmama kararına karşın, hükümetin Konstantin'i destekleme kararı alıp almadığını sordu. Yanıt, hükümetin kesin tarafsızlık kararında olduğu idi. Bunun üzerine Harmsworth, geri dönülmez bir karar alındığında Avam Kamarası'na danışılıp danışılmayacağını sordu. Yanıt evetti, fakat hükümete belli bir özgürlük alanı tanınmalıydı.

Üç gün sonraki gazeteden hükümetin yine sıkıştırıldığını öğreniyoruz. Battersea milletvekili Viscount Curzon başbakana, Yunan kuvvetlerinde İngiliz deniz ve kara subaylarının görevlendirildiği,

Batum'dan Türkiye'ye silah taşıyan gemilerin Yunanlılarca batırıldığı, Yunanlılara insan, para, gereç yardımı yapıldığı konusunda bilgi istiyordu. Hükümet sözcüsü Chamberlain Yunanistan'daki donanma heyeti dışında deniz subayı bulunmadığını, İstanbul'daki başkomutan ne zaman uygun görürse 3-4 irtibat subayının hazır bulunduğunu, halen Yunan Hükümeti'nin çağrılısı olarak Atina'daki askeri ataşenin cephede bulunduğunu belirtti. Bunun dışında hiçbir yardım söz konusu değildi. Fakat hiçbir hükümet soru sahibinin beklediği kadar kesin bir yükümlülük altına giremezdi (lehte tezahürat). Aubrey Herbert, Çanakkale tarafsızlaştırıldığı halde, Marmara ve Karadeniz'de Yunan gemileri nasıl bulunuyorlar diye sordu. Başkan (Speaker) bu soruyu kabul etmedi. Viscount Curzon, acaba insan, para, gereç yardımı yapılmadan önce Avam Kamarası'na danışılacağı yönünde güvence verilebilir mi diye sordu. Chamberlain "No sir" (Hayır, bayım) dedi. Böyle bir güvence yürütmenin davranış özgürlüğünü şimdiye değin görülmemiş ölçüde sınırlandırıp İngiliz çıkarlarının korunmasına ağır biçimde zarar verirdi.[9]

Arabuluculuk Girişimi

Londra Konferansı sırasında Fransa ve İtalya'nın İngilizlerle herhangi bir eşgüdüm gereksinimi duymadan Bekir Sami, yani Ankara Hükümeti'yle anlaşmalar yapmaları İngiliz Hükümeti'ni çok rahatsız etmişti. Böyle başıbozuk davranışlar İtilaf dayanışmasını sarsar, Sevr'i tehlikeye atardı. Fransa'nın Ortadoğu'daki davranışlarını Avrupa (hatta dünya) ölçeğindeki siyaset bağlamında değerlendirmek gerekir. Fransa, Almanya'ya karşı durabilmek için İngiltere'ye muhtaçtı. İngiltere de Sevr'i yürütebilmek için Fransa'ya muhtaçtı. Fakat yine de zaman zaman birbirlerine ve daha çok da İngiltere Fransa'ya, ufak "kazıklar" atmaktan geri duramıyorlardı. Fransa ve İtalya'nın başlarına buyruk davranışları çok tehlikeliydi. O nedenle ittifaklarını pekiştirmek için İngiltere ortaklaşa bir diplomasi atılımına girişti.[10]

Londra Konferansı'nda başarılamayan arabuluculuk yenilenecekti. Bu amaçla Curzon kalktı Paris'e gitti. Toplantı 18-19 Hazi-

ran'da cereyan etti.[11] Arabulma önerisi önce Yunanistan'a yapılacak, o kabul ederse Türkiye'ye götürülecekti. Bu, Yunanistan'a yapılmış bir kayırmaydı. Böylece Yunanistan'ın arabuluculuğu reddedip Türkiye'nin kabul etmesi durumunda Yunanlıların sevimsiz görünmesi olasılığı önlenecekti. Curzon'ın tasarısına göre Yunanistan'ın arabuluculuğa olumlu yanıt vermesi durumunda önerilecek tasarı şöyle olacaktı:

1. İzmir Türk egemenliği altında özerk bir vilayet (il), yönetici Hıristiyan bir vali, Avrupalı subayların komutası altında karma bir jandarma kuvveti olacaktı.
2. Çatalca hattı ötesi askersizleştirilecekti.
3. Mali denetimde ek bazı değişiklikler yapılacaktı.
4. Yeniden oluşturulmuş bir Türkiye'ye genel bir destek güvencesi verilecekti.
5. Belki Müttefikler'in Türklerin Kafkasya'da yayılmasına hiçbir itirazı olmayacağı yolunda bir imada bulunulacaktı (Sovyetler'e atış serbest!).
6. Üçlü Anlaşma'nın feshi ya da değiştirilmesi.
7. Londra önerilerinde bulunan başka ödünler.

Trakya konusunda Midye-Enez hattına Curzon kimi engeller ileri sürdü ve onun yerine Yunanistan ile Müttefikler arasındaki Azınlıklar Antlaşması'nda var olan Edirne'ye ilişkin hükümlerin yürürlüğe sokulmasının düşünülebileceğini belirtti.

Yunanistan arabuluculuğu ya da kabul ettiği takdirde önerilen çözümü reddederse, yapacak bir şey yoktu. Çözüm konusunda anlaşma sağlanırsa, buna göre İstanbul ve Ankara ile görüşmeler başlatılırdı. Türklere, anlaşma sağlanmazsa bütün ödünlerin geri alınacağı ve Yunanlılara mali kısıtlamaların gevşetilmesi, savaş malzemeleri kısıtlamalarının kaldırılması ve belki Karadeniz ile Akdeniz limanlarına abluka uygulanması biçiminde yardım edileceği hissettirilirdi. Son olarak Curzon eylem birliğinin önemini vurguladı ve hemen ardından General Harington'un başkomutanlığının onaylanmasını istedi.

Fransız Dışişleri Bakanı Briand, önce Curzon'ın önerilerini "tümüyle" kabul ettiğini belirttikten sonra, itirazlarını söylemeye baş-

ladı. Briand'a göre Yunan ordusu daha iyi örgütlenmişti, fakat savaşmaktan bıkmıştı. Ulusçular kaygılıydılar ve bir çözüm istiyorlardı. Arabuluculuk için zaman uygundu, ama başarısız olunursa, durum öncekinden daha kötü olurdu. Türkler İzmir çözümünden hoşnut olabilirlerdi. Tabii Yunan izzetinefsini de gözetmek gerekirdi. Trakya'ya gelince, hükümetin Ankara'dan İstanbul'a gelmesi Türk Hükümeti'nin Müttefikler'ce daha kolay denetlenmesi bakımından onların çıkarınaydı. Ama Yunanlılar İstanbul'un burnunun dibinde olursa Türkler İstanbul'a gelemezlerdi. Onun için Trakya'da, uluslararası bir jandarmanın bulunacağı uluslararası bir bölge kurulmalıydı. Ayrıca İstanbul'un kısa zamanda boşaltılmasından yanaydı.

Fransa'nın ağır bastığı maliye alanını ulusçu duyarlıklara dokunmayacak, fakat esastan denetleyecek bir yol bulmaya hazırlardı.

Türkler Üçlü Anlaşma'nın nüfuz bölgelerini Türk egemenliğine en ağır saldırılardan biri olarak görüyorlardı, fakat istenilen bütün ayrıcalıkları rahatça tanıyabilirlerdi. Fransa Üçlü Anlaşma'dan vazgeçmeye hazırdı. İtalya'nın da iktisadi çıkarları başka biçimde karşılandığında aynı tutumu benimsemesi olanaklıydı. İtalyanlar zaferlerinin Asya'daki tek ürünü olarak gördükleri Üçlü Anlaşma konusunda ısrarcıydılar.

Briand Türklere yapılacak önerilerin tehditler eşliğinde yapılmasına karşıydı, çünkü bu takdirde bunların reddedileceğinden çekiniyordu. Bu noktada Curzon ısrarcı oldu: "Doğu'daki deneyimlerinden Doğululara ilişkilerde sırtta sopa bulundurmanın çok yararlı olduğunu biliyordu" (s. 412). Briand'a göre Fransız ulusu Türk düşmanı ya da Yunan yanlısı bir jest uğruna Türklerle savaşı kabul etmezdi.

Yine Curzon'ın Trakya'ya özerklik konusunda ısrarı oldu. Yunanlılar hem İzmir hem Trakya'dan vazgeçmezlerdi. Onun için özerklik ya da araştırma komisyonu formülünü kabul edemezdi. Ancak Edirne konusunda düzenleme, Müslümanlar için garantiler, askersizleştirme olabilirdi.

Briand, İngilizlerin Sovyetler'le olan ilişkileri dolayısıyla onların Türklere desteklerini kesmesi konusunda bir girişim yapmalarını

önerdi. Bunun Türk aşırıları üzerinde etkisi olurdu. Curzon ulusçuların Moskova'yla antlaşmaları ve pek yakın ilişkileri olduğunu, Sovyetler'e başvurmanın yararsız olacağını söyledi.

Türkiye Hükümeti konusunda Briand'ın ilginç bir tahmini var. Diyor ki İzzet Paşa, M. Kemal dahil, ılımlı ulusçularla birleşecek, onlarla anlaşmak kolay olacak. Bir kez, Ankara ve İstanbul'un birleşeceğini, İzzet'in İstanbul'da önderlik durumunda olacağını düşünüyor. Öte yandan Ankara'da siyasetin ılımlılar ve aşırılar diye belirlendiğini, önder M. Kemal'in ılımlılar arasında olduğunu düşünüyor. Anımsanırsa Ankara'da İzzet, İsmet'in "özel" treninde başbaşa yemek yerken İsmet bir çözümleme yapmış. "Zaman ve muhitin" M. Kemal'in yaradılışındaki "şiddet ve sertliğe" muhtaç olduğunu söylemiş. Bu çözümlemeye göre M. Kemal ılımlılar arasında değil, aşırılar arasındaydı. Bu konuyu aşağıda ele alacağım.

O sırada Konstantin İzmir'de, Karşıyaka'da bulunuyordu. Curzon, Yunan taarruzunun ertelendiğini söylüyordu. Amiral de Robeck'in bildirdiğine göre, erteleme iki hafta süreliydi. Kralın cepheyi gezmesinden sonra taarruz başlayacaktı. Yunanistan'a İtilaf'ın arabulma önerisi işte bu ortamda yapıldı. İletiyi Curzon kaleme aldı.[12] Vuruşmaların yenilenmesini önlemek için Müttefikler arabuluculuklarını öneriyorlardı. Savaşın sonucu ne olursa olsun, Doğu'ya sürekli barışı ve her iki yanın gerçek çıkarları ve yetenekleri ile uyumlu bir çözümü getirmesi olasılığı yoktu. Savaşanlar da olasılıkla bu görüşe katılacaklardı. Savaş yanlardan birine geçici bir üstünlük sağlasa da sonuç olumsuz olacaktı. Arabulma önerisiyle Müttefikler uluslararası bir görev ve dostluk borcu yerine getirdiklerini düşünüyorlardı. Arabuluculuk önerisi kabul edilirse, Müttefikler içtenlikle koşulları bildirecekler, bunlar da kabul edilirse, vuruşmaların derhal durdurulması ve barışın bağıtlanması amacıyla Türk Hükümeti'ne başvuracaklardı.

Yunanlılar arabulma önerisini almadan önce İngilizlere durum muhakemelerini ortaya koyan bir andıç sundular. Andıcı yazan Gunaris, Konstantin'in onayıyla onu 20 Haziran'da İzmir'den göndermişti. Andıç Yunanistan'ın neden savaşı sürdürdüğünü açıklıyordu.[13]

Buna göre, Türkler B. Sami'nin Londra'da Fransa ve İtalya ile yaptığı anlaşmalarla sarhoş olarak, konferansın önerilerine yanıt vermeye tenezzül etmemişlerdi (I. İnönü zaferinden söz yok). 23 Mart'ta Yunanistan, Kilikya'dan takviye kuvvetleri gelecek korkusuyla taarruza geçmişti (Türklerle anlaşan, anlaşmak isteyen Fransa'ya ikinci taş). Güney'de tam zafer elde edilmiş, Afyon ötesinde 50 kilometre demiryolu ele geçirilmişti. Ama Kuzey'de beklenmedik bir düşman yoğunlaşması ve Müttefik silah depolarından elde edilen çok sayıda ve büyük çaplı toplarla karşılaşılmıştı. Yunan kuvvetleri kendi kararıyla çekilirken Türkler bir takip harekâtı yapamamıştı. Güney'de Dumlupınar'a yapılan taarruz ağır kayıplar verdirilerek püskürtülmüştü. Ama bir gerçek ortaya çıkmıştı. Türk kuvvetleri artık uydurma silahlarla savaşan çetelerden oluşmuyordu, ordulaşmıştı.

Demek ki, üstünlüğü korumak için ordunun güçlendirilmesi gerekiyordu. Bu amaçla Ulusal Meclis oybirliğiyle 625 milyon drahmilik bir ödeneği kabul etmişti. Yedi sınıf silah altına alınmıştı. 85-90.000 asker beklenirken 111.000 asker toplanmıştı. Bu, Yunan halkının nasıl heyecanla katıldığını, yürütülen siyasayı nasıl olumladığını kanıtlıyordu.

Yunan tarihi şanla ve benzerine ulaşılamamış bir uygarlıkla doluydu. Yunan ırkı otuz yüzyıldan beri Asya'dan göç eden her ırka, her bakımdan üstünlüğünü korumuştu. Yunanistan Avrupa'yı Asya'dan gelecek tehlikelere karşı koruyan karakol işlevini gerçekleştirmek için Ege Denizi'nin Avrupa ve Asya kıyılarında, adalarda serbestçe gelişebilmeliydi. Kurulmakta olan uluslararası düzenin amaçladığı Doğu'da gerçek ve sürekli barış ancak bölgeyi dayanılmaz Türk yönetiminden kurtarmakla sağlanabilirdi. Bundan sonraki beş paragraf İngiltere liberalizminin ve çıkarlarının (Boğazlar'ın güvenlik ve özgürlüğü, Doğu Akdeniz'de serbest seyrüsefer) Yunanistan'ın amaçlarıyla nasıl uyuştuğunu, Yunan Hükümeti'nin İngiliz Hükümeti'nin tavsiyelerine ne denli açık olduğunu anlatmaya özgülenmişti.[14]

İngiltere'ye bu bağlılık belgesinden sonra, Yunanistan'ın arabulma önerisine verdiği red yanıtına bakalım (25 Haziran 1921).[15] Önce Müttefikler'le birlikte savaşta, uygar dünya için dayanışma

içinde yürütülen ve Sevr Antlaşması'yla noktalanan ortak mücadele anımsatılıyordu. Fakat Türkler Antlaşmayı imzalamalarına karşın iyi niyete taban tabana zıt yollarla uluslararası yükümlülüklerinden kaçmaya kalkışmışlardı. (Türklerin direnişi eski Osmanlı Devleti'nden kalmış kimi kadrolardan ve bırakışmanın silahsızlanmaya ilişkin hükümlerinin uygulanmamasından kaynaklanıyordu.) Bunun için Müttefikler'in isteği üzerine Yunanistan Türklere karşı yeni bir savaşa girişmeyi kabul etmişti. Şimdi "Büyük" Müttefiklerinin öğütlerine uymak hususundaki "şiddetli" (*ardent*) arzularına karşın askeri bir olanaksızlık vardı. Çünkü harekâtın ertelenmesi, hasmı, devletlerin buyruğuna yeni bir direnişe özendirirdi. Müttefikler'in ve Yunanistan'ın barışçıl amaçları ancak askeri harekâtla gerçekleştirilebilirdi. Ortak programın yürütülmesi için, Müttefikler'in yerine geçen Yunanistan, savaştan sonra Helenizm manevi gücünü uygulamaya sokarak yeni kurulu düzenin destek ve koruma gereksinimleri için hazır olacaktı.

Böylece Müttefikler'in arabulma girişimi bir kez daha gümlemişti. Bunun üzerine Yunanlılar taarruz hazırlıklarını ilerlettiler.

Times'ın İstanbul muhabiri bu sırada (11 Haziran) bir durum muhakemesi yapıyordu. Ulusçular Babıâli'nin uzlaşma öğütlerine kulak asmıyorlar, İngiltere'nin blöf yaptığını düşünüyorlarmış. Ulusçularla İtilaf kuvvetleri arasında yalnızca bir Yunan tümeni varmış. İtilaf kuvvetleri ise sayıca az, uzun mesafe uçakları ve ağır toplardan yoksundular. İngiltere bekle-gör siyasetini bir an önce bırakıp, bir karar vermeliydi. Ya Yunanistan'a manevi ve maddi destek (özellikle pilot ve uçak) vermeli, ya da saygınlık yitimini göze alarak Kemalcilerle uzlaşmalıydı. Yoksa bu belirsizlik onursuz bir diplomatik yenilgiyle ya da İstanbul'dan daha da onursuz bir kaçışla sonlanabilirdi. Dikkat edilirse bu durum muhakemesinde İngiltere'nin Türkiye ile savaşa girmesi olasılığı söz konusu edilmiyordu bile.[16]

Türklerle İngilizler Arasında Temas Girişimi

Fransızlar Çukurova'da zorlandıkları için, Bekir Sami ile yaptıkları antlaşma geçersiz kılınmış olmasına karşın Ankara ile uzlaş-

ma girişimlerini etkin olarak sürdürmekten geri kalmadılar. Mayıs başında Fransız kadın gazeteci Berthe Georges-Gaulis bir hafta kadar Ankara'da kaldı. Türkiye'den yana yazılar yazdı. Daha önemli bir ziyaretçi milletvekili Franklin Bouillon (Franklen Buyon) idi.[17] 9 Haziran'da Ankara'ya geldi ve uzunca süreler kalarak sonunda Ankara İtilafnamesi'ni (Antlaşması'nı) imzalamayı başardı.

İngilizler de Ankara ile ilişki kurmak istediler, fakat burunları Kafdağı'nda olduğu için başaramadılar. 13 Haziran'da Harington'un yakını Bnb. Henry ve Sturton motorla İnebolu'ya geldiler.[18] Bir öneri getiriyorlardı. M. Kemal İnebolu'dan Harington'un İstanbul'daki yalısına gidecekti. Orada barış esasları üzerinde görüşüp anlaşacaklardı. İngiltere Türkiye'nin tam bağımsızlığını kabul ediyordu, Yunanlılar topraklarımızdan çıkacaklardı. Bunlar ve diğer konular tartışılabilecekti. Verilen yanıtta M. Kemal'in İstanbul'a gitmeyeceği, Harington'un İnebolu'ya gelip Ecevit Hanı'nda dinlenmekte olan Refet'le görüşebileceği açıklandı.

18 Haziran'da İstanbul'daki Hamit'ten tel geldi. Yüksek mevkideki bir İngilizin resmi sıfatlı bir sözcüsü, barış için görüşmeye hazır olduklarını, bu amaçla M. Kemal'le hemen ilişkiye geçmek istediklerini bildirmiş. M. Kemal buna olumlu yanıt vermiş.

5 Temmuz'da Zonguldak'a gelen bir torpito Harington'dan M. Kemal'e bir mektup getirdi. Bunda Henry'den M. Kemal'in askerden askere görüşmek istediğinin öğrenildiği belirtiliyordu. Öyle ise *Ajax* zırhlısıyla İzmit ya da İnebolu'ya gelmeye ve M. Kemal'in diyeceklerini dinlemeye, bunları hükümetine iletmeye yetkili kılınmıştı. Buluşma gemide olacak, kendisine layık bir karşılama yapılacak, gemideyken "hürriyeti kâmileye" (yani karada 'atış serbest' miydi?) sahip olacaktı. Ona uygun gün ve saatin bildirilmesini rica ediyordu.

Görüşme isteği Harington'dan kaynaklandığı halde, sanki M. Kemal bunu istemiş gibi göstermek İngiliz gururunun bir gereğiydi. Yanıt yazısında M. Kemal bunu nazikçe belirttikten, Türkiye'nin talepleri "zatıalinizce malum" olduğu anımsatıldıktan sonra, yineleniyordu. Millet topraklarımızın düşmandan tümüyle kurtulması, milli sınırlar içinde siyasal, mali, iktisadi, askeri, adli, harsi

(ekinsel) tam bağımsızlığın kabulü halinde görüşmelere başlanabilirdi. Bu durumda kendisine "fevkalade hüsnükabul" gösterilerek görüşmelerin İnebolu'da ve karada başlaması uygun görülmüştü. Amaç yalnızca görüş alışverişi ise arkadaşlarından birini görevlendirebilirdi.

Yanıt gelmedi. 7 Temmuz'da Hamit'i gören İşgüder Rattigan Henry'nin Anadolu'ya tüccar olarak gittiğini, ona verilen görevin yalnızca İngiliz tutsaklarının sağlıkları ve milli orduların İstanbul'a doğru harekât yürütüp yürütmeyecekleri konusunu M. Kemal'den öğrenmek olduğunu belirtmiş. Sonuç olarak M. Kemal Ağustos 1922'ye, yani Büyük Zafer'e değin Batı devletleriyle ciddi ilişkiler kurulmadığını belirtiyor. Ve diyor ki:

> Memleketimizde bulunan düşmanları silah kuvvetiyle çıkarmadıkça, çıkarabilecek mevcudiyet ve kudreti milliyemizi fiilen ispat etmedikçe, diplomasi sahasında ümide kapılmanın caiz olmadığı hakkındaki kanaatimiz kati ve daimi idi (s. 645).

Şimdi bu faslın kimi İngiliz kaynaklarına nasıl yansıdığına bakalım. 20 Haziran 1921 günlü Harington'un bir teli var.[19] 10 gün önce savaştan tanıdığı ve şimdi madencilik yapan emekli binbaşı Henry, iş için Anadolu'ya giderken Harington İngiliz tutsaklarının durumunu ve M. Kemal'in "askeri niyetlerini" soruşturmasını istemiş. İnebolu'da iyi karşılanmış. M. Kemal onun otomobille Ankara'ya gelmesi için önlemler almış, fakat yağmurdan yol kapandığı için gidememiş. M. Kemal görüşmesi için Refet'i görevlendirmiş, tutsakların iyi olduğunu, Harington'la görüşmek istediğini bildirmiş. Harington, M. Kemal'le Tarabya ya da İnebolu'da görüşmeyi istediğini söylüyor. Refet'ten edinilen bilgiye göre, M. Kemal'in gelip görüşmesine Ankara'da "Aşırılar Senatosu" engel oluyordu. Aşırılar onu Ankara'da adeta hapis tutuyorlarmış. Onun için Harington İnebolu'ya gelip tam yetkili ve "özel telgrafla" kendisine bağlı Refet'le görüşmeliymiş. Harington'a görüşlerini kişisel olarak aktarmak istiyormuş. Güvenliğini garanti edermiş. Henry'nin anlattığına göre, Fransızlara çok kızıyormuş, İngilizlere hiç kızmıyormuş. İzmir ve Trakya'da

halkoylaması yapılmasına razıymış. Yunanlılara şimdilik saldırmak niyetinde değilmiş. İngilizlere de karışmayacakmış.

Harington durumu açıklayan telin karalamasını İşgüder Rattigan'a gösterdi.[20] Amiral de Robeck'in de katıldığı bir görüşme oldu. Sonuçta yetkili kılındığı takdirde, M. Kemal'in bizzat gelmesi koşuluyla Harington onunla gemide görüşebilirdi. Her koşulda Kemalcilerin peşinden koşmadıkları belli olmalıydı. Rattigan'ın sinirli teli bunu iyice vurguluyordu. Rattigan Ankara'daki siyaseti de anlamaya çalışıyordu. M. Kemal aşırıların tutsağı ise siyasal bakımdan önemsizdi. Değilse nüfuz kazanmak için bir oyun oynanıyordu. İktidardaysa ve "makul" bir önerisi varsa kıyıda bir yere gelip Harington'la görüşebilirdi.

İzzet'in anlattığına göre, kendisi bir M. Kemal-Harington görüşmesi için etkin olarak çaba göstermiş. Bunu yalnızca barış kurmak amacıyla yapmamış. Anlaşma olursa bunun İstanbul Hükümeti aleyhinde olmaması için işin içinde bulunmak istiyormuş. Çünkü gerek Ankara gerekse İngilizler, İstanbul Hükümeti'nin orada olmamasını yeğliyorlarmış.

M. Kemal'in Harington'a yanıtı birtakım gerçekleri vurguluyordu. Bence herhangi bir kabalık hatta sertlik söz konusu değildi. Fakat İzzet, M. Kemal'in telini "gayet sert ve pervasız, politik ve medeni nezaketten uzak" diye değerlendiriyor. Ülkenin büyük sıkıntı, sefalet ve karşı karşıya bulunduğu ağır tehlike ve sonucunu düşünen bir siyaset adamı meramını "daha nazik ve nezih" bir biçimde dile getirerek haberleşme kapısını kapatmayabilirdi. Bu da bir görüş, fakat düvel-i muazzama karşısında sömürge aydınının ezikliğinin ve aşağılık karmaşasının (kompleksinin) bir belirtisi de sayılabilir. İzzet, M. Kemal'in yanıtını Harington'a "dilimin döndüğü, yüzümün tuttuğu kadar tevil, yumuşatma", böylece gönlünü almaya çalıştığını anlatıyor.[21]

XXX

İç Siyaset

Saray Cephesi

Mondros'tan beri çok büyük olaylar cereyan etmişti. Uzun bir aradan sonra İtilaf Devletleri Osmanlı ile barış antlaşmasını, yani Sevr'i hazırlayabilmişlerdi. O zamana değin önemli olaylar çıkmıştı. Güya asayişi korumak için İzmir'e çıkan Yunan ordusunun aslında etnik temizliğe kararlı bir istila ordusu olduğu hemen belli olmuştu.

Gelmekte olan Sevr felaketini sezinleyen Türkler zaten bir direniş hazırlığı içindeydiler. Bu hazırlık Yunan istilasına karşı silahlı direnişe, Kuva-yı Milliye'ye dönüştü. Ne pahasına olursa olsun İngilizler karşısında uslu çocuk rolü oynamayı kafaya koymuş olan Vahdettin, önce el altından, sonra da resmen, Kuva-yı Milliye'ye karşı iç savaş açmak gibi bir ihanete, bir çılgınlığa girişti. Sevr'in ne müthiş bir felaket olduğu anlaşılınca, Vahdettin direnecek gibi oldu. Fakat Yunanlılar büyük kolaylıkla Kuva-yı Milliye'yi yerle bir ettiler, Bursa ve Balıkesir'i ele geçirdiler. Bu gelişmeden yılan Vahdettin, Sevr'i imzaladı. Ama bu arada Kuva-yı Milliye'nin küllerinden Ankara'da bir dâhinin önderliğinde Büyük Millet Meclisi

hükümeti doğdu. Bu hükümet İç Savaşın son perdesi olan Konya İsyanı'nı da bastırdı. Türkiye'de artık iki hükümet vardı. Padişahın önderliğinde İstanbul Hükümeti, M. Kemal'in önderliğinde Ankara Hükümeti. İç savaşı yitiren Vahdettin "şahini" olan Damat Ferit'e yol verdi, başka bir akrabası, "kumrusu" olan Tevfik Paşa'yı iktidara getirdi.

Tevfik saltanatın kaldırılmasına, yani Osmanlı Devleti'nin son bulmasına değin hükümet başkanlığını sürdürdü. Kumruluğunu yürüttü. Londra Konferansı'na gidecek olan heyette Ankara temsilcisinin bulunması Tevfik'in fikri değil, İtilaf'ın dayatmasıydı. Fakat bildiğimiz kadarıyla, Tevfik bu işe itiraz etmemişti. Üstelik gördüğümüz üzere, konferansta söz sırası kendisine geldiğinde, hiçbir açıklama yapmadan, sözü Bekir Sami'ye bırakmıştı (23 Şubat 1921). Kendini, yani İstanbul Hükümeti'ni adeta silmişti. Bu, İstanbul'un Ankara'ya uzattığı bir eldi. Bir bakıma IV. Meşrutiyet girişimi diye yorumladığım atılıma (23 Ocak) bir yanıttı denebilir. Ömer Faruk'un İnebolu'ya gelmesi de (26 Nisan) yarım yamalak bir el uzatma girişimiydi. Acaba Sakarya Zaferi'nden sonra Vahdettin IV. Meşrutiyet'e razı olur muydu? Tabii hemen ardından şu soru akla gelir: Sakarya Zaferi'ni kazanmış bir M. Kemal, vatan hainliği sabit Vahdettin'le IV. Meşrutiyet kurmak ister miydi? Hatta şu: Vahdettin olmayıp Abdülmecit'le böyle bir ilişkiye girmek ister miydi? Görüldüğü üzere, Ankara ile İstanbul arasında zaman içinde karşılıkla el uzatmalar olmuş, ama eller hep havada kalmıştı.[1]

Tevfik'in çok yaşlı oluşu değişik kaynaklarda söz konusu edilmiştir. 1845 doğumlu olduğu, yani 1920'de 75 yaşında olduğu halde, yaşı İngiliz belgelerinde 80, bir Fransız belgesinde ise 85-86 diye tahmin ediliyordu. Hatta Vükela Meclisi (Bakanlar Kurulu) üyesi Şûra-yı Devlet Reisi Mehmet Tevfik'in (Biren) iddiasına göre Tevfik işleri çok kez yanlış anlıyor, yanlış anlatıyordu.

Vükela Meclisi'nde Tevfik'in anlamadıklarını ona anlatmak çabasına girmektense nazırlar işleri aralarında tartışıp karara bağlıyorlarmış, sonra da kendisine imzalatıyorlarmış.[2] Bunlar belki abartılı ifadeler[3] fakat Tevfik'in yaşlı, hatta çok yaşlı olduğu açıktır. Ama yine de kalkıp Londra'ya Osmanlı temsilcisi olarak gidip diplomatik

görüşmeler yürütebiliyordu. Vahdettin'in gözünde onun ve Damat Ferit'in değerleri, akraba oldukları için güvenirliliklerinden ileri geliyordu. Unutmamak gerekir ki çoğu şehzadeler gibi Vahdettin de devlet adamlığına yarayacak bir eğitimden yoksundu. Mülkiye ya da Harbiye'de okumak yerine müzikle uğraşmıştı. Biraz Fransızca biliyor, ama konuşamıyordu. Dolayısıyla okumuş insanların yanında (Abdülhamit-Mithat Paşa ilişkisinde olduğu gibi) komplekse kapılıyordu. Akrabalık ilişkisi belki bu sıkıntısına da çare oluyordu. Sadrazamlık için akrabaları yeğlemesinde, Abdülhamit derecesinde olmamakla birlikte, paranoya eğilimlerini de unutmamak gerekir. Böylece Tevfik iki yıl boyunca sadrazamlığını sürdürdü.

İngiliz kaynaklarına göre 3 Mayıs günü Padişah Abdülmecit'i, Şehzade Selim, Şehzade Ahmet Tevfik, Şehzade Ziyaettin'i kabul etmiş. Zaman zaman Başyaver Avni de toplantıya katılmış. Ertesi gün Avni, Damat Ferit'i, Ahmet Zülkefil, Nurettin ve Cemal paşaları ziyarete gitmiş. Toplantıda Anadolu'da gelişen hanedan karşıtı akım ele alınmış. Babıâli vasıtasıyla Sevr'e son biçiminin bir an önce verilip derhal onaylanması kararlaştırılmış. Ulusçu önderler o günkü tutumlarını sürdürdükçe, antlaşma onaylanıncaya değin onlarla hiçbir ilişkiye girilmeyecekmiş. Ama antlaşmaya Hilafet ve Saltanat haklarını sağlayan bir madde konacakmış. Sonra hiçbir hanedan üyesi, ne denli çekici öneri yapılırsa yapılsın, ulusçularla ilişkiye girmeyecekmiş. Onaydan sonra ulusçular tutumlarını sürdürürlerse neler yapılabileceği de konuşulmuş. Bu bilgiler ulusçu olmayan bir kaynaktan alınmış.

Başka bir kaynağa göre, Vahdettin Hİ (Hürriyet ve İtilaf) yanlısı Vehbi Efendi ve Sadık Bey'i çağırarak ulusçuların kendisine karşı tutumlarını görüşmüş. Hİ ulusçulara karşı bir bildirge yayımlamaya niyetliymiş, fakat hükümet onları vazgeçirmiş. Sonunda Sadrazama bir mektup yazılması kararlaştırılmış. Mektupta ulusçuların Hilafet ve Saltanata karşı yaptığı yayınlar protesto edilmiş.[4]

Şimdi de sarayın bir uzantısı sayılabilecek Damat Ferit'e ilişkin kimi bilgiler sunmak istiyorum. Damat Ferit muhalif kişilerle Baltalimanı'ndaki köşkünde toplantılar yapıyormuş. Bunlar danışma toplantıları imiş. Fakat 13 Mart'ta bazı kararlar alınmış.

Katılanlar: Mustafa Sabri, Zeynelabidin, eski Dahiliye Nazırı Adil B., eski Harbiye Nazırı Hamdi Paşa, âyan üyesi Vasfi, Miralay Sadık B., Mahir Sait B., Gümülcineli İsmail, eski Darphane Müdürü Hakkı Halit, eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali B. Zeynelabidin'e göre Londra görüşmeleri tamamlanıp Kemalciler önerileri kabul ederlerse Anadolu'da buna karşı kesinlikle isyan çıkardı. Onlar da böyle bir durumdan yararlanarak ne yapılması gerektiğini görüşmüşler.

Alınan karar şöyleydi: 1. İT karşıtı çeşitli Hİ hizipleri arasında anlaşma sağlanacaktı. 2. Nihai başarı elde edilene kadar örgüt bir parti olarak değil, federasyon olarak devam edecekti. Çeşitli partilerin etkinlikleri bu amaçla eşgüdümlenecekti. 3. Muhalefet üyeleri ortak bir tutum sergileyeceklerdi. Örgütün sözcülüğünü yapmak üzere halen varolan bir gazete sahiplenilecek ya da yeni bir gazete kurulacaktı.

M. Sabri, Cemal Bey, Mahir Sait B., İsmail B., Sait Molla örgütün tüzük ve programını hazırlayacak ve bir basın kampanyası başlatacaklardı. Şimdiden M. Sabri, İsmail ve Cemal, *Alemdar* gazetesiyle temasa geçmişlerdi. Muhalefet Tevfik'in İstanbul'a dönmesi üzerine Vahdettin'i yeni bir hükümet kurmaya razı etmek istiyordu. Yeni hükümetin amacı padişahlığın yetkilerini savunmak, ulusçuların ülkeye egemen olmasını önlemek olacaktı. Türk-Yunan vuruşmaları başlarsa, kesin bir tarafsızlık güdecekti. Demek ki İç Savaş sırasındaki gibi Kuva-yı Milliye ya da Türk ordusuna karşı olunmayacaktı.[5]

Kendini Osmanlı'nın Temel Direği Gören İzzet Paşa

İzzet'in iktidar savaşımında önemli bir oyuncu olduğunu yukarıda belirtmiştim. Önemli olmasa, M. Kemal Bilecik buluşmasının ardından aylarca onu alıkoymazdı. Serbest bırakırken de, onu siyaset meydanının dışında tutmak için nezaretten istifa etmesini şart koşmazdı. Kalması için her şey –İstanbul'dan atlarını/atını getirtmek derecesinde– yapıldığı halde İzzet'in de dönmek için di-

retmesinde daha önce buyruğunda olmuş bir kişinin (M. Kemal) yanında ikinci derecede kalmayı kaldıramamasının bir payı olduğu göz önünde tutulmalıdır.[6]

Heyetin Ankara'dan dönme isteğini açıklamak için İzzet arkadaşlarının iş uzarsa ve hükümet düşerse yüzde 90 olasılıkla yeni hükümetin Damat Ferit tarafından kurulacağı, Ankara ile haberleşmenin kesileceği, maaşlarını alamamaları yüzünden ailelerinin ortada kalacağından korktuklarını söylüyor. Onları gelmeye ikna ettiği için geri götürmek sorumluluğunu taşıyormuş. Yoksa Ankara'da kalmaya razı olabileceğini yazıyor.[7]

Şimdi de kimi belgelerden İzzet'in görüşlerini özetlemeye çalışacağım. Önce İT'nin şeyhülislamı, Malta'dan yeni dönmüş olan Hayri Efendi'ye (Ürgüplü) 27 Mayıs'ta yazdığı bir mektuba göz atalım.[8] İzzet, İsmet'in çabasıyla serbest bırakıldıklarını, 12 günde İstanbul'a geldiklerini, verdikleri söze bağlı kalarak Salih'le birlikte istifa ettiklerini anlatıyor. İstifa etmişler, ama yine de İzzet duruma isyan ediyor. Ve bunun "ilelebet" devlet hizmetinden uzak kalacağı anlamına gelmediğini vurguluyor. Ve bu istifalarla Anadolu'nun ne kazandığını soruyor. Çünkü hükümet çekilirse Damat Ferit ve benzerleri iktidara gelebilirler[9] ya da İstanbul "ecnebi" (yani Yunan?) ellere geçebilirdi. (Talihsiz bir ifade. İngiliz-Fransız-İtalyan işgali "ecnebi" değil miydi?) Başka bir deyişle Osmanlı çökebilirdi. Ankara büyük sorumluluk altına giriyordu. "İstanbul aleyhtarlığında pek müfritane (aşırı), pek hod-endiş (bencil) ve kûtehbinane (kısa görüşlü)" bir siyaset güdüyorlardı. Sonra zaferine (oysa zaferleri denmeliydi) seviniyor, sonrasında "makul" bir siyaset güdülmediğini (Londra Konferansı Sevr'i "pek esaslı surette" bozmuştu) ileri sürüyor. B. Sami'nin bütün çabası "ayak altına" alınmış, kendisi de "kapı dışarı" edilmişti.

Şimdi barış ve uzlaşma yolunda çaba harcanmalıydı. İtilaf'ın hepsine meydan okunursa, Bolşeviklerle fazla yakınlaşırsak, Batılılar ne denli savaştan yılmış olsalar da, "gayrete" gelebilirlerdi. O zaman çok kötü duruma düşerdik. Rusya'dan yardım almak boş bir umut olurdu. Onun için barış ve uzlaşma fırsatı kaçırılmamalıydı. 13 yıldır (1908'den beri) fazla kâr arkasında koşmak,

şımarmak ve dört yana pala sallamaktan ülkenin dörtte birini yitirmiştik. İT'ye ve II. Meşrutiyet'e haksız bir eleştiriydi bu. Trablusgarp ve Balkan Savaşı'nda saldırıya uğramıştık. Dünya Savaşı'na katılmanın ise kaçınılmaz olduğu savunulabilir. Nice yerler yitirilmiş, bir Türkiye kalmıştı. Günahtı, bunu imha etmemeliydik. İstanbul esir, Anadolu özgürdü. Ama bu denli dostluk gösteren İstanbul'a karşı yapılan soğuk muamele, Ankara'ya zarar veriyordu. Osmanlı hanedanına kuvvetli bağlılıktan başka kurtuluş çaresi düşünülemezdi. Bizi düşmanların şerrinden, kesin yıkılıştan kurtaran Hilafetti. Son olarak Meclisin yaptığı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kuşkuları artırmıştı. Bunu geçici bir düzenleme saymak ve bazı düzeltmelerle Kanun-ı Esasi'ye dönmek "elzemdi".

Hayri'nin yanıtı 22 Ağustos günlüydü, yani Sakarya Savaşı'nın başlamasından bir gün öncesine aitti. Yunanlıların Eskişehir'i ele geçirdiklerini, fakat "lehülhamd" ordunun zedelenmediğini söylüyordu. Nüfuz bölgelerini kabul ettiği için B. Sami'nin kusurlu olduğu düşüncesindeydi. Ankara-İstanbul yakınlığını o da gerekli görüyor, fakat İstanbul'un özveride bulunması gerekiyordu. Hilafet ve saltanat konusunda İzzet'le aynı görüşteydi. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu barış gelince durumun gereklerine uydurulurdu.

İzzet Sözünde Durdu mu?

İzzet Ankara'dan ayrılırken İstanbul'a vardığında nazırlıktan istifa edeceği sözü vermişti. Durumu öğrenen kabine arkadaşları önce istifayı kabul etmediklerini söylemişler, fakat İzzet'in kararlı olduğunu görünce gerektiğinde görev almasını şart koşmuşlar (s. 114). Bunalımlar eksik olmadığından, Hariciye'yi üstlenmesi için ısrar etmişler. İzzet de "asabi adamların arasıra uğradıkları bir buhran" anında Hariciye Nazırı olmayı kabul etti. Ali Rıza Paşa Dahiliye, Salih Paşa Bahriye, Hüseyin Kâzım Evkaf, Sefa Bey Ticaret ve Ziraat nazırı oldular (12 Haziran).[10] Fakat Ankara'da istifa etme sözü vermiş olanlar bu davranışlarıyla sözlerinden dönmüş olmuyorlar mıydı? İzzet, istifa etmek ve 2-3 ay kabine dışında kalmakla sözlerinde durmuş sayılacaklarını düşünüyordu. Öte

yandan daha eski olan vatan ve devlete karşı hizmet etme yükümlülükleri vardı. Böyle haksız ve yersiz bir zorlamayla vatani görevi engellemek "bir zorbalık ve tecavüz"dü. Bunun yapılmasının nedeni "halkın İstanbul'a güven ve temayülüyle kendilerine zaaf ve zarar" vermesiydi. Bunlar İstanbul'dakileri Anadolu'ya çağırarak aldatmışlar, sonra da Ankara'da kalmaya zorlamışlar ve ayrılırken zorla istifa sözü verdirmişlerdir (s. 115-116).

Son çözümlemede İzzet ve arkadaşlarının ılımlılık yanlılığı Yunan ordusunun başarısı ve Türk ordusunun başarısızlığına ayarlıydı. Ankara'nın Misak-ı Milli üzerinde ısrarı da, tam tersine, Yunan ordusunun başarısızlığına ve bir Türk zaferine ayarlıydı. Türkler muzaffer olunca, Vahdettin, İzzet ve arkadaşları yani İstanbul Hükümeti haksız çıkmış oldular.

İzzet de Misak-ı Milli'den yana olduğunu söylüyordu (s. 131-132). Ama Misak-ı Milli'den söz etmeden ("çaktırmadan"), bu yöndeki talepler "daha mülayim" ve görüşmeye zemin hazırlayacak biçimde yapılıyordu. Böylece ne Avrupa'yı "korkutmak ve kızdırmak" ne de Ankara'nın haklı isteklerini sınırlayacak bir siyaset güdüyordu İstanbul. Fakat sonuç olarak Misak-ı Milli'den "fiyat kırmak" söz konusuydu. Bu da pazarlıkta Misak-ı Milli çizgisinin gerisine düşmek demekti. İtilaf bu durumda Misak-ı Milli'nin adını bile duymak istemeyecek, pazarlığı İstanbul'un "mülayim" taleplerinden başlatacaktı. Tabii bu da İstanbul'un barış konferansına çağrılacağı varsayımına bağlıydı. Bilindiği üzere, İstanbul Hükümeti ilga edildiği için sonuçta Lozan'a gidemedi.

İzzet, sözünde durarak ve doğruluktan ayrılmayarak bir zamandan beri devletin çok bozuk olan vakar ve haysiyetini yeniden sağladığını, İtilaf karşısında güven ve itibar kazanma başarısını elde ettiğini duyuruyor (s. 132).[11] M. Kemal'e sorulsaydı, kazanılan itibarın TBMM ordusunun örgütlenip zaferler kazanması, TBMM'nin kurduğu düzgün yönetim sayesinde elde edildiğini söylerdi. M. Kemal 29 Haziran 1921 teliyle[12] nazik bir biçimde Salih ve İzzet'in yeniden kabineye girerken Ankara'da istifa etmek konusundaki sözlerini çiğnediklerini belirtti. Ona göre, bu konuda tek tereddüt ettiği nokta, yeniden kabineye girmekle ülkeye yö-

nelik bir fenalığın önlenmiş olması olasılığıydı. M. Kemal'e göre, Bilecik'te İzzet, Tevfik Paşa kabinesinde görev kabul ederken dayandığı nedenlerin zayıflığını itiraf etmiş bulunuyordu. Bu sefer de onun aldatılmış olduğunu sanıyordu.

Tevfik Paşa Hükümeti'ne Karşı Bir Darbe Girişimi

Son Osmanlı Hükümeti'nin iki yıllık siyasal ömrünün görünüşteki istikrarının aldatıcı olduğu, kimi işaretlerden anlaşılıyor. Bunlardan biri, yalnız Tarık Mümtaz Göztepe'nin yapıtında yer alan bir darbe girişimi hikâyesidir.[13] Girişim Sadaret, Harbiye, Dahiliye gibi makamlardaki genç yaverler ve kimi yerlerde görevli rütbeleri yüzbaşıdan yüksek olmayan genç subaylardan kaynaklanıyormuş. Nişantaşı'nda bir evde toplanıp karar vermişler. Sadrazam, nazır ve makam sahiplerinin şoförlerini elde ederek, mesai bitiminde değişik semtlerdeki kimi evlere kaçıracaklarmış. Sonra da istifa dilekçeleri yazdırıp saraya götüreceklermiş. Sarayda Damat Ferit'in üvey, Mediha Sultan'ın öz oğlu Prens Sami dilekçeleri alıp padişaha sunacakmış. Kabineyi Sami kuracakmış. Sami bu amaçla dayısına işi anlatmış, bu sayede onun güvenine sahip ve Anadolu karşısında varlık gösterecek bir hükümet olacakmış. Vahdettin'den sonra Sami İngilizlere koşmuş. Demişler ki silah patlamamak, kan dökülmemek şartıyla görmezlikten geliriz. Sonra bir İngiliz esprisi: "Tevfik Paşa'nın da sakalından birkaç tel koparabilirsiniz. Amma dikkat edin fazla değil birkaç tel ha!" (s. 400). Verilen karara göre kabine üyeleri hep genç subaylar olacakmış.

Darbeci subaylar bir de dernek kurmak istemişler. İttihatçı-İtilafçı kavgasının dışında (üstünde?) olacak, her yurtseverin katılabileceği bir örgüt, adı Muhadenet-i (dostluk) Fikriye Cemiyeti olacakmış. Kuruluş toplantısı Meserret Oteli'nde yapılmış (Göztepe otelin yerini Şehzadebaşı diye belirtiyorsa da, Babıâli'deydi). Çok ilgi görmüş, fakat Hürriyet ve İtilafçılar (başta Gümülcineli İsmail) tarafından rakip bir kuruluş olarak görülmüş, baltalamak amacıyla hazırlık çalışmalarına katılmışlar. Kuruluş bir dedikodu ve fesatlık odağı haline gelince, herkes nefret edip kaçmış (s. 405).

Öte yandan cuntacılardan biri, Sahra Topçu Mülazım-ı Evveli (üsteğmen) Zeki Paşazade Rıfkı Bey de aynı çizgide bir eleştiri yapmış. "Emektar ve mağdur" Hürriyet ve İtilaf Fırkası varken, böyle rakip bir örgüt kurmak "affolunmaz bir küstahlıkmış". Göztepe diyor ki böyle bir çıkış karşısında "hakiki" bir ihtilal örgütü onu ortadan kaldırır, yoluna devam ederdi. Nitekim cunta ihanet eden olursa haini yok etmek için üç fedai belirlemiş. Fakat Rıfkı'nın çıkışı üzerine anlaşılan maneviyatları bozulmuş ve darbeden vazgeçmişler. Vazgeçerken bu girişimin gizli kalması için tek tek ant içmişler, hatta olayı açıklayanın yok edilmesini kararlaştırmışlar. Göztepe dışında olayı açıklayan olmadığına göre sır iyi saklanmış sayılabilir.

Girişimin gerçek olduğunu gösteren bir şey, Göztepe'nin devlet adamlarının kaçırılacakları yerler konusunda kimi ayrıntılar vermesi olabilir. Damat Ferit'in ne ölçüde işin içinde olduğu belli değil, fakat üvey oğlunun merkezi bir rolde olması, Hürriyet ve İtilaf'ın takındığı olumsuz tavır onun varlığını duyumsatıyor. Dolayısıyla Vahdettin ve İngilizlerin bir biçimde işe karışmış olabileceklerini düşünebiliriz. Zaten onların oluru alınmış. Şunu ekleyeyim ki geleneksel Osmanlı ortamında gencecik adamların hükümet kurması büyük bir zıpırlık, haddini bilmezlik olarak görülürdü. Zıpırlık söz konusu olunca akla Damat Ferit geliyor. Ve de hikâyenin uydurma olması olasılığı.

İngiliz arşivlerinde bir İzzet Hükümeti kurma girişimine rastladım. Sanırım Bulgar olan Cyril Kyrtcheff adında biri Temmuz'da İngiliz Dışişleri'ne, D. G. Osborne'a başvurmuş. "Arkadaşları" (kimler ?) İstanbul'daki İngiliz elçisi ve İzzet'in huzurunda, başında İzzet'in bulunduğu bir hükümetin kurulmasını konuşmaya hazırmışlar. Bu hükümette şimdiki hükümetten üç kişi de bulunacakmış, yani karma bir hükümet olacakmış. Konuyu bu yoldan mı yürütmeli yoksa askeri durumun Türkler lehine gelişmesini mi beklemeliymişler, bu konuda bakanlığın tutumunu soruyordu.

Bu adamın kim olduğu, kimin adamı olduğu, ne yapmaya çalıştığı karanlık noktalar olarak görünüyor.

Fakat Osborne'un Kyrtcheff'in girişimini tümüyle püskürten 25 Temmuz günlü mektubunun metni var. Bir kez istenen pasaport ko-

laylıkları reddediliyordu. Olay Kyrtcheff'in özel bir kişi olarak gelip bir öneride bulunması ve bu önerinin reddedilmesinden ibaretti.[14]

Mahmut Muhtar Paşa Hükümeti Olasılığı

Daha önce sözü edildi. Mütareke döneminde Avrupa'da bir grup kıdemli Osmanlı devlet adamı vardı. Bunların başında Cavit Bey, Ahmet Rıza, Mahmut Muhtar Paşa, Reşit Bey gibi isimler geliyordu. Londra Konferansı sırasında siyasal bir rol oynamak niyetiyle Roma'da toplanmışlardı (16-22 Ocak 1921).

M. Muhtar İzzet gibi ağırlığı olan bir kişilikti. Babası tarihimizde önemli bir yeri olan Erzurum kahramanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ydı. 1867'de doğdu. Galatasaray'dan, Harbiye'den, Almanya'da Metz Harbokulu'ndan mezun oldu. Prusya ordusunda hizmet etti. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Veleştin'de kahramanlık yaptı. 1908'de 1. Ordu (Hassa) komutanı oldu. Balkan Savaşı'nda Çatalca'dan Bulgar taarruzunu püskürttü. Ve yaralandı. 1913-1915 arasında Berlin büyükelçiliği yaptı. 1915'te emekli olup İsviçre'ye yerleşti. Eşi, Mısır Kralının akrabası Prenses Nimet'ti. Yani, çok zengindi.

Ahmet Avni Paşa 1878 yılında Batum'da doğdu.[15] Şahinbaşoğlu (Lortkipanidze) Süleyman Faik Paşa'nın oğluydu. Soyadından Gürcü asıllı olduğu anlaşılıyor. Harbiye'den mezun oldu. Osmanlı-Yunan, Balkan ve Dünya savaşlarına katıldı. 1915 yılında oluşturulan Lazistan ve Havalisi Umum Kumandanlığı'na bağlı Gürcü Lejyonu Komutanlığı yaptı. Mütarekede kurulan I. Damat Ferit hükümetine önce Nafıa (4 Mart 1919) sonra da Bahriye Nazırı olarak katıldı (2 Nisan 1919). 15 Nisan 1920'de Vahdettin'in başyaveri oldu. Eski Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın damadıydı.

Gerek Vahdettin gerekse yakını ve başyaveri Avni, M. Muhtar ile yakın ilişki içindeydiler. II. İnönü zaferinden (31 Mart) sonra, Sakarya Savaşı'na (23 Ağustos) kadarki zaman aralığı bir belirsizlik dönemi olmuştur. Bütün gücüne karşın, Yunan ordusu bir yenilgi (İnönü) yaşamış, fakat ardından Kütahya (17 Temmuz) ve Eskişehir'i (19 Temmuz) ele geçirmişti. Türk ordusu Sakarya Nehri'ne çekilme buyruğu almıştı. Vahdettin Ekim 1920 ortasında Damat Fe-

rit'in çekilmesini istemişti. Bu çekilme Yunanlılar karşısında Türk ordusunun varlık göstermeye başlamasının sonucu değildi. Daha çok Konya İsyanı'nın bastırılması, böylece İç Savaşın yitirilmesinin sonucuydu. Bunun üzerine Tevfik Paşa Hükümeti kuruldu. Fakat bu hükümet Ankara'ya karşı fazla yumuşaktı. Hükümetin ağır topları İzzet ve Salih haftalarca Ankara'da "misafir" edilmişler, doğru dürüst bir tepki gösterilmemişti. Koca Devlet-i Şahane temsilcisi Tevfik Londra'daki konferansta sesini kesip oturmuş, sözü B. Sami'ye bırakmıştı. Tevfik'in hükümeti edilgin (pasif) bir hükümetti.

Oysa siyaset ufkundan birden belirmeye başlayan M. Muhtar Hükümeti her şeyden önce etkin bir hükümet olacaktı. "Hakiki bir memleket kabinesi" olarak bütün çevreleri, padişahçıları hatta temiz kalmış İttihatçıları bile kapsayan bir kabine kurmak söz konusuydu.[16] Padişah yayımlayacağı bir beyanname ile Yunanlılarla savaşta şehit olanları rahmetle anacak, Osmanlı ordusunun "geri kalan cefakâr ve fedakâr" subayları yeniden görevlendirilecekti. Yunan'a karşı İstanbul'dan da bir cephe oluşturulacak, bir an önce Anadolu'dan düşman temizlenecekti. M. Muhtar ve M. Kemal ordularının kumandası başkumandan sıfatıyla Vahdettin tarafından üstlenilecekti. Yani, böylece ikilik giderilmiş, Ankara Hükümeti ortadan kaldırılmış olacaktı.

Avni'ye göre bu "mükemmel" bir tasarıydı, fakat çevrilen entrikalar ve cereyan eden çirkinlikler yüzünden yürümemişti. En başta Tevfik ve hükümeti karşı çıkmışlar, Vahdettin'in "cüret ve inancı" tahrip edilmişti. Bu konuda özellikle Tevfik, İzzet ve Ali Rıza rol almışlardı. Tevfik'in İzzet vasıtasıyla M. Muhtar'a Harbiye Nezareti'ni önermesi öldürücü darbe olmuştu. Çünkü tasarının ruhu M. Muhtar'ın sadrazam olmasına dayanıyordu. M. Muhtar öneriyi reddetti ve iş orada bitti. M. Muhtar hayal kırıklığı içinde Münih'e döndü. Tasarının batmasında Muhtar'ı "celadetli" (yiğit) bulan İngilizler de rol oynadılar. İngilizlerin bu tutumunu hükümet Vahdettin'e yetiştirmişti. Hürriyet ve İtilaf ise Paşanın İttihatçılarla bile çalışmak niyetinde olmasından hoşlanmamıştı.[17]

Konuyu çok iyi bilmediğini itiraf eden Tarık Mümtaz Göztepe hayli farklı şeyler anlatıyor. Muhtar "hudutsuz ve mutlak" yetki is-

terim diye ısrar etmiş. Vahdettin'in canı sıkılmakla birlikte, buna da razı olmuş. Muhtar'ın sadrazamlığını önleyen asıl gelişme Sakarya Muharebesi'nin Türk zaferiyle sonuçlanması olmuş. Türk zaferi etkin bir İstanbul Hükümeti'ni olanaksız kılmış. İstanbul Hükümeti zorunlu olarak Tevfik'le edilgin konumunu sürdürmek zorunda kalmış.[18]

İzzet de Muhtar Hükümeti hakkında kimi bilgiler veriyor.[19] Fransız kaynaklarından Şubat başında alınan bilgilere göre, Muhtar'ın Berlin büyükelçiliği sırasında orada bulunan, sonradan da İstanbul'da yüksek komiser olacak olan Sir Horace Rumbold'la yakın ilişkileri varmış. Bunlara güvenerek ve Damat Ferit'in yeniden sadrazam olması halinde, İngilizlere yararlı olamayacağı gerekçesiyle kendi sadaretini öne sürüyormuş. Ayrıca Fransızlar aleyhinde konuşuyormuş. Muhtar'ın siyaseti Anadolu ile hoş geçinmek, fakat daha "faal" olmakmış. Muhtar'ın hükümetine almak istediği isimler Haydarizade İbrahim Efendi, Üryanizade Cemil Molla Bey, Mustafa Arif, Hüseyin Kâzım, Lütfi Fikri, eski jandarma komutanı Kemali Paşa imiş. İzzet'e göre bu isimler Ankara'da kötü karşılanırdı. Hatta bir söylentiye göre İzzet'in de adı geçiyormuş. İzzet bu konuda "nazlı" bir tavır takınıyor. Bu "teveccühe" (yakınlığa) müteşekkir olsa da "durum gereği" kabul edemez, etse de yararlı olamazdı. İzzet'e göre İngilizlerin yüz vermemesi Muhtar Hükümeti tasarısının sonu olmuş. Hatta bir söylentiye göre Londra'ya kadar giden Muhtar'ı İngiliz devlet adamları kabul bile etmemişler. İzzet'in Muhtar'ı rakip gördüğü belli oluyordu.

İktidara gelmesi olası bir siyaset adamı da Paris'te oturan eski Dahiliye Nazırı Reşit Bey'di. Söylendiğine göre, Vahdettin 24 Aralık'a doğru onu İstanbul'a çağırmış. O da bundan cesaret bularak durumu ve güdülecek siyaseti açıklayan bir yazı göndermiş. Görüşleri isabetli bulunuyorsa, hemen gelmeye hazırmış. Güya padişah koşulları kabul etmiş, Reşit dönmek üzereymiş. Damat Ferit hükümetinden istifa edip Paris'e giderken Defrance'a kurulacak bir Tevfik Paşa Hükümeti'nin ancak bir geçiş hükümeti olabileceğini, onu izleyecek hükümete kimi koşullarla katılmaya hazır olduğunu söylemiş. Haber herhalde doğru değildir. Vahdettin'in kendisine şart koşulması ukalalığını buz gibi karşıladığını tahmin edebiliriz.[20]

XXXI

Ankara'da İktidar Savaşımı: Enver Etkeni

İktidara gelmek bir savaşım sonucundadır. İktidarı sürdürmek, iktidarda kalmak da öyle. İstanbul Hükümeti'nde bu sıralarda ne gibi savaşımlar cereyan ettiğini yukarıda gördük. Tabii Ankara'da da böyle bir savaşım oluyordu. M. Kemal Samsun'a çıktıktan az sonra, 10 Haziran Havza genelgesiyle Milli Mücadele'nin önderliğine talip olmuştu. Bunu kimi Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak şubeleri kendisine önermişlerdi, o da bu şerefli ve ağır görevi üstlendiğini bildiriyordu. Neden M. Kemal? Çünkü o, Çanakkale (Anafartalar) kahramanı olarak tanınmış bir kişiydi. O kahramanlığı olanaklı kılan olağanüstü bir kişiliğe sahipti. En belirgin özelliği hem kendisine hem de Türk ulusuna sarsılmaz bir özgüvendi. Savaş dönüşünde İtilaf Devletleri'nin dehşetli bir armadasının resmi geçidi yüzünden Haydarpaşa'dan Rumeli yakasına geçemediği zaman istifini bozmamış, "Geldikleri gibi giderler" demişti. Belki birçok insan bu durumda bu kahramanca tepkiyi gösterebilirlerdi. M. Kemal'in özelliği, bu tutumundan ömrü boyunca hiçbir zaman

şaşmamış olmasıdır. Onun Türk ulusunun olumlu niteliklerinden kuşku duyan hiçbir sözü yoktur sanırım.

M. Kemal'in başlıca rakibi Enver'di. Enver'in durumu düşünülürse, buna şaşılabilir. Çünkü Enver'in sırtında birtakım kamburlar vardı. Bunlardan biri yenilgiydi. Osmanlı ordusu kimi parlak zaferlere karşın (Çanakkale, Kutülamare) Dünya Savaşı'nda yenilmişti. 1918'de düşman Osmanlı'nın Arap ülkelerini ele geçirmiş, Anadolu'nun sınırlarına dayanmıştı. Bulgaristan'ın savaştan çekilmesiyle İstanbul'un Trakya'dan istilaya uğramasının yolu açılmıştı. Enver harbiye nazırı ve başkumandan vekili olarak yenilginin baş sorumlusu sayılabilirdi. Bir de özel olarak Sarıkamış fecaatinin sorumlusuydu.

İtilaf'ın gözünde Enver'in İT'nin öbür önderleriyle birlikte paylaştığı bir günah, Almanya ile birlikte onlarla savaşa girmiş olmasıydı. Çünkü İtilaf savaşa girmeyi suç sayan bir öğreti geliştirmiş bulunuyordu (savaş suçu) ve bu yüzden Kayzer'i yargılamak istiyordu. Daha özel olarak, Osmanlı gibi "ikinci" sınıf (sömürge olmaya müstahak) bir devletin büyük devletlerle savaşa tutuşması, Boğazlar'ı onlara kapatması, bir haddini bilmezlik, bir suçtu.

Üçüncü olarak Enver 1915'te yapılan Ermeni tehcirinin sorumlusuydu. Tabii, ikinci ve üçüncü kamburlar İtilaf, Avrupa açısındandı.

Bu kamburlara karşın Osmanlı'da ve genel olarak mazlum dünyada Enver'in ünü, ona duyulan saygı sürmekteydi. Çünkü Enver, 1908 Devrimi'nin en önde gelen kişilerinden biri, "kahraman-ı hürriyet" olarak onun simgesiydi. Trablus'taki direnişiyle "çöl kahramanı" olarak tanınmıştı. İT'nin iktidarı yitirdiği, Osmanlı'nın Edirne'yi Bulgarlara vermeye hazırlandığı noktada, Babıâli Baskını adındaki darbeyle İT'yi yeniden iktidar yapmış, işgal altındaki Edirne'yi kurtarmıştı. Ardından Harbiye Nazırı olup bu mevkiini Büyük Savaş'ın sonuna değin korudu. Ve tabii Sarayın damadıydı. Sultan Reşat'ın yeğeni, Şehzade Süleyman'ın kızı Naciye Sultan'la evliydi.[1] Kamburlarına karşın M. Kemal'den daha ağır basan, daha ünlü bir kişilikti. Ülkesinden kaçmak zorunda kalmış, fakat Sovyetler Birliği'ne sığınıp onun emperyalist karşıtı savaşımına katılarak güç kazanmıştı. Hele Bakû Kongresi'nde (1

Eylül 1920) mazlum ülke temsilcilerinden gördüğü coşkulu destek sanki bir yeniden doğuş olmuştu.

Enver'in 1908 Devrimi'nin en önde gelen kişilerinden olduğundan söz etmiştim. En önde gelen iki kişi vardı: Talat ve Enver. Birincisi sivil, ikincisi asker. Enver gücünü önemli ölçüde İstanbul'daki –bir komando birliği dahil– Almanlardan alıyordu. Buna karşılık İT'de Talat'ın ağırlığı daha fazlaydı. Demek ki Talat'ın yanında Enver ancak "iki numara" sayılabilirdi. Yurttan kaçtıklarında Enver'in Alman desteği önemsizleşince hatta yok olunca, Talat'ın ağırlığı artmıştı denebilir. İşte Talat bu ağırlığı Ankara ile ilişkilerde ve uluslararası maceralar konusunda Enver'i frenlemek için kullandı. Talat, M. Kemal'le ilişkilerinde onun İT önderlerini Türkiye'deki işlere karıştırtmamak konusundaki kararına saygı gösteriyordu. Enver'i de bu yönde davranması için uyarıyordu. 15 Mart 1921'de Talat'ın öldürülmesiyle Enver daha atak bir siyaset gütmekte serbest kaldı.[2] İş düşmanlığa kadar vardı. Bu sürece biraz bakalım.

Enver, 26 Eylül 1920'de M. Kemal'e uzun bir mektup yazmıştı.[3] Bunda Ağustos sonunda Zinovyev, Radek ve Bela Kun ile birlikte Bakû yolculuğunu anlatmakla başlıyor. Demişler ki, Doğu'da komünizmi öne sürmek olanaksızdır, savaşım İslam birliği esasında olmamak koşuluyla İngilizler ve kapitalizme karşı yürütülmelidir. Sonra Kongreyi, Azerbaycan Hükümeti'ni anlatıyor. Milli Mücadele'ye Rusya'nın askeri olarak katılması konusuna geliyor. "Hıristiyan" Kırmızı Ordu'nun gelmesini, doğuracağı tepkiler bakımından olanaksız diye niteledikten sonra, Sovyet hükümetiyle anlaşabildiği takdirde Dağıstan ve Kafkasya'dan bir-iki tümen süvari oluşturarak ilkbaharda yardıma geleceğini (ya da gelmeye çalışacağını) söylüyor. (M. Kemal'in eline geçen metinde ikinci ifadenin yer aldığını tahmin ediyorum. Yoksa M. Kemal birinci ifadeye büyük olasılıkla itiraz ederdi.) Bundan sonra Enver Sovyetler'in askeri durumu, Cemal Paşa'nın, Kuşçubaşı Sami Bey'in hareketleri, Malta sürgünlerinin ailelerine değinerek mektubunu bitiriyor. Bir ağabey edasıyla M. Kemal'in gözlerinden öpüyor, Cenab-ı Hak'tan başarılar diliyordu. Mektubun başındaki hitap "Muhterem kardaşım" biçimindedir.

M. Kemal'in 4 Ekim 1920 günlü uzunca yanıtı, bilindiği kadarıyla, onun Enver'e yazdığı son mektuptur.[4] "Kardeşim" hitabıyla başlıyor. Enver'in etkinliklerini olumluyor. Yalnız bir uyarı var. Rusları "şüphe ve endişeye" sokmamak için, İngiltere'ye karşı son hedefi onu Hindistan'dan kovmak olan savaşımın Panislamizm biçimine girmemesine dikkat edilmeliydi. O çalışmalar Türkiye'deki karar ve uygulamalarla uyumlu olmalıydı. Türkiye çalışmaları konusunda birbirlerini düzenli olarak bilgilendirmeliydiler.[5] Mektup resmi bir havada "Cenab-ı Hak cümlemize muvaffakiyetler ihsan eyleye" diye bitiyordu. M. Kemal adından önce sıfatını "Büyük Millet Meclisi Reisi" yazıyordu. (Enver'in mektubunun sonunda yalnızca adı vardı).

Arada eser görünen olumlu havaya karşın, M. Kemal, Enver'den işkilleniyordu. 2 Ocak 1921 günlü M. Kemal'in Karabekir'e yazdığı iletide Yunus Nadi'nin *Yeni Gün* gazetesinde Enver ve Cemal'in resimlerine yer verdiğini, bu yüzden gazetenin uyarıldığını bildiriyordu.[6]

M. Kemal'in Enver'e karşı aldığı tavır zaman içinde tırmanmıştır. Karabekir'e çektiği 30 Mayıs 1920 telinde Enver ve arkadaşlarının Türkiye'nin memleket ve millet işlerine karışmalarına izin verilmeyeceğini bildirdi. Yine Karabekir'e çektiği 30 Haziran 1920 teli Talat, Cemal ve Enver'in BMM adına hiçbir girişimde bulunmaya yetkili olmadıklarını ve bizimle hiçbir haberleşme ve ilişkilerinin bulunmadığının kendilerine bildirilmesi kararını iletiyordu. 12 Mart 1921 günlü hükümet kararnamesi Enver, Halil ve "emsalinin" ülkenin yararı için geldikleri takdirde sınırdışı edilmelerini istiyordu. Genelkurmay'ın 29 Mayıs 1921 genelgesi Enver'in komünistlikten yana girişimleri bulunduğu, dolayısıyla kendisi ya da arkadaşları Anadolu'ya gelecek olurlarsa, tutuklanıp "sıkı bir inzibat altında " Ankara'ya gönderilmelerini istedi.[7]

M. Kemal'in karşıt tutum almasında Halk Şuralar Fırkası'nın propaganda etkinliğine girişmesi önemli rol oynamıştı. Bu konuda Karabekir bayrak açmıştır. Sovyetler'le dostluk antlaşmasını yapan heyet Nisan sonunda yurda döndü ve heyet mensupları kimi gözlemlerini ona anlattılar. O da Meclis'e ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya 5 Mayıs günlü bir tel çekti.

Telde komünizm esaslarını içeren Halk Şuralar Fırkası'nın 85 maddelik programının Anadolu'ya gönderilmeye başladığını haber veriyordu. Yusuf Kemal'e göre Karahan (herhalde Ermeni olduğundan) Enver'in Anadolu'ya gelmesiyle bir "hercümerç (altüstlük) zuhuruna" çalışıyormuş. Ankara'nın İngilizlerle barış yapması olasılığına karşı Çiçerin de Enver'in bir devrim yapması için yardım ediyormuş. Programın Karabekir'e göre özeti:[8]

1. İnsanlık uğruna emperyalizm belasını dünyadan kaldırmak için sonsuz destek.
2. Halk arasında ortak bir çalışmanın yararından yararlanmak.
3. Erkekle kadın arasında hiçbir fark kabul etmeyecek bir çalışma tarzı.
4. Köy, nahiye, ilçe ve ilde yerel yönetimin yerel şura (sovyet?) heyetlerine bırakılması ve merkez yönetimde bütün örgütün şûralar esasına dayanması.
5. Adliye memuriyetleri dahil, halkın memurları seçmesi.
6. Faizcilik, karaborsa gibi işlerle uğraşanların ve memurların, subayların seçmen ya da seçilmiş olamaması.
7. Halk ile hükümet arasındaki ikiliğin kaldırılmasıyla halkın "işini kendi görmesi".
8. Barış zamanında ordunun milise dönüşmesi, gerekirse bazı hizmetler için iş orduları halinde halkın seferber edilmesi.
9. Subaylarla erlerin siyasal haklar bakımından aynı derecede bulunması.
10. Arazinin köylülere bölüştürülmesi ve üretimi artırmak, "şura (devlet) çiftliklerinin" kurulması.
11. Vicdan serbestliğinin dinsel siyasette daima göz önünde bulundurulması.

Karabekir'e göre Rusların ilk Bolşevikliği ilan ettikleri programdı bu ve Rusya'yı hercümerce (altüstlüğe) götürmüş, bu yüzden birçok maddelerinden vazgeçip güçlü ordu tutmak zorunda kalmışlardı. Şimdi bu programı Türkiye'ye sokuyorlardı. Trabzon'da Küçük Talat, Ankara'da Nail vb. yayıyorlardı. Hükümeti, orduyu halkın eline vererek dağıtacaklar, sonra büyük paralarla Enver'e çapulculardan oluşan bir Kızılordu kurduracaklardı. En-

ver Manastır Dağları'nda ettiği yemini sarayların fesat havasında bozarak, uyarılara kulak asmayıp savaşa girmişti. Girdikten sonra savunmada kalmamız, sınır dışında harekâta katılmamamız yönündeki uyarılara da aldırmamıştı. Sonunla ülkeyi perişan bırakarak kaçmıştı. Hükümet Enver'den hesap sormalı ve programını milletin gözünde çürüterek, onun manevi kişiliğini "bitirmeliydi".

Karabekir'in adeta Enver'i mahkûm eden bu iletisinden önce de Ankara Enver'e karşı harekete geçmişti. Enver, M. Kemal'e yazdığı 4 Mart günlü mektubunda verem olmaya yüz tutan Halil'in dinlenmek için yumuşak iklimi dolayısıyla Türkiye'ye geleceğini bildirmişti. Böylece Enverci Yahya Kâhya'nın egemen olduğu Trabzon'a geldi Halil. Enver emperyalizme karşı savaşımının stratejilerini uzun uzadıya anlatırken, Türkiye'de çalışmak, bunun için de sol bir partinin varlığının gerekli olduğunu, kendisinin "şimdilik" Rusya'da kalmayı uygun bulduğunu söylüyordu. Demek ki Enver, M. Kemal karşısında sahip olduğu engin özgüven içinde, açık yürekle rakibine niyetlerini belli etmekten çekinmiyordu.

10 Mayıs'ta M. Kemal'in, Ali Fuat'a gönderdiği telde Kurmay Binbaşı Naim Cevat'ın izinsiz (görev yeri Erzurum'du) ülkede dolaştığını, son olarak Amasra'da üstünde birçok Halk Şuralar Fırkası program ve beyannamelerinin çıktığını, hükümetin onun tutuklanmasına, Halil'in de sınır dışı edilmesine karar verdiğini bildiriyordu.[9]

İngiliz istihbaratının 26 Temmuz'daki bir yazanağına bakılırsa, Karabekir'in düşündüğü gibi Türkiye Komünist Partisi'yle Enverci Parti özdeştiler. Kemalcilere göre de Enver vatan düşmanıydı. Başka bir istihbarat kaynağına göre (28 Temmuz günlü) Kafkaslar'daki Bolşevik kuvvetlerinin komutanı ile kıdemli, Enverci ve Bolşevik bir kıdemli subay Mayıs'ta Kars'ta görüşmüşlerdi. Türk yenilgisi halinde Bolşevik ordusunun Anadolu'ya gireceği kabul edilmişti. İngiltere'nin tarafsızlık siyaseti Rus ve Enverci siyasete uygun sayılabilirdi. M. Kemal'in başarısızlığı halinde Enver sahneye çıkabilirdi.[10]

İpler kopmuştu, fakat Enver'in M. Kemal'e yazdığı 16 Temmuz 1921 günlü mektubu sanki ilişkiler onarılabilirmiş havasındaydı.[11]

Ankara'ya zararlı bir şey yapmadığını göstermek için İstanbul'dan kaçtıktan sonraki davranışlarını uzun uzadıya anlatıyordu. Buna karşın yakınları olan Halil ve K. Talat sınırdışı edilmişlerdi. Kardeşi Nuri Erzurum'da hapisteydi. Naim Cevat tutuklanmıştı. Yani, M. Kemal hasım gibi davranıyordu. "Kanunsuz hareketler" ve "lüzumsuz şiddetlere" yöneliyor gibiydi. Kendisi ve arkadaşlarının memlekete dönmesini istemediğini anlıyordu. Oysa dönseler işler daha kolay yürüyecekti. Şimdilik duruma katlanıyorlardı. Fakat yurt dışında kalmanın Türkiye ve İslam âlemi için "faydasız ve belki de tehlikeli" olduğunu duyumsadıkları anda Anadolu'ya geleceklerdi: "İşte bu kadar". Ama mektubun en sonunda "kemal-i hürmetle" gözlerinden öpüyor, Allah'tan ona yücelikler ve İslam ve vatana yararlı büyük büyük başarılar diliyordu "kardaşım efendim". Burada ilginç bir tutarsızlık vardı.

O gün Enver *Hâkimiyet-i Milliye*'de çıkmış aleyhindeki bir yazıyı okuyunca çok kızdı ve 17 Temmuz günlü bir mektup daha yazdı. O yazıdaki suçlamalara yanıtlar verdikten sonra M. Kemal'in şahsına karşı bir saldırı başlatıyor, Trablus'tan beri bildiği ahlakının hala sürdüğünü, diğer kimi noksanlarının da belli olduğunu ileri sürüyordu. Kişisel hırsına yenilerek "bu kadar küçülmüş" gördüğüne üzüldüğünü belirtiyordu. Fakat Enver'in tavrı yukarıdan, astının kusurları karşısında üzülen bir üst havasındadır. Hatta mektubun sonunda iyi dileklerini esirgemiyor, şimdiye değin yaver olan talihinin vatanın selametine yaramasını diliyor. Ve bir dua: "Allah hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın".

Şunu belirtmek gerekir ki Halk Şuraları Fırkası programı Enver'in büyük bir hatasıydı. Bir kez içtenlikten uzaktı. Herhalde programın büyük bölümüne kendisi de inanmıyordu. Sovyetler'e şirin gözükmek için yazılmıştı. Halbuki Sovyetler rota değiştirmişler, ilkbaharda Savaş Komünizmini bırakarak NEP'e geçmişlerdi. Programın Anadolu'da da nefretle karşılanacağı muhakkaktı. Herhalde Enver yanlış yaptığını gördüğü için İT'yi canlandırma yoluna gidecekti.

Bu alt bölüme son verirken M. Kemal'in iktidar savaşımını özetleyelim. İktidara rakip olmaya çalışan Çerkes Ethem'i gör-

dük. Olasılıkla Ethem'in Enver nam ve hesabına etkinlik göstermiş olabileceğine değinmiştim. Başka bir rakip İzzet'ti. Dikkat edilirse Enver de, İzzet de, Mütareke öncesinde M. Kemal'in amiri durumunda olmuşlardı. Özellikle askerlikte üstlük-astlık durumunun ne denli önemli olduğu bilinen bir şeydir. Onun için, M. Kemal'in bu iki kişinin gölge etmemesi için duyarlık göstermesi iktidar savaşımının doğası gereğiydi. Bunun yanında doğallıkla bu kişiler arasındaki derin siyasal ve ideolojik farklılıkları da ilişkileri değerlendirirken hesaba katmak gerekir.[12]

ARMHC Grubunun Kurulması

Parlamento gibi çok sayıda üyesi olan kurullarda üyelerin değişik ölçütlere göre gruplar oluşturmaları doğaldır. II. Meşrutiyet Mebusan Meclisi'nde, İttihat ve Terakki mebuslarının kurdukları grup, İttihat ve Terakki Fırkası'nı oluşturuyordu. Sivas Kongresi'nden sonra toplanan son Mebusan Meclisi'nde M. Kemal Müdafaa-i Hukuk mebuslarının o adla bir grup oluşturmalarını istemişti. Onlar da M. Kemal'in önerisine direnerek, başka bir adla, Felah-ı Vatan grubunu kurmuşlardı.

BMM kurulduğunda M. Kemal, yukarıda açıklandığı üzere, Meclise siyasal-ideolojik bir biçim verebilmek için 13 Eylül 1920'de "Halkçılık Programı" da denilen Vekiller Heyeti Programı'nı sundu. Bu, BMM'nin anayasası, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olacaktı. Fakat Meclis anlaşılan fazla devrimci bulduğu bu metni yasalaştırmayı erteliyor, yan çiziyordu. Bu yüzden BMM'nin hiç değilse ana yönelimini saptayan emperyalizme ve kapitalizme karşıtlığını açıklayan kısa bir metin, Büyük Millet Meclisi'nin Beyannamesi çıkarıldı. Sonra Çerkes Ethem kalkışması bastırılıp I. İnönü Zaferi kazanılır kazanılmaz 20 Ocak 1921'de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yasalaştırıldı.

Şimdi sıra Envercilik karşısında parlamenter disiplini sağlamak, yani M. Kemal'in önderliğini pekiştirmek üzere grup kurmaya gelmişti. *Nutuk*'ta bu gereksinim anlatılırken, disiplin ve oy birliğini sağlamak için daha önce Tesanüt, İstiklal, Islahat adlı grupların, Müdafaa-i Hukuk ve Halk gibi zümrelerin (toplam beş kuruluş)

kurulduğu, fakat amaçlarına ulaşamadıkları söyleniyor.[13] Enver'e karşı savaşımın kesinleştiği sırada BMM'de disiplin sağlamak önem kazanıyordu. Nitekim Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kurulduğu 10 Mayıs 1921 günü Ankara kesin bir karara gitmekteydi. 24 Mayıs'ta Küçük Talat sınırdışı edildi.

26 Mayıs'ta Karabekir'e Fevzi Paşa'nın çektiği telde İngilizlerin komünizmi yaymak maskesiyle Anadolu'da isyan çıkarmak üzere Envercileri kullandıkları bildiriliyordu. Enver herhalde bu amaçla Moskova'dan ayrılmıştı. Bu adamlar, hatta "bizzat Enver" kıyı ve sınırlardan girmeye kalkışmaları halinde tutuklanacak ve "sıkı bir inzibat altında" doğruca Ankara'ya getirileceklerdi.[14]

M. Kemal'a göre grup kurmanın iki amacı vardı. Biri Misak-ı Milli'yi (memleketin bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı), ikincisi ülkenin TEK çerçevesinde örgütlenmesini sağlamaktı ("... devlet ve millet kuruluşlarını TEK'e göre tespit etmek ve hazırlamak").[15] Fakat M. Kemal'in de belirttiği üzere, TEK ve daha önceki belgelerde esen kökten hava tutucu çevrelerde düzenin cumhuriyete yöneldiği, ya da yönelebileceği korkularını uyandırıyordu. Erzurum'da bu yüzden Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti kurulmuştu. Bizzat Karabekir de bu kaygıları dile getiriyordu. M. Kemal'in bu düşüncelere yanıtı halkçılık ilkesini öne sürmek oluyordu. Yani ne komünizm, ne cumhuriyet, fakat halkçılık. Zaman içinde halkçılık kimilerince demokrasinin Türkçesi olarak kullanılacaktı.

Erzurum'daki Muhafaza-i Mukaddesatçılar, yani gericiler, sözü edilen devlet ve millet kuruluşlarını saptayıp hazırlamak sözünden yine işkillendiler ve coştular (grubun kurulduğu kamuoyuna 23 Mayıs genelgesiyle duyuruldu). Yine şikâyet mercii olarak Karabekir'e başvurdular. O da zaten kendisine danışılmadan grup kurulmasından ötürü gücenmiş durumdaydı. Onun için şikâyeti benimsedi. M. Kemal'e üç soru da kendisi sordu: 1. Devlet biçiminin köklü olarak değiştirilmesi konusu "birden bire" neden ortaya atılmıştı? 2. Nasıl uygulanacaktı? 3. Hilafet ve saltanat işi nasıl çözülecekti (Karabekir'in uzun 11 Temmuz teli)?

M. Kemal'in uzun 25 Temmuz yanıtı: 1. Dünyada ve Türkiye'de duyumsanan halkçılığın sapmaya (komünizme, cumhuriyete ?) uğ-

ramadan milletin yüzyıllarca savsaklanmış söz hakkını vermek için olağanüstü koşullardan yararlanmak gerekirdi. 2. Kanunun uygulanabilirliği yönetimdeki kişilerin azim ve yönetim yeteneklerine bağlıydı. 3. "Türkiye'nin başında halife-i İslam olacak ve bir hükümdar sultan bulunacaktı". Bu aşamada M. Kemal'in kesin görüşü böyle. (Belki tek soru işareti Osmanlı hanedanının belirtilmemiş olmasıdır.) M. Kemal'e göre tartışma konusu yalnızca hükümdarın hak ve yetkileri idi. Bu konuda da kesin bir görüşü yoktu.[16]

Dikkat çeken nokta, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni'nin iki gün sonra, 12 Mayıs'ta Meclis Başkanlığına bir önerge vererek, bütün mebusların aynı amaçta birleşmiş olduklarını, o bakımdan böyle bir birlik yokmuşçasına bir bölüm mebusun kendilerini ayırarak bir grup kurmalarının tuhaf olduğunu işaret etmesi olmuştur.[17] Anlaşılan, grup kurulması Hüseyin Avni'yi şaşırtmıştı. Yanıt olarak, Edirne'den Şeref Bey aralarında "tefrika" (ayrılık, gayrılık) olmadığını doğrulamış, grubun ayrı bir fırka (parti) olarak kurulmadığını belirtmiştir. Ayrı fırka kurmakla, ayrı grup kurmanın farklı şeyler olduğunu, ayrı fırka söz konusu olmadığını savunuyordu. Bu görüş ancak bir dereceye kadar inandırıcı sayılabilir. Ama ikinci grubun ancak 14 ay sonra Temmuz 1922'de kurulması, Hüseyin Avni'nin, Şeref'in açıklamasını kısmen de olsa inandırıcı bulması için bir belirti sayılabilir.

Hüseyin Avni gibi Yunus Nadi ve Ali Şükrü de gruba alınmamışlardı. Goloğlu'ya göre Yunus Nadi'yi İttihatçı diye almamışlar. Sanırım bunlara itiraz, Enverci sayılmalarından kaynaklanmış olabilir. Bu varsayım doğruysa, Enver'in ölümünden sonra da H. Avni ve Ali Şükrü'nün muhalif olmaya devam etmelerini açıklamak gerekir. Belki onların tutuculuğu ile açıklanabilir.[18]

Yeni Hükümet

16 Mayıs günü yapılan oturumda M. Kemal hükümetin istifa ettiğini, var olan hükümetin yenisi seçilinceye değin işleri vekâleten yürüteceğini açıkladı. 19 Mayıs 1921 günü M. Kemal'in her vekâlete gösterdiği 2-3 aday arasında TBMM yeni bir hükümet seçti.

Seçilen adaylar ve aldıkları oylar şöyleydi: Şeriye – Mustafa Fehmi Efendi (149), Müdafaa-i Milliye – Fevzi Paşa (156), Adliye – Refik Şevket Bey (122), Maliye – Hasan Bey (142), Dahiliye – Ata Bey (147), İktisat – Mahmut Celal Bey (144), Maarif – Hamdullah Suphi Bey (136), Nafıa (Bayındırlık) Ömer Lütfi Bey (149), Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye (Sağlık ve Sosyal Yardım) – Refik Bey (152). 12 Mayıs'ta Kemal Hariciye Vekili seçilmişti. M. Kemal Müdafaa-i Milliye adayı olarak Karabekir ve Refet'i de öne sürmüştü. Fakat en yüksek oyu almasından da belli olduğu üzere, Fevzi konusunda bir oydaşma bulunduğu, öbür iki adayın biçimsel olarak önerildiği anlaşılıyor. Yeni seçilen hükümet başbakan olarak Fevzi'yi seçti. Genelkurmay Başkanlığı vekâletini de Fevzi üstlendi. Fevzi *Times* gazetesine göre de ılımlı bir siyasetçi olarak niteleniyor, ama aşırıların egemen olacakları kaygısı dile getiriliyordu.[19]

Yeni hükümeti İngiliz Y. Komiseri Rumbold aşırıların duruma egemen olmaları diye yorumladı. Ona göre Ankara'da siyasal hava gergindi. İstifa nedeni olarak Heyet-i Vekile ile Meclis'teki Maliye Encümeni arasındaki anlaşmazlık gösteriliyormuş. Ama önemli bir siyasal değişiklik sayılmazmış, çünkü M. Kemal ve askeri önderlerin diktatörlüğünde bir çözülme işareti yokmuş.[20]

XXXII

Kütahya-Eskişehir Yenilgisi

Kurtuluş Savaşı denince akla çok kez bir dizi zafer gelir. İnönü zaferleri, Sakarya ve Büyük Zafer. Oysa bir de yitirilmiş bir muharebe var: Kütahya-Eskişehir Muharebesi. Bu bölümde bu yenilgiyi anlatmaya çalışacağım.

Yunan Ordusunun Hazırlıkları

Yunanlıların savaşı sürdürecekleri belli olunca İngiliz Hükümeti Yunan ordusunun savaş yeteneğini inceletmeye karar verdi. Bunun için Atina'daki askeri ataşe Albay Nairne görevlendirildi. Askeri temsilci General T. O. Marden ile önce Uşak bölgesine gittiler. Yeterli hazırlıklar yapıldığı ve kazanacaklarına inandıkları için, askerin maneviyatı ve özgüveni yüksekti. Ama bir kış daha beklenirse sıkıntılar olurdu.

Papulas göstermelik bir komutana benziyordu, fakat astlarıyla uyum içindeydi. Kurmay ikinci başkanı Albay Sariyannis parlak ve faal bir subaydı ve karargâhın ruhu gibiydi. Kralcı ve Venizelosçu subayların tepişmesi ve bunun görevlendirmelere yansıtılmasına

rağmen, kurmay başkanı Pallis'e göre son sekiz ayın çalkantıları orduya yararlı olmuştu. Nairne de bu görüşe katılıyordu. Türklerin dış yardım almadan komuta düzeyini bu denli geliştirebileceklerini "düşünemiyordu".

Anadolu (Küçük Asya) ordusu üç ordu halinde 11 tümen ve bir süvari tugayından oluşuyordu. 3 Temmuz'da başlaması beklenen harekâtta 1. ve 2. ordular Uşak, 3. Ordu Bursa bölgesinde olacak, yedekte de iki tümen bulunacaktı. (Saldırı 8 Temmuz'da başlayacaktı). Ordu mevcudu 14 Haziran'da 169.000 idi. Harekâta başlandığında 200.000'e ulaşması bekleniyordu. Süvari gücü 1000 kılıçtı. Dağ toplarının sayısı 168, sahra toplarının 158 idi. Biri dışında, bütün tümenler eksiklerini bütünlemiş durumdaydılar.[1]

Bir Yunan kaynağına göre 24 Haziran tarihinde Yunan Anadolu Ordusu 6159 subay, 193.994 er ve 318 topa sahipti. Başka bir Yunan kaynağı Haziran'da Yunan kuvvetinin 136.147 insan, 460 top, 3100 kılıç olduğunu yazıyor.

Yunan Genelkurmayı'na göre 14 Haziran'da Batı Cephesi'nde Türk kuvvetleri 79.530 piyade, 7370 süvari, 8750 düzensiz kuvvet olmak üzere 95.650 idi. Bizim Genelkurmay'a göre subay 6040, er 116.091, top 162 idi.[2]

Türk Ordusunun Hazırlıkları – Kaçaklar Sorunu

Türk ordusu büyük bir hızla kendini Kuva-yı Milliye'den düzenli orduya dönüştürmeye çalışıyordu. Subay yetiştirmek için 1 Temmuz 1920'de Ankara'da kurulmuş olan Sunufu Muhtelife Zabit Namzetleri Talimgâhı subay yetiştiriyordu. Burada eğitim görenler askeri lise ve Harbokulu öğrencileriydi. Hedef, takım komutanları yetiştirmekti.[3]

Erler, 1889-1900 doğumlulardan oluşuyordu. 1889 doğumlu er 32 yaşında demekti. Yedek sınıfından gelen daha önce askerlik yapmış olan erler, birliklerde 14 günlük bir eğitim görüyorlardı. Acemi erler acemi birliklerinde 6 haftalık bir eğitim görüyorlardı.

Fakat Türk erleri konusunda çok önemli bir sorun vardı. İnanılması zor bir sıklıkla askerlikten kaçıyor, zamanın deyimiyle, fi-

rar ediyorlardı. Bu, Kurtuluş Savaşı'ndan önce, Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru 1917'den itibaren başlamış bir olguydu. O sırada kaçak sayısının 300.000'i aştığı anlaşılıyor. Kaçan askerler suç işledikleri için eski yaşamlarına dönemiyor, zorda kalınca soygun, yol kesme, eşkıyalık yapıyorlardı. Kaçma nedeni bir yandan savaş bıkkınlığı, bir yandan ordunun gücü artık yetmediği için, beslenememe, yalın ayak kalmak gibi yoksulluk koşullarıydı. Mondros ile savaş bittikten sonra bir süre Kuva-yı Milliye ile idare edilmişse de yeniden düzenli ordu kurmak gündeme gelmişti.[4]

Kaçışlar kimi kez toplu oluyordu. Askeri arşivlerde 20, 45, 98 gibi rakamlara rastlıyoruz. Çok kez kaçanlar silahlarını, atlarını da götürüyorlardı. Balcıoğlu'nun verdiği kimi kaçak örnekleri düzenli ordunun oturmaya başladığı I. İnönü Zaferi'nden sonraki II. İnönü Zaferi'nden hemen öncesine, Mart 1921'e aittir. Bu yaygın kaçaklık olaylarının komutanları ve genel olarak subayları, yurtseverleri nasıl çıldırttığını tahmin etmek zor olmasa gerek.[5]

16 Mart sonrasında durumun ne denli ağır olduğunun bir göstergesi de, 23 Nisan'da kurulan BMM'nin 6 gün sonra 29 Nisan'da Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nu çıkartması olmuştur.[6] Kanunun ilk maddesi şöyleydi:

> Makam-ı mualla-yı hilafet ve saltanat ve memalik-i mahrusa-i şahaneyi yed-i ecanipten (yabancıların elinden) tahlis (kurtarmak) ve taarruzatı def maksadına matuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisinin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen veya fiilen veya tahriren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesan (insanlar) hain-i vatan addolunur.

İkinci madde "bilfiil (eylemli olarak) hıyanet-i vataniyede" bulunanların asılarak idamlarını öngörüyordu. Hüküm en çok 20 günde verilecek ve kesin olacak, BMM'nin onayıyla uygulanacaktı. Sanıklar tutuklu olarak yargılanacaklardı. Bu, bir devrim yasasıydı ve iç savaş koşullarında çok gerekliydi.

Sevr'i imzalatmak için Yunanlılar 22 Haziran 1920'de taarruza geçmiş ve Kuva-yı Milliye'nin direnememesi yüzünden kısa zamanda Balıkesir, Bandırma ve Bursa'yı işgal etmişlerdi. Osmanlı'nın ilk

başkenti Bursa 8 Temmuz'da işgal edilmişti. Ülke iç savaşın ateşinde yanarken Batı Anadolu'nun başına bu felaket gelmişti. Sevr Antlaşması ve onun imzalanması (10 Ağustos) ise tüy dikmişti.

Böylece Hıyanet-i Vataniye gibi bir devrim yasasını uygulayacak devrim mahkemeleri, İstiklal Mahkemeleri gündeme gelebildi. Bunları kuran yasa, 11 Eylül 1920'de çıkan Firariler Hakkında Kanun oldu. İstiklal Mahkemeleri'nin özelliği yargıçlarının BMM tarafından seçilen mebuslar (dörder mebus) oluşuydu. Kararları kesindi. Asker kaçaklığının önünü almak için kuruldular, ama kısa süre sonra yetkileri genişletildi, vatana ihanet ve benzeri suçlara da bakmaya başladılar. O dönemde sivil mahkeme yargıçlarının büyük çoğunluğunun medrese mezunları ya da alaylılar olduğu düşünülürse, devrim yasalarını uygulayacak devrim yargıçlarının neden mebuslardan seçilmesinin zorunluğu olduğunu anlarız. Şunu da anımsatmak gerekir ki, çoğu Osmanlı aydını gibi, mebusların çoğu Fransız Devrimi tarihini iyi biliyor ve önlerindeki sorunları çözerken çok kez bu kaynaktan esinleniyorlardı. Mahkemeler sekiz bölgede kuruldu.

Asker kaçaklığını önlemek çok zor ve incelikli bir işti. Kaçağı idam etmek belki başka askerlerin gözünü korkutarak onların da kaçmalarını önleyebilirdi. Ama kaçaklık çok yaygınlaşmışsa idam, kıt olan insan gücünü (ve asker sayısını) büsbütün azaltırdı. Başka bir yöntem örneğin evini yakarak, hayvanlarına el koyarak kendisiyle birlikte ailesini cezalandırmaktı. En iyisi yakalanan kaçağı terbiye ederek yeniden kaçmasını önlemek, onu orduya ve topluma kazanmaktı. Bu konuda onbaşı, çavuş, takım ve bölük komutanlarına çok iş düşüyordu. Onların erlere öğretmen, ana-baba, kardeş, arkadaş olması gerekiyordu.

İşin bir de toplumsal-ideolojik yönü var. Erlerin hemen hepsi *homo ahretikus*, yani ortaçağ insanıydı. Ortaçağ (feodal) toplumlarında doğal organik önderler şeyhler ve ağalardı. *Homo ahretikus* gözü kapalı, bu önderlere biat etmeye koşullanmıştı. Padişah böyle bir toplumda süper ağa, halife süper şeyh durumundaydı. Ona itaat kendiliğinden oluşan doğal bir ilişkiydi. Dolayısıyla İstanbul'dan komut geldiğinde Kuva-yı Milliye'ye, BMM'ye karşı çıkmak, isyan ettirmek çok kolaydı. İç savaş böyle çıkarılabilmişti.

Öte yandan padişah ve halifenin meşruiyetinden yararlanamayan Kuva-yı Milliye'nin, ARHMC'nin silah altına aldığı erlerin kaçmaları doğaldı. Kuva-yı Milliye'nin erleri giydirmekte, beslemekte zorlandığını da düşünmek gerek. Ankara'da padişah ve halifeyi düşman elinden kurtarmak iddiasındaki BMM'nin kurulması bir dereceye kadar meşruiyet sorununu çözüyordu. Ama bu yeni meşruiyet kaynağı "kör cahil" *homo ahretikus* için acaba ne ölçüde inandırıcıydı? Kaçak sorununun Milli Mücadele boyunca sürüp gitmesi çok da inandırıcı olamadığını gösterir gibidir. Öyle ki Türk ordusunda er sayısı hep Yunan ordusundan az olmuştur.

İstiklal Mahkemeleri gerekli gördükleri yerde ağır cezalar verebildikleri, davalarını hızla sonuçlandırabildikleri için kaçaklığı azaltmak ve asayişi sağlamakta önemli sonuçlar elde ettiler. Aybars'ın verdiği sayılar: İdam – tahminen 1450-1500, yeniden kaçarlarsa idam edilecekler – 2827, gıyaben idam – 243, kalebent ve kürek cezaları – 1786, beraat – 11.744, hafif cezalar – 41.768. Aybars İstiklal Mahkemeleri'nin Fransız ve Sovyet devrimlerindeki gibi terör mahkemeleri değil, devrim mahkemeleri olduğunu savunuyor.[7] Fakat yine de bu olağandışı mahkemeler mebusları rahatsız ediyordu. Üstelik Ethem gailesinin son bulması ve I. İnönü Zaferi işlerin yoluna girmeye başladığını gösteriyordu. Bu yüzden 17 Şubat 1921'de Ankara dışındaki İstiklal Mahkemeleri'ne son verildi.

Ne var ki, Yunan taarruzu karşı konulmaz bir biçim alınca, hele Kütahya (17 Temmuz) ve Eskişehir (19 Temmuz) düşünce, kaçak sayısı patladı. Temmuz ayında 39.122 silahsız, 687 silahlı, toplam 39.809 kaçak olayı oldu. Sakarya Savaşı sonunda sayı 48.335'i buldu. Zaten İstiklal Mahkemeleri'nin kaldırıldığı yerlerde asayiş bozulmuştu. 23 Temmuz'da Meclis Kastamonu, Konya ve Samsun'da (8 Eylül'de Yozgat'ta) bunların yeniden kurulmasını kararlaştırdı. 5 Ağustos'ta M. Kemal'e başkumandanlık yetkileri verildi.[8]

Yunan Zulmü Yeniden Meclis Gündeminde

30 Mayıs 1921'de Fevzi Paşa, İnönü ve Dumlupınar yenilgilerinden sonra Yunanlıların bütün çekilme yollarına yakın köy ve

kasabaları "bilaistisna" yakarak "galiz ruh-ı vahşet" gösterdiklerini belirtti. Aydın'dan Esat Efendi'nin zulme karşı ne yapıldığı sorusu üzerine 30 Haziran'da Mecliste konu üzerine hükümet bilgi verdi.

Zonguldak mutasarrıflığı eliyle İstanbul'da İtalyan, Fransız, İngiliz, Japonya yüksek komiserleriyle İspanya elçisine ve Cami ve Nihat Reşat vasıtasıyla Müslüman-İngiliz ve Hint cemiyetlerine bir protestoname gönderilmişti. Bunda Yunanistan'ın sürdürdüğü savaşın günden güne "mahv ve tahrip" savaşı biçimini aldığı belirtiliyordu. Eskişehir ve Afyon yenilgilerinden sonra yaptıkları yetmiyormuş gibi, işgalleri altındaki yerlerde yaş ve cinsiyete bakmadan Müslümanları öldürüyorlardı. Ve çekilmek zorunda oldukları yerlerde canlı bırakmamak kararıyla yakıp yıkıyorlardı. Bu siyasetin yegâne amacı Müslümanları misliyle karşılık vermeye zorlayarak Hıristiyan dünyasının düşüncelerini aleyhimize çevirmekti. Devletlerin müdahalesi bu facialara son vermediği takdirde, doğacak sonuçlardan sorumluluk kabul edilmeyecekti.[9] Bu bir tehditti. Başka bir tehdit: Osmanlı uyrukluğunda olup Yunan ordusunda askerlik yapan Rumların ele geçirildiklerinde savaş tutsağı muamelesi görmeyip Devletler Hukuku'na göre hain oldukları gerekçesiyle "derhal" idam edilecekleri İtilaf'a bildirilmişti. Onlar da bunu haklı bulmuştu.[10]

23 Nisan'da Yunan Dışişleri Bakanlığı'na nota gönderildi. İnönü'de yenilgiye uğrayan Yunan ordusu, çekilirken insanlık vicdanının titremeden düşünemeyeceği zulümler yapmıştı. Bilecik ve Söğüt gibi yerler enkaz yığınına dönmüştü. Orman ve dağlara kaçmayan halk "müthiş" işkencelerden sonra yaş ve cinsiyete bakılmadan öldürülmüşlerdi. Uygulanan bu savaş usulüne tanık olmak üzere yabancıların ve özellikle tarafsızların bu bölgeyi ziyaret etmeleri rica edilecekti. Türk Hükümeti yıkım ve zararı saptama işini bir kurula havale etmişti. Hesap günü geldiğinde "vahşi ve mütecaviz" Yunan ordusunun verdiği bütün zararların "komple" karşılanmasını istemeyi bilecektik.[11]

İtilaf Devletleri, ABD ve Sovyet Dışişleri bakanlıklarına gönderilmiş Ahmet Muhtar imzalı bir nota daha var. Söğüt ve Bilecik

arasında "kâmilen" yıkılmamış "bir tek köy yoktu. Bilecik dağlarına kaçamayanlar öldürülmüştü." Söğüt'te Osmanlı sülalesinin kurucusu Osman Gazi'nin babası Ertuğrul'un türbesi dinamitle havaya uçurulmuştu. Düşmanın vahşeti tarihi bir türbeye bunu yapmaya kadar vardırması protesto ediliyor, onlara baskı yapılması isteniyordu. Yoksa milletin galeyanının önüne geçilemeyecekti. Ayrıca zararların tazminini istemek hakkı saklı tutuluyordu.[12]

Hariciye Vekâletleri ve özellikle İtilaf başbakanlarına çekilen teller sonucunda Fransa, İngiltere, İtalya ve Japonya temsilcilerinden oluşan ve İngiliz generali Firih (?) başkanlığında bir heyet İstanbul'a gelmiş bulunuyordu. Fakat bu ülkelerle henüz savaş halinde bulunduğumuz için cephelerimizde dolaşmalarına izin verilemezdi. Çalışmalarını Yunan işgal bölgesinde yürütebilirlerdi. Tarafsız ülke temsilcilerinden oluşan bir heyet tabii kabul edilebilirdi.

Ankara'nın bir şikâyeti de Yunanlıların dumdum kurşunları kullanmalarıydı. Bu kurşunların çekirdeği haç biçiminde çentiliyor, büyük yaralar açıyordu. 1899 Uluslararası Lahey Antlaşması'yla kullanımı yasaklanmıştı. Değişik askeri hastanelerden gelen raporlar bunların kullanıldığını gösteriyordu. Uluslararası Kızılhaç Derneği'ne haber verilmesi için bu kurşunlardan kimi örnekler İstanbul'daki Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Merkez-i Umumisi'ne iletilmişti. 15 Mayıs günlü ve Hariciye Vekili Fevzi imzalı bir nota İstanbul'daki İtilaf ve ABD yüksek komiserliklerine ve İspanya Elçiliği'ne, bu kurşunların kullanılmasının önlenmesi için girişimde bulunmaları amacıyla sunulmuştu.[13]

Bu arada olan bitenlere tanık olması için Türk yanlısı, *Union, Information, l'Intransigeant, Le Temps* gazetelerinin muhabiri Fransız kadın gazeteci Berthe Georges-Gaulis "suret-i mahsusada" Türkiye'ye çağrılmıştı. Gaulis, II. İnönü Savaşı sırasında cepheyi dolaşmış, on gün kadar kalmıştı. Ankara için "elde şemsiye, herhangi bir korkunun gölgesiyle karşılaşmadan milliyetçi hareketin göbeğinde rahatça dolaşılabilir" diye yazıyordu. Yunan zulmü hakkında birçok haberler yaptı.[14]

Askeri Harekâtın Öyküsü

Bu öykü için en çok Garp Cephesi kumandanının anılarından yararlanacağım.[15] II. İnönü Savaşı'ndan sonra Yunanlılar genel seferberlik ilan ettiler. Yunanistan'dan yeni tümenler geldi, Anadolu Rumları askere alındılar. Biz Sakarya Savaşı'nın hemen öncesine kadar seferberlik ilan etmiyorduk, çünkü edemiyorduk.

Türk ordusu yeniden örgütlendi. Batı Cephesi Komutanlığı daha önce birleştirilmişti. Doğu ve Merkez ordularından gelen üç tümenle çoğalan tümenler dört grupta toplandılar. Başlarına İzzettin (İnönü'de), Arif (Kütahya), Kemalettin Sami (Çekürler), Halit (Afyon) albaylar komutan oldular. Düşmanı taciz etmek için akıncı müfrezeleri oluşturuldu. Yunan ordusu Bursa ve Uşak'ta iki grupta toplanıyordu. 3 kolordu, yani 10 piyade tümeni, 1 bağımsız piyade tümeni, 1 bağımsız süvari tugayı, 7 bağımsız piyade alayı ve destek birliklerinden oluşuyordu. Türk kuvvetlerinin Kütahya kesiminde toplandıklarını dikkate alarak cepheden taarruz eder gibi yapıp asıl kuvvetlerle güneyden kuşatmak ve yok etmek planlanmıştı.[16]

İnönü Yunanlıların sayı ve silahça üstünlüğü (kabaca iki kat) karşısına, iki koldan gelişecek taarruza karşılık önce bir kolu yenilgiye uğrattıktan sonra ikinci kolla hesaplaşmayı düşünüyordu. Söylediğine göre İnönü Zaferi'nden sonra 10-15.000'lik Türk ordusu 50.000'e çıkmıştı. Yunan ordusu ise 90-100.000'i bulmuştu.

Bursa ve Uşak'taki düşmana karşı örtme görevi yapacak kuvvetler bıraktıktan sonra Türk ordusunun ana gövdesi Kütahya'da mevzi aldı.

Yunan ordusu 8 Temmuz'da harekâta başladı. 10 Temmuz'da bütün kuvvetler taarruza geçtiler. İsmet cephe emrinde şöyle diyordu: "Düşmanı mutlaka bozmaya ve son neferini mahvedinceye kadar takip etmeye mecburuz. Başlayan muharebeler İstiklal seferinin kati neticeli muharebeleri olabilir. Bunu düşünerek vazifemizi en büyük azim ve şiddetle yapacağız." Ne var ki, Yunanlıların sayı ve silah üstünlükleri vardı. Fahri Belen bazı hatalara da işaret ediyor. Özellikle İnönü'nün yersiz karşı taarruz merakını eleştiriyor. Sonuç olarak Türk ordusu Yunan ilerleyişini durduramadı.

12 Temmuz'da Gediz, 13 Temmuz'da Afyon, 17'sinde Kütahya, 19'unda Eskişehir düştü.

Cephede bozgun yoktu, ama Yunan ilerleyişi maneviyat bozucu idi. Dağınıklık vardı. Kaçaklar çoğalmıştı. Cephe karargâhında bulunan Kurmay Yüzbaşı Hasan'ın (Atakan) anlatımıyla 18 Temmuz:

> Cephenin sol yanı çökünce hepimizi bir karamsarlık sardı. Hiçbirimizde ağız açacak hal kalmamıştı. Yeni bir karar almak lazım geliyor, cesaret edip kimse bir şey söyleyemiyordu, dona kalmıştık. O sırada Atatürk hızır gibi yetişmez mi, otomobilden atlar atlamaz içeri girdi, harita üzerinde bana son durumu anlatın dedi. Anlattık, İnönü'nün yüzüne bakarak:
>
> Savaşı déjà (Fransızca şimdiden) kaybetmişiz, değil mi?
>
> İnönü: Öyle görünüyor.
>
> Öyle ise işimiz orduyu kurtarmak yeni bir mevzide hazırlanmak olmalıdır. Kademe kademe Sakarya gerisine kadar çekilmelidir. Emrini hemen yazalım.
>
> buyurdular ve yazdılar.[17]

Cepheden Genelkurmay'a gelen bütün bilgiler M. Kemal'e iletiliyordu.[18] Hasan Atakan'ın anlatımı M. Kemal'in İnönü'ye sert davrandığı izlenimi verebilir. Oysa cepheye gelmeden önce İsmet'e çektiği tel, ona karşı ne kadar nazik ve dikkatli olduğunu gösteriyor:

> Şimdi hareket etmek üzere bulunan bir trenden yararlanarak yüksek şahsınızla gelip görüşmek istiyorum. Sıkıntı verir miyim? Karşılığınızı makine başında bekliyorum. Salih Bey'i de birlikte alacağım.

İsmet'in aynı nezaketteki yanıtı:

> Teşrifinize cidden müteşekkir kalırım. [19]

Laubalilik ve kabalığın kol gezdiği günümüzden ne kadar farklı.

M. Kemal acaba savaşın seyrine ne ölçüde karışıyordu? ATABE'de yer alan bir belge M. Kemal'in savaş hareketlerini yakından izlemekle kalmayıp cephe komutanlığını da atlayarak doğrudan emir(ler?) verdiğini gösteriyor.[20] 21 Temmuz tarihli tel 12. Grup

Komutanı Halit Bey'e yazılmış, sureti İsmet'e gönderilmişti. Telde 4. ve 3. grup cephelerinde düşman yenilmemişse, Kırgız Dağı'na kadar ilerlemiş olan düşman tümeninin bütün orduyu önemli bir tehlikeye sokabileceği belirtiliyordu. 3. ve 4. gruplar başarılı olsalar da düşmanı "birinci derecede mühim hedef" alarak ona "şiddetle" taarruz etmek gerekiyordu. Ayrıca cephedeki düşman kuvvetlerine karşı örtme müfrezeleri bırakmak "zaruriydi". Halit yapacaklarını İsmet'e ve kendisine bildirmeliydi. Fevzi de aynı görüşteydi. ATABE'ye girmemiş olsa da büyük olasılıkla M. Kemal, İsmet'i atlayarak buna benzer başka emirler de vermiş olabilir.

Erkal Sakarya'ya çekilme buyruğu için diyor ki: "Bu bir direktifti ve tam zamanında verilmişti."[21] Hemen 18 Temmuz akşamı Batı Cephesi birlikleri Eskişehir doğusu-Seyitgazi hattına alındılar. Yine de İnönü 21 Temmuz'da Eskişehir'de bir taarruz denemesi yaptı. Yunanlılar, beklemedikleri bu hareket karşısında önce bocaladılar, fakat sonra toparlanıp püskürttüler. Belen'e göre bu "lüzumsuz yere" yapılmış bir hareketti.[22] Neyse ki, Yunanlılar ciddi bir takip yapmadılar ve ordu hırpalanmadan çekilebildi. Belki yapamadılar demek daha doğru çünkü onlar da yorulmuşlardı. İnönü 22 Temmuz'da çekilme emrini verdiğini söylüyor. 24 Temmuz'da Yunan ileri hareketi de durdu. Türk ordusu 25 Temmuz'da Sakarya doğusuna ulaştı. Günümüz karayolları haritasında Eskişehir-Polatlı arasındaki uzaklık 161 kilometredir. Herhalde demiryolundan yararlanamayan piyade askeri 150-200 kilometreye varan bir uzaklık kat etmek, yani yürümek durumunda kalmıştır.

Bir Yunan erinin günlüğü savaş koşullarının zorluğunu bize anlatıyor:[23]

> 10 Temmuz: Hiçbir yerde su yok. Çoğu güneş çarpmasından... düşüyorlar. İlerleyişimiz keçi yollarından devam ediyor.
>
> 11 Temmuz: ... açlık zorlamaya başladı. İkmal merkezleri çok geride kaldı. Bizi takip etmeyi başaran tek deve kervanı, gerekenleri sağlamakta yetersiz. Az bir galeta ve bir kutu sardalya ile, dağlık ve sarp bir bölgede, büyük bir gayretle günde 10-12 saat yürüyoruz.

15 Temmuz: Her geçen gün tükenmişlik artıyor... Ah, anneciğim!.. Vatan!.. Neden cadaloz bir kadın gibi evlatlarını Asya'nın içlerinde zorluyorsun?..

Yunanlılar kazandıkları zafer sayesinde işgal bölgesinin bütünlüğünü ve büyümesini sağlamış ve İzmir-Afyon-Eskişehir demiryoluna egemen olmuş, Türkiye'yi bu hattan yoksun kılmışlardı.[24] Zafer büyük şenliklerle kutlandı. Hele M. Kemal'in yakalandığı haberi çılgınca bir sevince yol açtı. Komutan Papulas 20 Temmuz'da yayımladığı emrinde, Yunan askerinin Helen kültürüne yeni bir hayat ilham ettiğini, mucize yaratan süngüsü sayesinde boyunduruk altındaki kardeşlerinin özgürlük havası soluduklarını bildiriyordu. Şaşırtıcı sayılabilecek sözleri, yenilen düşmana karşı "âlicenap" (yüce ruhlu) olunmasını istemesiydi. Barbarların, medeniyetsiz halkların davranışları zaferin parlaklığını lekelememeliydi. Emir, "Yaşasın ölümsüz Yunan ulusu, yaşasın büyük kralımız ve başkomutanımız" diye bitiyordu.

Yunanlılar Eskişehir Zaferi'nin harekâtlarına bir nokta koyduğunu düşünüyorlardı. Saldırıyı Ankara'ya götürmek ya da götürmemek, yeni bir karar gerektiriyordu. Gunaris bu amaçla 27 Temmuz'da Kralın, Theotokis'in, komuta heyetinin bulunduğu Kütahya'ya geldi. 28 Temmuz'da toplanan savaş meclisinde Ankara'ya doğru ilerlemenin zorluklarına değinildiyse de, sonuçta oybirliğiyle harekâta devam kararı alındı. Türk ordusu ve Ankara'daki askeri birikim yok edilecek, fakat orada kalınmayacak, dönerken Ankara-Eskişehir demiryolu esaslı biçimde tahrip edilecekti.

İnönü bazı farklı şeyler anlatıyor. Eskişehir Zaferi'nden sonra Kütahya'da Konstantin başkanlığında toplanmışlar. Bizi barışa zorlamak için Ankara'ya ve Kızılırmak'a ilerlemek gerektiğine karar vermişler. Gunaris Türklerin Eskişehir muharebelerinde tümüyle bozulduğunu, bir Türk ordusu kalmadığını, zaten seferber olmamış bir ordu olduğunu öne sürmüş. Şimdi fırsat vermeden sürüden ibaret bu orduyu Sakarya'da bastırmak gerektiğini söylemiş. Yani Sakarya yeni bir muharebe değil, bir çeşit takip harekâtı olarak düşünülmüş.[25]

Erdem'in verdiği sayılara göre Kütahya-Eskişehir savaşında tarafların kayıpları: Yunanlılar 72 subay, 1416 er ölü; 208 subay, 6264 er yaralı, toplam 8073 kayıp. Türkler 121 şehit, 267 yaralı, 54 esir subay. Erler 1522 şehit, 4714 yaralı, 320 esir, toplam 6998 kayıp. Türk ve Yunan kayıplarının birbirine yakın oluşu, hatta Türklerde daha az oluşu, yenilgiye rağmen Türklerin ezilmediğini gösterir gibidir. Yunan subaylarının 283, Türk subaylarının 442 kayıp vermesi Türk subaylarının Yunan subaylarından daha özverili olmalarına bir işaret sayılabilir. Yunanistan kent, köy, dağlarında "on binlerce" kaçak varmış.[26]

Bu sırada Atina'daki İngiliz Elçisi Lord Granville'in bir girişimi oldu.[27] 20 Temmuz'da Yunan Dışişleri Bakanı Baltacis'e Kütahya'daki zafer söylenildiği gibi dört başı mamur ise ve yeni bir arabuluculuk girişimi düşünülüyorsa, bunu Curzon'a bildirebileceğini söylemiş. Bakan duraksamadan bunun tümüyle Yunan çıkarlarına aykırı olacağı yanıtını vermiş. Ama yine de başbakana danışacağını söylemiş. Sonra ertesi gün (bu arada Eskişehir'in düştüğü haberi gelmiş) Baltacis elçiyi ziyarete gelerek Gunaris'in aynı görüşte olduğunu, Yunan ordusunun üstlendiği görevi mutlaka başarması gerektiğini savunduğunu bildirmiş. Cepheden gelen haberler Kemalci hareketin tümüyle çökmesinin yakın olduğunu gösteriyormuş.

Meclis'te Olup Bitenler

Yunan taarruzunun başladığı günün ertesi, 11 Temmuz'da Sovyetler'le 16 Mart'ta imzalanmış Dostluk Antlaşması onaylanmak için Meclise sunuldu. Demek ki 4 aydır antlaşma bekletilmişti. Oysa Sovyetler 20 Mart'ta onaylamışlar. Niye? Belki antlaşmayla Batum'un Gürcistan'a verilmesi dolayısıyla Mecliste sert tartışmalar çıkabileceğinden, bu yüzden de Sovyetler'in güceneceğinden korkulmuştu. Belki Yunan saldırısı karşısında Sovyet desteği daha büyük önem kazanacağından, itirazların daha az olacağı düşünülmüştü.

21 Temmuz'da konu Mecliste görüşüldü.[28] Gecikmenin nedeni Hariciye Vekili Yusuf Kemal'e soruldu. O da yol koşullarını öne sürdü. Antlaşma 1 Nisan'da yola çıkarılmış, 7 Nisan'da Bakû'de

askeri ataşe Seyfi Bey'e ulaşmış. O da Tiflis-Kars-Sarıkamış yoluyla Trabzon'a ulaştırmış. Kimi mebuslar gecikmenin soruşturulmasını isterken, Batum mebusları antlaşmayı ulusal emellere aykırı diye reddettirmek istiyorlardı. Erzurum'dan Durak, Rusların ülkemize komünizmi getirmek için çok paralar döktüklerini, bundan sonra da öyle olup olmayacağını sordu. Y. Kemal iki ülkenin de istilaya uğradığına, yani yazgı birliğine dikkat çekti.[29] Batumlulara "... ne yapalım, Türkiye'nin ve Türklüğün menfaati bunu icabediyor" dedi. BMM "oradan" (Sovyetler'den) aldığı kuvvetle ortaya çıkabilmişti.

Antlaşmanın kimi hükümlerine değinelim. Türkiye derken Misak-ı Milli sınırları kabul edildi. İlk kez bir yabancı ülke Misak'ı tanımış oldu (md. 1). Nahçıvan Azerbaycan koruması altında özerk olacaktı (md. 3). Doğu uluslarının ulusal kurtuluş hareketleriyle Rusya işçilerinin yeni düzen savaşımı birbirine yakındı. Bu ulusların bağımsızlık ve diledikleri düzeni seçme hakları olacaktı (md. 4). Boğazlar'dan bütün ülkelerin serbest geçiş hakkını, Türkiye'nin egemenlik hakkını ve İstanbul'un güvenliğini gözetecek, Karadeniz kıyı ülkelerinden oluşacak bir konferans daha sonra Boğazlar'dan geçiş düzenini saptayacaktı (md. 5). İki ülkenin arasında daha önce yapılmış bütün antlaşmalar geçersiz olacak, kapitülasyonlar kaldırılacak, birbirlerinin içişlerine karışmayacaklardı (md. 6, 7, 8). Antlaşma onay belgelerinin değiş tokuşuyla 22 Eylül 1921'de yürürlüğe girdi.

Türkiye-Sovyet Antlaşması'nın yazgısını zorunlu olarak Moskova'da 1 Mart 1921'de imzalanan Türkiye-Afganistan Antlaşması da paylaştı. O da birinci antlaşma gibi 21 Temmuz'da onaylandı. Buna göre Türkiye, Afganistan'ın ve onunla birlikte Buhara ve Hive'nin de bağımsızlığını tanırken, taraflar genel olarak Doğu uluslarının özgürlük ve bağımsızlık haklarını kabul ediyorlardı. Türkiye, Afganistan'a kültürel yardımı, öğretmen ve subay göndermeyi yükümlendi. Taraflardan biri emperyalist bir saldırıya uğrarsa, diğeri bütün olanaklarıyla onu püskürtmeyi kabul ediyordu. Demek ki bu, askeri bir ittifak niteliğindeydi. İngilizler, Asya'da bağımsızlık hareketlerini kışkırtacak diye bu antlaşmadan çok rahatsız olmuşlardı.[30]

23 Temmuz 1921 günü Meclis üst üste üç gizli oturum yaptı. Fakat anlaşılan Kütahya-Eskişehir Muharebesi'ndeki yenilgi Ankara'da (genel olarak Türkiye'de) büyük bir şaşkınlık, hatta psikolojik perişanlığa yol açmış bulunuyordu. Bunun somut bir örneği 23 Temmuz gizli oturum tutanaklarının kısmen yitirilmiş olmasıdır. Yitirilen parçalar yüzünden, var olan parçalardan görüşmelerin nasıl sürdüğünü anlamak zor olmaktadır. Böyle bir ortamda Başbakan Fevzi Paşa orduyu kurtarabilmek için, onun çekilmesi, yani daha bir bölüm insanlarımızın zalim Yunanlıların işgali felaketine uğraması gerektiğini savunmak zorunda kalmıştır.[31]

Önce ayrıntılı bir biçimde Kütahya-Eskişehir Muharebesi'ni anlattı.[32] Genel seferberliğin olanaklarıyla kurulmuş ve şişmiş, emperyalist dünyanın büyük zenginliği sayesinde silahlanmış güçlü bir orduya karşı koymaya çalışan Türk ordusu Dumlupınar'dan (Uşak-Afyon arası) Seyitgazi'ye (Eskişehir güneyi) (90-100 kilometre) çekilmişti. "İyi" bir yürüyüşle üç günlük bir uzaklıktı. Fakat Türk ordusu canını dişine takarak, inatla direnerek ve karşı taarruzlar yaparak, Yunanlıların 7-8 gün gecikmesini, o uzaklığı 10 günde aşmasını sağlamıştır. Bu sayede malzeme yitirilmeden, birlikler dağılmadan çekilebildiler. Fevzi bunu şöyle anlatıyor: " ... muzaffer olamadık. Fakat muvaffak olduk."

Bu muharebe yeni bir yığınak yapmak içindi. O yığınak sayesinde Eskişehir'de taarruz edilebildi (fakat yenildik). Burada mevsim koşulları göz önüne getirilmelidir. Temmuz'un ortası. Su yok. Kimi asker bayılıp düşüyor. Düşman muzaffer, fakat o da yorgun. Eskişehir Zaferi'nden hemen sonra takip yapamadı.

Fevzi çekilmeyi açıkladıktan sonra büyük tartışmalara yol açacak bir öneriyi (hatta kararı) gündeme getirdi. Ankara başkent olarak kalırsa, ordu planlarını yaparken Ankara'nın savunmasını da hesaba katmak zorunda kalacak, dolayısıyla kısıtlanmış olacaktı. Ordunun serbestçe plan ve harekât yapabilmesi için başkentin Kayseri'ye taşınması uygun olacaktı. Kayseri başkentlik yapacak olanaklara sahipti. Bu Afyon, Kütahya, Eskişehir'in gözden çıkarılması gibi Ankara'nın da askeri gerekçelerle gözden çıkarılabilmesi demekti.

Fevzi savaş dolayısıyla duyarlı, fesatçıların çalışabilecekleri, örneğin Konya, Karadeniz gibi yerlerde İstiklal Mahkemeleri kurulmasını istiyordu.[33] Karadeniz'de Yunan donanması Ereğli, Trabzon, Sinop gibi kentleri topa tutmuştu.[34] Herhalde telaş uyandırmamak için bu eylemi beş altı top atıp gitme diye betimledi. Fakat İtilaf da ticaretlerinin aksamaması için donanmasının ileri gitmemesini istemiş olabilir (örneğin, en faal liman olan Samsun topa tutulmadı).

Gologlu'ya göre başkentin Kayseri'ye taşınması önerisi Mecliste "bomba gibi" patladı.[35] Erzurum'dan Mustafa Durak halkın gidebileceğini, fakat Meclisin gitmemesi gerektiğini savundu. Mebuslar birer tüfek edinerek sonuna kadar çarpışmalıydı. Ankara'dan ayrılmak bütün milletin ve ordunun manevi gücünü kırardı. Şöyle diyordu: "Biz bugün burada öleceğiz, tam o gün gelmiştir." Karesi'den Vehbi, memleketin son ümidi bulunan Meclisin dağılamayacağını belirtti. Mebus ailelerinin ne yapacağını BMM yönetimi örgütlemeliydi. Tutanağın bölük pörçük parçalarında ordudaki ve yönetimdeki eksiklerin, yolsuzlukların dile getirildiğini görüyoruz. Kırşehir'den Yahya Galip'e göre, Meclisin Ankara'da kalıp Kayseri'ye (ya da Kırşehir'e) gitmesi arasında fark yoktu.

Gologlu'ya göre "sonunda" özel toplantılarda bile konuşmayan Dersim'den Diyap Ağa, göbeğine kadar inen sakalıyla kürsüye gelmiş ve "Efendiler, biz buraya kaçmaya mı geldik, yoksa kavga ederek ölmeye mi?" demiş ve yerine dönmüştü. Yurtseverliğin "eşsiz" örneklerinden biri olan bu çıkış, meclisin şiddetli alkışlarıyla karşılanmıştı. Tutanaklarda Diyap'ın bu müdahalesi yok, ama anımsanabileceği gibi o günün tutanakları eksiktir. Yitirilen tutanaklarda belki vardı. Z. Sarıhan ve Ş. Turan'da bulunmadığını belirteyim.

Bir daha söz alan Fevzi, eleştirilerden gücendiğini belli etti. Son darbeyle düşmanı ezerek ulusal davamızı kazanacağımız umudunu dile getirdiğini, buna karşılık suçlanmış birisi olduğu duygusuna kapıldığını söyledi. Oysa "... sıhhatimden, rahatımdan pek çok fedakârlık yaparak çalıştım ve çalışmaktayım." Bu görev yüklenilemeyecek ve "çok müşkül" bir görevdi. Çarıklar sağlam ol-

madığı için taşlık yerlerde üç hafta dayanamıyordu. Yolsuzlukları Tanrı'nın yardımıyla kaldıracağı güvencesini verdi. Çadır, matara, ekmek, kaput, süngü gibi sorunlara değindi. Umumi müfettişlik işi karara bağlandı.

24 Temmuz günü[36] cepheye gidecek Meclis heyeti seçildi. Aldıkları oy sıralamasına göre: Selahattin (Mersin, 139), Vehbi (Karesi), Rıza Nur (Sinop), Nusret (Erzurum), Abdülgafur (Karesi), Şeref (Edirne), Durak (Erzurum), Abdullah Azmi (Eskişehir), Mahmut Esat (İzmir), Vehbi (Konya), Hacı Mustafa (Ankara), Hüsrev (Trabzon), Ömer Lütfi (Afyon), Sırrı (İzmit), Mustafa Ağa (Dersim, 60).

O gün Prens Sabahattin'den gelen kutlama teli gündeme geldi. Saldırganların öteden beri yararlandıkları üstün maddi araçlara karşı ilahi kudretten lütuf ve yardıma nail olmalarını diliyordu. Yani üstün silahlara karşı Allah'ın yardımı. İstanbul'dan Ahmet Muhtar modası geçtiğini, şimdiye kadar nerede kaldığını, neden yazmadığını sordu, reddedilmesi gerektiğini söyledi. Buna karşı Tunalı Hilmi Prens'ten yana olumlu şeyler söyledi. Karesi'den Vehbi de öyle. Hatta Erzurum'dan Salih "bir kâfir oğlu kâfir" bile kelime-i şahadet getirirse reddedilemeyeceğini söyledi. Başkan böyle nice teller geldiğini, sorun yapılmamasını söyledi.

Gündemde izinlere sıra geldiğinde, genel kurul önce izinleri verirken, liste uzayınca (15 mebus), kafası kızdı ve hepsini reddetti. Anlaşılan, izin isteyenlerin aslında savaştan kaçmakta olduklarından kuşkulanılıyordu. Dört gün sonraki oturumda (28 Temmuz) iki izin talebi geri çevrildikten sonra, Diyarbakır'dan Kadri'ye araba kazasında eşiyle birlikte yaralandığı için izin verildi.

Sonunda Afyon'dan Mehmet Şükrü, Hulusi, Nebil, Maraş'tan Mehmet Recep, Afyon'dan Ali Sururi, Menteşe'den Ethem 11 Eylül günlü bir önerge verdiler. "Gaib-i gayrimezun" (izinsiz kayıp) mebuslar – saatlerce çalınan çıngırağa, hademelerin koridorlarda dolaşmalarına karşın yeter sayı ancak sağlanabiliyordu. Onun için 1. İzinsiz kayıplar iki gün içinde soruşturularak açık oturumda adları okunacaktı (yani rezil edileceklerdi). 2. Bu gibilerin hemen gelmeleri için tel çekilecekti. 3. Olmadıkları günlerin ödenekleri kesilecekti. M. Şükrü Ankara'dan ayrılmamak kararlarını anım-

sattıktan sonra, "bazı zayıf kalpli arkadaşların" izin almadan gittiklerini belirtti. Amacı tarihi bir karar karşısında görevini yapmayanların tutanakta görülmesini sağlamaktı (bravo sesleri). Başkan Adnan soruşturma yapmadan bunu yapmanın doğru olmadığını, konunun başkanlık divanınca incelenmesini önerdi. Bu görüş kabul edildi. Zaten 13 Eylül'de zaferi bizim kazandığımız belli oldu.[37]

26 Temmuz'da M. Kemal Polatlı'daki Batı Cephesi Karargâhı'na gitti.[38] Burada TBMM İkinci Başkanlığı'na çektiği telde İsmet'le buluştuğunu, düşmanın Eskişehir yakınında bekleme halinde olduğunu, askeri durumumuzun "her surette" güven verici olduğunu bildirdi. Bu yönde bir bildiri de çıkarıldı. M. Kemal 30 Temmuz'a kadar karargâhta kaldı. 27 Temmuz'da Meclise gönderdiği yazıda "asılsız söylentileri" ortadan kaldırmak, kaçak, bakaya ve 1889-1900 doğumluların bir an önce silah altına alınabilmesi için bölgelere birer mebus gönderilmesini öneriyordu. Bölgeler Bolu, Kastamonu, Çankırı, Yozgat, Çorum, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Aksaray, Konya, Isparta, Ankara idi. Ertesi gün aynı bölgeler, ayrıca Silifke, Burdur, Muğla, Antalya Müdafaa-i Hukuk merkezlerine teller gönderdi. Çalışma nahiyelere değin uzanmalıydı.[39]

28 Temmuz'da Harington Savaş Bakanlığı'na bir şifre gönderdi. Bunda Türk ordusunun taarruz ya da direnme gücünü yitirdiği, ele geçen haberleşmelerden çekilişin sürdüğü ve Sivrihisar'da duramayacaklarını anlatıyordu. İstanbul Hükümeti çok telaştaymış. Jandarma Komutanı Ali Kemal o gün ziyarete gelmiş ve anlaşmak gerektiğini söyledikten sonra, İngiltere Hükümeti'nin kabul edebileceği asgari koşulları sormuş. Harington bu konuda bir şey söylemeye yetkili olmadığını, ama İngiliz görüşlerini soran bir yazı getirirse, onu Yüksek Komiser'e iletebileceğini belirtmiş. A. Kemal, Salih Paşa'yı Londra'ya göndermek istediklerini açıklamış. Harington'a göre Salih İngiliz yanlısı ve ulusçu karşıtıymış. Onun gitmesi iyi olurmuş.[40]

O gün (28) sabah Batı Cephesi Karargâhı'na ulaşan heyet Meclis'e tel çekti.[41] Yaralıları ziyaret etmişler. Kanaatleri, komutanından erine kadar düşmana kesin darbeyi indirmek konusundaki inancın sürmekte olduğuydu. "Sükûnet ve emniyet" içinde çalı-

şılmaktaydı. Meclis bu "itimat ve sükûnetin" yurdun her yerinde artarak sürmesini sağlamalıydı. Bu sükûnet vurgusu ilginç. Demek ki telaştan, panikten korkuluyormuş.

30 Mart günü Meclis mebusların biriktirilmiş parasıyla askere armağan verilmesini kararlaştırdı. Fevzi cephe üzerine demeç verdi. Ordu "mahirane" hareketiyle düşmanın kesin sonuç almak yönündeki harekâtını boşa çıkartmıştı. Bizim arzu ettiğimiz yerde "darbe-i katiye" vurulacaktı. (Alkışlar, inşallah, yaşasınlar sesleri.)[42] Ardından iki gizli oturum yapıldı.[43] Yine kürsüde Fevzi vardı. Eskişehir'in işgali bizi barışa zorlayamazdı. Eskişehir'de önemi olan fabrikalar Ankara'ya taşınmış, demiryolu tahrip edilmişti. Ordunun yarısı muharebe öncesi zindeliğini koruyordu, öbür yarısı da eski haline getirilecekti. Konya-Akşehir'deki kuvvetler getiriliyordu. Düşmanın asıl amacı Eskişehir'i almak değil, ordunun önemli bölümünü tutsak etmek, malzemesinden yoksun kılmaktı. Yunanlılar 40 top ele geçirdiklerini duyurmuşlardı. Oysa alabildikleri 16 toptu. Üç haftadan önce Yunanlılar Ankara önlerine gelemezlerdi (nitekim muharebe 23 Ağustos'ta başladı).

Bozgunculuk yapmak için "Yunan geliyor", "Hilafet ordusu geliyor" diye propaganda yapanlar "en ağır" cezalara çarptırılınca, bu tehlike de kalkacaktı. Bu propagandalar, hatta Yunan ordusunun hilafet ordusu olduğu sözleri Konya İsyanı'nda da dillendirilmişti. Türk ordusunun kuvvetlerini dağıtması için Yunanlıların Karadeniz'e çıkartma yapacakları söylentisini yayıp köylerimize "beş, on" mermi atıyorlardı. Belki ufak çapta bir çıkartma bile yapabilirlerdi. Ama ciddi bir tehlike değildi. Aynı biçimde İstanbul'da "yine hainlerden" bir hükümet (Damat Ferit?) kurulacağı, ele geçen ülkeden (Yunan işgalindeki) bir ordu (Kuva-yı İnzibatiye) oluşturulup "milleti birbirine kırdırmak" yoluna gidileceği söylentisi de varmış. Kurulacak böyle bir ordu "kalben bize merbut" (bağlı) olacağı için milli orduyu güçlendirmekten başka bir işe yaramayacaktı.

Sonra nümayişler yaptırmak söz konusu olabilirdi. Son olarak "İstanbul'daki hain" vasıtasıyla sahte fetvalar çıkarmak, ya da Meclis-i Müessisan oluşturulması gibi fesatlıklar düşünülebilirdi. Bunların hiçbiri etkili olamayacaktı.

Mebuslardan birinin I. ve II. İnönü Muharebeleri arasında üç ay geçtiğini anımsatması üzerine Fevzi, yollar çamur olacağı için düşmanın o denli uzun beklemeyeceğini, Yunanistan'ın uzun bir savaşı kaldıramayacağını, İngiliz gazetelerine göre üç ay içinde sonuç alamazsa davayı yitirmiş olacağını açıkladı.

Bundan sonra Meclis ve hükümetin Ankara'da kalıp kalmaması tartışıldı. Değişik düşünceler vardı. Örneğin Karesi'den Basri Meclisin cepheye daha yakın olmak için Polatlı'ya gitmesi gerektiğini savunurken, Malatya'dan Lütfi Meclis'in topluca uzaklara gitmesini, savaşım azmimizi göstereceği için, uygun görüyordu. M. Kemal oturuma başkanlık ediyordu. Fakat konuşmadığını görüyoruz. Bunu, henüz bir karara varmadığı biçiminde yorumlayabiliriz. Trabzon'dan Ali Şükrü Meclisin Ankara'da kalmasından yanaydı.

Karabekir ve Doğu Cephesi ile İlişkiler

Sakarya'da kader günleri yaklaşırken Doğu Cephesi önem kazanıyordu. Orada savaş yoktu, dolayısıyla oradan Batı Cephesi'ne kuvvet aktarılabilirdi. Ulaşım ve haberleşme olanaklarının ilkelliği yüzünden Doğu özerk bir prenslik gibiydi. Oranın Ankara ile aynı çizgide olması gerekiyordu.

31 Temmuz'da Garp Cephesi'ne bir fırka (tümen) daha istediler.[44] İlk kademe Sarıkamış'tan 4 Ağustos'ta hareket etti. 5 Eylül'de Sivas'a ulaştı. Gidiş yürüyerek oluyordu. Karabekir fırkanın savaşa katıldığını söylüyor.

6 Ağustos'ta M. Kemal, Refet, Fevzi'nin çektikleri bir telde Sakarya gerisine çekilmenin kamuoyu ve Mecliste yarattığı heyecan ve Başkumandanlık kurulmasının zorunluluğu, Genelkurmay, Milli Müdafaa'da yapılan düzenlemeler anlatılıyordu. Heyecan ancak bastırılabilmişti. Telin sonunda "kıymettar şahsiyeti devletlerinin" ulusal amacın en sağlam dayanaklarından biri olduğu belirtiliyor, gözlerinden öpüyorlardı.

Yanıtta, Karabekir "mukaddes gayeye sarsılmaz bir aşk ve imanla" sadakatini belirtiyordu.

Karabekir ordumuzun muharebelerini inceliyor ve kanatlardan birinden karşı-taarruzun eksik kaldığını saptıyor. Ve 21 Ağustos telinde üstün kuvvetler karşısında bir hattı savunmak yerine düşmanı yıpratarak çekilmeyi, fakat kanatlardan birinde kuvvet toplayıp saldırmayı, başarılı olunmazsa çekilmeye devam etmek stratejisini tavsiye ediyor. Ayrıca diyor ki "Vatanımızda bir dağ ve bir fedakâr kalsa dahi kavgamız devam edecektir."

M. Kemal aynı gün gönderdiği yanıtta Karabekir'in stratejisini onaylıyor. Fakat "mülahazatı umumiyeye" göre Ankara batısında "ciddi" bir muharebe vermeyi "zaruri" gördüğünü açıklıyor. Sonra kötümser sayılabilecek bir değerlendirme: "Kuvvet ve vaziyetimiz" müsait görünmüyordu. Ama Karabekir'in bir dağ, bir fedakâr görüşü onu etkilemiş olacak ki, bunun büyük kalp ferahlığı uyandırdığını belirtiyor.

Zaferi öğrenen Karabekir, M. Kemal'e üç akıl veren uzunca bir yazı gönderiyor: 1) Yunanlıların maneviyatlarını bozacak sürekli yayınlar yapılmalıydı. Arada Doğu ve Güney ordularının Batı Cephesi'ne yaptığı yardımların belirtilmesi gerektiğini söylemeyi ihmal etmiyor. 2) Gazeteler Batılıların izzetinefislerini yaralayacak yayınlar yapmamalıydılar. Yoksa Batılı devletlerden biri Yunan ordusunu desteklemek için ordusunu gönderebilirdi. Yunanlıların yaptığı zulümler belirtilmeliydi. 3) Ermeni ve Gürcülerin çoğu hâlâ Batılılardan yanaydılar ve durmadan Türkleri Ruslarla çarpıştırmak için uğraşıyorlardı. Onun için Rusları kuşkulandıracak yayınlar yapılmamalıydı.

Kuliste Bekleyenler

Milli Mücadele'nin nereye varacağı henüz belli olmamışken özellikle İstanbul'da kimi Milli Mücadele aleyhinde, padişahçı, İngilizci kuruluşlar etkinlik gösteriyordu. İç savaşı çıkartmış ve desteklemiş olan Vahdettin bu kuruluşları da desteklemekten geri kalmıyordu. Örneğin, kendi hassa hazinesinin mülkü olan Şehzadebaşı'ndaki Letafet Apartmanı'nın üst katını Osmanlı İla-yı Vatan Cemiyeti'ne tahsis etmişti. Bu kuruluşlara bundan önceki cildin İngilizcilik alt başlığında değinilmişti.[45]

Bu kuruluşlardan biri Sivas eşrafından, orada HİP'nin başını çekmiş olan Osman Paşazade Halit ve Refiki'nin kurmak istedikleri Anadolulular Cemiyeti'ydi. Bu amaçla Dahiliye Nezareti'ne başvurmuşlardı. Vükela Meclisi başvuruyu reddetti. Anlaşılan, nizamnamesinde Anadolu'yu yücelten ve herhalde Rumeli'yi yeren hükümler vardı. Bu bölücülük oluyordu ve Kanun-ı Esasi'ye aykırıydı. Sonra, hükümetin görev ve işlemlerine karışmak yetkisini kendine tanıyan hükümler vardı.[46] O da yasalara aykırıydı.

Kuliste bekleyenlerden biri de İzzet Paşa'ydı. Verdiği söze karşın hükümette yeniden görev alması dolayısıyla İzzet'le Ankara arasındaki doğrudan ilişkiler kesikti ve arada "bir tür" dargınlık vardı. İlişkiler Hamit Bey aracılığıyla yürütülüyordu. Bir gün ABD temsilcisi Amiral Bristol İzzet'e gelerek Pontus sorununa ilişkin bir şikâyette bulunmuş. Samsun'dan daha önce tehcir edilen Ereğlili Rumlardan bir haylisinin öldürüldüğü söyleniyormuş. Bunu söyleyenler arasında yabancı ve Hıristiyanlar kadar Müslümanlar da olduğu için İzzet bunu doğru kabul ediyormuş. Daha önceki tehcirler belli yaşta erkeklerle sınırlı olduğu halde, 16 Temmuz'da gelen bir buyrukla aileleri de sürülecekmiş. Rum zulmü çok ileri noktalarda olduğu halde Batılılar buna inanmıyorlardı. Buna karşılık en ufak kusurlarımız büyük gürültüler koparıyordu. Ayrıca fenalığa fenalıkla karşılık vermek doğru değildi. Onun için Rumlar sürülmeyip yakın yerlerde gözlem (tarassut) altında tutulmalıydı. Görüldüğü gibi, Türklerin zulüm yaptıkları savını İzzet doğru buluyor ve tehcirin "daha insanca" yapılması yönündeki girişimlerin sonuç vermediğini ileri sürüyor.[47]

İzzet'in vurguladığı önemli bir nokta, Ankara ile İngilizlerin görüşmesi, uzlaşması için uğraşıyormuş. Çünkü arada İstanbul olmadan Ankara ile İngilizler uyuşurlarsa İstanbul'un (Sarayın ?) tamamen zararına sonuçların oluşması "galip bir ihtimaldi". Daima işin içinde bulunmaya çalışıyorlardı, çünkü Ankara İstanbul'u aradan çıkarma peşindeydi.

Büyük Yunan Taarruzu gelişirken, İzzet ordumuzun durumunu yakından izliyormuş ve Eskişehir yenilgisi üzerine Türk ordusu için en iyi stratejinin Sakarya gerisinde durmak olduğuna karar

vermiş. Bu buluşunu Ankara ile ilişkileri olduğunu bildiği bir subayı çağırarak ona söylemiş. O da sır açıkladığı için sıkılarak "Niyetleri budur" itirafında bulunmuş. Muzaffer stratejisinin uygulanacağını böylece öğrenen İzzet, büyük bir umut ve rahatlık duyumsamış. Zafer müjdesini vermek için Saraya koşmuş. Sakarya işini söylemeden kazanacağımızı anlatmış. Fakat saraylılar ve Padişahın kendisi haberi soğuk karşılamışlar. İzzet yurtseverliğe aykırı bir tutuma üzüleceğine, şahsına karşı bir aşağılama var diye bozulmuş, bir daha çağrılmadan Saraya gitmeme kararı vermiş (İzzet, s. 136).

Gelişmeleri özetleyen İzzet, M. Kemal'in "Gazi" ve mareşallik unvanlarını aldığını anlatıyor. Ama bu büyük başarıyı biraz olsun gölgelemek için M. Kemal'in aslında Kızılırmak gerisine çekilmek istediğini, fakat kimi mebus ve komutanların ısrarı üzerine Sakarya'da direnmek kararı aldığının "kuvvetle rivayet" edildiğini belirtiyor (s. 136,137).

Sakarya Savaşı arifesinde İzzet, bir yandan İtilaf'la, diğer yandan Ankara'yla temaslar kurarak siyasal bir uzlaşma için çırpınıyordu. 21 Haziran'da Paris'teki Osmanlı temsilcisi Nabi Bey'e İtilaf temsilcileri toplandığı sırada Sevr'in nasıl değiştirilmesi gerektiği konusunda yönergeler gönderiyordu. Nabi'nin bu yönde kulis yapmasını istiyordu. Taleplerin bir ölçüde Misak-ı Milli'ye yaklaştığı söylenebilir:

1) Boğazlar'da geçiş özgürlüğü ile başkentin güvenliği uzlaştırılmalıydı.

2, 3) İzmir'de ve Trakya'da tam Osmanlı egemenliği.

4) Doğuda ve güneyde yeni sınırlar belirlenmiş bulunuyordu.

5) Azınlıkların korunması için Bekir Sami'nin Paris'te yaptığı anlaşmadaki hükümler esas alınabilirdi.

6) Kapitülasyonlar bağımsız bir devlete daha uyumlu hale getirilmeliydi.

7. Askeri hükümler Osmanlı güvenlik gereksinimlerine uydurulmalı, askerlik zorunlu hale getirilmeliydi.

8) Sevr'in öbür hükümleri de bağımsız ve özgür bir devlete uygun hale getirilmeliydi.

9) Osmanlı'ya işgal masrafları yüklenmemeliydi, çünkü böyle bir mali gücü yoktu.

10) Yunan ordusunun Anadolu'da yaptığı yıkımlar tazmin edilmeliydi (s. 367-371).

Yunanlıların İtilaf'ın arabulma önerisini geri çevirmesi üzerine yüksek komiserliklere sunduğu 3 Temmuz günlü notayla, yapılan öneriyi alkışlıyor ve Yunanistan'ı yeriyordu. Yunanistan ülkeyi yıkıyor, insanları yok ediyordu. Barış ve uygarlık etkeni olmaktan çok uzaktı. Onun Boğazlar'ı, Marmara Denizi'ni, İstanbul'u, İzmir'i savaş üssü olarak kullanmasını önleyerek insanlığa aykırı bir savaşa son verilmeliydi (s. 374-375).

Fakat İzzet'in ve Babıâli'nin önemli sorunu Ankara'ya "ulaşamamaktı". Çünkü M. Kemal ve TBMM'deki pek çokları, hatta belki çoğunluğu, Misak-ı Milli'den ve buna tek çare olarak Yunan'ı askeri yenilgiye uğratmaktan yanaydılar. Durum Babıâli'yi çıldırtıyordu. Ankara'ya ulaşabilmek için Çürüksulu Ahmet Paşa Avrupa'da oturan Osmanlı kodamanlarının aracılığına başvurulmasını salık verdi. Bu amaçla Bahriye Nazırı Salih Paşa görevlendirilerek Avrupa'ya gönderildi. İlginçtir ki İzzet'in yazıp kabineye onaylattığı yönergede Ankara ile İstanbul arasında ilişkilerin kesik görünmesi taktik gereği uygundu, fakat bunun görünüşte kalması, aslında iki hükümetin aynı düşüncede olup birbirlerinin düşüncelerinden haberli olmaları gerekirdi (s. 141).

Sakarya'da savaş başlamak üzereyken canı iyice sıkılmış olan İzzet, 19 Ağustos günü İsmet'in kardeşi eliyle ona bir mektup gönderdi. Yazdığı üç uzun mektubun (anlaşılan İsmet'e yazmış) ne yanıtını ne de sonuçlarını görebilmişti. Şimdi, yorumsuz birkaç bilgi sunuyordu. 1. Rusya, "müthiş" bir kıtlık olduğu için, güvenilecek bir güç olmaktan çıkmıştı. (Oysa Mart'ta başlayan NEP karma ekonomi uygulaması sayesinde Rusya toparlanıyordu.) 2. İtalya hakarete uğradığı için, İngiltere'nin yanına geçmiş bulunuyordu. 3. Fransa'nın Bekir Sami ile yaptığı anlaşma yürümemişti. 4. Gördüğü kırıcı muamelelere karşın İngiltere, Türkiye ile anlaşmak istiyordu. 5. Yunan Ordu'su karşısında Türk ordusu kendini kuşatmadan kurtarmış olmakla birlikte, çekilmiş olması bir Yunan başarısı olarak değerlen-

dirilmekteydi. Türk ordusunun başarısı için dua ediliyordu, fakat "hiç beklenilmedik meşum" (uğursuz) bir karar karşısında kalma tehlikesi vardı. Görüşmeyi sağlamak için İstanbul'da Ankara'nın yetkili bir adamı bulunmalıydı. İngiltere anlaşmaya eğilimli olduğu için, izzetinefsi okşanarak bu yola gidilmeliydi (s. 380-382).

Salih Paşa'nın Roma'dan 20 Ağustos'ta TBMM'ye yine Sakarya Savaşı başlarken gönderdiği yazı var. Salih Avrupa'ya geliş amacını ulusal sınırlar içinde bağımsızlığı sağlayacak barış koşulları sağlamak ve daha büyük tehlikelere düşmeden kurtarabilmek diye sunuyor (bu iki amaç aslında çelişiyordu). İtilaf'ın ileri gelenleriyle görüşmelere başlamadan önce Ankara'ya danışmak istiyordu. Davamızın çözümü "hâkim mevkide bulunan" İngiltere ile anlaşmaktan geçiyordu. Onu yenilgiye uğratmak "gayr-ı mümkün" idi. Düşmanlığın sürdürülmesi halinde İngiltere kimi başka milletleri musallat edip yıkılışımızı sağlayabilirdi (yazarın notu: bunu zaten yapmış bulunuyordu). Onun için Londra, Paris, Roma'da yapılacak resmi olmayan görüşmelerde birlikte bulunacak yetkili bir kişinin görevlendirilmesini "selamet-i vatan namına" acilen rica ediyordu. İtilaf'tan arabuluculuk isteyeceğimiz yolundaki söylentiler yalanlanmalıydı, çünkü bu bizim için en yıkıcı bir yol olurdu (herhalde bir dayatmaya varabileceği için) (s. 388-389).

Kuliste Bekleyen Enver

Yukarıda Enver-M. Kemal ilişkisinin 16-17 Temmuz'da koptuğunu görmüştük. Sakarya Meydan Savaşı'yla sonuçlanacak büyük Yunan Taarruzu 8 Temmuz'da başlarken, buna Türk ordusunun dayanamayacağı birçok çevrelerce tahmin ediliyordu. Çünkü Yunanistan seferberlik ilan etmiş ve böylece silahça üstünlüğü yanında asker sayısı bakımından da daha üstün hale gelmişti. Bu Anadolu'ya gelmek isteyen Enver için de bir işaretti. Nitekim Tuapse'de (Gürcistan kıyısı) bulunan amcası Halil Paşa, Enver'e yazdığı 19 Temmuz günlü mektupla "merkezini" Batum'a alıp Trabzon ve Lazistan'la temaslarını sıkılaştıracağını, Enver ya da arkadaşlarının Anadolu'ya güvenle geçebileceklerini bildirdi.[48]

Enver'in iyimserliği 26 Temmuz'da Halil'e yazdığı mektuptan da belli oluyor. İttihat ve Terakki adının canlandırılması için başvurular geliyormuş. Enver de "pür şeref bir maziye sahip" örgütün yeni koşullarda asıl adıyla ve toplumsal ve idari devrimleri göz önüne alarak sürmesini uygun görüyormuş. O zor günlerde çok tartışmalı İttihat ve Terakki adının canlandırılmak istenmesi bence büyük bir iyimserliği gösterir.[49]

Enver ve Dr. Nâzım ile Trabzon'dan Dr. Faik Batum'a gitmek üzere 31 Temmuz'da Moskova'dan ayrıldılar. Ama giderken elleri boş değildi. 29 Temmuz günü Naciye'ye yazdığı mektupta ertesi günü Bakû ve belki Batum'a gidip memleketin durumunu yakından göreceklerini, gerçekten Yunan ordusu ordumuzu "ezmiş ise" hemen yardım çareleri düşüneceklerini bildiriyordu. "İnşallah" yurda gitmek zorunluluğu olmaz da Naciye ve üç yavrusuna kavuşabilirdi. (Naciye'ye Batum'a gitmeye hevesli değilmiş gibi yazıyor.) O gece (29 Temmuz) Çiçerin ile görüşmüş. "Onlar her şeyi yapmak için emir vermişler." Çiçerin Uşak'ı aldığımızı, durumun "pek iyi" olduğunu söylemiş. Enver tersine haberler aldığını, durum iyi ise gitmeye gerek olmadığını, "Kongre" kararının bu yönde olduğunu anlatmış. Ama eğer yenilmiş ve barış istemek durumunda kalınmışsa, belki işe girişmek gerekecekti. Bu durumda Rusya'dan yardım bekleyebilecek miydi? Çiçerin vaat edilmiş bulunan 20.000 tüfekten 8.000'inin ve 5.000.000 altın rublenin de daha verilmediğini, ama verileceğini açıklamış. Enver bunun üzerine başka ne yardım alabileceğini sormuş. O da askerlerle konuşup yanıt vereceğini söylemiş ama Enver Ruslardan "zaten" büyük yardım beklemiyormuş.[50]

Bu ilginç mektuptan öğreniyoruz ki Enver'in Anadolu'ya geçebilmesini olanaklı kılabilecek kimi yardımları Sovyetler esirgemiyorlardı. Daha önce 11 Ocak 1921'de Enver'in Anadolu'ya geçebilmesini desteklemeyi reddeden Sovyetler'in (Halil Paşa'ya mektup),[51] şimdi silindir gibi önündeki engelleri dümdüz ederek Ankara'ya ilerlemekte olan büyük Yunan taarruzu karşısında Enver'i devreye sokmaya akılları yatmıştı. 20.000 tüfek ve 5.000.000 altın ruble bunun sonucuydu.

Enver'in kafası Bardakçı'nın dediği gibi karmakarışıktı, çünkü durum karmakarışıktı. Onun Batum'a gitmesi Sakarya Savaşı günlerine rastlıyordu. Bir yandan Naciye'nin yanına gitmeyi istiyor (daha doğrusu, öyle diyordu) öbür yandan Anadolu'da iktidar olmak için adım atmak söz konusuydu. Enver iktidar olmak için karizmasına, TBMM'de yandaşı olan milletvekillerine (40 kadarmış), başta Yahya Kâhya, Trabzon'un İttihatçılarına güveniyordu. Bir de silah ve para biçimindeki Sovyet yardımı vardı. Ayrıca, itiraf edilmeliydi: Türk ordusunun Sakarya'da yenilmesi Enver bakımından iktidarın anahtarı durumundaydı. Tabii Trabzon'a geçmek yetmezdi. Ankara'ya gitmek gerekiyordu. Bir ara Trabzon'dan Ankara'ya gidecek gönüllülerin arasına er kılığında gizlice karışması da tartışıldı. Deli Halit'in birliğine katılacaktı. Tartışılan başka bir konu, Sovyet temsilcisi Natsarenus'un Çiçerin'e bildirdiğine göre, Enver ve yandaşlarının darbeyle iktidara gelmesi söz konusuymuş. Enver er kılığında Anadolu'ya gelip darbe yapması konusunu Yahya'ya danıştı. Fakat mektup Kemalcilerin eline geçti.[52]

Çoğu zaman olduğu üzere, sonucu silahlar belirledi. Sakarya'da Türkiye kazandı. Fakat Sakarya'da Yunanlıların yenildiği gerçeğine Enver bir süre direndi. Denizden Trabzon'a ulaşmak istiyor, fakat kötü hava koşulları engel oluyordu. Sakarya sonuçlandıktan sonra bile, örneğin 19, 24, 25, 27, 28 günlü mektuplarında[53] Trabzon'a gitmeye uğraştığını görüyoruz. 27 Eylül mektubunda "... ya Şark'ta (Doğu Anadolu) veya Anadolu'da bütün kuvvetle faal bir vaziyete geçeceğimiz zaman geldi" diyebiliyordu. Zaferi şöyle değerlendiriyordu:

> O (M. Kemal) Sakarya'da Yunanlıların çekilmesini büyük bir muvaffakiyet addediyor, halbuki bununla bir şey kazanılmış olmadı. Zira, Yunanlılar Eskişehir şarkında daha müsait halde yerleşince Anadolu'nun vaziyeti Yunan taarruzundan evvelki halden daha fena kalacak.

Dikkat edilirse, bu, Yunanlıların Sakarya'yı kendi zaferleri görmelerine benzer bir mantıktı.[54]

Ama Sovyetler öyle düşünmüyorlardı. Desteklerini çektiler. Çiçerin 27 Ağustos 1921'de, yani Sakarya'nın sonucu belli olmadan, Enver'e çektiği bir telle Anadolu'ya gitmesini uygun bulmadıklarını bildirdi. Çiçerin Ali Fuat'la görüşmüş ve Ankara'nın bu konudaki kesin tutumunu görünce bu yola gitmişti.[55] Tabii, Enver'deki hayal kırıklığının derecesini tahmin etmek zor olmasa gerek. Başıbozuk kimi aşiret kuvvetlerinin başına geçerek Sovyetler'e karşı silahlı savaşıma girişmesini bu psikolojiyle açıklayabiliriz.

Bir de Orta Asya macerasına girişmeden önce son kongresini yaparak hukuken son bulmuş olan İttihat ve Terakki'yi diriltmek faslı var. Bu da zavallı bir girişim gibi görünüyor. Batum'da 5 Eylül günü (İT'nin kuruluş yıldönümüymüş) Enver bir avuç arkadaşıyla toplandı. Bunlar Dr. Nâzım, Halil Paşa, Küçük Talat ve Dr. Raik'ti. "Kongre yetkisine sahip Merkez-i Umumi"yi oluşturuyorlardı. Bunlar ülkeyi M. Kemal'den daha iyi yöneteceklerini ileri sürüyorlardı. Fakat iktidarı almak için bir hazırlık gerekti. Halk Şuraları programı aynen kabul edildi. Ama halka daha yakın görüneceği için bundan böyle İT ismi kullanılacaktı.

Batum Kongresi ilginç belgeler üretmiştir. Önce kararlara bakalım. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın Türkiye temsilcisi İT Cemiyeti'nin amacı: "Köle gibi kullanılan dünya Müslümanlarını kurtarmak ve kalkındırmak. Cemiyet komünist olmamakla birlikte Sovyet Rusya ve "hassaten" (özellikle) komünist partileriyle iyi ilişkiler öngörülüyordu. Ama saltanat ve hilafet korunacaktı (md. 2). Tanzimatçı anlayışıyla İstanbul Hükümeti iflas etmiş durumdaydı. Onun yerine geniş halk katmanlarının katılımıyla bir halkçılık yönetimi gelmeliydi (md. 3). Cemiyet Halk Şuralar Fırkası'nın programını benimsiyordu (md. 4). Silahlı kuvvetlere dayanarak ve yasalar ihlal edilerek şahsi diktatörlük kurulmuştu. Savaş hali dolayısıyla buna ses çıkarılmamıştı, ama cemiyet artık faaliyete geçmeye karar vermişti. Meclis bundan böyle denetleme işlevini yerine getirecekti (md. 5). TBMM'de bulunan Cemiyet üyeleri serbestçe siyasal faaliyete geçebilmeliydi (md. 7). Talat Paşa'yı anarken Alman yargıçların "kayıtsızlık ve nankörlüğü" protesto ediliyordu (md. 9).[56]

Kararlar Kongrenin bittiği 8 Eylül tarihini, İcra Bürosu adına Talat, Nâzım, Halil imzalarını ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi mührünü taşıyordu. İşin ilginç yönü "artık faaliyete geçileceğini" ilan eden bu belgenin iki örneğinin Ankara'ya TBMM'ye, bir örneğinin de Karabekir'e gönderilmiş olmasıydı. Bu tuhaf bir cesaret (ya da çılgınlık) gösterisiydi.

29 Eylül'de Enver son macerasına atılmak üzere Batum'dan ayrıldı.

XXXIII

Sakarya Meydan Muharebesi

Mustafa Kemal'in Genelgesi[1]

M. Kemal 1 Ağustos'ta Müdafaa-i Hukuk Örgütü'nü bilgilendirmek ve çabalarını artırmasını istemek için bir genelge çıkardı. Ordumuz düşmana 20.000'den fazla zayiat vermiş fakat savaş isteğini ve zafer arzusunu koruyarak "tekmil" gücüyle Eskişehir doğusundaki mevzilere çekilmişti. Bırakışmadan sonra her türlü silahı alınan ordu Allah'ın "inayeti" (lütfu) ve milletin "fevkalade gayreti" sayesinde bugünkü durumuna gelmişti. Aynı kutsal kaynaktan yararlanarak inşallah düşmana kesin darbeyi vuracaktı.

Sonra M. Kemal Mart 1920'de başkent işgal edildiği sırada Eskişehir'in İngiliz işgali altında olduğunu, Ankara'da bile İtilaf temsilcilerinin var olduğunu anımsattı. Milli iradenin etkinliği sayesinde o işgaller son bulduğu gibi, "hain ve müfteris (yırtıcı)" Yunan ordusu da imha edilecekti. Bunun için Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'nın "pek büyük gayretler" harcaması gerekiyordu. Ahali ve ordu maddeten ve manen güçlendirilmeliydi. Somut olarak iki noktaya dikkat çekiyordu:

1. Cephedeki subay ve erlerin, şehitlerin ailelerinin "refah ve istirahatlerinin" sağlanması.

2. Silah altına çağrılmış fakat gelmemiş (bakaya) kişilerin "derhal" toplanıp cepheye gönderilmeleri.

M. Kemal burada her zamanki sarsılmaz zafer inancını dile getiriyor ve bunu bütün Türklere aşılamaya çalışıyor. Yalnız ordu değil, halk da güçlendirilmelidir derken bunu amaçlıyordu. Geçen yıldan beri alınmış mesafeye işaret ederek umudu pekiştirmeye çalışıyordu. Ve tabii insanları Sakarya'ya değin dayanmış olan düşmana karşı seferberliğe çağırıyordu.

Ordunun Hal-i Pür Melali

2 Ağustos günü Meclis'te açık olan ilk oturumda[2] Konya'dan Vehbi cephe izlenimlerini özetlerken çekilmeye karşın orduda maneviyatın yüksek olduğunu, bunun giden heyete, kendilerine de yansıdığını söyledi. Karesi'den Vehbi de benzer şeyler söyledi. Mersin'den Selahattin o denli iyimser konuşmadı. İki savaştan (İnönü Savaşları) sonra "bilhassa gerilerde" iyi çalışamamıştık. Onun için şimdi "fazla" çalışmak gerekiyordu. Meclis bunu dikkate alarak ordunun eksiklerini bütünlemek için "hasr-ı mevcudiyet" (varlığını odaklaması) etmeliydi. İncelemelerinden çok etkilendiği anlaşılan Selahattin, bu sözünü birkaç kez yineledi. İnönü Zaferleri üzerine bir iyimserlik başladığını, onun için bir silindir gibi gelen Yunan Taarruzu'na gerektiği gibi hazırlanamadıklarını, gafil avlandıklarını ima ediyor gibiydi.

Ardından gelen ve gizli olan ikinci ve üçüncü oturumlarda heyet adına Rıza Nur, Karesi'den Vehbi, İzmir'den Mahmut Esat'ın ortak yazanağı sunuldu.[3] Sunan Rıza Nur'du. Önce olumlu şeyleri söyledi. Disiplin mükemmeldi. Maneviyat "pek yüksekti". Sıra hemen eksiklere, yokluklara geldi. Askerin pek çoğunda çarık yoktu, yalın ayaktı. Bazı yerlerde gölgesine sığınılacak ne bir duvar ne bir ağaç vardı. Buralarda asker bütün gün güneşteydi. Fakat şaşılacak şey, güneş çarpması nadirdi. Gece soğuk oluyordu, fakat askerin kaputu yoktu.

Su yoktu. Askerin birçoğu matarasızdı. Kırbaları, fıçıları eksikti. Sonra yüzde 20'sinin süngüsü yoktu. Birçok süvarilerin kılıcı yoktu. Buna karşın "aslanlar gibi" dövüşmüşlerdi. Subaylar da öyle. Şehit subayların sayısı erlerden yüzde ondan fazlaydı. Ağır yaralılar yüzde üç oranındaydı. Çünkü ağır yaralıları taşıma olanağı yoktu. Süngü savaşında Yunanlılar dayanamayıp kaçıyorlardı. Kendileri süngü hücumu yapmıyorlardı.

Geri hizmetler iyi yapılamamıştı. Milli Savunma Vekili bugün üç görev görüyordu. Birincisi Milli Savunma, ikincisi Genelkurmay, üçüncüsü başbakanlık (Fevzi Paşa). Bütün Avrupa basını kralın cepheye geldiğini, taarruz edileceğini yazmıştı. Buna karşın ancak şimdi Maraş tarafında bulunan 9. ve 5. fırkalar getiriliyordu. 300 (1884) doğumlular silah altına alınacaktı, buyruk ancak bir gün önce verilmişti. Müteahhitler paralarını alamadıkları için levazım işleri aksıyordu. Sonuç: 10-15 gün içinde orduyu Sakarya'da tutunacak hale koyamazsak "... fena bir vaziyete düşeriz. Dünyamızı, ahretimizi kaybederiz."

Yapılacak iş önce hükümeti faaliyete geçirmekti. Sonra da Meclis "tamamıyla" gayrete gelmeliydi. Meclis heyetleri oluşturup her yerde kaçaklığın, bakayanın önü alınmalıydı. Müfettişler görevlendirilmeliydi. İstiklal Mahkemeleri çok önemliydi. Görevlendirilen mebuslar bir dakika durmamalıydılar. "Çabuk ve gayet acil bir şeydi."

İşte bu perişan ordu M. Kemal'in dehası, çalışkanlığı, iradesi sayesinde kendinden hemen her bakımdan daha güçlü Yunan ordusunu durdurup çekilmek zorunda bırakacaktı.

Gizli ikinci oturumda M. Kemal'i görevlendirme düşüncesi ilk kez dillendirildi. Rıza Nur yukarıda anılan konuşmasının sonuna doğru çare gösterme bölümünde Genelkurmay'ı güçlendirmek gerektiğini söylerken "Ne türlü yapılacak bilmiyorum" deyince "Paşa Hazretleri" sesleri yükseldi. Sanırım başkumandanlık işinin ilk dile getirilişi buydu (s. 137). Fakat R. Nur önce bunu anlamamış göründü. Bilmiyorum, Müdafaa-i Milliye'yi uyandırmak gerekir, Fevzi Paşa olabilir, Refet Paşa yapabilir gibi sözler söyledi. Sonra İsmet'i övdü, ama ardından olağanüstü zamanlarda olağanüstü önlemler

gerektiğini belirtti. Örneğin Yunanlılar iki yenilgiden sonra zaferler aldılar. Kral cepheye geldi, yetmedi, "karısı, kızı, oğlu" da geldiler. Ne lazımsa yaptılar. Sonra Nur'un da birden bire aklına geliyor: "Şimdi benim hatırıma geliyor ki bizim muhterem reisimiz tam bu işin recülüdür (ehli). Onun gibi iyi kumandanımız yoktur." Ne yazık ki o karışık günlerde gizli celse tutanakları yitirildi, karıştı. Dolayısıyla tutanaklara güvenilemiyor. *Nutuk*'ta M. Kemal şöyle anlatıyor:[4] Muhalifler bu "feci vaziyetin" sorumlusunu ordunun başında görmek istediklerini söylüyorlarmış. Sonra Mersin'den Selahattin M. Kemal'in adını anarak ordunun başına geçmesini istedi.

Gizli üçüncü oturumda heyet yazanağının ikinci yazarı Karesi'den Vehbi söz aldı. Nur'un değinmediği eksikleri saydı. Bir kez cephedekiler dört aydır (Mart-Temmuz) maaş alamamıştı. Sonra asker susuz kalmıştı (Nur bundan söz etmişti.) Her tabura kırba, fıçı, tulum gerekiyordu. Üçüncüsü tütün yokluğuydu. Alay komutanlarının tabakalarında tütün yoktu. Erler ot içiyorlardı. Sigara kâğıdı yoktu. Çare, Reji ambarlarına el koymaktı. Dördüncüsü, posta hizmeti aksaktı. Beşincisi, elbisesizlikti. Askerin yüzde sekseninde elbise yoktu. Var olan elbiseler eskimişti. Kimi asker askerliğe gelmeden önceki (sivil) giysisi içindeydi. İç çamaşırları yoktu. Altıncısı, subayların ailelerinin geçim dahil, sıkıntılarıydı. Yedincisi, gazete yoktu. Asker (başta subaylar) ülkede ve dünyada olup bitenleri izleyemiyorlardı. Komutanların, Meclisin, hükümetin duyuruları da gazete ile ulaştırılabilirdi. Yemiş, sebze, mum gereksinimleri için seyyar bakkallar olmalıydı.

Sonuç olarak "rahim, şefkat" zamanı geçmişti. Şiddet zamanıydı. Olup bitenleri yerinde saptamak, asker ve sivil makamları denetlemek üzere mebuslardan bölge müfettişleri "derhal" gönderilmeliydi. Vehbi de M. Kemal'in başkumandanlığından yanaydı. Herkes gayret gösterirse bir ayda düşman "tedip, terbiye" edilirdi. "Kış gelmezden evvel bu işi bitirmez isek korkarım bu iş bizi bitirir."

Yazanağın üçüncü yazarı İzmir'den Mahmut Esat (Bozkurt) idi. O, 4. Grup Komutanı Kemalettin Sami'nin (Gökçe) görüşünü yineledi. En büyük gereksinim askerdi. Ordunun 20.000 askeri daha olursa taarruza geçip düşmanı ezmek olanaklı olurdu. Acil 20.000

asker talebi Garp Cephesi Komutanı İsmet'tendi. İkinci olarak subaya gereksinim vardı. Çünkü muharebe subay muharebesi olmuştu, subaylar (yedek subaylar dahil) çok kayıp vermişlerdi.

Çare Arayışı

4 Ağustos günü cepheye giden heyetin önerdiği müfettiş-i umumilikler kuracak yasa ele alındı.[5] Kurulacağı yerler şöyleydi: 1. İzmit, Bolu, Zonguldak, Bilecik, Eskişehir. 2. Afyon, Konya, Aksaray, Silifke. 3. Antalya, Burdur, Denizli, Aydın, Menteşe. 4. Kastamonu, Çankırı, Sinop. 5. Samsun, Amasya, Tokat, Sivas. 6. Ankara, Çorum, Yozgat. 7. Kayseri, Niğde, Kırşehir. Bunlar ülkenin maddi ve manevi kaynaklarının ülke savunmasına yönelmesini sağlayacaklardı (md. 3). Müfettişler askeri, sivil ve adli bütün makamları teftiş edecek, halkın haklarını koruyacak, yolsuzluk halinde sorumluları en yakın İstiklal Mahkemesi'ne vereceklerdi. Müfettişler teftiş ettikleri görevlilere emir verebilecek, onların azil ve değiştirilmelerini amirlerinden isteyebileceklerdi.

Yıllar önce Hüseyin Hilmi Paşa'nın müfettişliğinde yolsuzlukların son bulduğu belirtildi. Hamdi Namık, hem İstiklal Mahkemeleri, hem askerlik şubelerini teftiş heyetleri kurulduktan sonra bir de bu müfettiş-i umumilerin fazla olacağını, askerlik şubelerini teftiş heyetlerinin kaldırılmasını önerdi. Tasarı encümene havale edildi ve sonuçta yürürlüğe girmedi.

Sonraki (8 Ağustos 1921) bir oturumda Burdur'dan İsmail Suphi bir önergesine konu olan üç çare dile getirdi.[6] Birincisi, Müslüman olmayanlardan nakit olarak, askerlik yapmama karşılığında bedel almaktı. İkincisi kıyı ve İç Anadolu Rumlarından rehine almaktı. Kıyıdakiler iç bölgelere sürülürdü. Üçüncüsü, halktaki silahları toplamaktı. Fakat her üç önlemin zorlukları vardı. Örneğin, tehcire karşı İngiliz ya da Fransızlar Karadeniz kıyılarına bir çıkarma yapabilirlerdi. Silah toplamak da zor olabilirdi. Müslüman halkı kendi silahlarıyla cepheye sevk etmek, silahıyla gelene daha fazla maaş vermek çare olabilirdi. Bir de aşiret reislerine unvan verip savaşa katılmaları sağlanabilirdi.

Ardından gizli oturuma geçildi.[7] İş, Garp Cephesi Komutanının istediği 20.000 kişilik taze kuvvetin nasıl sağlanacağına bağlanıyordu. Çünkü Ankara'da kalınacağı kesinleşmiş gibiydi. (Ama gereğinde Kayseri'ye çekilmek olasılığı, arkada, ama gündemdeydi.) Mersin'den Selahattin bir başkumandan vekilinin gerektiğini belirtti. Bu yetki şimdiki komutanlara ya da Meclise, dolayısıyla onun reisine (M. Kemal'e) verilebilirdi. İstanbul'dan Ahmet Ferit'e göre Meclis başkumandanlığını Müdafaa-i Milliye Encümeni denetiminde ya da tümüyle hükümete bırakarak yürütebilirdi. Niğde'den Vehbi[8] şöyle konuştu:

> Maliyede para yok ise elhamdülillah milletimizde para vardır. Mal vardır, buğday vardır. Para ile ecanipten (yabancılardan) getirteceğimiz top, tüfek vesairedir. Parayı oraya hasrederiz. Bendeniz daire-i intihaliyem (seçim bölgem) itibariyle, tahdisi (şükür) nimet olarak söylüyorum; kırk elli vagon buğdayım, davarım var. Bunları alalım, Fevzi Paşa Hazretleri beyanatta bulunsunlar, öyle alayiş (gösteriş) zamanı değil, istirham ederim herkes borcunu ödeyecek. Elbise lazım ise millet getiriyor, ekmeğini veriyor, etini veriyor.

Bu sözler yoksul ve çilekeş Anadolu'nun Tekâlif-i Milliye ile canından vererek ulaştıracağı kaynakların müjdecisi gibidir.

M. Kemal Başkumandan (5 Ağustos)

M. Kemal mebusları dinledikten sonra kararını verdi. Başkumandanlığa talip oldu. Kendi anlatımıyla,[9] Eskişehir yenilgisinden sonra muhalifler "bedbinane nutuklarla" feryada başlamışlardı. O günkü acı halin gerçek sorumlusunun yani kendisinin ordunun başında olmasını istiyorlardı. Mersin'den Selahattin onun adını anarak bunu istemişti. Buna karşı çıkanlar da vardı. Başkumandanlığını isteyenlerin bir bölümü ordunun yıkılmış ve yıkılacak olduğunu kabul edip M. Kemal'in de yıkılmasını istiyorlardı. Ama çoğunluk, muzaffer olacağına inandıkları için onu istiyorlardı. Karşı olanlar ise, M. Kemal'in yenilgisi durumunun kamuoyunda

savaşımın ve davanın tümüyle yitirildiği biçiminde algılanması tehlikesini düşünüyorlardı. Bir de şu vardı; Sakarya'da M. Kemal'in komutanlığındaki Türk ordusunun yenilmesi M. Kemal'in iktidarının sorgulanmasına yol açabilirdi. Burada iki olasılık vardı. Enver'in Sovyet desteğiyle Kayseri'den savaşımı sürdürmesi. Öbür olasılık da İzzet'in önderliğinde hafifletilmiş bir Sevr çerçevesinde Yunanlılar ve İtilaf'la uzlaşma aranması olabilirdi. Tabii M. Kemal de aynı olasılığı ve tehlikeyi düşünüyordu. Çünkü savaş bir bakıma bir kumardı. Herhangi bir muharebeyi yitirmek her zaman bir olasılıktır. Onun için M. Kemal'in mutlaka muzaffer olması gerekiyordu. 4 Ağustos'ta M. Kemal'in sunduğu önerge bunu olabildiğince garantileyecek bir şart koşuyordu.

Önergede[10] Meclis üyelerinin genel olarak ortaya çıkan arzu ve talebi üzerine başkumandanlığı kabul ediyordu. Şu şartla: Bu üstlenmeden doğacak yararları en hızlı elde etmek, ordunun maddi, manevi kuvvetini en hızlı çoğaltmak, ikmal ve yönetimini bir kat daha pekiştirmek için TBMM'nin yetkilerini fiilen kullanmak istiyordu. Ömrü boyunca ulusal egemenliğin ve meşruiyetin "en sadık bir hadimi (hizmetkârı)" olduğunu milletin gözünde "bir defa daha" doğrulamak için bu yetkinin üç ay gibi kısa bir süreyle sınırlandırılmasını istiyordu.

5 Ağustos günü yapılan gizli oturumda Mersin'den Selahattin başkumandan unvanına itiraz etti, bunun başkumandan vekili olması gerektiğini savundu. Tutanağın bozuk ifadelerinden anladığım kadarıyla İstanbul'da bir Meclis-i Müessisan kurulabileceğine, bunun bir iç savaşa yol açabileceğine, başkumandan unvanının bir padişahlık iddiası taşıdığına işaret etti. M. Kemal ise başkumandan vekili unvanını "yıpranmış bir kelime", "hoş görülmemiş" bir unvan diye kabul etmedi. Olasılıkla M. Kemal Enver'in Büyük Savaş boyunca kullandığı bir unvan diye de buna karşıydı. Burdur'dan Veliyüddin M. Kemal'in alacağı yetkileri kötüye kullanması olasılığına karşı "bilfiil kendisinin kurduğu" bir kurumu yıkmasının, diktiği ağacı kesmesinin söz konusu olamayacağını söyledi.

Sonuçta M. Kemal, Rıza Nur ve yedi mebusun imzaladığı Başkumandanlık yasa önerisi Meclisin dikkatine sunuldu.[11] Meclis,

millet ve memleket yazgısını bilfiil elinde tutan yegâne kuvvet olarak betimleniyordu. Üyelerin her birinin Kanun-ı Esasi ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre yasama dokunulmazlığı saklıydı. Meclisin tüzel kişiliği Başkumandanlığa sahip olup, buna belirtilen koşullarla kendi reisi M. Kemal'i görevlendirmişti. Görev M. Kemal'in önergesindeki gibi tanımlanıyordu (md. 2). Bu yetkiler üç ay süreyle veriliyordu, Meclis gerekli görürse üç ay dolmadan da sıfat ve yetkileri kaldırabilirdi (md. 3).

Edirne'den Şeref vatanın kurtuluşu ve milletin bağımsızlığını hedefleyen önergenin tartışmasız kabulünü rica etti. İstek alkışlarla kabul edildi. Oybirliğiyle (184 oy) ve "şiddetli alkışlarla" benimsendi.[12] M. Kemal teşekkür konuşmasında düşmanı Allah'ın lütfuyla "mutlaka" yeneceğimize olan inancının "bir dakika olsun" sarsılmamış olduğunu duyurdu. Bunun gerçekleşmesi için gereksinim duyduğu tek şey Meclisin koruması ve milletimizin daima yardım etmesiydi. Dahası, büyük ve şefkatli milletimizden büyük bir şefkat ve koruma bekliyordu.

Ardından M. Kemal'i çok öven iki konuşma yapıldı. Edirne'den Şeref:

> Her açılan devri inkılabın başında muazzam bir dimağ bitmiştir. Sen en büyük milletin Büyük Reisi M. Kemal Paşa Hazretleri, milletin senin omuzlarına yüklettiği bu muazzam yükü, bu zafer alemini, bu milletin albayrağını, zafer merasimini ta ilerilere götüreceksin... Tarihe namın altın harflerle geçecektir.

Bursa'dan Baha, M. Kemal'in Namık Kemal'in ünlü beytini nasıl dönüştürdüğünü anımsattı sonra:

> Bu beyti hakikate inkılap ettirmek için bu vazifeyi kabul buyurdunuz. Ümidimiz sizin mazide parlayan yüksek dehanıza merbuttur (bağlıdır).[13]

Fakat her savaşta yenilgi bir olasılıktır. M. Kemal de buna bir anekdot ile işaret etti.[14] Genel savaşta Almanya'da bulunurken Ludendorf ve Hindenburg düşmanın bir taarruzuna karşılık karşı-ta-

arruz hazırlıyorlarmış. M. Kemal bunu başarılı olup olmayacağını sorgulayınca gülmüşler ve şöyle demişler: "Biz düşman taarruzlarını tevkif etmek için hazırlandık. Fakat behemehal tevkif edeceğimize dair elimizde senet yoktur."

Biz bütün maddi ve manevi gücümüzle düşmanı Sakarya'da durdurmaya çalışacaktık. Başarılı olacağımıza "evvel ve ahir" (başta ve sonda) güvenimiz vardı. "Fakat şu nokta veya şu noktada" durdururduk. Demek ki düşman durdurulacaktı ama mutlaka Sakarya'da durdurulacak diye bir güvence verilemezdi.

Meclis M. Kemal'in isteğine uygun olarak 183 oyla Fevzi'yi Genelkurmay Başkanı, 167 oyla Refet'i Milli Müdafaa Vekili seçti.

Meclis Dine Sarılıyor

Bu arada Meclis yine dine sarıldı.[15] Şeriye Vekili Mustafa Fehmi dua okudu. Fakat anlaşılan çok dua ediliyordu ki Tunalı Hilmi 25 Ağustos oturumunda itiraz etti, dualar "suiistimal" edilmesin dedi. Bunu mebuslar duada suiistimal olur mu diye kabul etmeyince, Hilmi de yola geldi ve muharebe boyunca her oturumun dua ile başlamasını istedi. Sonra Sakarya'da ölümcül bir savaşım sürerken Meclisin önüne bir dizi bağnazca düzenleme önerileri geldi. Belki de yobazlar Meclis Başkanı M. Kemal'in cephede olmasından yararlanıyorlardı.

Muş'tan Abdülgani'nin, Yozgat'tan Süleyman Sırrı'nın ayrı ayrı kumarı yasaklayan yasa önerileri ve Maraş'tan gelen bir talep üzerine Ceza Kanunu'nun 242. ve 243. maddelerini değiştiren Adliye Encümeni tasarısı vardı. Adliye Encümeni ilk iki tasarıyı reddetmiş bulunuyordu. (Sonuçta Maraş'tan gelen talep yasalaştı.) Buna Konya'dan Vehbi isyan ediyordu. Hükümet bir İslam hükümeti, Meclis de bir İslam meclisi iken kumarın yasaklanması nasıl reddedilebilirdi? Kanun-ı Ceza var sesleri üzerine, bunun uygulanmadığını söyledi. Adliyeden "bıktık usandık" diyordu. "İnşallah" o yasaların "tamamen" yakılmasına karar verecekti meclis. (Vehbi iyice coşmuştu. Yasaların yakılmasını iki kez dile getirdi.) Men-i Müskirat Kanunu'na ne kadar gürültüler çıkarılmıştı. Afyon'dan

Mehmet Şükrü "maatteessüf" uygulanmadığını söyleyince, Vehbi ediyoruz dedi ve o kadarına da memnun olduklarını belirtti.[16]

Bu arada tavla zarını, iskambil kâğıtlarını yasaklamayı öngören bir öneri de yapıldı. Vehbi kadın oynatmanın cezasını artıran bir yasa tasarısı da sundu: 6 aydan bir yıla kadar hapis, 10 liradan 100 liraya kadar para cezası. Kumarı yasaklamak bağlamında Vehbi Hoca'nın piyangoya da karşı olduğunu öğreniyoruz. Afyon'dan Mehmet Şükrü'nün Ceza Kanunu'nun 201. maddesinin 22 Mayıs 1327 tarihli zinaya ilişkin zeylinin değiştirilmesine ilişkin yasa tasarısı Adliye Encümeni'ne havale edildi. Bir de Men-i Müskirat Kanunu'nun 2. maddesinin değiştirilmesi için kanun tasarısı Adliye Encümeni'ne gönderildi.[17]

Tam Sakarya Muharebesi cereyan ederken Meclisin gündemine arka arkaya bu dincilik örneklerinin gelmesi ilginç. Acaba yukarıda değindiğim gibi, M. Kemal'in cephede oluşundan yararlanma mı söz konusuydu? Yoksa savaş sırasında Türk ordusuna Allah'ın yardımını sağlamak için mi bir dinci çaba harcanıyordu?

İslamiyet'ten yararlanma çabaları zayıf ve sonuçsuz girişimler olarak kalmıştır. Sarıhan 1 Şubat 1921'de Şeyh Sünusi başkanlığında Sivas'ta bir İslam kongresinin toplandığını, İslam ülkelerinin birliğini sağlamaya yönelik karar alındığını, bunların İslam âleminde duyurulacağı bilgisini veriyor. Arkası yok. Sonra Sarıhan *Hâkimiyet-i Milliye*'ye dayanarak 11 Şubat'ta Ankara'da bir İslam kongresinin toplandığını bildiriyor. Arkası gelmiyor. 18 Mart'ta Matbuat Müdürü Hüseyin Ragıp'ın *Sebilürreşat* sahibi Eşref Edip'in *Hâkimiyet-i Milliye*'deki yazısı üzerine ertesi gün M. Kemal'in buyruğuyla bir toplantı düzenlediğini öğreniyoruz. Amaç, Anadolu'da bir İslam kongresinin toplanması için hemen hazırlıklara girişilmesiymiş. Mehmet Akif, Eşref Edip, Şeriye Vekili Mustafa Fehmi ve Recep (Peker)'den bir hazırlık kurulu oluşturulmuş. Kurul 19 Mart'ta İstasyonda toplanmış, M. Fehmi'yi başkan yapmışlar. İslam ülkelerine çağrı yazısını yazmak için Edip ve Akif görevlendirilmiş. Kurul iki gün sonra toplanmış, çağrı metninin M. Ragıp eliyle M. Kemal'e sunulması kararlaştırılmış. Savaş durumu dolayısıyla arkası gelmemiş.[18]

Gericilik başka alanlara da uzanıyordu. Bursa Mebusu Operatör Emin Bey'in her yerde uzunluk ölçüsü olarak metrenin kullanılması için verdiği yasa tasarısı Layıha Encümeni'nde uygun bulunmuş, meclisin önüne gelmişti. Konya'dan Vehbi buna karşı çıkıyordu: "Her millet kendi arşını ile ölçer, kendi terazisiyle tartar... her işimiz bitmiş, esnafın arşını, metresi, endazesiyle uğraşmak mı kalmış?"

Çankırı'dan Hacı Tevfik de Meşrutiyet'ten beri saati, seneyi değiştirdiklerine, o ne denli yararlı olduysa bunun da öyle olacağına, İngilizlerin geleneksel ölçülerde ısrar ettiklerine işaret etti. Emin bu direnişe karşı, ölçü kargaşasının sakıncalarını belirtiyordu. Afyon'da okka 430 dirhemmiş. Konya'nın 6 kilesinde bir İstanbul kilesi fark ediyormuş. Akşehir kilesinde "on demirliden" bir kile oluyormuş. Batman hesapları, metre, endaze, arşın, yarda, keser sapı varmış. "İnşallah" ileride kilo, kile, litreyi birleştirirlerdi.[19]

Acele Seferberlik: Tekâlif-i Milliye

M. Kemal Başkumandan olunca 5 Ağustos günlü bir bildirge çıkarttı.[20] Bunda diyordu ki, Büyük Savaş'tan çıkmış, en zayıf zamanımızda "tekmil memleketi çiğnemek ve bütün ahaliyi mahvetmek (zulüm ve etnik temizlik) için" üzerimize saldıran düşmana karşı birleştik, "pek kıymetli" ordular oluşturduk. İnönü'de Yunanlıları iki kez "tepeledik". O yüzden onlar, başta kralları, tekmil ordularını getirmek zorunda kaldılar. Onları pek korkunç kayıplara uğrattıktan sonra, ordumuz asli cevherinden hiçbir şey yitirmeden bugünkü mevziye gelmişti. Şimdi de BMM, onu Meclisin yetkilerine sahip olarak Başkumandan yapmıştı. Meclisin ve milletin kesin istenci (iradesi) Yunan ordusunu anayurdumuzun "harimi ismetinde (temiz koynunda)" boğarak, kurtuluş ve bağımsızlığı elde etmekti. Bunun için gereken "her şey" yapılacaktı.

II. İnönü Savaşı'ndan sonra Yunanlılar, kesin sonuç alabilmek için seferberlik ilan etmişlerdi. M. Kemal TBMM Hükümeti'nin benzer bir seferberlik yapmadığını, çünkü milletin böyle bir şeye "henüz müsait ve mütehammil (dayanıklı)" görülmediğini anlatı-

yor.[21] Nedenini söylemiyor, ama tahmin etmek zor olmasa gerek. Yunanlılar Osmanlı gibi Dünya Savaşı ve önceki savaşlarda bitkin düşmemişlerdi. Türkler bitkindi. Üstelik Mütareke döneminde Türkler İç Savaş ve Yunan istilasını yaşamışlardı. İç Savaşı sonuçta TBMM kazanmıştı ama Kuva-yı Milliye'ye silah çeken *homo ahretikus*, Ankara Hükümeti'ni ne ölçüde meşru hükümet olarak görüyordu? Kaldı ki Yunan istilası sürüyordu ve Anadolu'nun en verimli bölgelerinden büyük bir bölümü düşman işgali altındaydı. Ama şimdi, sözcüğün tam anlamıyla bıçak kemiğe, Yunan ordusu Sakarya'ya dayanmıştı. En acele biçimde seferberlik yapılacaktı. 15-20 günde Garp Cephesi'ne gelinebilecek yerlerden 301, 302, 303, 304 doğumlular askere çağrılacaklardı.[22] 1301, yani 1885 doğumlular, 36 yaşındakiler demekti. Durum acil olduğu için daha uzak yerlerden asker almanın fazla bir anlamı yoktu.

İnsan gücü seferber etmenin yanında askerin, genel olarak ordunun gereksinimlerini karşılamak gerekiyordu. Bunun için M. Kemal her ilçedeki (ya da ildeki) en yüksek mülki amir (kaymakam, vali) başkanlığında memur, asker, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk temsilcilerinden oluşan Tekâlif-i Milliye (Ulusal Vergi) Komisyonları oluşturulmasını ve 11 Ağustos'tan başlayarak bunların sürekli toplantı halinde bulunmasını buyurdu.[23] Seferberlik yurt çapındaydı, fakat ulaştırmanın ilkelliği dikkate alındığında, toplanan gereçlerin yerel olarak kullanımı söz konusuydu. İzmit ve Bolu sancaklarında gereçler Kocaeli Mıntıka Kumandanlığı'na, Ankara, Aksaray, Konya ve bunların batısından toplanan gereçler Garp Cephesi'ne (yerine göre Ankara ya da Konya Menzil Müfettişlikleri), doğuda toplanan gereçler Elcezire ve Şark kumandanlıklarına teslim edilecekti. Komisyon üye ya da memurlarının "en ufak" savsaklama ya da yolsuzlukları hıyanet-i vataniye suçu olarak cezalandırılacaktı.

Sakarya'da zafer kazandığımız belli olunca 15 Eylül'de Başkomutanlık bütün ülkede seferberlik ilan etti. Aslında Başkomutan kararlarıyla fiilen seferberlik ilan etmiş bulunuyordu. Fakat bu fiili seferberliği hukuka daha uygun hale getirmek için alınmış bir karardı. M. Kemal'in usul ve hukuka uygunluk merakının bir göstergesi sayılabilir.

Yunan Saldırısı (23 Ağustos) ve Yenilgisi

Yunan ordusu Türk ordusuna karşı şöyle bir strateji izliyordu: Türk ordusunun sol kanadına yüklenerek o kanadı yenilgiye uğratıp oradan kuşatmak. O yüzden zorunlu olarak cephe batıya bakmaktan güneye de bakar hale gelmiştir. Stratejinin bu olduğu birkaç gün sonra iyice ortaya çıkmıştır. M. Kemal bunu tarihsiz (olasılıkla 28 Ağustos) bir telde anlatıyor: "Düşmanın büyük kuvvetlerini sol kanadımıza karşı sevk ettiği bugün yapılan tayyare keşfi ile de anlaşılıyor" (ATABE, c. 11, s. 358).[24]

Ama bu arada düşman savunmamızın kilit noktalarından biri olan Mangal Dağı'nı ele geçirdi (27 Ağustos sabahı).

M. Kemal'in tepkisi ani ve sert oldu. Mangal Dağı'nı savunmakla görevli 5. Tümen Komutanı Yarbay Kenan'dı. Genelgesinde M. Kemal olayı acemilik olarak nitelemekle birlikte, sorumluların derhal soruşturulmasını buyurduğunu bildiriyordu. Ve 5. Tümen'e çıkış yolu gösteriyordu: 5. Tümen'in bütün komutan, subay ve erlerinden, verilecek ilk emirle "yıldırım gibi düşman üzerine atılmak ve onu mahvetmek suretiyle" şan ve şeref kazanmalarını talep ediyordu. Ordumuz her yerde taarruz ve müdafaa bakımından düşmana üstün olduğunu ispat etmeliydi.

> Hazırlığımız mükemmel ve tamamdır. Düşmanın Anadolu içerisinde mutlaka mahvolacağı muhakkak olan bugünlerde kıtalarımızın azami fedakârlık ve gayret göstermeleri hem ihmal edilemez bir mecburiyet ve hem de bir diyanet ve hamiyet vazifesidir. Hata eden her kim olursa olsun derhal kanuna çarpılmak için asla tereddüt edilmeyecektir. Bu emir 5. Fırka'nın bütün efradı ve subayları toplanarak okunacak ve tebliğ olunacaktır ve okunduğu ve tebliğ olunduğu Batı Cephesi Kumandanlığından bana bildirilecektir (ATABE, c. 11. S. 346).

Kenan görevinden alındı.

Bu genelge, M. Kemal'in ne denli özendirici, sert, fakat yasal sınırlar içinde kaldığını gösteren güzel bir örnektir. Aslında M. Kemal Yunan ordusunun hemen her bakımdan ne denli üstün olduğunu biliyordu.[25] Ve onun için Çanakkale'de, Arıburnu'nda

olduğu gibi, askere "ölmeyi emrediyordu." Bu sefer M. Kemal'in anlatımı farklıydı (23 Ağustos).

> Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O sathı bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz. Onun için küçük büyük her birlik bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat küçük, büyük her cüzütam (birlik) ilk durabildiği noktada tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yanındaki cüzütamın çekilmeye mecbur olduğunu gören cüzütamlar, ona tabi olamaz. Bulunduğu mevzide nihayete kadar sebat ve mukavemete mecburdur (Nutuk II, s. 618, ATABE, c. 11, s. 344).

Bu konuda "ısrar ve şiddet göstermeyi faydalı ve müessir (etkili)" bulduğunu söylüyor (*Nutuk* II, s. 617-618).

Bir hafta boyunca gece de devam edebilen boğaz boğaza çok kanlı vuruşmalar oldu.[26] Kimi önemli noktalar birkaç kez elden çıkıp, geri alındı. Üçüncü günün gecesi (26/27 Ağustos) M. Kemal Milli Müdafaa Vekili Refet'e çektiği bir telde, Yunan saldırısının gece de devam eden şiddeti karşısında 3. ve 4. Grubun mevzilerinden çekilmek zorunda kaldığını bildirdi. 27 Ağustos günü de bu gidiş sürerse "kademe kademe müdafaa suretiyle Ankara'ya" yaklaşma yani çekilme zorunluğu olabilirdi. Refet'e çekilen başka bir telde savaşın Ankara'ya "intikal" etmesi olasılığı dolayısıyla Meclis ve hükümetin, Ankara'da kalması uygun olmayanların Ankara'dan çıkmaları "ihtiyata" uygun olacağı bildirildi. Gidiş Yahşihan üzerinden Keskin'e, gerekirse Kayseri'ye olacaktı. Taşınma iki gün içinde 29'u akşamına kadar tamamlanmalıydı. Nakil ve Ankara'nın inzibatı (sıkıdüzen) için önlemleri Refet alacaktı (ATABE, c. 11, s. 353, 351).

Bir de M. Kemal'in yine o gece (26/27) Özel Kalem Müdürü Hayati'ye çektiği tel vardı. Fikriye Hanım, Fuat (Bulca, M. Kemal'in akrabası ve arkadaşı), Salih (Omurtak) beylerin aileleri, Fethi ve Ruşen Eşref beylerin iki gün içinde güvenli biçimde taşınmaları sağlanacaktı. Önemli eşyalar doğrudan Kayseri'ye gidecekti. Yakını olan Fikriye için gerektiği kadar muhafız bulunmalıydı (ATABE, c. 11, s. 352).

Fakat öyle anlaşılıyor ki, cephelerdeki durum yine o gece iyileşmeye yüz tuttu. Onun için M. Kemal Refet'e taşınma işinin 27'si öğleden sonraya ertelenmesini rica etti. Gerçekten 27'si sabahı telaş edecek bir durum kalmamıştı.

27'si gecesi Batı Cephesi Kumandanlığı'na çektiği telde M. Kemal iyimserdi. Düşmanın başarıları fırtına (Mangal Dağı), gece karanlığı, birlikler arasındaki yanlış anlamalardan kaynaklanmıştı. Düşmanın kendi kuvvetinden kaynaklanan ciddi bir başarısı yoktu. Düşmanın pek yakında "kati hezimete" uğratılacağından kuşku duyulmamalıydı. Birlikler şimdiki mevzilerini "son nefese kadar" inatla savunmalıydılar. M. Kemal'in gece baskınlarına karşı uyarması, bu tür saldırıların süngü hücumlarıyla püskürtülmesi gerektiğini vurgulaması dikkat çekiyor (ATABE, c. 11, s. 356).

İnönü'nün anlattığına göre, M. Kemal "enerjisini bütün kuvvetlere hissettirmiş ve kendisi muharebenin kazanılması için gece gündüz büyük emek" harcamıştı. Oysa M. Kemal muharebenin başında attan düşmüş, kaburga kemiğini kırmıştı. Komutanlığını kırığın verdiği sızıya dayanarak yürüttü. Her akşam İsmet karargâhında o günün durumunu gözden geçirip ertesi gün için bir cephe buyruğu hazırlayıp Başkomutanlık karargâhına götürürmüş. Orada Genelkurmay Başkanı Fevzi'nin katılmasıyla buyruk son biçimini alırmış. İsmet gece buyruğa son biçimini verip cephelere iletirmiş. Ertesi gün M. Kemal ve Fevzi cephenin önem verdikleri noktalarına gider, komutanlara yardımcı olurlarmış. İsmet'e göre ikisinin cepheye gitmesi çok yararlı oluyordu.[27]

Muharebenin ilk dönüm noktası 31 Ağustos'ta M. Kemal'in kaleminden:

> Anadolu müdafaası 1-2 günlük meydan muharebesi şeklinden çıkarak devamlı yıpranma seferi haline girmiş sayılabilir. Bu halde muvaffakiyet daima ikmal kabiliyetine bağlıdır (ATABE- c. 11, s. 361).

Eskişehir'den Sakarya'ya çekilmenin isabeti ortaya çıkıyordu. Türk ordusunun Yunanlılardan iki üstünlüğü vardı: Subay ve süvari sayısı daha fazlaydı. Türk subay sayısı 5401, Yunan subayları

3780, Türklerin hayvanları 32.137, Yunanlıların 3.800.[28] Demek ki bizim süvari sayımız fazlaydı. Yunanlılar cephane ve yiyeceklerini uzun yoldan demiryolu, kamyon, develerle getirmek durumundaydılar. Süvari kuvvetleri de az olduğu için Yunan ikmal kolları Albay Fahrettin komutasındaki süvari birliklerimiz için kolay bir hedef durumundaydılar.

Kolordu Komutanı General Kondilis'in anılarından (2 Eylül):

> Bugüne kadar cephemizde devam eden muharebeler pek çetin olmuştu; cephanemiz pek az kalmıştı. Erler günlerden beri açtı. Biraz kaynamış buğday ile nefislerini körletiyorlardı.

Kolordu Komutanı General Prens Andrea'nın anılarından (2 Eylül):

> Son dört gün zarfında ekmek istihkakının yalnız ¼'ü ve pek az cephane gelmişti. İstihkak yalnız etten ve kaynamış buğdaydan ibaretti. Bu da odun ve ateş tedarik edilemediğinden güçlükle hazırlanabiliyordu.
>
> Zaafımız o derecedeydi ki Ankara'ya girsek bile kışın yaklaşmasından evvel düşman tarafından ciddi bir surette hırpalanmak ve yıpratılmaktan kurtulmak için bu şehri bırakmak ve Eskişehir'e dönmek mecburiyetinde kalırdık.[29]

Bir tür dengeye ulaşılmış olmakla birlikte savaş bütün şiddetiyle sürüyordu. Düşman 1 Eylül'de Haymana'ya yöneldi. 2 Eylül'de Çaldağı ellerine geçti. Türkler karşı saldırı yapmıyor, savunmakla yetiniyordu. Fakat Yunanlılar da bitkindi. Yine de 3, 4, 5 Eylül'de saldırılarını sürdürdüler. 6 Eylül'de durgunlaştılar. Ondan sonra da girişim Türklere geçti. Bu sıralarda Yunanlılar Sakarya serüvenine nasıl son verebileceklerini düşünmeye başladılar.

İlk girişim muharebenin 13. gününde (4 Eylül) geldi: Papulas Savaş Bakanı Theotokis'e harekâtı sürdürme kararının gözden geçirilmesi için Başbakan Gunaris'in derhal Bursa'ya gelmesini istedi.[30] Papulas'a göre harekâtın birinci aşaması başarıyla tamamlanmıştı. Fakat iki ordunun kuvvetleri denkti. Yalnız Yunan ordusunun subay eksikleri vardı ve taşıma araçları hızla azalmaktaydı.

Ankara'nın alınması için yeni bir çaba gerekmekteydi. Bu çabanın yenilgiyle sonuçlanması olasılığı vardı. Bir görüşe göre Theotokis Kralın ve Genelkurmay Başkanı'nın etkisi altında olduğundan bu girişime karşılık vermemiştir.

Onun üzerine Papulas dört gün sonra, 8 Eylül'de Theotokis'e bir tel daha çekti. Başkomutan telinde savaşımın denk kuvvetler arasında siper savaşına dönüştüğünü, Türklerin takviye yapabilecek durumda olduğunu, onun için harekâtın devamının tehlikeli olduğunu anlattı. O güne kadar sürmüş başarılar dolayısıyla hemen bir ateşkes (bırakışma ?) yapılması hem manevi hem askeri açıdan "mükemmel" bir çözüm olacaktı. Theotokis Gunaris'e çektiği telde durumun tehlikeli gösterilmesine şaştığını, harekâtın durdurulmasının içte ve dışta kötü yankıları olacağını, ordunun kendisini çıkmaza sürüklediğini ve sabrını taşırdığını bildirdi.

Gunaris 10 Eylül'de yanıtını vererek, ordunun her türlü siyasal düşünceden uzak, askeri gereklere göre karar vermesi gerektiğini söyledi. Bunu öğrenen Papulas, 11 Eylül sabahı Eskişehir'in doğusuna çekilmek buyruğunu verdi.

Yunan ordusu çekilirken Türklerin olanaklı olduğu ölçüde bunu geç fark etmeleri için dikkat ediyordu. Onun için Polatlı batısında ve merkezde şiddetli saldırılar yaptılar. Ama 11'i akşamı çekilmekte oldukları belli oldu. Ülkenin çeşitli yerlerinde şenlikler başladı. Ertesi sabah cephenin bazı bölümlerinde kuvvetlerimiz düşman siperlerini boş buldular. Yunanlılar 12/13 gecesi Sakarya'nın batı kıyısına geçmek telaşına düştüler. Sakarya'nın üç köprüsü yanında 7 tane tombaz (duba) köprü vardı. 13 Eylül sabahı taarruza geçen birliklerimiz, Yunan artçı mevzilerini boş buldular. Sakarya'nın batısı da artık elimizdeydi. Çekilirken Yunan ordusu bütün köprüleri yıktı. Köprülerin yıkılışına yetişemeyen kimi Yunanlar geçerken boğuldular.

Çekilen bir ordu mücadele halindeki bir adamın düşmanına sırtını dönmesi gibi takip harekâtına çok duyarlıdır. Çünkü başarılı bir takip harekâtı, düşmanın çekilmesini bozguna dönüştürebilir. Sakarya'nın sonunda Yunan ordusu kayıplar vermiş olsa da bozguna uğratılamamıştı. Çünkü düşman ordusu ne denli bitkinse

Türk ordusu da bitkindi ve yaptığı takip harekâtı onları bozguna uğratacak ölçüde olamamıştır.

Her şeyden önce cephane kıtlaşmıştı. Üstelik Yunan ordusu geçtiği yerleri çölleştirdiği için süvari kuvvetlerimiz bile ikmal sıkıntıları çekiyordu.

Dolayısıyla onların aslında temelsiz olan zafer kazandık iddialarına olanak verilmiştir.

Tarafların kayıplarına gelince, *Türk İstiklal Tarihi*'ne (TİH, c. II, 5 ks., 2. kitap) göre Türkler subay olarak 277 şehit, 1058 yaralı, er olarak 5436 şehit, 17.422 yaralı vermişlerdir. Yunan ordusunun kayıpları 208 subay ölü, 700 subay yaralı, erlerden 3750 ölü, 18.255 yaralı idi.[31]

Bundan sonra Yunan ordusu için sorun şuydu: Sakarya'dan çekilen ordu nerede mevzilenecekti? Sakarya'nın batısında mı, yoksa 150 km kadar daha batıda, Eskişehir önünde mi? Daha batıya çekilmek söz konusu değildi, çünkü Eskişehir, İstanbul-Afyon-İzmir demiryolunun kavşağı ve önemli bir kentti. Yunan Hükümeti Sakarya batısından yanaydı. 17 Eylül'de Gunaris bu konuda Papulas'ın niyetini sordu. Fakat Türk süvari kolordusunun ordusunu güneyden kuşatmaya başladığını görünce, vakit yitirmeden kendi girişimiyle 16/17 gecesi Eskişehir'e çekilme buyruğunu verdi.

İsmet, Yunanlıların Sakarya batısında mevzileneceğini düşünüyor ve bir karşı taarruzdan çekiniyordu. Ve 19 Eylül'de bizim tarafta durum anlaşıldığı halde, takipte ağırdan almıştı. İsmet'in ihtiyatlı davranmasının nedeni cephanenin az kalmış olmasıydı. Başkomutana verdiği yazanakta, 6000 atım top cephanesi kaldığını, bir meydan muharebesi için 100.000 atımlık cephane gerektiğini bildirmişti. Belen burada İsmet'in kararlarını eleştirel bir açıdan ele alıyor. Oysa onun üstünde Başkomutan M. Kemal vardı.[32] Cephanenin bitmesi herhalde bütün akan suları durduracak bir gerekçeydi.

Fethi Okyar'ın Anıları[33]

Bu sıralarda ben Malta'daki esaretten dönerek Ankara'ya henüz varmış bulunuyordum. Ebedi Şef Büyük Millet Meclisi'nce Başkumandan tayin

edilmiş bulunduğu için o sırada orduyu tensik ve takviye etmekle mütemadiyen meşguldü. Beni hemen her gece Çankaya'daki mütevazı köşküne götürdüğü için memleketi Sakarya boyunda müdafaa etmek üzere Başkumandan'ın ne kadar hassas bir surette çalıştığını görüyordum. Düşman kollarının 12 Ağustosa doğru Sakarya'ya yaklaştığı haberini alan Başkumandan erkânıharbiyesiyle birlikte karargâhına gitti. O zamanki vaziyeti takdir etmek güçtür. Düşmanın ta kalpgâhımıza doğru yaklaşması bütün yüreklerde acı duygular uyandırmış olmakla beraber Türk milletinin nihayet muzaffer çıkacağına dair ümitler kuvvetli idi. Fakat bu ümitler, Sakarya boyunca yayılmış olan Türk ordusunun ve bilhassa umumi harpteki cephelerde daima muzaffer çıkmış olan ateşli Başkumandana müteveccih idi.

Düşman ilk hızıyla cephemize çarptı ve orduyu Ankara'dan ayırarak şimale atmak üzere cenuptan çevirme hareketine teşebbüs etti. Ben Ankara'da birçok arkadaşlar gibi Türk talihinin oynadığı bu meydan muharebesini uzaktan bin heyecan içinde takip ediyordum. Ve düşmanın çevirme hareketini neticesiz bırakmak için Başkumandanın nasıl harikalar yarattığını ve düşmanın her darbesine mukabele için nasıl tedbirler aldığını duyuyordum. "Hattı müdafaa yoktur sathı müdafaa vardır" düsturu ile bütün kumandanları ve cephedeki askerleri topraklara mıhlayan ve her adım için düşmana büyük zayiat verdiren ve düşman kuvvetlerini günden güne zayıf düşüren Başkumandan kendisine müteveccih yüreklere her gün biraz daha kuvvet veriyordu. Bu didinme ve boğuşma, yanılmıyorsam 20 gün devam etti. İki tarafın irade kuvvetlerinin şiddetle çarptığı bu devirde Mustafa Kemal'in iradesi her gün düşmanı biraz daha eziyordu. Sakarya Meydan Muharebesi bir kahramanlık destanıdır. Bu destanı burada tafsil etmek bana düşmez. Ben yalnız 12 Eylül 1921'de düşmana mukabil taarruza geçtiğimiz gündeki hatıramı buraya kaydetmek istiyorum.

Filvaki düşman hatlarında bozgunluk alâmetleri hissedilince Başkumandan yaveri B. Muzaffer'i birtakım işler için Ankara'ya göndermiş ve o meyanda beni de 11 Eylül'de karargâha çağırmıştı. Orada kendisini Garp Cephesi Kumandanı ve bütün askeri işlerde kendisinin en yakın müşaviri İsmet İnönü ve Mareşal F. Çakmak'la, Başkumandanlık erkânıharbiyesinin ortasında çalışırken buldum. Başkumandan geçen muharebe günlerinin ağırlığını omuzlarında taşıyordu. Mamafih neş'esi ve azmi her zamanki gibi zinde idi. Vaziyeti ve düşman mukavemetinin kırıldığına delalet eden haberleri birkaç kelime ile bana anlattıktan sonra ertesi 12 Eylül günü düş-

mana sağ cenahtan mukabil taarruza geçildiğini söyledi. Ve icap eden emirleri vermek ve tertibatı almak üzere cepheye yaklaşmak maksadiyle Malıköy istasyonunda bekleyen trenle cephemizin hemen gerisine ilerledik ve orada bir yar içinde durduk ve geceyi orada trende geçirdik.

Ertesi sabah erkenden General Kâzım Özalp'in kumanda ettiği kolordu karargâhına vardık. Başkumandan düşman mevzilerine ilerleyen kolların harekâtını birer birer takip etmeye başladı. Duatepe, Çadırtepe gibi sarp yerlerden düşmanı atmak ve Sakarya geçitlerine sahip olmak iktiza ediyordu. Kollarımız memnuniyeti mucip ilerlemeler yapıyorlardı. Düşman, Sakarya'dan ricatını temin maksadiyle çok şiddetli mukavemet göstermekte ve kuvvetlerimizi anlamak için üzerimizde tayyarelerini sık sık gezdirmekte, aynı zamanda bizi şaşırtmak için sol cenahımızda mukabil taarruz teşebbüsünde bulunmakta idi. Bütün bu hadiseler esnasında General Kâzım Özalp'in karargâhının bulunduğu tepede telefon başından ayrılmayan Başkumandan heybetli bir enerji timsali kesilmişti. Ve muharebenin en ince teferruatına kadar her safhasını takip ediyor, yeni emirler veriyor, yeni kuvvetleri cepheye gönderiyor, ileride haber almak üzere emir zabitlerini ileri kıtaların yanına sevkediyordu.

Yüksekten bakan bir kartal gibi, muharebenin bütün harekâtına hâkim kesilmişti. Aynı zamanda en uzak cephemizde olan biten hakkında malumat soruyor ve oralara da iradesini teşmil etmekten hali kalmıyordu. Bu enerji sarfı akşama kadar bir dakika fasıla vermeden imtidat etti (uzadı). Duatepe ve Çadırtepe'deki düşman mukavemeti kırılmış ve düşmanın umumi bir ricat hareketine başladığı tahakkuk etmişti. Düşman bu ricatı bozgunluğa tahvil etmemek (dönüştürmemek) için çok gayret gösteriyordu. Bu cümleden olarak ara sıra cephemizin sol cenahında mukabil taarruzlar yapıyordu. Başkumandan da düşmana nefes aldırmamak için hiçbir tedbirden geri kalmıyordu.

Karanlık basınca yar içinde durmakta olan trene döndük. Bu kadar çabalamadan sonra Başkumandanın istirahate çekileceğini tahmin edersiniz değil mi? Hayır, Atatürk, yanından kendisinden sonra bu şerefli günün en büyük hissesini kazanmış ve bütün askeri tedbirlerde kendisine en büyük yardımı yapmış bulunan İsmet İnönü ile birlikte o gece sabaha kadar telefon ve telgraf makinelerinin karşısından ayrılmadı ve bütün fırkaları pençesinde tutar gibi sıkı bir temas halinde kaldı. Düşmanın mezbuhane (çırpınırcasına) mukabil taarruzlarını ciddi telakki eden fırka ve

kolordu kumandanlarının az çok telaşlı raporlarına mütemadiyen cevaplar veriyor ve bütün tereddütleri cesarete tahvil (çevirmek) için uğraşıyor, emirler veriyordu. Mustafa Kemal kükremiş bir arslan halini almıştı. Kendi iradesi karşısında duran hâilleri (engelleri) birer birer eziyor ve düşmanı behemehal mağlup etmek hedefine doğru mütemadiyen ilerliyordu. Kükreyen arslanın enerji şerareleri bütün cepheye sirayet etmişti. Sabaha kadar uğraştı ve nihayet her tarafta düşmanın çekildiği haberi geldi. İş bununla bitmedi: Düşmanı takip için emirler vermek, tertibat almakta gayretine devam etti.

Sakarya Değerlendirmeleri

M. Kemal 14 Eylül'de bir bildirgeyle Türk Milleti'ne durumu bildirdi.[34] Ordumuzu imha etmek isteyen Yunan ordusu "avn-i Hakla" (Allah'ın yardımı) yenilgiye uğratılmıştı. Türk milletinin hayat ve istiklaline "canavarca" tecavüz edenlere yaraşır cezayı vermek için ordumuz "sönmez bir azim ve celadetle" görevini sürdürüyordu. Vatan sevgisinden yoksun birtakım devlet adamlarının (ricalin) "caniyane" hoşgörüsünden yararlanarak İzmir'e çıkan düşman, İnönü ve Dumlupınar'da yenilmişti. Fakat Konstantin'in saltanat hırsını doyurmak için aylarca hazırlanmışlar, kimi yabancı dostlarının da yardımıyla oluşturdukları "muntazam ve mücehhez büyük bir ordu" ile saldırmışlardı. Buna karşılık verebilmek için milletimiz hiçbir özveriden kaçınmamıştı. "İnanılmaz mucizeyi" Anadolu halkının özverisine borçluyduk. "Canımızı, namusumuzu almak üzere" gelen mağrur düşman askerleri tutsak düştüklerinde ilk olarak "bir parça ekmek" istemeleri "manidar bir levhaydı." "Meşru" olan davamızla "inayet-i ilahiyeden" (Allah'ın yardımından) hiçbir zaman ümidimizi kesmemiştik. Hayat ve istiklal hakkından başka bir şey istemiyorduk. Pek yakında amacımız tamamen gerçekleşince silah bırakacaktık. O mutlu ana değin yurttaşların önceden olduğu gibi, en büyük çaba ve özveriyi göstermesine "intizar eylerim" (beklerim).

Bu bildirgede dikkatimi çeken üç şey var. En çok, zaferin "inanılmaz bir mucize" olarak nitelenmesi. Acaba bu, her zaman iyim-

ser olan M. Kemal'den kısmi de olsa savaş sırasında yaşadığı bir umutsuzluğun itirafı mıdır? İkinci dikkatimi çeken nokta, dinsel söylemin "biraz" fazla olması. Halkımız bir ortaçağ halkı olduğuna göre, bunsuz olmazdı. Ama biraz fazla gibi görünüyor ki bu fazlalık mucize nitelemesine (ve umutsuzluğa) uygun düşüyor.

Bir de İstanbul'daki devlet adamlarının (ki bunların başında Vahdettin vardı) ve Konstantin'in hedef alınması durumu dikkat çekiyor. M. Kemal'in cumhuriyetçiliğinin bir gereğiydi bu.

İsmet ve Fevzi 14'ünde TBMM'ye M. Kemal'e müşiriyet (mareşallik) rütbesinin ve gazilik unvanının verilmesini önerdiler. Meclis 19 Eylül oturumunda tartışmasız olarak ve oybirliğiyle kabul etti. 15 Eylül'de seferberlik ilan edildi. Zaten Tekâlif-i Milliye Emirleri'yle "süper seferberlik" ilan edilmiş bulunuyordu.

19 Eylül günü M. Kemal TBMM'ye Sakarya Meydan Muharebesi'ni hayli ayrıntılı biçimde gün gün anlattı.[35] Önce düşmanların Türk ordusunu "inhilal" ettirdiklerini (erittiklerini) fakat varlığımızı sürdürmenin yegâne aracının ordu olduğunu değerlendiren TBMM'nin onu yoktan var etme işine giriştiğini belirtti. Yunanlıların bu kuruluşu önlemek için saldırdıklarını, fakat kuruluş halindeki ordunun İnönü'de, Sakarya'da onları yendiğini anlattı. Süresinin uzunluğu bakımından Sakarya savaş tarihinde yerini alacaktı. (Çin'deki Mukden Meydan Muharebesi 20 gün sürmüştü.)

"Pek muhterem, faziletli, kıymetli" Genelkurmay Başkanı Fevzi'yi övdü. Garp Cephesi Komutanı İsmet "derin bir zekâ. Yorulmaz bir azim ve iman" göstermişti. Milli Müdafaa Vekili Refet de gereksinim duyulan ve duyulmayan her şeyi zamanında sağlayarak zaferin birinci derecedeki etkenlerinden biri olmuştu. Genel olarak Sakarya'nın Türk subayları için "söyleyecek söz bulamıyordu". Ama bunun bir subay muharebesi olduğunu söyleyebiliyordu. "Kahraman Türk neferi" de Anadolu muharebelerinin anlamını kavramış, yeni bir ülkü ile savaşmıştı (zaten sorun savaşan erlerde değil, savaştan kaçan erlerdeydi).

Sonra M. Kemal bir ufuk turu yapıyor. Dünya Savaşı'nda yenik düşmenin cezasını en ağır biçimde Suriye ve Irak gibi iki geniş ülkeyi yitirmekle görmüştük. Bunları bizden almanın gerekçeleri

esassızdı. Çünkü buralardaki halk yeni yönetimlerine karşı isyan edip Osmanlı yönetimine dönmek istemekteydiler. Hıristiyanlara kötü davrandığımız da doğru değildi. Çünkü en ufak bir köyde dahi, bunlar Müslümanlardan daha çok refah ve servete maliktiler. Ancak bunların isyan etmesi halinde bastırılmaları "tabii ve zaruri" idi.

Rumların Anadolu'da çoğunlukta oldukları da, medeniyet getirdikleri de yalandı. Medeniyetlerinin eseri "yangın yerleri ve ihtiyar, kadın ve çocuk cesetleri" idi. Konstantin tarihteki Haçlı kumandanları arasında yer almak istemişti. Ama "Cenab-ı hak" bize yardım etti. Ordusu yüz geri etti. (İzmit'ten Sırrı "Senin dehan[36] karşısında" diye seslendi.) "Ordumuz vatanımız dahilinde bir tek düşman neferi bırakmayıncaya kadar takip, tazyik ve taarruza devam edecektir."

Bolu mebusu ve 3. Grup Komutanı Yusuf İzzet'in ilginç saptamaları var.[37] Dünya Savaşı'nda subayların özverisini gördüğünü belirtiyor, fakat "buradaki fedakârlık büsbütün ilahi idi." Milletimizin göstermiş olduğu "harikaları" aynı zamanda kendisinin milli davası için savaştığı konusunda "tatmin" edildiğine bağlıyordu. Yeni Paşa'ya göre böyle savaşanlar, köylü de olsalar, *homo ahretikus*'luktan yurttaşlığa yükselmiş kişilerdi.

Paşa ikmal hizmetlerinin de niteliğini övüyordu, askerler ve kıta subayları bir gün bile aç kalmamışlardı. Bir gün bile asker cephanesiz kalmamıştı. "Bu cidden şayan-ı hayret bir faaliyettir." Düşmana gelince, "hiçbir vakitte medeni bir düşman değildi. Dünyada en barbar, vahşi telakki ettiğimiz vahşilerin bile yapmadığı şenaatleri yapmıştır. Öteden beri medeniyetini ilan eden Avrupa böyle bir düşmanı serbest bıraktığı için haya etmelidir." Biz Yunan tutsaklarına iyi davranmıştık.

Hemen 13 Eylül oturumunda, M. Kemal'in askeri ödüllendirmek için bir önerisi gündeme geldi: TBMM Teşekkürnamesi'yle Usul-i Taltif hakkında bir yasa önerisi.[38] Buna göre (1) muharebede olağanüstü yararlık gösteren kıta komutanlarına TBMM Teşekkürnamesi verilecek, (2) iki kez teşekkürname alanlar terfi edecekti. (3) teşekkürname alana 2 maaş ikramiye verilecekti.

Konya'dan Vehbi kalktı, karşı çıktı. Adeta zaferi kıskanan bir havadaydı. Daha kesin zafere ulaşılmamıştı. Sonra ödüllendirilmesi gereken her şeyini feda etmiş olan köylülerdi. Zaferi onlar kazanmıştı. (Malını, ırzını ve canını yitirmiş köylü acaba nasıl ödüllendirilecekti?) Ardından düşüncesini değiştirdi, savaşı kazananların komutanlar olmadığını, efrat (erler) ve küçük zabitan (assubaylar) olduğunu iddia etti. Daha sonra uzuvlarını yitirmiş olanlara ödül verilmesini önerdi. Bu çıkışlara sanırım herkesin aklı şaşmıştır. Sonunda Refet yeryüzünde mutlak adalet sağlamanın olanaksız olduğunu söyleyerek işin içinden çıktı.

Yunan Hesapları

Times gazetesinin İzmir'deki muhabirine göre Yunanlılar Ankara'yı aldıktan sonra fazla kalmayacaklarmış. Esas amaç, Ankara'daki savaş ve demiryolu malzemelerine el koyup götürmek, ya da yok etmekmiş (15-16 Ağustos haberleri).[39]

Öte yandan, savaş Yunanistan'ın istediği gibi gelişmemeye yüz tuttuğu sırada, Konstantin "sağlık nedenleriyle" Eskişehir'den Bursa'ya geldi.[40] Savaş bittikten sonra, Mudanya üzerinden 29 Eylül'de zafer şenliklerinin yapılmakta olduğu Atina'ya gitti. Atina Katedrali'nde Te Deum ayinine katıldı. Aynı gün Papulas İzmir'e geldi ve zafer şenlikleriyle karşılandı. Bir gün önce, 28'inde, Konstantin orduya bir bildirge yayımladı. Bunda subay, astsubay ve erlere şunları söylüyordu:[41]

Başarılarının büyüklüğü, Tanrı'ya Helen (Yunan, Rum) olduğuna şükrettiriyormuş. Helen kardeşlerini boyunduruktan kurtarmak ve atalarının topraklarına yeniden uygarlık götürmek için kanlarını akıtmışlardı. Aldıkları görevi hızla başarmışlardı. Onların "Ankara'ya, Ankara'ya!" diye bağırdıklarını duymuştu. Ancak yorulmasınlar, yeni özverilerde bulunmak zorunda kalmasınlar diye, buna razı olmamıştı. Çünkü gerçekleştirdikleri, hedefleri açısından yeterliydi. Özgürleştirdikleri toprakları sıkıca tutacaklarından emindi. Bunu atalarının ülkesine yerleşmiş Müslüman halklarla savaşmak için yapmamışlardı. Din ve ulusları ne olursa olsun, uygarlık ve sevginin armağanlarını herkese vermek için yapmışlardı.

Savaş parlak bir gelişme göstermekteydi. Şimdi sonuçları güvence altına almak gibi "azıcık" bir iş kalıyordu. Onu yapınca evlerine mutlu ve gururlu döneceklerdi.

Görülüyor ki, Yunanlılar da Sakarya'yı kendi zaferleri sayıyorlardı. Gerekçeleri şuydu denebilir: 1) 10 Temmuz taarruzlarından önce ellerinde olmayan üç stratejik kenti, Afyon, Kütahya, Eskişehir'i ele geçirip işgal ettiler ve tuttular. Böylece Batı Anadolu'nun demiryolu ağına egemen oldular ve bizi de demiryolu ulaşımından yoksun bıraktılar. 2) Kurulmaya çalışılan Türk ordusu Sakarya'da çok yıprandı. O yüzden esaslı bir takip harekâtı yapılamadı. Yunan ordusu fazla zorluk çekmeden yeni mevzilerine dönebildi. 3) Yunanlıların ülküsü Türksüz bir Anadolu idi. Yunan ordusu önüne çıkan köyleri yakarak, köylüleri kadın-erkek, genç-yaşlı demeden öldürerek (etnik temizlik yaparak) ülküsüne bir ölçüde yaklaşmıştı. Onların açısından bu bir başarıydı.

Burada zorunlu olarak Yunan zulmüne yeniden değinmek gerekiyor. Erdem'in bir Yunan askerinin günlüğünden aldığı örnekte, insanların öldürülmesinden söz edilmiyorsa da köylerin yakıldığı var.[42] Nikos Vasilikos 17 Eylül gününde "Gerileyen Yunan askerleri tarafından vadinin tüm köyleri yakılıyor" diye yazmış. 27 Eylül'de şunu kaydediyor:

> Tüm köyler yanıyorlar. Kurak Ağa geçişimizi engelleyecek şekilde alevler ve dumanlar içinde yanıyor. Köy sakinleri pişme tehlikesi karşısında fareler gibi evlerinden fırlıyorlar.

Başka bir kaynak da (Vutyeridis) şöyle demiş: "(Yunan ordusu) Geniş bir bölgede ulaşım imkânlarını tahrip etmiş ve bu bölgede [Türklerin] yararlanabilecekleri her şeyi yok etmiştir."

Bu değerlendirmelerde hakikat payı ne olursa olsun, Sakarya bir Türk zaferiydi, çünkü Yunanlılar Ankara'yı ele geçirmeyi hedeflemişler ve başaramamışlardı. Türk başarısının önemli bir bölümü de Tekâlif-i Milliye ile ve sonra seferberlik ilan ederek sonunda seferberliğe girmeyi başarmasıydı. O zamana değin siyasal istenç, yani TBMM ve onun hükümeti, Atatürk'ün *Nutuk*'ta açıkladığı

üzere, seferberlik ilanına cesaret edememişti. Sakarya Savaşı kapıya dayanınca bu gerçekleşmiş, böylece hem Sakarya Zaferi'ne (o inanılmaz mucize) hem Dumlupınar Zaferi'ne kapı açılmıştı.

Sonuç

Yumuşatılmış Sevr Dönemi

Daha önce gördük. Sevr'i İstanbul Hükümeti'ne imzalattılar. Fakat bilindiği gibi, imzalanmış antlaşmaların yürürlüğe girmeleri için bir de onaylanmaları gerekiyor. Ama Ankara'da ülke topraklarının çoğuna egemen bir hükümet daha vardı ve o Sevr'i kabul etmiyordu. Hatta Misak-ı Milli'ye bağlılığını ilan etmişti. Dolayısıyla İstanbul Hükümeti antlaşmayı onaylamaya yan çizebiliyordu. Ayrıca Yunanistan'da iktidar değişikliği olmuş, İtilaf'ın, özellikle Fransa'nın hoşlanmadığı bir hükümdar ve parti başa geçmişti. Bu durumda Sevr'in Yunanistan'a verdiği topraklar anormal derecede "cömert" görünmeye başladı. Eski ABD Başkanı Wilson'ın çizdiği Ermenistan sınırları da gerçeklerle tümüyle ilgisiz bir başka anormal "cömertlik" oluyordu. Dolayısıyla Sevr'i yumuşatmadan onu onaylatmak, uygulamaya sokmak olanaksız görünüyordu.

Gördüğümüz gibi, İzzet Paşa Heyeti'nin görevi yumuşatılmış bir Sevr formülüyle barışı kurmaktı. Tam bağımsızlık isteyen Mustafa Kemal böyle bir şeye razı olamazdı. Fakat düpedüz reddediyor da görünemezdi. Çünkü Mondros'la birlikte ortadan kaldırılan orduyu yeniden kurmadan barış sürecine ağırlığını koyamazdı. Ordu kurmak için de zaman kazanmak gerekiyordu. Onun için İzzet Heyeti haftalarca Ankara'da "misafir" edildi.

10 Ocak 1921'deki İnönü Zaferi yumuşatma işinin önemini vurguladı. M. Kemal Londra Konferansı'ndan Türkiye'yi doyurabilecek bir uzlaşma çıkabilmesinin olanaksız olduğunun farkındaydı. Ama zaman kazanmak gerekiyordu. Ankara'nın kendi temsilciler heyetini göndermesine izin verilmesi bile, çetin bir savaşımı gerektirmişti.

Batı kamuoyu Ankara'daki siyasal kadroları "aşırılar" ve "ılımlılar" diye sınıflamış bulunuyordu. Batı'nın tepkisini olanaklı olduğu ölçüde az çekmek için ılımlılardan olan ve Sovyetler'in hiç sevmediği Bekir Sami Hariciye Vekili ve Londra Konferansı'na başmurahhas seçildi. Nitekim Sami Londra'da Fransa, İngiltere ve İtalya ile anlaşmalar yapmakta fazla zorlanmadı. İngiltere ile yapılan anlaşmanın esası değil, esir değiş tokuşuna ilişkin olduğunu belirtmek gerekir. "Ilımlı" olduğu için Moskova'ya gittiğinde pek başarılı olmamıştı.

Bu sıralarda Yunanlılar efendileri savaş tanrısı L. George'un da kışkırtmasıyla Türkleri savaş alanında ezmek, hatta yok etmek tutkularını sürdürüyorlardı. Bereket ki, Fransa ve İtalya L. George'un savaşkanlığını frenliyorlardı. Onlar ve Avrupa'nın savaş bitkinliği olmasa İngiltere Anadolu'da savaşa girebilirdi diye tahmin edilebilir. Nitekim 1922'de Dumlupınar'da savaş atını yitiren L. George bunu yapmaya kalkışmış ve onca karizmasına karşın İngiltere'yi Türkiye'de savaşa sokamadığı için siyaset sahnesinden silinmişti. Oysa daha önce L. George Yunanistan'ın savaşkanlığına karşı barış ve uzlaşma meleği rolünü oynamıştı. M. Kemal herhalde adımlarını atarken, L. George'un bu biçimde tahrik olabileceğini hesaba katıyordu. M. Sagir'in idam edilmesi ve esir değiş tokuşu anlaşmazlığı gibi noktalarda bizimkilerin sürekli "acaba çok ileri gittik mi?" diye sormaları gerekiyordu. Herhalde sormuşlardı da.

Büyük Taarruz bunun içindir ki bir imha (yok etme) muharebesi, bir olup bitti olarak planlandı. İngiltere'yi yani L. George'u Yunan bozgunu gerçeğine uyandırmamak için savaş bildirilerinin oto-sansürlü çıkarıldığını biliyoruz.

Atatürk şöyle diyor:

> Efendiler, Başkumandan Muharebesi'nin neticesine kadar her gün büyük muvaffakiyetlerle inkişaf eden (gelişen) taarruzumuzu tebliğ-i resmilerde gayet ehemmiyetsiz harekâttan ibaret gösteriyorduk. Çünkü, düşman ordusunu tamamen imha edeceğimizden emin idik. Bunu anlayıp, düşman ordusunu felaketten kurtarmak isteyeceklerin yeni teşebbüslerine meydan vermemeyi münasip görmüş idik.

İnönü'nün anlatımıyla:

> (...) bulunduğumuz yerleri söylemeden, basit resmi tebliğler yayınlıyoruz ve mütemadiyen yürüyoruz (400 kilometre!). Çünkü etrafa bir zafer havası verirsek karşımıza, denizden, karadan, şuradan buradan kuvvet çıkartmak için her türlü tertibatı alabilirler (...) kendimizi zor zapt ediyoruz.[1]

Yunanlıların da bozgunun utancından aynı oto-sansürü uyguladıkları tahmin edilebilir. Böylece Türkler ve Yunanlılar tuhaf bir biçimde zafer ve yenilgilerinin büyüklüğünü dünyadan saklamak için işbirliği yapmış oluyorlardı. Dolayısıyla 9 Eylül'de çoğu piyade olan Türk askerinin Kordon boyuna ulaşması bütün dünya için büyük bir sürpriz olmuştur.

Emperyal canavarların dünyasında küçük ve hele Batılı olmayan ülkelerin askeri zaferlerinin bile tadını çıkaramadıklarını görüyoruz.

Damat Ferit'in istifasından Büyük Taarruz'a kadarki döneme "Yumuşatılmış Sevr" dönemi dedim. Çünkü Sevr'in imzalandığı biçimiyle onaylanması artık söz konusu değildi. Ama yine de esas olan Sevr idi. Curzon 14 Haziran 1921 tarihli yazısında ne olursa olsun, ("kırmızı çizgi" olarak) Rumların "güvenliğinden" ve Osmanlı'nın bağımlı kalmasından ödün verilemeyeceğini belirtiyordu.[2] Gerçi Yunanlılar Sevr'i bile yetersiz sayıyor ve gözleri Pontus'a, hatta asıl İstanbul'a takılıyordu. Sevr'in imzasından beri onca kan ve para dökmüşlerdi. Onun için Sevr'in kazanımları yetersiz görünmeye başlamıştı. Ama tabii, kendileri nihayet İtilaf'ın, özellikle İngiltere'nin maşasıydılar, sesleri fazla çıkamazdı.

Demek ki sözünü ettiğim dönemde Sevr'in yumuşatılması gündemdeydi. Gerçi Ankara'nın kazanç hanesi olumluydu. I. İnönü, II. İnönü, Sakarya'da zafer bizimdi. Ama Yunanlıların asker sayısı, teçhizatı bizden üstündü. Onun için başarımız İnönü ve Sakarya'da Yunan ilerleyişini durdurabilmiş olmaktan ibaretti. Her üç zaferde Yunan ordusu saldırısını, ilerleyişini durdurup çekilmek zorunda kalmıştı. Ama bir Yunan bozgunu ya da tarafımızdan kapsamlı bir takip harekâtı pek söz konusu değildi. Üstelik Yunanlıların Kütahya-Eskişehir zaferi, yani bizim de yenilgimiz vardı. Yine de bu bir Türk bozgunu değildi. Ordumuz az çok düzenli biçimde Sakarya Nehri'nin gerisine çekilebilmişti. Yine gördüğümüz gibi, Yunanlılar Sakarya'yı zafer saydılar. Çünkü Afyon-Kütahya-Eskişehir, yani demiryolları, yani Batı Anadolu işgalleri altındaydı. Bu durumda Avrupa'nın diplomatik kamuoyunun gözünde, Türkiye barışı için söz konusu olan çözüm şu ya da bu ölçüde (daha çok sınırlı ölçüde) yumuşatılmış bir Sevr Antlaşması'ydı.

Oysa Milli Mücadele'nin programı bambaşkaydı. 1 Aralık 1920'de Hâkimiyet-i Milliye'de çıkan "Harp ve Sulh" başlıklı imzasız başyazı Ankara'nın neler düşündüğünü çok güzel anlatıyor bize.[3] Bilindiği gibi bu gazetedeki imzasız başyazıların çoğunun yazarının M. Kemal olduğu düşünülmektedir. Yazıda Sevr'in yumuşatılmasının Ankara'ca kabul edilmeyeceği vurgulanıyor: "(...) onun büsbütün kaldırılması dahi bizi yaşatacak ve selamete çıkaracak bir hal meydana getirmeyecektir."

Sevr'i büsbütün kaldırmak bile Dünya Savaşı'ndan önceki durumu kabul etmek olurdu. Oysa bu tam bağımsızlıkçı bir Türkiye için yaşamamaya razı olmak anlamındaydı. Türkiye o savaşa kendiliğinden girmemişti, savaşa sokulmuştu. Ama "sokulmaya" razı olması ve savaşı sürdürmesi bağımlılıktan kurtulmak, bağımsızlık içindi. Demek ki Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin kendine özgü bir gündemi vardı: bağımsızlık. Milli Mücadele'de, Kurtuluş Savaşı'nda bu gündem devam ediyordu. Dolayısıyla savaşım "... düşmanlar bizim harpten evvelki halden (bağımlılıktan) kurtulmamızı temin edecek hükümleri kabul" edinceye değin sürecekti. Yani, Misak-ı Milli'yi kabul edinceye değin... Dolayısıyla "yumuşatılmış Sevr"

ancak İtilaf'ın, Avrupa kamuoyunun, hatta Yunanlıların programı olabilirdi, Ankara'nın değil. O zaman Ankara'nın kabul etmediği bir "yumuşatılmış Sevr" ne ölçüde dönemin adı olabilirdi?

Bu yerinde bir itirazdır. "Yumuşatılmış Sevr" ancak Batı kamuoyundaki egemen paradigmayı betimleyebilir.

Mustafa Kemal

M. Kemal, Türk ulusunun büyük talihi, dâhi bir önder. Aslında onun olağanüstü yetenekleriyle, III. Selim'le başlayan çağcıllaşma hareketinin ilk örgütü olan İttihat ve Terakki'nin başına geçmesi gerekirdi, beklenirdi.[4] M. Kemal gösterdiği etkinliklerle belli oluyor ki böyle bir rolü üstlenmeye hazırdı. Fakat görünüşünden davranışlarına, düşüncelerine değin, sıra dışı bir insan olduğu için insanlar onu itici buluyorlardı. Onun içindir ki, önderliğini Talat ve Enver gibileri üstlendi. Kader M. Kemal'i İT'den sonraki döneme sakladı.

Dünya Savaşı Osmanlı Devleti ve müttefikleri için yenilgiyle sonuçlanınca, M. Kemal'e iktidar yolu açılmış oldu. Savaş sırasındaki başarıları, hele Çanakkale'deki kahramanlığı durumunu sağlamlaştırıyordu. Direniş örgütleri de onu göreve çağırıyorlardı. Yani durum gereği "doğal" olarak M. Kemal Milli Mücadele'nin önderliğini üstlenmişti.

Fakat iş çok zordu. Yunan ordusunu yenip Türkiye'den kovmak için bir ordu gerekiyordu. Oysa Mondros Bırakışması yüzünden Osmanlı ordusu dağıtılmış, silahları İtilaf'ın denetimindeki depolara kilitlenmiş ya da kullanılmaz hale getirilmişti. Sonra, sık sık andığım üzere 1911'den beri savaş içinde bulunan halkın savaş bıkkınlığı vardı. Bu iki engelin aşılması olanaklıydı ama bunun için zaman gerekliydi. Feci durumdan çıkmak için çabalanırken, Çerkes Ethem, İzzet Paşa, Enver Paşa, Mustafa Suphi gibi rakipler çıkıyordu. Bu rakipler yumuşatılmış bir Sevr'e razı olabilecek gibi göründüklerinden olasılıkla İtilaf Devletleri tarafından yeğleneceklerdi. Halkın savaş bıkkınlığı, yumuşatılmış bir Sevr'e razı olup yıllardır özlenen barışa kavuşmak düşüncelerini kışkırtacak

derecedeydi. Ankara'nın denetiminde olmayan yerlerden yılgınlığın (ve tabii homo ahretikus ideolojisinin) gelmemesini sağlamak için sıkı bir ileti (mektup, telgraf) sansürü uygulanıyor, dışarıdan gelen gazete ve yayınlar sıkı bir denetimden geçiyor ya da düpedüz yasaklanıyordu. Tabiri caizse Anadolu'da bir "demir perde" kurulmuştu. Türk ordusunun Yunan ordusundan sayı, silah ve gereç bakımından eksikleri, demek ki inanç gücü ve ideolojik birlikle gideriliyordu.

Halkın savaş bıkkınlığı üzerinde biraz duralım. Yunanlılar büyük taarruzlarını yapmadan önce seferberlik ilan etmişlerdi. Ankara, bunu bildiği halde, ancak "yumurta kapıya geldiği zaman" yani Yunanlılar Sakarya'ya dayandıkları zaman o da Başkumandan M. Kemal eliyle, seferberlikle eşdeğer Tekâlif-i Milliye Emirleri'ni çıkarabildi. Olasılıkla mebusların pek çoğu Ağustos başında bile, Ankara'nın burnu dibinde 22 gün ve gece sürecek bir "melhame-i kübra"nın (büyük kanlı savaş) gerçekleşebileceğine inanamıyordu.

M. Kemal'in dehası üzerinde de duralım. Şunu ileri sürebiliriz ki, olasılıkla o deha sahibi önder olmasaydı, Türkiye Lozan'ı elde edemez, yumuşatılmış bir Sevr ve onun kaçınılmaz sonuçlarıyla yetinmek zorunda kalırdı. M. Kemal'in ne "müthiş" bir önder olduğu önce anlaşılmamıştı. 1921 başında Anadolu'da onun resimleri ortada pek yoktu. 1922'de ise her yerde vardı. 13 Temmuz 1921'de, fırtına yaklaşırken, Saruhan'dan Mustafa Necati Türk devriminin Fransız ve Rus devrimlerinden daha "yüksek ve büyük" olduğunu söylüyordu. Aynı gün Tunalı Hilmi M. Kemal'in yüceliğine karşın "mahviyetkârlığını" (alçak gönüllülük) vurguluyordu.[5] M. Kemal'i Atatürk yapan, zafere, devrime ve Türk ulusuna olan sarsılmaz, şaşmaz inancıydı.

M. Kemal ve Devrim İdeolojisi

1908 II. Meşrutiyet Devrimi Fransız Devrimi çizgisindeydi. M. Kemal 1908 Devrimi'nden de önce sosyalist olmak gereğini defterine not etmişti.[6] Dünya Savaşı'nın sonunda Sovyet ve Türk devrimleri benzeşiyorlardı. İkisi de eski düzene (feodalizm, kapi-

talizm) karşı savaşım yürütüyorlardı. Batı emperyalizmi ikisini de çok tehlikeli buluyor, onlardan nefret ediyordu. Üçüncü benzerlik, Batı emperyalizmi savaş bitkini olduğu için kendi ordularını göndermemiş, ikisini de piyonları, maşalarıyla yok etmeye çalışmıştır (Lehistan, Yunanistan).

Mondros-Sevr ortamında Türkiye'de öyle bir kötümserlik havası esiyordu ki, İslamcı, sarıklı hocalar bile Bolşeviklikle İslamiyet'in benzeştiğini vurguluyor, adeta komünist olmaya hazırlanıyorlardı. Milli Mücadele'nin en başında, Amasya Tamimi'nin hemen ardından M. Kemal, Karabekir'e Bolşevizmi tartıştıklarını, memleket için bir sakıncası olamayacağının düşünüldüğünü bildiriyordu (23 Haziran 1919). Daha sonra M. Kemal'in 24 Ocak 1921'de Upmal ile görüşürken komünizm düşüncesinin er geç muzaffer olacağını söylediğine tanık oluyoruz.[7] Daha somut olarak yalnızca 3 ay yaşamış olsa da 18 Ekim 1920'de M. Kemal Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdurdu.[8]

Komünizme bunca yakınlığına karşın M. Kemal işlerin kendi denetiminde kalmasını şart koşuyordu. Onun için M. Suphi'nin Anadolu'ya gelmesine karşı çıkmıştır. Aynı biçimde Çerkes Ethem, İzzet Paşa, Ömer Faruk, Enver Paşa'yı rakip görmüş, onların serbestçe çalışmalarına izin vermemiştir. Verseydi, Misak-ı Milli'ye ulaşamaz, yumuşatılmış Sevr'e razı olmak zorunda kalırdı. İstiklal-Ölüm şıklarından Ölüm şıkkı ağır basmış olurdu, çünkü yarı bağımsız yarı bağımlı bir Türkiye Batı emperyalizmi karşısında varlığını koruyamazdı. Ve tabii, ne cumhuriyet, ne laiklik gerçekleşebilirdi.

Milli Mücadele'nin Türkiye tarafından kazanılmasında büyük olasılıkla ideolojik eğitimin önemli payı vardı. Bilindiği üzere, Kızılordu'da askerin ideolojik çizgisini denetlemek için siyasi komiserler bulunuyordu. M. Kemal'in Upmal ile 1 Ocak 1921'de yaptığı görüşmede, Sovyet temsilcisi ordunun siyasetle iç içe olması gerektiğini savunmuştu. Daha sonra M. Kemal Sovyet temsilcilerine ordudaki ideolojik çizginin nasıl denetlendiğini açıklayacaktı. Birincisi, kumanda heyeti ve kurmaylarının doğru düşüncede olmasına özen gösteriliyordu. Sonra, mebuslar "sistematik" olarak

cepheye gidiyor, hiç belli etmeden orduyu denetliyorlardı. Alt kademe subaylar ise askeri eğitim dışında erlere kültürel-siyasal çalışmalar yaptırıyorlardı. Ordunun neden savaştığı, eskiden olduğu gibi padişahın ordusu değil, halkın ordusu olduğu aralıksız anlatılıyordu.[9] Türkiye, Balkan Savaşı'nda askerin ideolojik eğitimine yeterince önem vermemenin bedelini çok ağır biçimde ödemişti.

İşe başka bir yönden bakalım. Mustafa Necati, Sakarya'nın arifesinde Türk devriminin Fransız ve Rus devrimlerinden daha "yüksek ve büyük" olduğunu söylüyordu. Bence yerden göğe kadar haklıdır. Fransız Devrimi, Fransa'da gelişmiş kapitalizmin egemen feodalizme zorla kabul ettirdiği, fakat doğal olan bir sonuçtu. Rus Devrimi, az gelişmiş Rus kapitalizmi ortamında devrimci bir kadronun zorladığı yarı doğal bir sonuçtu. Türkiye'de kapitalizmin, çağcıllığın hemen hiç gelişmediği bir ortaçağ toplumu vardı. Burnunun dibindeki matbaayı üç yüz yıl gecikmeyle kabul eden bir toplum... Rusya'da köktenci ıslahatın mimarı Petro, 18. yüzyılın başlarında (1682-1725) hükmetmişti. Osmanlı'da köktenci ıslahatın mimarı yani Petro'nun benzeri II. Mahmut'tu. 19. yüzyılın başlarında (1808-1839) padişahlık yapmıştı. Bu zaman farkından şöyle bir çıkarsama yapıyorum: Rus toplumu Türk toplumundan kabaca yüz yıl ileriydi. 1917'de Rus Devrimi olduğunda, gerisinde dünya çapında Rus romancıları, besteciler, bilim insanları gibi bir birikimi vardı.

Bu söylediklerim Mustafa Necati'nin büyük bir öngörüyle Sakarya öncesinde dile getirdiği yargısını doğruluyor. Türk toplumunun 1920'den 1945, 1950'ye kadar gerçekleştirdiği ilerleme olağanüstüydü. Bu mucizeyi ancak mucize bir önder, bir dâhi Atatürk sağlayabilirdi. Ne yazık ki 1945'ten sonra Türkiye Atatürk yolundan sapmış, karşıdevrime teslim olmuştur. Dolayısıyla ilerleme aksamış, hatta pek çok alanda gerileme olmuştur.

Bitirmeden Atatürk'ün önemli bir özelliğini vurgulamak isterim. O, Türk aydınlarının sofra geleneğini yaşatan bir siyaset adamıydı. Onun bu özelliği, kendisini pek sevmeyenlerin dahi kolay kolay diktatör diye nitelemelerini zorlaştırmıştır. Bu konuda onu yakından tanıyan İsmet İnönü'nün değerli tanıklığını aktarıyorum:

Mücadeleci ve inkılapçı tabiatta yaratılmış olan şefimiz (Atatürk), cemiyet ile yaşamayı ve cemiyet ile çalışmayı pek sever. Kalabalık bir cemiyette ilmi ve içtimai bir meselenin münakaşa edildiğine rast gelmek ve müzakereye karışmak, saatlerce münakaşa etmek, onun için müstesna bir zevk vesilesidir. Bunun gibi, kendi düşündüğü veya tetebbu ettiği bir mevzuu, birçok muhataptan mürekkep bir toplantıda anlatmak, onları münakaşaya davet etmek, onları ikna etmek için, zihin ve kuvvet sarf etmek pek tatlı bir iştigaldir.

Atatürk'ün bu hassası, evde çocukların az söylemeye, cemiyette insanların susarak önüne bakmaya çalıştırıldığı bir muhit için çok feyizli bir münebbih (uyarıcı) olmuştur.[10]

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa 1-2)

1 İzzet Paşa siyaset değişikliğinin nedenlerini şöyle sıralıyor: 1. Düşman devletlerinin D. Ferit'ten beklentilerinin boş olduğunun anlaşılması. 2. Milletlerin bir kez daha büyük bir askeri harekâtın yükünü çekemeyecek olmaları. 3. İslam dünyasının bizden yana tutumu. 4. "Kahır ve şiddet" siyaseti savunucusu Clemenceau'nun siyaset sahnesinde olmaması. 5. Yunanistan'da Kral Aleksandr'ın ölümü. İtilaf'ın, özellikle Fransızların nefret ettiği Konstantin'in tahta gelmesi. (Oysa Kral daha ölmemişti.) Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım* II (İstanbul, Nehir Yayınları, 1993), s. 88.
Rumca *Prooia* gazetesine göre Yunan ordusu Konya'yı işgal etmiş (!) *Sabah*, 2/10/1920, 658.
İngiliz istihbarat raporuna göre D. Ferit ulusçu hareketi zorla bastıramadığı için çekilmişi. FO 371/5172, E 13945/262/44 (29/10/1920). 13/10 raporuna göre Konya'da ve Isparta Sancağı'nın bazı bölümlerinde 7/10'da "devrim" olmuş, Afyon'a ve Akdeniz'e doğru yayılması bekleniyormuş.

2 Giderayak D. Ferit'in Vahdettin'le Avni'ye çektiği kıyak: Saray'da seryaver (başyaver) olan Avni'ye yaver-i ekremlik unvanı verildi ve 12.000 kuruş maaş bağlandı (31/9). Bir de yumuşatma: Örfî Divan-ı Harp kararnamesinin 3. maddesine göre "tehcir, taktil, ihtikâr, isyan, alenen gasp ve garat ve tahrib-i bilad" suçlarının temyizi olmadığı halde, yapılan değişiklikle idam cezalarında resen (kendiliğinden), öbür cezalarda mahkemenin bulunduğu yerin en üst askeri makamının isteği üzerine temyiz edilecekti. Temyiz Heyeti 5 gün içinde karar verecekti (5/10). TV, 10/10/1336, 3977. Bir İç Savaş eylemi: eski Bursa Valisi Mustafa Paşa'yı görevden ayrılmaya zorladıkları ve özel eşyalarını çaldıkları iddiasıyla yargılanan 56. Fırka Komutanı Bekir Sami ve Merkez 64. Alay Komutanı Yarbay Rahmi, eski Bursa Polis Müdürü Halit, eski Bursa Jandarma Komutanı Abdülvahit hüküm giydiler (10/10). TV, 13/10/1336, 3980.

I YENİ HÜKÜMET (21 EKİM 1920)
(Sayfa 3-9)

1 *Alemdar*, *Sabah*, 19/10/1336, 661/2961, 675.

2 "Mesul Kimdir?" başyazısı, *Sabah*, 21/10/1336, 677.

3 Ahmet Tevfik Paşa (1745-1936) Kırım kökenli Ferik İsmail Hakkı Paşa'nın oğluydu. Rüştiye'den başka örgün öğretim görmedi. Yani, önceleri geleneksel özel eğitim, usta-çırak eğitimiyle yetişti. 14 yaşında asker yazıldı, 18 yaşında Harbiye'nin sınavına girerek subay oldu. 1865'te subaylıktan istifa ede-

rek Hariciye'ye geçti. Elçiliğe kadar yükseldi. 1895'te Hariciye Nazırı oldu. 1909'a değin o görevi yürüttü. 31 Mart isyancılarının sadrazam olarak Kâmil Paşa'yı dayatmak istemesine boyun eğmeyen Abdülhamit, Tevfik'i sadarete getirdi (21 gün sürdü). İkinci sadaretini Mondros Bırakışması'nı imzalayan İzzet Paşa Hükümeti'nin ardından 61 gün yaptı (Kasım 1918-Ocak 1919). Vahdettin'in İç Savaşı yürütecek bir adama gereksinimi dolayısıyla sadareti eniştesi D. Ferit'e verdi. Tevfik'in oğlu K. Binbaşı İsmail Hakkı, Vahdettin'in büyük kızı Ulviye ile evliydi. Tevfik'in üçüncü sadaretiydi ve yaklaşık iki yıl sürecekti. Defrance'a göre dürüst, nazik, enerjisi tükenmiş, bitkin bir adamdı (85-86 yaşında diyor). Salt İzzet sadrazam olmasın diye atanmıştı. MAE, c. 94, 42-47.

4 Yeni hükümet: Dahiliye: Sadr-ı sabık Ahmet İzzet Paşa (Ankara dönüşünde Hariciye Nazırı olacak); Mustafa Arif, Ali Rıza Paşa; Bahriye: Sadrı sabık Salih Paşa; Ziya Paşa; Salih Paşa; Harbiye: eski Nafıa Nazırı Ziya Paşa; Hariciye: eski Nazır Sefa Bey; İzzet Paşa (12/6/1337); Adliye: (vekâleten) Ticaret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Kâzım Bey; eski Nazır Arif Hikmet Paşa (27/10/1337); Şûra-yı Devlet Reisi: eski Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey; Maliye eski Selanik Valisi, İaşe Nazırı Raşit Bey; Maarif: eski Hariciye Nazırı Reşit Paşa; Nafıa: İstanbul Valisi Abdullah Bey (vekâleten) Maliye Nazırı Reşit Bey; Ticaret ve Ziraat: eski Meclis-i Mebusan Reis Vekili Hüseyin Kâzım Bey; Sefa Bey (12/6/1337); Evkaf: vekâleten Şeyhülislam Nuri Efendi; Şeyhülislam: Nuri Efendi (ipkaen). Takvim-i Vekayi, 23/10/1336, 3988.
İngiltere Yüksek Komiseri de Robeck'in yeni kabine konusunda merkeze ulaştırdığı bilgi/dedikodular (26/10/1920): Tevfik aklı başında ama yorgunmuş. Herkesin saydığı bir kimseymiş, fakat çevresinde, başta oğulları, ulusçular varmış. Nuri eski Mısır Kadısı ve renksizmiş. Salih zayıf kişilikliymiş. Ziya subaymış ve Enver'in yaşlı Harbiyelilerin tasfiyesi sırasında emekli edilmiş. Salih hükümetinde Nafıa Nazırlığı yapmış. Sefa ikincil önemde, ulusçu, dürüst ve makulmüş. H. Kâzım idareciyken 1903'te *Tanin* gazetesinin kurucularından biri olmuş, sonra Hüseyin Cahit'le anlaşamadığı için ayrılmış. İstanbul, Selanik valiliği, mebusluk yapmış. Son mebusanda mebus ve Başkan Vekili olmuş. Ilımlı İttihatçı ve dürüstmüş. Raşit Arnavutmuş, Makedonya Maliye Komisyonu'nda ve Maliye'de müfettişlik yapmış. İT ve Almanya karşıtıymış. Konuşkan ve dengesizmiş. Abdullah Kâmil Paşa'nın oğluymuş. İT ile yakınlık kurduğu söyleniyormuş. İsviçre'de bulunuyormuş. Mustafa Arif avukatmış ve Selanik dönmesiymiş. Mütarekede ilk Tevfik hükümetinde Dahiliye Nazırıymış. Genelde, Anadolu ile uzlaşma sağlayabilecek saygın bir kabineymiş. FO 371/5057, E 13856/3/44.
Fransız askeri istihbaratına göre Maliye ve Maarif nazırları İngilizlerin adamıymışlar, onlardan para alıyorlarmış (2/12/1920). MAE, c. 94, s. 225-228).

5 Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa (1864-1937) Manastır'a bağlı Nasliç'te doğdu. Büyük babası Nasliç Âyanı, babası mutasarrıftı. Harbiye'yi bitirdi, kurmay oldu (1887). Almanya'da üç yıl subaylık yaptı. Parlak bir meslek hayatı oldu. Bir ara Genelkurmay Başkanı, Harbiye Nazırı oldu. Kendisine Arnavutluk Prensliği önerildi. Âyan Meclisi üyesi oldu. Savaş yenilgiyle sonuçlanınca Sadrazam Talat Paşa istifa etti. Yerine İzzet sadrazam oldu. İktidardayken Mond-

ros Mütarekesi (Bırakışması) imzaladı. Vahdetin kendisine ve İngilizlere daha uygun bir hükümet istediği için İzzet'in hükümeti ancak bir ay sürdü, yerine Tevfik geldi.

6 De Robeck'e göre de yeni hükümet bir uzlaşma (conciliation) hükümetiydi. En önemli atama İzzet'inkiydi. Güçlü ulusçu eğilimleri olduğu söyleniyormuş, fakat İzzet uzun süredir çok suskunmuş (22/10 teli). *Documents of British Foreign Policy, 1919-1939* (Londra, HMSO, 1963), C. XIII, s. 162.

7 İzzet, s. 88-99, 329.

8 *Takvim-i Vekayi*, 26/10/1336, 3991; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Y., 1997). Belge 11.

9 D. Ferit her nezaretten ıslahat projeleri istemiş. Yeni hükümet gözden geçirilmek üzere bunları geri göndermiş. Maarif Nezareti projesinde "ufak" değişiklik yapacakmış, *Sabah*, 11/11/1336, 696.

10 Defrance'a göre genellikle Tevfik Hükümeti'nin geçici olduğu, yerine İzzet'in sadrazam ve Nabi Bey'in Hariciye Nazırı olacağı bir hükümetin geleceği söyleniyormuş. MAE, c. 94, s. 42-47 (21/10).

11 Ayrıca kanun ve nizama aykırı terfiler de iptal edildi: "Ağustos 1336 tarihli Tashih-i Rütbe-i Askeriye Kararnamesinin ilgasiyle Muhalif-i Kanun Vukubulan Terfiat ve Terakkiyatın Tashihi Hakkında Kararname", *Takvim-i Vekayi*, 9/11/1336, 4003. Bu sırada padişah "cüzî" bir rahatsızlık geçiriyordu. Yeni hükümet ancak 31/10'da Sarayda kabul edilmiş. *Sabah*, 26/10, 1/11/1336, 679, 685.

12 İzzet, s. 91; *Takvim-i Vekayi*, 6/11/1336, 4000. Emin'in yerine İzzet'in bütün itirazlarına karşın kardeşi Süvari Albayı Esat Bey'in atanması pek "şık" olmamıştı. Giderayak Ferit Emin'i mirlivalığa (tuğgeneral) terfi ettirerek onu paşa yapmıştı (14/101336). Belki de gitmemenin ya da geri gelmenin kapısını yapmak için Darülfünun, Hariciye ve Harbiye'ye bol nişanlar dağıttı, 310 doğumluları terhis etti (16/10/1336) TV, 18/10/1336, 1984. *Peyam-ı Sabah*'a göre Emin'in terfii usulsüzmüş. Emin'in ayrılırken bir "vedaname" yayımlaması kendine ne denli önem verdiğinin göstergesi olabilir. *Sabah*, 2/11/1336, 606.

13 İzzet, s. 91-93. Bu arada Kuva-yı Milliye'den kaçan Ankaralı 30-50 lira aylıklı 11 kişinin parası kesilecekti. Karara göre ideolojik nedenlerle değil, para olmadığı için. MVM, 15/11/1336, 563; Sabah, 21/11/1336, 705. Emniyette siyasi şube müdürü Fahri istifa etmek durumunda kalmış. Yerine Fransızsever Fahrettin atanacakmış. Müdür yardımcısı Kenan da istifa edecekmiş. İstifa edenler Arnavutluk'a gideceklermiş. Anlaşılan İngilizlerin adamları yerine ulusçular geliyormuş. MAE, c. 94, s. 88 (13/11).

14 FO 371/5058, 2921, s. 37-39.

15 Fransız istihbaratına göre Sait Molla'yı tutuklayacaklarmış (21/12). Fakat bunu gerçekleştirmek için Sait'in evine giden polisler, onun telefonla çağırdığı İngiliz polisiyle karşılaşmışlar. Olay üzerine Emniyet Genel Müdürü Sait'in evine gidip onunla görüşmüş. Halen ev, Türk ve İngiliz polislerinin gözetimi altındaymış. MAE, c. 95, s. 10 (22/12).

16 *Sabah*, 30/10, 1, 4/11/1336, 683, 685, 688.

17 *Sabah*, 15, 16/11/1336. Mustafa tutuklanınca Harbiye Nazırı Ziya Paşa ile görüşmek istemiş, muhakeme bittikten sonra demişler.

18 Necdet Sevinç, "İhanetin Son Perdesi (III)", Orku N. Com. Tr.
19 Kâmil Endeha, *Yüzellilikler* (İstanbul, Tekin Yayınları, 1998), s. 203; TV 9/2/1337, 4081. Mustafa 28/6/1921'de Şam'a kaçtı, orada öldü. Daha önce Kürt Teali Cemiyeti ve Mütekaidim-i Askeriye Cemiyeti başkanlığı yaptı. Rumbold, Mustafa'yı kurtardıklarını doğruluyor. Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000), III. Cilt, s. 323-324 (11/5/1921).
20 FO 371/5172, E 15525/262/44 (30/11/1920).

II İTİLAF DERHAL ONAYI DAYATMAK İSTİYOR (Sayfa 11-13)

1 Br. XII, s. 162-163. Curzon Paris elçisine çektiği telde, D. Ferit istifa ettiğine göre bundan sonraki adımın Sevr'in hükümet ve Padişah tarafından onaylanması olduğunu bildiriyordu. İngilizler yasama yılının başında onaylamayı umuyorlarmış (23/10, s. 163).
2 *Orient News*'a göre İtilaf Sevr ile Osmanlı'ya "tarihin kaydettiği en güzide fırsatı" vermiş oluyorlardı. Onlara dünyanın en güzel başkenti verilmişti. Kemalciler bu fırsatı tehlikeye düşürecek gibi görünüyorlardı. *Sabah* 3/11/1336, 687. 11/10 akşamı Fransa Dışişleri'nden Berthelot Defrance'a öbür yüksek komiserlerle anlaşıp D. Ferit'in istifa etmeden önce Sevr'in onaylanması için girişimde bulunmasını istedi. MAE, c. 94, s. 32.
3 FO 371/5057, E 13943/3/44, s. 132.
4 Br. XIII, s. 165-166 (28/10 teli).
5 *The Times*, 28 Ekim 1920.
6 İzzet'e göre İtilaf'ın hükümete gösterdiği "yegâne lutûfkarlık" Londra, Paris, Roma'da temsilci bulundurmak olanağı idi (s. 93).
7 İzzet'in Raşit'ten hoşlanmadığına ve nezaretine karşı olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Raşit'in İaşe Nazırıyken Âyan Meclisi'nde "çok gülünç" kimi açıklamalar yapması yüzünden İzzet onu beğenmiyordu. İzzet, s. 89. Gördüğümüz üzere, İngilizler onu "konuşkan ve dengesiz" olarak değerlendirmişlerdi.
8 İzzet, s. 93-94. Mali zorlukların bir nedeni: Geçen ve bu yıl Darıca Tuzla'daki Hıristiyan köylüler aşar vergisi ödememişler. Kartalkayası, Kemerburgaz, Bahçeköy, Gümüşdere, Fenen köyleri hem ağnam, hem aşar ödememişler. Ayrıca Yunanlılar Bursa, Bandırma, Mudanya'dan kasaplık hayvan, zeytin ve zeytinyağı çıkmasını yasaklamışlar, mal ve eşyaya el koyuyorlarmış. İtilaf'a şikâyet edilecekmiş. MVM, 10/14/1336, 557.
9 Br. XIII, s. 172; İzzet, s. 93.
10 FO 371/5172, E 15366/262/44, 8/12/1920. Bu arada İstanbul Hükümeti'nin "ordusu" Mürettep Fırka'nın İstanbul'da kışlayı geçmek üzere Ekim sonunda Büyükdere'deki kamptan ayrıldığını, mevcudun 2500 olduğunu da öğreniyoruz. Başta olup maaş alan (alabilirse) subay sayısı 4000 imiş.

III MAYMUNUN ISIRDIĞI KRAL – SAVAŞKAN YENİ KRAL (Sayfa 15-22)

1 Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Hareketi (1919-1923)* (İstanbul, Derleme Y., 2010), s. 106. Yunan tarihi için yararlandığım iki başat kaynak: Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, çev. Dilek Şendil (İstanbul, İletişim Y., 1977 ve Peter N. Stearus, *The Eneyclopedia of World History* (Cambridge, James Clark, 2001).

2 Yunan siyasetinde şiddet eğiliminin ileri derecede var olduğu söylenebilir. Konstantin'e suikast tasarlandığı haberi var. İon Dragumis'in kardeşi Bnb. Dragumis ise Beyoğlu'nda, herhalde Venizelosçu olan 3 kişi tarafından vuruldu (biri üniformalıymış). *The Times*, 14/12/1920, 7/11/91921. Başka örnekler: Smith, s. 200.

3 Konstantin'in en küçük oğlu Paulos Venizelos'tan gelen tahta geçme önerisini halktan öyle bir tercih gelmeden kabul edemeyeceğini açıkladı. Venizelos'un seçim yenilgisi öyle bir tercihin söz konusu olmadığını belli etti. *The Times*, 1/11/1920.

4 Erdem, s. 283. Venizelos Başbakan Ralis'in isteği üzerine yurt dışına gitmiştir. Muhaliflerden Kumunduros "Büyük Yunanistan" haritasını yırtacak destek sağlamak istemiştir. Komünist Parti ve Sosyalist İşçi Partisi de savaş karşıtı propaganda yaptı.
Umar ilginç bir bilgi veriyor. Aslında oy sayısı bakımından Venizelos ağır basmıştı: 368.000'e karşı 375.000. Ama dar bölge dizgesi nedeniyle Venizelos karşıtları kazanmıştı. Bilge Umar, İzmir Savaşı (İstanbul, İnkılap Y., 2002). S. 68. 23/11'de General Harington İzmit'teki Yunan Manisa Ttümeni'nin Adapazarı'nı işgal etmesini buyurduğunu bildirince, Curzon çok acil bir telle bu hareketi durdurdu (25/1). Çünkü Fransa ile Konstantin'e takınılacak tutum için görüşmeler başlarken böyle bir buyruk Konstantin'i desteklemek anlamına gelirdi. 9/12'de Curzon askeri bakımdan çok gerekiyorsa Adapazarı harekâtına izin verdi. Br. XIII, s. 191-199.

5 Fener Patriği bu sırada Konstantin'e mektup yazarak tahta çıkmamasını, bunun Yunanistan'ın çıkarına olmadığını bildirdi. Onun üzerine Atina hükümeti patriğin ödeneğini kesti. FO 371/6497, E 199/51/44. Kısa süre sonra kararından döndü. E 1759/52/44 (27/1/1921).

6 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, III (Ankara Türk Tarih Kurumu Y., 1995), s. 285. (Roda, s. 130'da). Defrance, Venizelos'un yenilgisi karşısında Yunan ordusunun Sevr'in sınırları içine çekilmesi, boşaltılan bölgelere Kemalcilerin yerleşmesi, bu durumda yeterli kuvvetleri olmayan Fransa ve İngiltere buna karşı koyamaması olasılığından söz ediyordu (16/11). 20 Kasım'da Yunan Dışişleri Bakanı *Timas*'a siyasetlerinin sürekliliğini vurgulamak için Anadolu Ordusu'nun taarruza geçme buyruğunu vereceğini söylemiş. MAE, c. 216, s. 23-24, 61 (16, 20/11).

7 *The Times*, 30/11/1920. Ali Kemal'e göre Yunanistan'daki gelişmeler üç fırsat sunmaktaydı: 1. Ankara hükümet yönetimini İstanbul'a bırakabilirdi. 2. Babıâli İtilaf'la "ciddi ve samimi" görüşerek anlaşabilirdi. 3. Sevr'i değiştirebilirdik. *Sabah*, 1/12/1336, 715.

8 *The Times*, 30/11/1920. Fransızlar da Konstantin'in dönüşünü zorla engelleyecek durumda olmadıklarını görüyorlardı. Leygues, 13 Aralık'ta Atina'ya çektiği gizli bir telde bunu itiraf ediyor ve Kralın davranışlarına göre siyasalarını ayarlayacaklarını bildiriyordu. MAE, c. 216, s. 133-134.

9 Erdem, s. 292; *The Times*, 6/12/1920. Aynı gazetede İstanbul'da Ortodoks Patriği Germanos'un Konstantin'in Isparta Dükü lehinde çekilmesi için çağrıda bulunduğunu bildiriyordu. İstanbul'da Rumlar İtilaf lehinde gösteriler yapmışlar. Uçuk olanlar Trakya ve Yunan adalarında yeni bir Bizans devleti kurulmasını istiyorlarmış. Konstantin ise Müttefikler'e olan dostluğunu dile getiren bir demeç verdi (8/12). Daha sonra İzmir'de İyonya özerkliği için bir girişim söz konusu olacaktı (8/12). Berthelot'nun 7/12 genelgesi L. George'u Sevr'i gözden geçime konusunda ikna ettiklerini müjdeliyordu. Gerekçesi Ankara'nın Sovyet kucağına düşmesini önlemekmiş. M. Kemal de İttihatçılar, Bolşevikler, Saraycılardan çekindiği için uzlaşmaya yatkınmış. MAE, c. 94, s. 239-240.

10 PBE, Kt. 364/1, 148 (19/12/1920).

11 MAE, c. 216, s. 149-150 (16/12/1920). İngilizler ve tabii İtalyanlar askeri heyetlerini geri çekmekten hemen vazgeçtiler. MAE, c. 216,s. 189 (29/12/20).

12 Br. XIII, s. 192. Daha sonra, 1920 ve 1921'lilerin, yani askerlik çağına gelenlerin askere çağrıldıklarını öğreniyoruz. *The Times*, 7/1/1921.

13 *Sabah*, 1/12/1336, 715.

14 *The Times*, 21/12/1920. Aynı muhabir Atina'nın Fener'le ilişkilerini kestiğini bildiriyordu.

15 "Çirkin Bir Hareket – Anzavur Paşa Ne diyor?" *Sabah 48*, 12/12/1336, 726.

16 Ermenice *Yergir* gazetesi haberi. Yola çıkarken tüccardan Kirkor Pehlivanyan'a anlatmış Anzavur bunları. *Sabah*, 26/12/1336, 740.

IV ÖNDERLİK BOŞLUĞU VE ÇERKES ETHEM OLAYI (Sayfa 23-45)

1 Arif Konya İsyanı'na ilişkin M. Kemal'e bir iletide bulunmuş olmalı ki 17/18/10/1920'de kendisine çektiği telde Vali Haydar ve Polis Müdürü Necip'in sağlıklı olduklarını ve son zamanlarda olay çıkaranları "idam suretiyle" cezalandırmakla meşgul olduklarını bildirdi. Sanırım Arif'e gözdağı veriliyor ve isyan etmenin vahameti anımsatılıyordu. ATABE, c. 10, s. 51.

2 S. Akşin, "Çerkes Ethem Nasıl Hain Olabildi?", *Mümtaz Soysal'a Armağan* (Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Y., 2009).

3 Ethem'in hukuk tanımaz şiddetinin bir örneği, Bolu isyanında idama mahkum ettirdiği kişilerin BMM hükümetince affedilmiş olmalarına karşın idam ettirilmeleriydi. Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı* (İstanbul, Çan Y., 1962), s. 140-141.
Ölçüsüzlüğünün örneği: Ethem 27/8/1919'da Alaşehir'de adaşı Ethem'e Poyrazlılarla giriştiği çatışmaya gelmesini, yoksa "cepheyi Yunanlılara açacağını" söylemesiydi. Hacim Muhittin Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri* (Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Y., 1967), s. 48.

4 Sarıhan III, s. 122, 130, 131. 17/7'deki olayı Tekçe şöyle anlatıyor: M. Kemal istasyonda kalıyormuş ve o gün biraz rahatsız olduğu için odasında dinleniyormuş. Ethem grubu 20 kişi kadarmış. Eskişehir'den (Yozgat'tan değil?) geliyormuş. Ethem, M. Kemal'in yanındayken, adamları da merdivende sıralanmışlar. Tüfekleri, tabancaları, bombaları varmış. M. Kemal'in maiyeti Tekçe, Salih, Muzaffer, R. Zühtü, Nuri Conker'den ibaretmiş ve yalnız tabancaları varmış. Ethem odadan çıkınca adamları binanın kapısına koşup vaziyet almışlar. Tekçe Deli Halit'in buyruğunda Ardahan'da bölük komutanıyken, kendisini Gelibolu'dan tanıyan M. Kemal, refakat subayı olarak istemiş. 17/4/1920'de Ankara'ya ulaşmış. İsmail Hakkı Tekçe, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor*, haz. Hasan Pulur (İstanbul, Kaynak Y., 2000), s. 13, 16-18. Olay sırasında odada bulunan Dr. Tevfik Rüştü'nün M. Kemal'i kurtarmış olabileceği görüşü de var. Tamer Akça, "14 Mart Ruhu Üzerine Bir Güzelleme", *Bilim ve Ütopya*, Mart 2013, sy. 225, s. 84.

5 Sabahattin Selek, "Çerkes Ethem, Reşit ve Tevfik Beyler"; İzzet Aydemir, *Muhaceretteki Çerkes Aydınlar* (Ankara, 1991), s. 77. Aynı kaynağa göre Kuva-yı Seyyare'nin bir ferdi Yozgat dönüşü zenginleşmişti.
Sabah, "Ankaradakiler de İhtilaf-ı Efkâr" şiddetlenmiş diye veriyordu. Celalettin Arif Meclis başkanlığından, eski Atina Elçisi Hariciyeden ayrılmış. Esaslı değişiklikler bekleniyormuş. *Sabah*, 16/11/1339, 700.

6 *Kılıç Ali'nin Anıları* (derl. Hulusi Turgut) (İstanbul, İş Bankası Kültür Y., 2005), s. 133-136; Teoman Alpaslan, *Topal Osman Ağa* (İstanbul, Kum Saati Y., 2007), s. 425-431. Alpaslan 1. Suikastı 17/11, ikincisini 27/11 diye tarihlendiriyor.

7 Girişimin ayrıntılı öyküsü için bkz. S. Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm* (İstanbul, Türkiye İş Bankası Y., 2010), s. 297 v.d.

8 Sarıhan III, s. 175. Burada Rıza Nur'un güvenilecek bir kaynak olmadığını anımsatmak gerekir.

9 *Sabah*, 31/10/1336, 684.

10 M. K. Atatürk, *Nutuk* II (Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1960), s. 167 v.d. Atatürk düzenli ordu kurmak için çabaladığını, Kuva-yı Milliye'yi geçici bir çözüm olarak gördüğünü, Yeşilordu ile pek ilgilenmediğini söylüyor. Turan örgütün kuruluş gerekçesini bambaşka anlatıyor: "... Türk-Sovyet ilişkilerini bir iç kargaşaya düşmeden belirli bir düzeyde yürütmek ve ulusal hareketi Bolşeviklikle suçlamaları önlemek...", Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi* II (Ankara, Bilgi Y., 1992), s. 235.

11 Emel Akal, *İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri* (İstanbul, İletişim Y., 2013), s. 222. Dr. Nâzım'ın istifası 15/9 değil 6/9'dur (s. 221).

12 Yunanlılara karış İtalyan koruması talebinde bulunanların İstiklal Mahkemesi'ne verilip verilmemesi konusunda M. Kemal, A. Fuat'a tel çekerek "başka suretle" çare aranmasının kötü örmek olacağını, söz konusu işe "cüret" edenlerin Heyet-i Vekile kararıyla hemen İstiklal Mahkemesi'ne verilmesini istemişti. ATABE, c. 10, s. 87.

13 Yunan yazarı Bulalos'a göre Gediz Anadolu'nun "en çetin" muharebesiymiş. Yunan başarısı Türk kamuoyuna o kadar kötü etki yapmış ki halk M. Kemal'e cephe almış. Erdem, s. 305.

14 Bir habere göre M. Kemal'e suikast düzenlemekte olan bir çete yakalanmış. *Sabah*, 22/11/1336, 706.
15 *Nutuk* II, s. 504. Ankara'da karşılamaya giden M. Kemal arkadaşının kıyafetini betimliyor. Bir subayın tüfek taşıması da askeri protokole aykırıydı. M. Kemal, A. Fuat'a yeni görevinin önemini belirtmek için "ya sen, ya ben gitmeliyiz" demiş.
16 Behiç Erkin, *Hatırat (1876-1958)* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Y., 2010), s. 201-202.
17 *Nutuk* II, s. 511-580. Bundan sonra yazılanlarda tersi belirtilmedikçe *Nutuk*'tan yararlanılmıştır.
18 Bir de Ethemlerin şifreli haberleşme yapması sorunu vardı. 12/13/11/1920 tarihli toplantıda alınan karara göre yetkili bir makamca verilen şifreler dışında özel ya da resmi şifre kullananlar casus suçlamasıyla İstiklal Mahkemesi'ne verileceklerdi. ATABE, c. 10, s. 98.
19 *Nutuk* II, s. 520-524. 4 Aralık 1920 günü istizah (gensoru) sonucu Meclis'te Kuva-yı Milliye konusunda gizli oturum yapıldı. Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi düzenli ordunun neden gerekli olduğunu, milis güçlerinin yetersizliklerini anlattı. Ardından söz alan Hamdullah Suphi (İstanbul) Isparta'da Demirci Mehmet Efe'nin Mahmut, Mevlut gibi adamlarının zulmünü anlattı. Köylülerin evlerini de yakan bu adamlardan "Yunan'dan kaçar gibi" köylü kaçmıştı. Her yerde halk "muntazam ve adil" hükümet arıyordu. Böyle hükümeti Dahiliye Vekili Adnan sayesinde buluyorlardı. TBMM hakikaten bu orduya malik olduktan sonra hükümeti kurdum demeye hak kazanacaktı. TBMM GCZ, I, s. 252-256.
20 ATABE, c. 10, s. 155-156.
21 Sarıhan III, s. 332.
22 TBMM GCZ I, s. 285.
23 Ertuna'ya göre Fahrettin yerine Kâzım ya da yansız bir komutan istenmiş. Fahrettin ve Refet'le ilgili madde için, sorunun ruhunun bu olduğuna dikkat çekilmiş. *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, Hamdi Ertuna, *İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar* (Ankara, Gn. Kur. Y., 1974), s. 234.
24 Kılıç Ali'ye göre M. Kemal, Ethemlerin Kâzım'ı başlarına geçirmek düşüncelerini bildiği için, gitmemesi için masanın altından ayağına basmış. Kılıç Ali, *Kılıç Ali'nin Anıları*, derl. Hulusi Turgut (İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Y., 2005), s. 142. M. Kemal Kâzım'ı "ilanihaye" tutarak imzasından yararlanmak isteyebileceklerini söylüyor. *Nutuk* II, s. 539.
25 GCZ, s. 270.
26 Çerkes Ethem, Çerkes *Ethem'in Hatıraları* (İstanbul, Dünya Y., 1962), s. 151-152.
27 Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri* (İstanbul, Kaynak Y., 2005), s. 253. Upmal buna karşılık, Ethem'in "zavallı fikirlerinden" söz ettikten sonra onun ilkesiz "anarko-bolşevizminin" sultancılığa dönüşeceğini tahmin etmiş olduğunu söylemiş.
28 Ç. Ethem, s. 167.
29 K. Ali, s. 142-143.
30 TBMM GCZ, s. 295-296 (30/12).
31 *Nutuk* II, s. 543, 545.

32 GCZ, s. 288.
33 Ethemler kendilerini dev aynasında görüyorlardı. Nitekim onların Yunanlılarla ilk temasında (Seloğlu, 2/1/1921). Ethem'in yaveri Şükrü Bey, M. Kemal'in tutumunu Türkiye için sakıncalı bulduklarını, Kütahya üzerinden Ankara'ya ilerleyeceklerini, bunun için Yunanlıların da Uşak'tan Afyon'a taarruz etmelerini istemiş. 10 Ocak'ta gerçeğe aykırı olarak Ethem Yunanlılara Kütahya'yı işgal ettiğini ve Eskişehir'e doğru ilerlemek niyetinde olduğunu iddia etmiş. Erdem, s. 307, 308 (Gonatas'tan).
34 Kutay'a göre Bakırköy Süvari Küçük Zabit Mektebi'nin birincilikle zabit vekili olarak bitirmiş. Fahri Belen süvari çavuşu iken Balkan Savaşı'ndan sonra teğmen, M. Kemal "emirberlikten gelme" olduğunu söylüyorlar (Akşin, 2009); Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, (Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Y., 1983), s. 269; *Nutuk* II, s. 546. M. Kemal, Ethem için yalnız emirberlikten gelme demiyor, esasen yüksek bir "kabiliyeti fikriyesi" olmadığını söylüyor. Davranışları bu tanıyı doğrular gibidir.
35 Sami Sabit Karaman, "Enver Paşa ile Nasıl Mücadele Ettim", *Yakın Tarihimiz*, c. 1, s. 308. 31/10'da Karabekir'e çektiği telde M. Kemal "hariçte bulunan zevatın" yakın yandaşlarının vatan uğrunda çalıştıkları propagandasıyla onların kabahatlerini millete affettirmek ve memlekete dönüşleri için zemin hazırlamakta olduklarından yakınıyordu. ATABE, c. 10, s. 80. Görünüşe göre Enver, Ethem'in Yunanlılara sığındığını bile bile İttihad-ı İslam Cemiyeti'nin 25/1/1921 günlü gizli bir yönergesinde Ethem ve Reşit'le "daima münasebat-ı samimanede" bulunulmasını istemiştir. Yunanlılara sığındıklarını henüz duymamış olsa da Ethem'e duyulan yakınlık apaçıktır. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa* (İstanbul- Bağlam Y., 1995), s. 136.
36 GCZ, s. 302.
37 Ertuna, s. 312-313.
38 Ertuna, s. 314-315. Bir yerde İsmet'e "A budala kardeş" diye hitab ediyor.
39 *Nutuk* II, s. 544. Telin tarihi yok, fakat 2 ya da 3 Ocak günlü olduğu anlaşılıyor. Sarıhan III, s. 349; Ertuna, s. 240. Bir Yunan kaynağına göre Ethem, M. Kemal'e saldırmak için Padişahın onayını istemiş. Erdem, s. 309.
40 TBMM ZC, c. 7, 131 içtima, s. 225-228.
41 TBMM ZC, c. 7 s. 229-230. Kılıç Ali'de Şükrü üzerine kimi bilgiler var. K. Ali, s. 139-140.
42 Bundan sonrasını Ertuna'dan yararlanarak yazdım (s. 244-257).
43 İngiliz istihbaratının bir yazanağına göre Ethem'in Yunanlılarla temasları M. Kemal adınaydı. Yani TBMM Yunanlılarla bir uzlaşma aramaktaymış. FO 371/6497, E 1760/52/44 (8/1/1921).
44 Ç. Ethem, s. 172. Ethem'in verdiği Derviş'e ait 17/1 günlü mektup metninde hasmının Refet değil, BMM ve hükümeti olduğu da yazılıdır (s. 173). Ethem'in ağabeyi Reşit Uşak'ta teslim olmuş. Belen, s. 281.
45 Belen, s. 281-282. Kuva-yı Seyyare'nin Kurmay Başkanı Yüzbaşı Halil Yunanlılara sığındıktan sonra verilen kimi sözlere güvenerek Ankara'ya gitti. Önce serbest bırakıldıysa da Ethem'in Yunan aleti olduğu yönünde görüş bildirmeyi reddetmesi üzerine muhakeme edilerek idam edildi. Ethem, s. 196-198. Vefasının bedelini ağır ödemiş.

46 Makalemde de belirttiğim gibi bu davranışı ağabeylerine uzak olmasının bir sonucuydu. Nitekim, 150'likler affedildiği zaman ağabeyleri yurda döndükleri halde o dönmemiştir. Yunanlılara teslim olmayıp dağa çıkmakla alaylı Ethem Harbiye mezunu mektepli ağabeylerine müthiş bir "kazık" atmış oluyordu. Yunan kaynaklarına göre 22/1'de 20 subay, 410 süvari, 201 piyade, daha sonra 2 subay, 46 kişi teslim oldu. Erdem, s. 310.

47 Yunan kaynaklarına göre Ethem 28/1'de Susurluk'ta 64 adamıyla teslim olmuş. Demek ki anılarındaki tarih yanlış, ancak 5 gün sürmüş yeni macerası. Erdem, s. 310.

48 Ethem, s. 198-200. Yunanlıların inandırıcı olması için bildirgeleri imzalatması ilginç. Ethem Yunanlılara teslim olmadan önce de uçaktan onun ağzından bildirgeler atıyorlarmış. Sarıhan III, s. 358 (9/1/1921).

49 Ethem, s. 194-195; Turan, *Mustafa Kemal Atatürk* (2004), s. 444.

50 *Sabah*, 10 Şubat 1337, 786.

51 *Sabah*, 24/1/1337 (*Jurnal Doryan*'dan).

V DOĞU CEPHESİ: ÜÇ SANCAĞIN YURDA KATILMASI (Sayfa 47-53)

1 Güneri Doğu Harekâtı konusunda pek tuhaf şeyler anlatıyor. Harekâtın bir türlü başlamaması üzerine 9. Kafkas Fırkası Komutanı Deli Halit 29. Alay komutanı Küçük Kâzım'la anlaşarak üstlerine (Karabekir'e) bir olup bitti yaparak başlatmış. Sonra Sarıkamış'ta taarruzun durdurulması üzerine Halit yine bir olup bitti yaparak taarruz edip Kars'ı almış. Böylece Ermenistan Zaferi'nin şerefi "kâmilen" Halit'le Kâzım'a aitmiş. Karabekir Kars ele geçirildikten beş saat sonra otomobille kente giriş yapmış. Karabekir orada "noter" vaziyetindeymiş. Sözü edilen olup bittilere inanmak zordur. Zafer bütün subay ve erlerin ortak yapıtıdır. Doğal olarak şerefi de en üst komutana aittir. Bir de 29. Alay komutanının adı Kâzım değildir. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1992* (Ankara Türk Tarih Kurumu Y., 1993), s. 217; Süleyman Necati Güneri, *Hatır Defteri*, haz. Ali Birinci (İstanbul, Erzurum Kitaplığı, 1999), s. 100-101.
Times muhabiri Türklerin çok sevinçli olduklarını, kahvelerde subayların Tesalya'ya uzanacak sınırlardan söz ettiklerini, Yunan ordusundaki maneviyat bozukluğundan yararlanarak yeni bir taarruzun konuşulduğunu bildiriyordu. *Times*, 18 Kasım 1920.

2 ATABE, c. 10, s. 78, 79.

3 *Times*'in iddiasına göre Ruslar, hele Ermenistan'ın Sovyetleşmesi üzerine Türklerin Ermenilerle savaşmasından bıkmışlar. Çiçerin Türk kuvvetlerinin Arpaçay'ın gerisine çekilmesini istemiş. Brest-Livovsk Antlaşması artık geçerli sayılamazmış. İki hafta sonra aynı kaynak Ermenistan ve Gürcistan'daki olaylar yüzünden Moskova ile Ankara arasında bir kopuş olasılığından söz ediyordu. *The Times*, 12/11, 13/12/1920.

4 Ş. Turan II, s. 201-204; Karabekir, s. 888-902.

5 "Fena, Fena", *Sabah*, 13/11/1336, 697. "Kafalar pek dumanlı olduğu için şimdi bu hakikatleri görmüş olmak ve göstermek para etmez, fakat yarın başımızı taşa vurduğumuz zaman bu vaveylalarımızı hatırlayan zihinler bulunur." *Sabah*, 14/11/1336, 698. *Sabah*'a göre Ermenistan Milletler Cemiyeti'ne şikâyet etmiş. Yapılan görüşme sonunda, devletlerden biri vuruşmalara son verilmesi için Ankara ile görüşmekle görevlendirilmiş. Bir de Ermenistan Komisyonu kurulmuş. İktisadi abluka düşünülüyormuş. *Sabah*, 24.25.30/11/1336, 708, 709, 714.

6 Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 2001), s. 246-248. Bu görüşleri Y. Kemal'e ileten Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramişvili idi. Tiflis'teki İngiliz temsilcisi Albay Stokes'un Curzon'a bildirdiğine göre, Bolşeviler Türkiye'nin Gürcülerle gizli bir antlaşma yaptıklarından kuşkulanıyorlarmış. Antlaşmaya göre Gürcistan Batum'un Türkiye'ye verilmesine razı olacak, buna karşılık Gürcistan'a saldırmamayı yükümlecekmiş. Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* II (Ankara, Türk Tarih Kurumu Y., 1986), s. 62; Br. XIII, s. 654.

7 Sonyel II, s. 62-63.

8 Sarıhan III, s. 382, 401.

9 Sarıhan III, s. 401, 404, 410, 407, 414.

10 Sonyel I1, 63.

11 Karabekir, s. 293.

12 GCZ, c. 1, s. 446-457; Karabekir, s. 293.

13 Karabekir, s. 920-921.

14 Sonyel II, s. 215.

15 Karabekir, s. 925. Kâzım'ın Menşevik hükümetiyle birlikte kaçması iç savaş sırasında İspanya'da elçimiz olan Yahya Kemal'in Kralın Madrit'ten kaçması üzerine, onun da (iddiaya göre) birlikte gitmiş olmasına benziyor.

VI İZZET PAŞA VE SEVR, MALİ DURUM (Sayfa 55-76)

1 İzzet II, s. 95. Bu alt bölümde metin içinde işaret edilen sayfa numaraları aynı kaynaktan olacaktır.

2 *Sabah*'ın haberine göre "irtibat memuru" (Neşet Bey) dönmüş, İzzet'le, o da Tevfik'le (3 saat) görüşmüş. İzzet'in söylediğine göre Ankara'dakilerle bir temasın sağlanabileceği anlaşılmış ve haberleşme sağlanmış. *Sabah*, 23/11/1336, 707.

3 İzzet'in anılarını sadeleştiren Süheyl İzzet Furgaç ve Yüksel Canan herhalde "nazlanma" diye çevirdikleri sözcüğe daha iyi bir karşılık bulmalıydılar.
Bu arada söylentiler havada uçuşuyordu. *Sabah*'ın yazdığına göre "suret-i katiyede" Ankara'dan Ankara Kolordusundan Kurmay Yarbay (Kaymakam) Halis ve Nusret'ten oluşan bir heyet gelmiş. İzzet'le görüşmeler başlamış. Kimi kaynaklar 5 maddelik bir talepnameden söz ediyorlarmış. Trakya'da tampon devlet kurulması isteniyormuş. İzmir'i Yunanlılar boşaltacak ve uluslararası

işgal altında özerklik verilecek, sonra da halkoylaması yapılacakmış. Fakat İstanbul bu konuda yetkili değilmiş. Yalnız resmi haberleşme için kullanılacak telgraf haberleşmesi o gün başlayacakmış. *Bosfor*'a göre Ankara ile görüşmelerin önceki hükümet zamanında başladığı doğru değilmiş. *Sabah*, 1/11/1936, 685.

4 *Nutuk* II, s. 505-506.

5 *Nutuk* II, s. 507-509.

6 *Sabah*, 2/11/1336, 886.

7 Sarıhan III, s. 289, 290, 293.

8 Fransız Genelkurmayına gelen 24/11 haberine göre Vrangel ordusundan 70.000 asker İzmit cephesine gidecekmiş. Bir müfreze Tuzla'ya gelmiş bile. Osmanlı çevreleri haberden çok etkilenmişler. MAE, c. 46, s. 257.

9 PBE, Karton 364/3, 268/8/80 (25/1), 61 (5/3), 363 (15/3), 383/168 (28/3), 387/171 (29/3), 389 (28/3). Beyaz Rusların bir çoğu İstanbul'dan ayrıldılarsa da, kalanlar zaman içinde İstanbul'un iktisadi, toplumsal, kültürel yaşamına değerli katkılar yaptılar. Bülent Bakar'a göre Beyaz Ruslar üç dalga halinde gelmişlerdi. Birinci dalga Odessa üzerinden Nisan 1919'da gelenlerdi. Bunlar sayıca fazla değildiler ve bir çoğu paralı olduğu için İstanbul'da durmayıp Fransa'ya gitmişlerdi. Denikin'in yenilgisi üzerine oluşan ve Aralık 1919-Mayıs 1920 arasında süren ikinci dalga ile on binlerce sığınmacı gelmişti. Bunlara daha çok İngilizler yardımcı olmuşlardı. Vrangel yenilgisi üzerine gelenler üçüncü dalgayı oluşturuyordu. Bülent Bakar, *Esir Şehrin Misafirleri Beyaz Ruslar* (İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2012). Yersizlikten sığınmacılar hamamlara yerleştirilmiş. İstanbullular hamamsız kalmış. Çok tepki varmış. *The Times*, 18/1/1921.

10 Fransız askeri istihbaratının 24/11 yazanağına göre daha önceki kabine toplantısında İnebolu'daki temsilciden gelen kötümser haberler üzerine Sevr'i onaylamaktan başka bir yol olmadığına karar verilip bu yönde Padişaha bir mazbata hazırlanmış. O ise Kanun-u Esasi'ye göre bu yetkinin Mebusan'da olduğunu, kendisinin sorumsuz olduğunu belirterek, ancak hükümet bütün sorumluluğu üstlenirse onaylayacağını söylemiş. Bir gün önceki Vükela Meclisi'nde Padişahın yanıtı fırtınalı bir tartışmaya yol açmış. Bir tek Sadrazam ve Hariciye Nazırı imzalamaktan yana olmuşlar. Hükümet bunalımı bekleniyormuş ve Padişahın yaveri Avni Paşa'nın sadareti bekleniyormuş. Avni daha önce D. Ferit hükümetinde Bahriye Nezaretini reddetmiş, hiçbir partiye bağlı değilmiş. MAE, c. 94, s. 163.

İngiltere Antlaşmanın hemen onaylanıp Ankara'nın oldu bitti ile karşı karşıya bırakılmasından yanayken Padişahın bu durumda tahttan çekilmesi olasılığı dolayısıyla ısrardan vazgeçmiş. Sonyel II, s. 112. İzzet Heyetinin gidişine ilişkin Sonyel'in İngiliz istihbaratına dayanan bilgileri pek inandırıcı değildir (s. 113).

11 MAE, c. 94, s. 97-101 (17/11). Beyrut'tan da Caix'in bildirdiğine göre Anadolu Ajansı bültenleri açıkça Bolşevik eğilimler gösteriyormuş. MAE, c. 94, s. 143 (18/11/1920).

12 *Times*, 21 Mart 1921. Bir bölüm Beyaz Ruslar Osmanlı uyrukluğu için başvurmuşlardı. Vükela, durum açıklık kazanıncaya değin, sorunun ertelenmesine karar verdi. MVM, c. 221, 100 (31 Mart 1921).

13 MVM, c. 221, 102 (6 Nisan 1921).
14 FO 371/5058, 2921 (1/12/1920 istihbaratı).
15 İngiliz istihbaratına göre M. Kemal'in İstanbul ile görüşmek istemesinin nedenleri: 1. Ulusçu harekete İttihatçıların egemen olmasından, Enver'in Doğu'da yüksek bir komutanlığa atanmasından kaygılıymış. 2. Anadolu'da Bolşevikliğin yayılmasından korkuyormuş. M. Kemal İzmir'in idaresi konusunda ısrarcı olması, fakat Trakya'da Yunan sınırını Marmara'dan uzaklaştıran bağımsız ya da özerk bir devlet olmasına razı olması bekleniyormuş. FO 371/5172, E 16089/262/44 (27/11).
16 *Nutuk*, II, s. 507-508. *Times*'a göre Anadolu'ya gidecek heyete (heyetin başına herhalde) bir şehzade koymak düşüncesine Tevfik pek yandaş olmadığı halde ulusçuların kimi askeri başarıları karşısında bunu benimsemiş. Gazete bunun bir yarar getirmesinin pek beklenmediğini, kimilerinin bu yüzden Türkiye'nin yakında iki padişaha sahip olabileceğinden çekindiklerini yazıyor. Sonuçta heyete bir şehzadenin eklenmemiş olması, olasılıkla Vahdettin'in böyle bir rekabet kapısına karşı oluşundan kaynaklanmış olabilir. *Times*, 13 Kasım 1920.
17 Br. XIII, s. 171. *Sabah*'a göre de Şehzade Abdürrahim Efendi başkanlık yapacakmış. İzzet, Salih ve belki Zeki Paşa bulunacakmış. Her nezarettin bir temsilci olacakmış. *Sabah*, 4/11/1336, 688. *Times* muhabirine gire Heyete bir şehzadenin başkanlık yapması Hüseyin Kâzım'ın düşüncesiymiş, Şehzade zorla ya da ikna edilerek Ankara'ya katılır diye güvence verilip verilmeyeceği telaş uyandırmış. *The Times*, 20/10/1920.
18 Br. XIII, s. 164, 168.
19 Br. XIII, s. 196-198.
20 H. Kâzım, Cevat, İzzet ayrılırken verdikleri demeçlerde sonuçtan umutlu olduklarını belirtmişler. İzzet trene müşir (mareşal) üniformasıyla Göztepe'den binmiş. Padişahın selamını getiren yaver İbrahim Paşa'ya "Hak-i pay-i (ayağının toprağına) şahanelerine yüz sürerek ayaklarını öperim. İnşallah hayırlı hizmetler ifa ederek hayırlı neticeler istihsal ederiz" demiş. *Orient News* da demiş ki: "Heyet-i Mahsusa bilmeli ki karşısında şen ve şuh, nikbin ve maamafih vahşi siyasi fikirlerle meşbu ve dişlerini Sevr muahadenamesine doğru uzatmış bir Mustafa Kemal bulacaktır." *Sabah*, 4, 5/12/1336, 718, 719.
21 Hüseyin Kâzım da Ankara'da "en evvel" gözlerine çarpanın "Bolşevik Kulübü!" olduğunu söylüyor. Y. Nadi ve birçokları üye imişler. Hatta Gnkur Başkanı Fevzi'nin başında kırmızı kalpak varmış. Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Hatıralarım* (İstanbul, İletişim Y., 1991), s. 287-288. Ankara'da Maliye "Komiseri" Ferit Saruhan Mebusu Celal'le Komünist Fırkası kurmuşlar (*Bosfor*) "Ankara'da Komünist Taslakları", *Sabah*, 3/12/1336, 717.
22 Birkaç hafta sonra 22 Aralık'ta L. George açıklamalar yaparken bir zamanda İstanbul'un Türklerden alınmayacağı konusunda Türk hükümetinin sorduğunu ileri sürmüş. O sıra sorulan tek soru buymuş. Daha sonra kendisine demişler ki, İstanbul geri verilirse Türkler, İzmir'i ve daha çok Edirne'yi önemseseler de, her türlü gelişmeyi sineye çekeceklerdi. Bunun üzerine Tevfik konferansa sunulan andıç dışında hiçbir yazılı ya da sözlü yükümlülük üstlenmediğini

açıklamış. Sefa Bey, Ali Rıza ve D. Ferit de aynı yönde konuşmuşlar. *The Times*, 8/1/1921. 26 Kasım 1920 günlü "çok ciddi" bir kaynağa göre M. Kemal göründüğünden çok daha az uzlaşmazmış ve arada danışıklı bir dövüş varmış onaylamayı geciktirmek için Fransız mebuslar Meclisi Dışişleri Komisyonu eski Başkanı Franklen Buyon başta İzzet Osmanlı devlet adamları onayı geciktirerek "Bolşevik etkeninden" ve Yunan ordusunun dağılma işaretlerinden yararlanarak (ve onayı geciktire geciktire) Sevr'in toptan yürürlükten kaldırılması olanağından söz ediyorlarmış. MAE, c. 94, s. 178.

23 Br. XIII, s. 171. "Ciddi" bir kaynağa göre 8/11'de İzzet, Robeck'i ziyaret ederek demiş ki, Anadolu Devriminin başında subaylar bulunuyor. Onlar da umutsuzluk içindedir. Çünkü Sevr'e göre 15.000 subay kadro dışında kalacaktır. İzmir ve Trakya için o denli üzülmüyorlarmış. Gelecekleri güvence altına alınırsa Devrim kalmaz. Sevr uygulanabilirmiş. Harbiye Nezareti'ne göre bunun için 75 milyon Osmanlı lirası ya da 15 milyon sterlin gerekirmiş. İkincisi, Ermenistan'a Türklerin çoğunlukta olduğu vilayetleri ilhak etmekten vazgeçilmeliymiş. Bu istihbarat pek inandırıcı gözükmüyor. MAE, c. 94, s. 75-77 (10/11).

24 Paris'teki Babıâli temsilcisi Nabi, merkeze gönderdiği telde *Temps* (Tan) gazetesinin Yunan propagandasına alet olarak heyetin Kemalci tarafa geçtiğini bildirdiğini iletiyor, yalanlanmasını istiyordu. PBE, Kt. 364/1, 147 (19/12/1920).

25 Rumbold'a göre Heyetin dönüşünün gecikmesi, Sevr'i onaylamaktan kaçınmak bakımından Babıâli'nin işine gelecekti. Br. XIII, s. 190 (24/11). Rumbold 31/12'de Ulusçuların ödün vermez tutumlarından İzzet Heyetinin başarısız olduğunun kesin gibi olduğunu bildiriyordu. Br. XIII, s. 213.

26 H. Kâzım, s. 288.

27 İlk başta İzzet, M. Kemal'le anlaşamasa bile mebusları ikna edebileceğini düşünmüş. Fakat M. Kemal'in ne denli duruma egemen olduğunu görünce, böyle bir olasılık olmadığını görmüş. Eski sadrazam ve ordu komutanı olarak önce hiddetlenmiş ve bağırıp çağırmış. Sonra ise yazgısına boyun eğmiş, ara sıra ağlamakla yetinmiş. H. Kâzım, s. 181-182.

28 Defrance İtalyanlardan Heyetin alıkonduğunu öğrenmiş bulunuyordu. MAE, c. 94, s. 248 (11/12/1920).

29 Nutuk II, s. 524-525. Ne İzzet, ne de H. Kâzım görüşmelerin başında M. Kemal'in "sizi tanımıyorum" yollu girişinden söz etmiyorlar. Belki ağırlarına gittiği için unutmuşlar. Kılıç Ali, M. Kemal'in anlattıklarına uygun bir tanıklık yapıyor. Kılıç Ali, s. 140-141. İstanbul'daki hükümet değişikliğinin Anadolu'yu ne ölçüde ilgilendireceği sorusuna *Yeni Gün* gazetesi "kocaman bir hiç" diye yanıtlıyordu. İstanbul ve Anadolu apayrı iki dünya idiler bu görüşe göre. *Sabah*, 17/11/1336, 701. M. Kemal-Upmal'le (24/1/1921) görüşmesinde de İzzet Heyetinin "tutuklandığını" söylemiş. Perinçek, s. 265.

30 Daha önce de Dahiliye Nazırı Vekili sıfatıyla Mustafa Arif, biri Zonguldak, öbürü Adapazarı üzerinden olmak üzere 16 ve 18 Aralık günlü haber soran birer tel göndermişti. *Nutuk* II, s. 551-552. Bu arada Tevfik'ten Heyetin dönüşünü buyuran bir şifre gelmiş. İzzet kendi şifre cetveliyle bunu çözdüklerini söylüyor. Yasak olduğu için yanıtlamamışlar. Ancak Ankara'nın istediği yanıt gönderilebilmiş. İzzet II, s. 104.

29/12'de Rumbold Fransız Y. Komiserinden, Tevfik'in Heyetin geri dönmesi için tel çektiğini bildirdiğini haber veriyordu. Hariciye Müsteşarı da Ankara'dan yeni dönen birinden Heyetin 29/12'de hareket edeceğini öğrendiğini söylemiş. Br. XIII.

31 *Nutuk* II, s. 552-553.

32 Paris'te Nabi İzzet Heyeti görüşmelerinin gidişatından kendisine bilgi verilmemesine çıldırıyor, Fransızlarla temaslarında bu bilgilerin şart olduğunu bildiriyordu. Oysa Babıâli de aynı bilgisizlik içindeydi.

33 *Nutuk* II, s. 552-553.

34 H. Kâzım, s. 183.

35 M. Perinçek, 263-265. İngiliz istihbaratı da Bolşevik itirazları dolayısıyla Heyetin alıkonmuş olabileceğine işaret ediyordu. FO 371/6497, E 1759/52/44 (28/11/1921).

36 MAE, c. 95, s. 25 (26/12/1920). ABD'li gazeteci Streit'e M. Kemal, Heyetin Anadolu'nun iç ve dış siyasetini hiç bilmeden geldiğini, halka katıldığını, özgür olduklarını, özel bir işleri için İstanbul'a gidebileceklerini ve yaptıkları "gerçek" işle Heyetin hiçbir ilgisinin bulunmadığını belirtmiş (26/2/1921). Clarence K. Streit, *Bilinmeyen Türkler*, haz. Heath W. Lowry (İstanbul, Bahçeşehir Y., 2012), s. 208.

37 H. Kâzım'a göre M. Kemal, İzzet'e Londra'ya gidecek heyetin başkanlığını önermiş ve Heyettekilerin bunu kabul etmesi için ısrar etmelerine karşın "Ben Ankara'ya gidip avdet edeceğimi İngilizlere vaad ettim" "nakaratını" tekrar ederek reddetmiş. H. Kâzım, s. 292. Bu iddianın doğur olmaması olasıdır, çünkü başka hiçbir kaynakta yok. İzzet de böyle bir öneriden söz etmiyor, oysa doğru olsaydı, gururunu okşayıcı olduğu için bu önemli olayı mutlaka anlatırdı diye düşünüyorum.

38 İzzet II, s. 108-111; H. Kâzım, s. 294-295, 293.

39 *Sabah*, 21/3/1337, 825.

40 23 Nisan'da İzzet ve Salih'in istifaları kabul edildi. Dahiliye'ye Şûra-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey, Bahriye'ye Harbiye Nazırı Ziya Paşa vekâlet edeceklerdi. 12 Haziran'da Hariciye Nazırı Sefa Bey Ticaret ve Ziraat'e, İzzet Hariciye'ye, Dahiliye'ye Nafıa'ya vekâlet eden Ali Rıza Paşa, Bahriye'ye Salih Paşa, Evkaf'a Maliye'ye vekâlet eden Hüseyin Kâzım Bey atandılar. Maarif'ten Rașit Bey istifa ettiği için Şûra-yı Devlet Reisi Mustafa Arif vekâlet edecekti. TV, 25/4, 13/6/1337, 4145.4185.

41 H. Kâzım, s. 295, 294, 289-290. Bir de Sadrazam iken Vahdettin'in müdahalelerini protesto ederek istifa edişine bozulmuş.

42 H. Kâzım, s. 294. Birlikte çalıştığı devlet adamı için de şunları yazıyor: "Tevfik Paşa babadan kalma, rengi uçmuş, hassası kaçmış tiryaki macunu kabilinden bir zat idi. Onun herhangi bir iş hakkında ve reis-i hükümet sıfatıyla i'mâl-ı fikr ettiğini bir kere olsun görmedim." (s. 204-205). İzzet için "Zahiren pek büyük bir kalbe malik görünen bu zatın, bir kuş kadar küçük bir dimağ taşıdığı muhakkaktır" diyor (s. 205).

43 H. Kâzım, s. 183, 302, 308, 303. Anılarında bir yanlış var. Ankara'dan dönerken, Kastamonu'dan İstanbul'a varınca istifa edeceğine dair bir senet alınması için Dahiliye Vekili Trabzonlu Muhammet Bey'in tel gönderdiğini, bu kişinin

daha sonra İzmir'de idam edildiğini yazıyor. Oysa o isimle Ankara'da vekil olmuş kimse yoktu. Ziya Hurşit'i düşünüyorsa, o hiç vekil olmamıştır. Bir de Türklerde Muhammet Peygambere özgü bir isim olarak, ona saygıdan çocuklara bu ad pek verilmez. Mehmet biçiminde kullanılırdı sanırım.

44 H. Kâzım, s. 208, 206; *Nutuk* I, s. 336-344.

45 *Sabah*, 21/3/1337, 825.

46 Br. XIII, s. 132-133. 25/8'de Meclis-i Vükela Hüdavendigâr (Bursa) Vilayeti ve Karesi (Balıkesir) Sancağı'nda, yeni Yunan işgali altındaki yerlerde ağnam (küçük baş hayvan) vergisinin sekiz kat artırılmasına karar verdi. Acaba hükümet bu vergileri toplayabiliyor, daha önemlisi İstanbul'a getirtebiliyor muydu? MVM, c. 229, 25/8/1336, 375. Daha sonra Bandırma ve Kirmastı'da (Mustafakemalpaşa) Yunanlıların PTT memurlarının maaşlarını vermeye kalkışması kabul edilmemişti. MVM, c. 220, 4/9/1336, 418.

47 MVM, c. 219, 8/8/1336, 348. 21/9'da Curzon malzeme satışını veto etti. Br. XIII, s. 142.

48 Br. XIII, s. 138-139.

49 İngilizlerin İstanbul'daki kuvveti 2 İngiliz, 4 Hint taburuymuş. Fransızların kuvvetleri de o kadarmış. Bir de Harington'un komutası altında İzmit'te bir Yunan tümeni varmış. Nedense, İtalyanlardan söz yok (10/11). Br. XIII, s. 174.

50 MVM, 2, 4/11/1336, 545. Bu telaş içinde Babıâli, devlet baba rolünü anımsayarak, jandarma, emekli, yetim, mazuliyet aylıklarının ödenilmesi için olabildiğince yardım edilmesini kararlaştırıyordu. Fukara Yahudilere gelen yardım malzemesinden alınan gümrük vergisinin iadesine karar verilmesi de gönül yüceliğinin bir belirtisi sayılabilir. ama ertesi ay Rus sığınmacıları için transit depolarından satın alınacak yiyecek ve giyeceklerin gümrük resminden istisnası parasızlıktan (müzayakadan) reddedildi. MVM, 10/11, 30/12/1336, 559, 653.

18 Şubat 1921 günü gündeme gelen konulardan biri, işgalden beri İzmir'deki Osmanlı polisleri yalnızca 2,5 ay maaş alabilmişlerdi. Ya maaşlarını, ya da iş bulabilmek için yol parası istiyorlardı. Komiserler hele Londra Konferansı toplansın diye karar verdiler. Aynı toplantıda Müttefik uyruklarınca emlak vergisi ödememesi dolayısıyla zorlama önlemleri kararlaştırıldı. FO 371/6496, E 2996/51/44.

51 FO 371/5137, 3055 (Nezaret nosu 24987/22).

52 Br. XIII, s. 158-159 (Curzon'un 8/10 teli), s. 160-161 (20/10) İtalya Komisyon kurulurken Babıâli'nin Üçlü Antlaşma'yı (Anadolu'da nüfus bölgeleri) tanımasının da sağlanmasını istiyormuş.

53 FO 371/6494, E 2009/51/44 (21/1/1921).

54 Br. XIII, s. 175, 206 /Safa-Rumbold görüşmesi).

55 Br. XIII, s. 209.

56 MAE, c. 94, s. 181. Bolşevik etkisinin ne denli güçlü olduğunun göstergesi başta *Gaulois* gazetesi olmak üzere birkaç gazeteyi temsil eden, İstanbul'da Ulusçulardan tavsiye mektupları almış olan gazeteci Labourel'in başına gelenlerdi. Ankara'ya haber de verilmişti. İnebolu'ya geldiği halde, bir yetkili Ankara'ya gitmesini yasakladı. Nedeni *Gaulois*'da yazdığı Bolşevik karşıtı yazılarmış. Oysa Ankara'nın dış dünyada tanınmaya şiddetle gereksinimi vardı.

Yetkili, Sovyetler'in silah, cephane, altın, belki asker sağlayacaklarını ve üç ay sonra Kemalistlerle Bolşeviklerin İstanbul'da olacaklarını söylemiş. Labourel Anadolu'da yoğun Fransa karşıtı bir propaganda yapıldığını iddia etmiş. İngiltere'nin adı bile geçmiyormuş. Haberler: Ankara'dan Yozgat'a Avusturyalı mühendisler demiryolu yapıyorlarmış, çeteler orduya katılıyorlarmış, birkaç haftadır örgütlenmede büyük ilerlemeler oluyormuş ve Sevr'in artık yok olduğu genel kanıymış. MAE, c. 94, s. 179-180 (26/11). Labourel, 17/12'de İstanbul'dan ayrılmış, gitmeden Padişahla mülakat yapmış. Ona Sevr'i onaylayamayacağını söylemiş. MAE, c. 95, s. 9.

57 MAE, c. 94, s. 212-213 (29/11/1920).

58 Mali denetimi yapan Düyun-u Umumiye Hazine'ye giren bütün paraların kendisine ait bir hesapta toplanmasını istiyordu. Maliye ise her ayın bütçesini ve her gün yaptığı harcamalarını sunuyor, daha fazlasına yanaşmıyordu. Maliye, istenen yetkinin Sevr'in tanıdığının ötesinde olduğunu, Maliye'yi bir hiç haline getirdiğini savunuyordu. PBE Kt. 364/139, 140, 142 (6, 9, 13/12/1920)

59 Br. XII, s. 199. 16/9'da Divan-ı Harb-ı Örfi işgal dolayısıyla Anadolu'dan dönen subay, memur ve müstahdemlere maaş ödenmemesine dair bir tezkere yazmış, fakat daha sonra aynı mahkeme hüküm olmadan maaş kesmenin yasaya aykırı olduğuna karar vermiş (15/11). Hükümet, birinci tezkereden habersiz olduğundan, ikincisinin geçerli olduğuna karar verdi. MVM, c. 220, 29/12/1336, 652.

Paris'teki Osmanlı temsilciliği de feryat figan maaşlarını, harcamalarının karşılığını istiyordu. Bu sırada (1/12/1920). Babıâli'nin bir genelgesi posta hizmetlerinin hızlanmış olması dolayısıyla telgrafların önemli ve acil işler için çekilmesini, tellerde de anlamı bozmamak koşuluyla fazla sözcük kullanılmamasını istiyordu. PBE Kt. 364/1, 26, 30/10, 12, 26/11, 1/12/1930, 113, 120, 128, 133, 144. Merkeze atanmış olan Paris temsilcisi Reşat Halis'in yurda dönebilmesi için, maaş, ödenek ve yol parasını istiyordu (PBE, 159, 21/12/1920). Subaylar gösteri yapıyor, polisler çalışmama tehdidinde bulunuyorlarmış. Ermeniler ortalığı karıştırıyor İtilaf'ın müdahalesini davet etmeyi tasarlıyorlarmış.

MAE, c. 94, s. 160-161 (Defrance 21/11/1920). Kimi subaylar parasızlıktan devlet malzemelerini satıyorlarmış. FO 371/6495, E7075/51/44, 10/6/21.

İstanbul'daki Osmanlı Bankası ve Crédit Lyonnais (Kredi Liyone) müdürleri Steeg ve Bellet 24/11'de 18.000 görevli, emekli, kadro dışı 18.000 subayın durumunu Fransız Yüksek Komiserliği'ne bildirerek güvenliğin tehlikeye girmemesi için hükümete mali yardımda bulunulması gerektiğini söylemişler. MAE, c. 94, s. 178 (26/11/1920). 24/10'da 200-300 subay Maliye Nezareti'ne gelip geçmiş maaşlarını istemişler. 50 kadarının istekleri yerine getirilmiş, kalanına haklı olup olmadıkları araştırılacak deyince nezaretin üst katlarını işgal etmişler. FO 371/5172, E 14558/262/44. 8/11/1921 istihbaratına göre birçok subaylar beslenebilmek için her şeylerini satmışlar, açlık çekiyorlardı. Birçokları bu yüzden Anadolu'ya gitmişlerdi. FO 371/6497, E 1760/52/44.

60 FO 371/6498, E 5731/52/44 (12/3/1921); FO 371/6495, E7075/51/44 (20/6/1921).

61 MAE, c. 95, s. 39-35, 85-91.

VII İKTİDAR BOŞLUĞU SIRASINDA BAZI DURUM DEĞERLENDİRMELERİ
(Sayfa 77-88)

1 MAE, c. 94, s. 198, 21. 27/12 günlü yazanakta da Padişahın yaveri Avni Paşa'nın D. Ferit için kulis yaptığını söyleniyordu. MAE, c. 95, s. 29. O gün D. Ferit'in köşkünde Hürriyet ve İtilaf Fırkası önderleri Cemal ve Sadık beyler, M. Sabri bulunmuş. İktidara gelmesi gün meselesiymiş. MAE, c. 95, s. 29, 41. Bir yazanağa göre Osmanlı, İstanbul'a karşılık Yunanlılara İzmir'in verilmesi konusunda bir anlaşma yapmış. D. Ferit anlaşmanın kendi bilgisi dışında Padişahla İngilizler arasında yapıldığı savunmasını yapıyormuş. Söz konusu anlaşma 12 Eylül 1919'da İngilizlerle yapıldığı söylenen anlaşmadan başka bir anlaşma olsa gerek, çünkü 1. ciltte incelediğim o anlaşma D. Ferit tarafından imzalanmıştı. Yani D. Ferit ondan habersiz olduğunu söyleyecek durumda değildi. Ayrıca, o anlaşmada İzmir söz konusu edilmemişti. Muhbir, böyle bir anlaşmanın ortaya çıkmasının bir taht bunalımına yol açacağını belirtiyordu. Görünüşe göre D. Ferit anlaşmayı Padişaha karşı bir şantaj silahı olarak düşünüyordu. MAE, c. 95, s. 77-80 (6/1/1021), s. 106-107 (11/1/1921). D. Ferit Ankara'nın Babıâli ile anlaşmaya yanaşmayacağını bekliyormuş.

2 MAE, c. 95. S. 27-28 (27/12/1920). İsviçre kaynaklı başka bir habere göre oradaki Türkler İngilizlerle görüşmek ve anlaşmak yanlısıymışlar. Harun ise Fransa'yı tutuyormuş. İsviçre'deki ulusçuların tümü geçende M. Kemal'e bir mektup yazarak İtilaf'la görüşmek için koşulların uygun göründüğünü bildirmişler. MAE, c. 95, s. 64 (5/1/1921).

3 Sarıhan III, s. 234, 343, 354, 357; MAE, c. 95, s. 64 (5/11/1921).

4 MAE, c. 95, s. 27-28 (27/12/1920).

5 Toplantıda Ahmet Rıza'nın Fransa yanlılığı ve şiddetli Bolşevik karşıtlığı dikkat çekmiş. (Zavallının hastalıklı ve bitkin bir hali varmış.) Cavit anılarında toplantıyı "bitmez tükenmez boş sözler" diye özetlemiş. Sarıhan III, s. 368, 371, 374. Katılanlar A. Rıza, Cavit, H. Hilmi, Faruk, M. Muhtar, Çürüksulu Mahmut, Reşit Saffet Osman Nizami (Roma işgüderi) imiş. Kemalcileri Cami ve Galip Kemali temsil ediyormuş. Toplantıya Talat'ı almamışlar. FO 371/6464, E 1212/1/44.

6 FO 371/6465, 4512, 249-250.

7 FO 371/6465, E 2016/1/44. Rumbold, Roma toplantısını ılımlı Türk ulusçularıyla M. Kemal temsilcilerinin toplantısı diye niteliyor.

8 FO 371/6464, 4564, s. 81-88.

9 Streit, s. 106-108.

10 FO 371/6464, 4566 (7/11/1921 günlü gazete). İzzet Ankara'ya 2 Kasım'da Seyfettin Bey'i gönderirken bu kişi İzzet'in mektubu dışında Veliahtın bir iletisini de götürüyormuş. FO 371/5172, E 15112/262/44 (Rumbold, 23/11/1920).

11 *Le Gaulois*'dan aktaran *Daily Express*'in Paris muhabiri (7/11/1921). FO 371/6464/ 4564.

12 PBE, Kt 364/3. Bilimsel ahlak gereği Veliahtın sözlerinin uydurulmuş ya da çarpıtılmış olması olasılığını da gözden uzak tutmamak gerekir. Bu sıralarda (3-5 Ocak 1921) İstanbul basınında (*Tercüman-ı Hakikat ve Peyam-ı Sabah*) çıkan bir haber bütün Türkleri illet edecek nitelikteydi. L. George Avam Kamarası'nda verdiği demeçte Osmanlı Hükümeti'nin İstanbul'un kendilerine bırakılacağı hakkında güvence istediğini ve İzmir'in ve özellikle Trakya'nın yitirilmesi ne denli acı olursa olsun, İstanbul kalmak koşuluyla buna razı olacağını bildirmiş olduğunu ileri sürmüş. Babıâli böyle bir görüşte olduğunu yalanlamış. PBE, Kt., 364/3, no. 271, 25980/3.

13 Michael Llewelyn Smith, *Anadolu Üzerindeki Göz*, çev. Halim İnal (İstanbul, Hürriyet Y., 1978), s. 183. Başkomutan Papulas, İzmir'de basın toplantısı yaparak hükümetin buyruğuna uygun olarak düşman yok edilinceye değin Küçük Asya seferinin sürdürüleceğini açıkladı. Konstantin'e çektiği telde, yeni zaferler için emirlerini beklediğini bildirdi. Sarıhan III, s. 295 (Roda, s. 134'ten).

VIII BİRİNCİ İNÖNÜ VE KÜTAHYA ZAFERLERİ (10-14 OCAK) (Sayfa 89-97)

1 Smith, s. 191-194.

2 *The Times*, 28/12/1920, 7/11/1921.

3 Steryadis'e göre Konstantin Almanları sevmezmiş. Kayın biraderi ve ordusunun görkeminden etkilendiğini, savaştaki tutumunun onların mutlaka zafer kazanacağı düşüncesinden kaynaklandığını, olayların gelişmesinden iyi bir ders aldığını söylüyormuş. MAE, c. 216, s. 201-202.

4 Erdem, s. 311-313. Sarıhan Yunan ordusunun Türk ordusunun gücünü yoklamak ve bu güç hafif çıkarsa askerlerinden bir bölümünü terhis etmek amacını güttüğünü ileri sürüyor. Bu aşamada terhis amacının geride kaldığını yukarıda gösterdim sanıyorum. Sarıhan III, 353.

5 Kâmil Önalp, *Türk İstiklal Harbi*, Batı Cephesi, II. cilt, III. kısım: *Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebesi (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921)*, (Ankara, Gnkur Harp Tarihi Y., 1966), s. 152. Ortalık sakinleşmişken, İzmit ve Adapazarı halkı Geyve'deki TBMM komutanı ve mülki amiri ile anlaşma imzalayarak asayişi korumak koşuluyla bir çeşit özerklik elde etmişler. İngiliz karargâhına gidip demiryolunun yeniden işletmesi için 25.000 lira güvence vermişler. Bir lokomotif ve vagonları bu işe ayrılmış. FO 371/6497, E 199/52/44/11/12/1920. Bir İngiliz tahminine göre taarruz Müttefik başbakanlarının toplantısına rastlatılmak istenmiş, toplantı ertelenince geri çekilmişler (!). FO 371/6498, E 4457/51/44 (18/1/1921). Kaşif taarruzu değerlendirmelerine karşılık Harington hemen bütün İzmir ordusunun işe giriştiğini, Uşak'ta bir oyalama taarruzu yapıldığını bildiriyordu (10/11). Br. XVII, s. 9.

6 Önalp, 160.

7 İsmet İnönü, *Hatıralar*, 1. kitap (Ankara, Bilgi Y., 1985), s. 240-242.

8 Önalp, s. 195.

9 İnönü, 242.
10 Önalp, s. 194. (Treni 9/10 gece yarısından sonra hareket etmiş.) Oysa İnönü 9/1'de "yetiştim" diyor. Belgelere göre yazdığı için, Önalp'ın dediğini esas alıyorum. Belen de 10'unda geldi diyor. Fahir Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı* (Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Y., 1985), 277.
11 İnönü, 242.
12 TBMM ZC, c. 7, s. 281 (13/1/1921).
13 Önalp, s. 219. *Times*'ın Atina muhabiri, Yunan taarruzu sonucu kazanılan toprakların ele geçirilen toplar ve malzemenin geri götürülmesi için yalnızca birkaç gün tutulacağını, Türk askerinin dağıtıldığını bildiriyordu. Girit ve Adalar tümenlerinin ilerleyişi, birçok suçlamalara karşın subayların Venizelosçulukların askerleri etkilemediğini gösteriyordu. İki gün sonra İzmir muhabiri Yunan zaferi haberlerinin çok abartılı olduğunu, Kemalci bildirilerinin başarı iddia ettiklerini bildiriyordu. Eskişehir Türklerde kalmış, Yunanlılar eski mevzilerine çekilmişti. Atina muhabiri (18/6) Başkomutan Papulas'ın Çivril'de Kuva-yı Milliye saldırısını püskürttüklerini haber veriyormuş. M. Kemal ve Ethem'in arası açılmış. 1. Kolordu karargâhında Ethem(in adamı demiryoluna egemen olduklarını, Eskişehir'e ilerleyeceklerini söylemiş. *The Times*, 18.20/1/1921. İngiliz askeri istihbaratı Yunan'ın harekât bakımından başarılı olduğunu, fakat yeni komutanların çekingen çıktığını, Türkleri ağır yenilgiye uğratmak fırsatını kaçırdıklarını, askerin komutanlarına güvenlerinin azaldığını belirtiyordu. FO 371/6497, E 1759/52/44 (28/1/1921).
İngiliz Dışişleri'ne göre Yunanlılar keşif taarruzu yapmış ve amaçlarına ulaştıktan sonra planladıkları gibi çekilmişler. FO 371/6498, E 1034/142/44 (22/1/1921). Deniz kuvvetlerinin yazanağına göre iki taraf da zafer iddia etseler de, Türklerin haklı olduğunu bildiriyordu. D. G. Osborne "Sanırım Amiral yanılıyor" diye görüş bildirmiş. FO 371/6507, E 1159/143/44.
14 Belen, s. 279. Belen bu strateji kurallarını açıklamıyor. Yunan harekâtını "yarım yamalak" diye tanımlıyor.
15 Önalp, s. 218 v.d.
16 25/1/1921, 49 bülten. Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları* (İstanbul, Milliyet Y., 1978), s. 113.
17 *Nutuk* II, s. 547. M. Kemal'in İnönü'ye gönderdiği kutlama iletisinde İnönü'nün "uğurlu ve kahredici" komutası altında elde edilen "kati galebe"den söz ediyor ve başarının kutsal topraklarımızı düşman istilasından tamamen kurtaracak "kati zafere" başlangıç olmasını diliyordu. Atatürk, ATABE, c 10, s. 283.
18 İnönü, 243.
19 Belen, s. 280. Refet'in İzzet'in zor durumuna çare olabilecekken olmaması Atatürk tarafından "acı" biçimde eleştirilmiştir. *Nutuk* II, s. 548-550; Belen, s. 280.
20 *Larousse Ansiklopedisi*, s. 5710.
21 Önalp, s. 147.
22 *The Times*, 29/1/1921.
23 TBMM ZC, c. 7, s. 280-292.
24 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, (Ankara Bilgi Y., 1978), s. 162-177.

IX BOLŞEVİKLİK, İTTİHATÇILIK, TUTUCULUK VE MUSTAFA KEMAL
(Sayfa 99-129)

1 ATABE, c. 10, s. 81-82. Bir de Hakkı Behiç ile M. Kemal'in 26/10 günlü A. Fuat'a yazdıkları ortak tel var. Bunda Fırka'nın kurulduğu, esas programla dahili nizamnamesinin elden gönderildiği, genel kongre toplanıncaya değin uygulanacak bir "mesai programı" hazırlanmakta olduğu, 30 kişilik bir genel merkez, 9 kişilik yürütme işlerine bakacak bir kurucu heyet bulunduğu bildiriliyordu. Ayrıca teşkilat, arazi, köylü, amele, sanayi, askeri işler, propaganda şubeleri kurulmaktaydı. Fırka kurulduğuna ve daha önce kurulmuş gizli Yeşilordu örgütü de fırkaya dönüştüğüne göre artık Bolşevizm, komünizm üzerinden hiçbir cemiyet ya da heyetin, fotoğraflı belge ve salahiyetname olmaksızın hiçbir kişinin etkinlik yapmasına izin verilmeyecekti. Demek ki Bolşeviklik bu iki örgütün tekeline verilmişti. ATABE, c. 10, s. 75.

2 Tunçay, s. 163-164.

3 Selahattin Karatamu, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III. cilt, 6. kısım (1980-1920), 1. kitap (Ankara, Gnkur Harp Tarihi Y., 1971), s. 426. Askeri okul öğrencilerine ve yedek subay adaylarına verilecek "fevkalade zam" konusundaki yasa 6/10'da TBMM'de kabul edildi. TBMM, c. 1, içtima 79.

4 TBMM ZC, c. 7, s. 228-229. Mebuslardan biri 100 lira yetmez diye seslendi. Karatamu 250 subaydan söz ediyorsa da Mecliste mezun sayısı 102 olarak söylendi.

5 ATABE, c. 10, s. 83-85.

6 Tunçay, s. 185-190.

7 TBMM GCZ, c. 1, s. 325 v.d.

8 TBMM Albümü, Ankara, 1994, s. 9. 1962'de İstanbul'da ölmüş. 10 çocuğu olmuş. Yaşamının kalanında ne yaptığını öğrenemedim. İki yapıtı varmış. *Asr-ı Saadetten Bir Yaprak* (1920), *Hayatın Hayatı-Dinin Ruhu* (1948).

9 TBMM GZC, c. 2, s. 28-35. Polis Okulu mezunu, 1876 Erzurum doğumlu. Albüm, s. 18.

10 TBMM ZC, c. 5, s. 405-409 (20/11/1336). Kurulun gidip gitmediğini, gittiyse yazanağının olup olmadığını bilmiyorum. Fuat Carım sonradan Moskova'ya elçi atanacaktı.

11 Server Feridun (Tanilli), *Anayasalar ve Siyasal Belgeler* (İstanbul, Aydın Gülen Kitabevi, 1962), s. 41-44. Bu kaynakta belge "Vekiller Heyeti Programı" diye adlandırıldığı halde ATABE'de "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tasarısı" diye adlandırılmış (c. 9, 323), altına ayraç içinde ikinci bir başlık "(Halkçılık Programı)" eklenmiştir. Tasarının altında İcra Vekilleri Başkanı ve Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi'nin (hastaymış) ve Nafıa Vekili İsmail Fazıl'ın imzaları yoktur (ATABE, S. 327). "Halkçılık Programı" deyimini Sarıhan da kullanıyor (III, s. 209-252). TBMM Zabıt ceridesindeki başlık: Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layıhası. TBMM ZC, c. 11, s. 66. İçtima.

12 Karabekir, Osmanlı adının geçmemesini anlamlı buluyor ve M. Kemal'in hilafet ve saltanat peşinde koştuğu için hocalara bağnaz dinci göründüğünü, fakat

yüz bulamayınca "müthiş sola" kaydığını ileri sürüyor. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz* (İstanbul, Türkiye Y., 1960), s. 978.

13 Feridun, s. 44-45; ATABE, s. 102-103. M. Kemal'e göre bu yayın "Halkçılık Programı" adıyla yayımlandı. *Nutuk* II, s. 594.

14 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (İstanbul, Afa Y., 1996), s. 193-197. Tanör egemenlik hakkının millete verilmesinin "monarşik egemenliğin, monarşinin ve Osmanoğulları soyuna ait sayılan saltanat hakkının da reddi demekti" diyorsa da (s. 195), meşrutiyetin dışlandığını sanmıyorum. Öyle olsaydı Meclis kabul etmezdi.

15 Yıldırım Koç, "Mustafa Kemal Paşa, Frunze ve Devrimin Karakteri", *Aydınlık*, 25 Kasım 2014 ATABE, c. 12, s. 179, 181).

16 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I (Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1954), s. 156-157.

17 TBMM ZC, c. 8, s. 232-234 (15/2), 342 (21/2). Önerge reddedilmedi, Encümen-i Mahsus'a havale edildi gibi görünüyor. Sonra Tokat'tan Mustafa Bey ve arkadaşlarının Mustafa'nın Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun değiştirilmesi için önerisinin reddi hakkında önerisi kabul edildi. Bu sıradaki yaman bir gericilik örneği Konya'da Ömer Vehbi Efendi'nin Darülmuallimlerin (Erkek Öğretmen Okulları, kuruluş 1848) kaldırılıp medreselerle birleştirilmesi için sunduğu yasa önerisiydi. TBMM ZC, c. 8, s. 327.

18 TBMM ZC, c. 9, s. 48 (10/3/1921). Kararnamenin kaldırılması için bkz. İHMM, c. 1, bl. V, 2.

19 Karabekir, s. 977-979. Güneş'e göre örgütün kuruluş tarihi 16/1/1921 idi. İhsan Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, (Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Y., 1985), s. 132. Aslan'ın verdiği bilgiye göre M. Suphi Heyeti'nin Erzurum'a gelmekte olduğu duyulunca 15/1'de Erzurum Müdafaa-i Hukuk Heyeti işten el çektiklerini Vali Hamit'e bildirmişler. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Y., 1997).

20 Tunçay olasılıkla Erzurum Valisi Hamit Bey'e ait olduğunu sandığı, M. Kemal'e yazılmış bir mektuptan söz ediyor. Buna göre söz konusu cümle ("hezeyan") Yeşilordu müfrezesinin komutanı Ebulhindili Cafer'in Ankara'dan Erzurum'daki hemşehrilerine yazdığı mektupta yer alıyormuş. Tunçay, s. 132-133. Erzurum Valisi Hamit de bunu doğruluyor. Aslan, s. 313-313.

21 Güneş, s. 133-134. Cevdet Paşa'da başlamıştı karşıt propaganda: "Hukuk-u mülkiyet ve zevciyatı (evlilik) inkâr edenler, herkes kâffe-i hususda müsavat üzere olmalıdır demediler mi?" Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar* (Ankara, Kebikeç Y., 1994), s. 14.

22 Onur Karahanoğulları, *Birinci Meclisin İçki Yasağı (Men-i Müskirat Kanunu)*, (Ankara, Phoenix Y., 2008). Konuyu işlerken bu kaynaktan geniş ölçüde yararlandığım için sayfa numaralarını metinde yazdım.

23 Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru, 1921-1922*, (Ankara, Başnur Matbaası, 1971), s. 261-262.

24 Bu dünya için değil, öbür dünya için yaşayan orta çağ insanını adlandırmak için benim bulduğum bir deyim.

25 Yahudiler de ayinleri sırasında şarap kullanıyormuş ve hahambaşı kendilerine istisna tanınması için başvuruda bulunmuş. Yozgat'tan Sırrı Bey "şerbet için"

diye seslenmiş. Red ve kabul gürültüleri arasında konu hükümete havale edildi. TBMM ZC, c. 5, s. 287 (9/11).

26 TBMM ZC, c. 5, s. 212-213 (30/10). Erzurum'dan Salih Efendi içki yasaklanınca "herkesin" esrar içmeye başladığını, bunun daha zararlı olduğunu söyledi. TBMM ZC, c. 6, s. 9 (22/11/1920).

27 Bu alt bölümü yazarken büyük ölçüde Yavuz Aslan'ın yapıtından yararlandım. Metin içindeki sayfa numaraları onun yapıtındandır.

28 Bu ilk TKF konusunda fazla bilgi bulamadım. Örneğin, ne zaman kurulduğu belli değil. Olasılıkla Nisan ayı olabilir. Yayın organı *Yeni Yol* koleksiyonu da anlaşılan kitaplık ya da arşivlerde yoktur.

29 TKF'nin programı Fırkanın III. Enternasyonal'e bağlı olmasını öngörüyordu. Hedefi, Türkiye'de Amele ve Rençber Şûraları Cumhuriyetini kurmaktı. Bu, "kapitalizm ve komünizm arasındaki devr-i intikale ait, muvakkat (geçici) bir şekl-i hükümet" olacaktı (s. 249).

30 Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları* (İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955), s. 40-41.

31 Bu öğrencilerden biri sonradan Siyasal Bilgiler Fakültesi profesörü ve bakanlık yapacak olan Tahsin Bekir Balta idi. Goloğlu, s. 397.

32 İsmail Akbal, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet* (Trabzon, Serander Y., 2008), s. 476-477.

33 Akbal, s. 476-478, 293-300.

34 M. Perinçek, s. 271.

35 Enver, Suphi'nin kendisi aleyhinde bulunduğu için öldürüldüğünü, fakat bu arada elindeki altınların alındığını, ama Enver için öldürdüklerinin ileri sürüldüğünü, bundan memnuniyet duyduğunu, ama bunun gizli tutulması gerektiğini tembih ettiğini söylüyor. Enver, Suphi'nin asıl altınları için öldürülmüş olabileceği olasılığı üzerinde durur gibidir (24/4/21 mektubu). Murat Bardakçı, *Enver*, (İstanbul, T. İş Bankası Kültür Y., 2015), s. 241.

36 Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Y., 1991), 188, m. 102.

37 Goloğlu, s. 44.

38 Goloğlu, s. 45.

X LONDRA KONFERANSI'NI TOPLAMA KARARI (25 OCAK 1921) (Sayfa 131-133)

1 Abdula Mardonoviç Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi* (İstanbul, Epsilon, 2007), s. 233.

2 Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Y., 2000), c. 3, s. 29-30.

3 Şimşir, s. 67 v.d., Üst Kurul (Supreme Council) toplantısında Japonya temsilcisi de vardı.

4 Şimşir, s. 74-75. Sefil sonuç, Türklerin varlıklarını sürdürmesi oluyordu.
5 Nabi'nin aldığı bilgilere göre L. George'un Sevr'de değişiklik yapmaya niyeti yokmuş. Fakat Briand Fransız Meclisi'nin Sevr'i olduğu gibi onaylamamaya kararlı olduğunu söyleyerek onu Londra Konferansı'na razı etmiş. PBE, Karton 3674/3, no. 289 (1/2/1921).
6 Br. XVII, s. 28-29. M. Kemal'in ismen telaffuz edilmiş olması ilginçtir. Bilindiği gibi, M. Kemal, I. Dünya Savaşı'ndaki yurt dışı yolculuklarından sonra, ülkesi dışına adım atmamıştır. Ankara ile temasın Babıâli tarafından yapılacağı bildirildi. *Sabah*'a göre Müttefikler'in kararı İstanbul Hükümeti'ni pekiştirecekti. Çünkü Zat-ı Şahanenin temsilcilerini dinleyeceklerdi. *Sabah*, 30.1.1337.

XI DÖRDÜNCÜ MEŞRUTİYET HAMLESİ (Sayfa 135-141)

1 M. Kemal-Tevfik haberleşmeleri: *Nutuk* II, s. 553 v.d.
2 *Nutuk*'ta iktifa (yetinmek) diye geçiyor. Ş. Perinçek de öyle kabul etmiş. Ş. Perinçek, *ATABE*, c. 10, s. 343.
3 *Times* muhabirine göre bu "küstah" öneri Padişah'ı Vatikan'daki Papa'ya benzetirdi. Bu düşünceler İttihat ve Terakki ile Bolşevikler koşutundaydı. İzzet'in Ankaralılarla bir olduğu anlaşıldığından Tevfik yeni bir kabine kurmak durumunda kalacaktı (5 Şubat 1921). Defrance, Muhtar yerine Bekir Sami'nin gelişine seviniyor. Birincisinin *extremiste exalté* (coşkun aşırı), ikincisinin görece ılımlı olduğunu ve Moskova'da Sovyetler'le bir ittifakın büyük tehlikesini gördüğünü bildiriyor. E 308-1, c. 85, s. 139 (2/2/1921).
4 FO 371/E2484 / 1/44 (9/2/1921).
5 S. Feridun, s. 39-41.
6 *Nutuk* II, s. 566 v.d.
7 *TBMM GCZ* I, s. 130-139. Tutanaklarda bir karışıklık var. Çünkü M. Kemal bu oturumda Aralık başında İstanbul'dan gelecek İzzet Heyeti'nden söz ediyor.
8 Bütçeye padişah ve hanedan için ödenek konuyordu. Ama 30.9.1920 günü Maliye Vekili Ferit Bey'in açıkladığı gibi, 550.000 liralık ödeneğin kullanılması padişah esaretten kurtulduğu zaman olanaklı olacaktı. ... *sarfiyat icrası, Hanedan-ı Saltanattan buraya teşrif vuku bulduğu zaman*... olabilecekti. *TBMM ZC*, c. 4, s. 399. 29.1.1921'de M. Kemal'in Eşba Yoldaş'la yaptığı görüşmede M. Kemal heyet sorununu İstanbul sorununu çözmek için fırsat gördüğünü söylüyor. İstanbul BMM tarafından bir vilayet olarak yönetilmeliydi. M. Perinçek, s. 302-303.
İzzet Heyeti'nden Fatin'in İstanbul'a döndüğü zaman söyledikleri: Ani dönüşün gerçek nedeni padişahı şu istemlere razı etmekmiş: a. TBMM'nin Türkiye'nin tek hükümeti olduğunu açıklayan bir hatt-ı hümayun çıkarmak. b. Padişah İstanbul'da olacak, fakat hükümet Ankara'da olacakmış. İlişkiler

özel bir heyet eliyle yürütülecekmiş. Londra'da Fransa ve İtalya ile yapılan anlaşmalarla bu ülkeler fiilen Ankara'yı tanımış oluyorlardı. İngiltere de o yönde adım atmış bulunuyordu. Bundan sonraki adım Padişahın da tanıması olacaktı. İzzet padişahtan bunu elde edecekti. Padişah kabul ederse TBMM dağıtılacak ve genel seçim yapılacaktı. Yeni meclis Kurucu Meclis olacak ve padişahın yetkilerine son verecekti. 3. Meclis'in ikinci adımı ulusçuların Avrupa'da yaptığı anlaşmaları iptal etmekti. Bu planlar ulusçu önderlerle Bolşevikler arasında kararlaştırılmış. Fakat Ankara'dakilerin Bolşevik olma niyeti yokmuş. Zaten Bolşevikler Türkleri Bolşevikleştirmekten vazgeçmişler. F O 371/6509, E 4448/143/44 (13/4/1921).

9 *MAE*, c. 145, s. 103-105.

XII LONDRA'YA GİDECEK HEYET SORUNU (Sayfa 143-149)

1 *Nutuk* II, s. 5690 v.d.

2 İzzet II, s. 106. Kitabın belgeler bölümünde ise, karalamanın M. Kemal'ce yazdırılıp Nafia Vekili Ömer Lütfi Bey vasıtasıyla gönderildiği, şu tümcenin kendisince eklendiği yazılmış: *Heyetimizin duçar olduğu adem-i muvaffakiyet üzerine yine irade mütalaaya mücaseret müstelzim-i hacalet olmakla beraber...* s. 343-344. Ö. Lütfi'ye göre İzzet gönderisini "tamamıyla serbesti tamme" içinde yazmıştı. *TBMM GCZI*, s. 367.

3 Ali Kemal'in yazı başlığı: "Mühür kimdeyse Süleyman odur", *Sabah*, 12/2/1337.

4 FO 371/6465, E 1795/1/44 (8/2/1921).

5 *TBMM Zabıt Ceridesi* (2. Basım, 1941), c. 7, s. 413-415.

6 *TBMM ZC*, c. 3, s. 23-32. Önergeyi imzalayan öbür mebuslar: Mehmet Ragıp (Amasya), Selahattin (Mersin), Neşet (Çankırı), Celal (Genç), Asım (Erzurum), Mehmet Şükrü (Karahisar), Fikri Faik (Genç), Behçet (Çankırı), Feyzi (Malatya), Naim (İçel), Hüseyin Sabri (Kastamonu), İsmail Fazıl (Yozgat), Kâzım (Konya).

7 *TBMM ZC*, c. 8, s. 38-39.

8 Nedense Meclis Yusuf İzzet Paşa'ya izin vermedi, yerine Adana'dan Zekâi Bey uygun görüldü. *TBMM ZC*, c. 8, 5.2.1921. Meclisin izin verdiği mebuslar: Hüsrev (Trabzon), Yunus Nadi, Vehbi (Karesi), Necati (Erzurum), Sırrı (İzmit), Mahmut Esat. *TBMM GZC* I, s. 385-386. İngilizlerin soruşturmasına göre heyetten Necati, Sırrı, Zekâi beyler kesinlikle tehcir ve kırımla ilişkiliymişler. FO 371/6466, E 2846/1/44 (Rumbold, 2/7/1921).

9 *Sabah*, 11/2/1337 ("Ankara ile İtilaf").

10 *Nutuk* II, s. 575-576; *ATABE*, c. 11, s. 30-31.

XIII ARASÖZLER
(Sayfa 151-158)

1 Bu bölümü yazarken *ATABE* ve Server Feridun'dan yararlandım.
2 Daha önce Kont Sforza'ya 8 Eylül 1920'de gönderilen bir iletide TBMM deniyordu. Tabii yurt dışında bir yabancıya gönderilen bir yazının özelliklerini hesaba katmak gerekir. *ATABE*, c. 9, s. 298. Daha sonra yurt dışındaki Mustafa Suphi'ye gönderilen mektupta da TBMM sözü geçiyordu. *ATABE*- c. 9, s. 328-329.
3 *TBMM ZC*, c. 5, 18/11/1336, s. 372-373. "Halk" sözcüğünün eklenmesi kabul edilmiyor. Bir ara "Türkiye Halk Hükümeti Devleti Büyük Millet Meclisi" formülü de ortaya atılıyor.
4 "Türkeli", hatta "Türkistan" daha "Türkçe" olurdu.
5 *TBMM ZC*, c. 8, s. 4-13. Hükümet yeni başkentin nerede olacağı işinin araştırılması işini Erkân-ı Harbiye'ye (Genelkurmay'a) havale etmişti. O da Kalecik-Sungurlu-Alaca-Akdağmadeni-Şarkışla hattı ile Kızılırmak eğrisi arasındaki bölgeyi belirledi. Bu, kabaca bugünkü Yozgat ve Kırşehir illeri demekti. ATABE- c. 10, s. 161-162.
6 Bolu'dan Dr. Fuat, 1 Kasım'da sobalar kuruluncaya değin Meclis toplantılarının ertelenmesini önerdi. Anlaşılan, Meclis'e kalorifer tesisatı yapılıyormuş. *TBMM ZC*, c. 5, s. 240-241.
7 Nejat Akgün, ***Burası Ankara*** (Ankara, Ankara Kulübü Derneği Y., 1996), s. 133.
8 *TBMM ZC*, c. 7, s. 33-46, 66-67, 114-122 (Aralık sonu ve 1 Ocak 1921).
9 *TBMM ZC*, c. 6, s. 34-39.
10 *TBMM ZC*, c. 5, s. 227-228 (1/11).
11 Haberi *Hâkimiyet-i Milliye*'de çıkan ziyafet konuşması (25 Kasım 1920). *ATABE*, c. 10, s. 119.
12 Ruşen Eşref'le yapılan mülakat (6 Şubat 1921), *ATABE*- c. 10, s. 36-37.

XIV KONFERANSA GİDİŞ
(Sayfa 159-173)

1 *Atatürk'ün Milli Dış Politikası* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981), c. 1, s. 253-256. Genelge İstanbul aracılığıyla ve tabii telle gönderilecekti. Gönderilecek ülkeler İngiltere, Fransa, İtalya, İspanya, Almanya, Avusturya, İsveç, Norveç, Danimarka, Hollanda, Macaristan, İsviçre idi.
2 Sarıhan III, s. 397.
3 Şimşir III, s. 105. Bu istek Londra'ya iletildiğinde, Curzon, Rumbold'a bunun olanaksız olduğunu, İstanbul yoluyla gitmek yerine Antalya yolunu seçmelerinin kendi bilecekleri bir iş olduğunu bildirdi. Ayrıca bağımsız bir statüleri olmadığı için konferansa ancak İstanbul Heyeti'nin bir parçası olarak kabul edilebilirlerdi. Br. XVII, s. 54.

4 Şimşir III, s. 130.
5 Şimşir III, s. 135. (Roma'daki İngiliz Elçisi'nin 17/2 teli). Kont Sforza Türklerin Doğu usulünde yüksek taleplerde bulunup pazarlıkla İzmir'de simgesel bir egemenliğe razı olacaklarını söylemiş.
6 Sarıhan III, s. 411. Roma'dan ayrılırken Bekir Sami *Times* muhabirine "İstanbul'daki hükümeti tanıyamam çünkü Türkiye'nin idam fermanı Sevr Antlaşması'nı imzalayan hükümetin ardılıdır. Bir suçlu yalnız bir kez idama mahkûm edilir, oysa Sevr Antlaşması Türkiye'yi 12 kez idama mahkûm ediyor" demiş (21 Şubat 1921).
7 Br. XVII, s. 7-9.
8 Avam Kamarası'nda bir üyeye göre, Fransa ve İtalya'nın Sevr konusundaki görüşleri karşısında bir Müslüman ülkesi olarak İngiltere uzlaşmaz bir tutumu sürdüremezdi. Ankara ile görüşmeye girişerek makul ödünler vermeliydi. Townshend bu görüşü destekleyerek kendisini aracı olarak önerdi. L. George İstanbul ile Ankara arasında görüşmeler başladığını, anlaşırlarsa birleşik bir Osmanlı ile Müttefikler'in görüşebileceğini söyledi. Ama Sevr'i değiştirmek kolay değildi. Yunanlıların oluru olmadan Müttefikler asi general M. Kemal'e "Bize barışı verin, biz de size İzmir'i veririz" diyemezlerdi. Böyle bir düzenlemeye Yunanistan razı olmazsa bizim kalkıp Kemal'e saldırmamız olanaklı mıydı? Barışı, Türklere adil davranılmasını o da isterdi. Ama Kamara'dan Doğu'daki İngiliz siyasetini tümüyle değiştirmemesini istiyordu. PBE, Kt. 364/1, no. 163 (23/12/1920).
9 Bu koşullar Curzon'ın 27 Kasım 1920 notasında belirtilmişti. (Br. VIII, s. 837-840).
10 Br. XVII, s. 7.
11 Br. XVII, s. 13-19.
12 Br. XVII, s. 61-65. Hindistan Bakanı Montagu'nun Hindistan Müslüman Delegasyonu'na gönderdiği mektupta umulan Osmanlı barışı şöyle tanımlanıyordu: 1) Askeri hükümler ve Boğazlar'ın uluslararasılaştırılması (bu Türkiye'nin de yararınaydı) dışında Türkiye özgür ve bağımsız olacaktı; 2) Milletler Cemiyeti Konseyi'nin örgütleyeceği Edirne için özerk yönetim; 3) Trakya'da Türklerin hakları tanınacak; 4) Trakya'da Türk sınırını tehdit edebilecek yerlerde askersizleştirme; 5, 6, 7) Filistin, Hicaz, Mezopotamya'dan korkmayın, güvenilir ellerde olacak; 8) Hilafet konusuna karışmayız. Dikkat edilirse İzmir konusu es geçilmişti.
13 FO 371/6468, E 4785/1/44.
14 Venizelos'u ve herhalde diğer Yunanlıları rahatsız eden bir şey de Üçlü Anlaşma ve özellikle İtalyan nüfuz bölgesinin Yunanlıların İzmir bölgesini çepeçevre sarmalamasıydı. Barış Konferansı'nda İtalyan temsilcisi Yunanistan'ın kendisine verilen bölge dışındaki işgali tarih vererek başlatacağını duyurmasını istiyordu. MAE, c. 216, s. 3 (2/11/1920).
15 Fransa işgüderi Billy'ye Yunan Dışişleri'nden Politis rahatsızlığını anlatmış. Yakın zamanda Tevfik Hükümeti'nin çekilip Genç Türkler'den oluşan bir İzzet Hükümeti'nin kurulacağını, Sevr'i imzalamış olsalar da uygulanmasının kuşkulu olduğunu söylemiş; İtalyanların onları bu yönde kışkırttıklarından kaygılıymış. İngilizler de Kıbrıs konusundaki açıklamalarıyla Venizelosçuları

zor durumda bırakıyorlarmış. Oysa Kıbrıslılar Yunanistan'la birleşmeyi istiyorlardı ve sonunda bunun gerçekleşeceğini söylüyorlarmış. *MAE*, c. 216, s. 6-8 (4/21/1920).

16 Şimşir III, s. 89 (Lord Granville ve Rumbold'un 28/1 ve 29/1 telleri). İstanbul Patrikhanesi Venizelos'a tel çekerek tutsak Rumları savunmasını istedi. Yunan Ulusal Savunma Komitesi kuruldu, büyük destek gördü. Venizelosçu kimi subaylar komiteye katılmak için istifa etmişler. *The Times*, 1 Şubat 1921.

17 Sarıhan III, s. 387.

18 Br. XVII, s. 32-33. Sakıncası yoksa Venizelos Londra Konferansı sırasında o kentte bulunmak istiyormuş.

19 Şimşir III, s. 136-138.

20 Atina'dan İngiliz Dışişleri'ne bildirildiğine göre (18/3), birçok gazete sorunun zorla çözülmesinden yanaymış. Ama Gunaris'in gazetesi *Protevusa* Anadolu seferinin son bulmasından duyulan ferahlığı dile getirip Yunanistan'ı bu işe bulaştırdığı için Venizelos'u suçluyormuş. Şimşir III, s. 139.

21 *TBMM GCZ*, I, *Times*'ın Paris muhabirine göre Ankara Hükümeti ciddi iktisadi ve mali sıkıntılar içinde olduğundan Batı'yla anlaşmak istiyormuş. Hariciye Vekili İstanbul'la anlaşmak istediğini, İtilaf'la bu amaçla görüşmeye hazır olduğunu söylemiş. Yakında İzzet Heyeti'yle anlaşma olacakmış (2 Şubat 1921).

22 *Sabah*, 28/2/1337. 26/1 günü Reşit Saffet İngiliz Dışişleri'ni ziyaretle Türkiye düşmanlığının çıkarlarına aykırı olduğunu belirtti. Bu düşmanlık yüzünden binlerce Türk subayı Orta Asya'da İngiliz karşıtlığı davalarının hizmetine girmişlerdi. Saffet "ılımlı" ulusçuların sözcüsü olarak mali, askeri konularla, Boğazlar işinde belli kontrolleri kabul ediyordu. İstanbul'da Mebusan Meclisi toplanmalıydı. Bu yapılırsa Ankara hareketi çökerdi. İzzet Ankara'ya katılmıştı. Fakat yapılan toplantılar (Roma toplantısı gibi) sonucunda Kemal'in ılımlıların desteğini alabilmesi için ılımlılığı tavsiye eden haberler gitmişti. Saffet İngiliz Hükümeti'ne İstanbul halkının çektiği sıkıntıları anlatan Roma toplantısınca hazırlanmış ve Ahmet Rıza tarafından sunulan bir andaç verdi. *FO* 371/6465, 4572, s. 244-247.

23 Şimşir III, s. 92-96.

24 *PBE*, Kt 364/3, no. 266 (24/1/1921). Birkaç gün sonra Sefa İstanbul'dan belgeye iki koşul daha ekledi: 1. Savaş içinde ya da sonrasında iptal edilen ayrıcalıklar Almanları, Avusturyalıları ve Bulgarları etkilese bile Osmanlı uyruklarını hiçbir biçimde etkilememeliydi. 2. Antlaşma onaylanır onaylanmaz el koyma önlemleri derhal son bulmalı, el konmuş olan binalar 2 ay içinde boşaltılmalıydı. *PBE*. Kt. 364/3, no. 267 (27/1)1921).

25 *PBE*, Kt. 364/3, no 26527/24 (12/2/1921).

26 *PBE*, Kt. 364/3, no 312 (8/12/1921). *Temps* gazetesinin başyazarı Herbette de Nabi'ye Yunan askeri yenilgilerinin Sevr'i değiştirme yönünde yararlı olacağı tavsiyesinde bulunuyordu. *PBE*, Kt 364/1, no. 175 (25/12/1920).

27 Kont Sforza verdiği bir demeçle, Doğu'da barışın ancak daha hoşgörülü bir siyasetle sağlanabileceğini, bunun Yunanistan'a yakınlık göstermemek anlamına gelmediğini söylüyordu. Venizelos'a anlamlı sözü: "Mide fesadından ölenler, açlıktan ölenlerden çoktur." *Times*, 14 Mart 1921.

28 *MAE*, c. 145, s. 246-248 (17/2/1921).

XV LONDRA KONFERANSI (21 ŞUBAT 1921)
(Sayfa 175-207)

1 Londra Konferansı'nı yazarken Şimşir III'te bulunan görüşme tutanaklarından geniş ölçüde yararlandım. Konferans öncesinde Türkiye aleyhinde tuhaf dedikodular yapılıyordu. Papalık bütün parlamentolara bir bildirge göndererek, Türkiye'deki Hıristiyanların katliama uğratılmakta olduğunu bildiriyordu. Başka bir habere göre Ankara'da bir Alman askeri heyeti varmış. Nabi bu haberlerin yalanlanmasını istiyordu. *PBE*, Kt 364, 364/3, no. 301, 309 (Şubat 1921).

2 Londra'da Yunan işgüderi Rizo-Rangabe'nin merkeze bildirdiğine göre Briand ile görüşmesinde ona Doğu Rumeli düzeni uygulanırsa İzmir'de zamanla "doğal sonuca" ulaşılacağını söylemiş (22/2/1921). FO 371/6466, E 2693/1/44 (27/2/21).

3 Andaç Osmanlı'nın 800.000 Ermeni kırdığını, 200.000'den çok Rum, 200.000'den çok Ermeni tehcir ettiğini ileri sürüyordu (n. 150-151).

4 Gerçekten, Türk ordusunda bu sırada bir "çıplaklık" sorunu vardı. Meclis bir gizli birleşimini (*GCZ*, I, s. 190-196, 21/10/1336) bu soruna ayırdı. Asker çıplak kalıyor diye mebusların içleri titriyordu. Fevzi Paşa Müdafaa-i Milliye Vekili olarak uzun açıklamalarda bulundu. Ordu çıplak kaldı korkusunun uykusunu kaçırdığını belirtti. Bursa, İzmit (çuha fabrikası), Uşak gibi dokuma merkezlerinin düşman işgalinde bulunması işi güçleştiriyordu. Fakat ordunun büyük bir bölümü giydirilmişti. Yurt içinde bütün dokuma fabrikaları ordu için çalışıyorlardı. Ama dış alım da yapılıyordu. Giydirildikten sonra bir alaydan 300 asker kaçmıştı. Arkasını Almanya'ya dayamış olan hükümet gibi zengin değildik. Yurt dışında kaput 5 liraya, içeride 11 liraya geliyordu. Ama yine de paranın içeride kalması yeğlenmeliydi. Davaya inanmak çok önemliydi. Çıplak, aç, sefil Karadağlılar ruh zayıflığı olmadığı için Osmanlı ordusuna kök söktürmüştü.

5 İzmir'de Yunan makamları askeri amaçlar için petrol vergisini kapitülasyon düzeyinden yükseltmek istemişler. Standard Oil Şirketi ABD Konsolosluğu ve Yüksek Komiserliği'nden aldığı destekle reddetmiş. *Times*, 5 Şubat 1921.

6 Günümüz karayolları haritasına göre Bursa-Ankara arası 382 kilometredir. Kuş uçuşu 325 kilometredir.

7 *TBMM ZC*, c. 5. S. 227-228 (1 Kasım 1920)

8 *Atatürk'ün Milli Dış Politikası* (AMDP), s. 293.

9 Sarıhan III, s. 415-419. Sonyel, Ankara ve İstanbul heyetlerinin aynı otelde (Savoy) kalmasının uzlaşmayı kolaylaştırdığı görüşündedir (Sonyel, s. 126). Söz hakkını devretme işini tevil etmek için Tevfik söz hakkını değil, söz sırasını devrettiğini söylüyormuş (İzzet II, s. 107). Söz hakkının Tevfik tarafından Anadolu Heyeti'ne bırakılması işi bir teslimiyet olayı olarak anlaşıldığı için Hariciye Nazırı Sefa bir açıklama yapmayı zorunlu gördü. Londra'ya ulaştıktan sonra her iki heyet görüşüp anlaşmışlar. Konferansta Tevfik'e söz verildiğinde bir an önce Türklerin oturduğu arazide bütünlük ve bağımsızlığın, azınlık haklarının sağlanması, Boğazlar'ın uluslararası bir çözüme kavuşturulmasını iste-

miş. Konferansça davet edilmiş bulunan Ankara murahhasları da "hususat-ı saire" üzerine konuşmuşlar. Her iki heyetin anlaşması Müttefikler üzerinde olağanüstü bir "hüsn-ü tesir" yaratmış. Anlaşmazlık çıkmasını umanlar hayal kırıklığına uğramışlar. Heyetler ülke selameti ve "hukuk-u mukaddese-i padişahinin" sağlanması için işbirliği yapıyorlardı. Gerçeğe uymayan ve yanlış anlamalara yol açabilecek yayınlardan basın kaçınmalıydı. *Sabah*, 15/3/1337.

10 AMDP, s. 294-298.
11 FO 371/6506, E 3487/143/44 (18/3/1921).
12 AMDP, s. 313-315.
13 Br. XV, s. 182-188. Daha önce Nihat Reşat Bey Türk tarafının istatistiklerini sunmuştu (s. 177-179).
14 Şimşir III, s. 182-187.
15 Br. XV, s. 195-203.
16 Sarıhan III, s. 422. İstanbul Heyeti: Tevfik Paşa, Mustafa Reşit Paşa (Londra temsilcisi, elçisi), Osman Nizami Paşa (Roma), Heyet Sekreteri Ali Şevki Bey (Stockholm elçisi). Ankara Heyeti: Bekir Sami Bey (Amasya), Cami Bey (Aydın), Hüsrev Bey (Trabzon), Yunus Nadi (İzmir), Zekâi Bey (Adana), Sekreter Nihat Reşat Bey, Münir Bey.
17 Şimşir III, s. 188-189.
18 Sarıhan III, s. 423.
19 Sarıhan III, s. 424-425.
20 Sarıhan III, s. 428.
21 Şimşir III, s. 201-203.
22 Şimşir III, s. 199-201.
23 Sarıhan III, s. 429.
24 Br. XV, s. 265-269.
25 BR. XV, s. 269-278.
26 Şimşir III, s. 203-206. Sarıhan (s. 437) ertesi gün Yunanlılara ileri harekâtlarına izin verildiğinin bildirilmesinin kararlaştırıldığını söylüyor. Böyle bir şey yok.
27 Şimşir III, s. 207-213.
28 Şimşir III, s. 213-218. Yeni İzmir önerisine göre, İzmir kentinde bir Yunan garnizonu bulunacak, kentin dışındaki yerler yönetim ve jandarma bakımından nüfusun bileşimini yansıtacak (jandarma subayları Müttefikler'den sağlanacaktı), düzenlemeyi Müttefikler arası bir komisyon yapacak, vali Milletler Cemiyeti'nce atanacak, valiye seçilmiş bir meclis, seçilmiş bir kurul yardımcı olacaktı. İzmir bölgesi Türk egemenliğinde olacak ve "Vilayet" diye tanımlanacak, Osmanlı maliyesine yıllık bir para ödeyecekti. Milletler Cemiyeti beş yıl sonra taraflardan birinin isteği üzerine düzenlemeyi gözden geçirebilecekti. İngiliz istihbaratının ulusçu çevrelerden öğrendiğine göre 21/2'de bir Yunan albayı 316 sayılı tepede Refet'le buluşmuş ve Türklerle Yunanlıların anlaşması için bir öneri sunmuş: 1) Anadolu'da İzmir kenti ve çevresi dışındaki yerlerin boşaltılması. 2) İzmir'de özerk bir hükümet, Yunanlıların boşalttığı yerlerde Müslüman olmayanların haklarının titizlikle korunması, bu hükümlerin antlaşmaya girmesi. 3) Hemen bırakışma yapılması ve tutsakların değişimi. 4) Türkiye Trakya'daki egemenlik haklarından vazgeçecek. Trakya'da yalnız

Müttefikler'in komutasında Yunan jandarması bulunacak. 26/2'de Refet Ankara'ya dönmüş. TBMM Londra Konferansı toplanacağı için bu görüşmelerin sırası olmadığına karar vermiş. FO 371/6505, 5576. İngiliz Dışişleri'nden Osborne şöyle açıklıyordu: *Belki de sonuçsuz bir miktar savaş tarafları daha uzlaşıcı kılacaktır.* FO 371/6467, E 3483/i/44 (23/3/1921). İzmir'deki İngiliz tüccarlar, Yunanlılar oldukça İzmir'de barış olmayacağını, Türklerin liman ve hinterlandının Müttefik denetiminde olmasını olumlu karşılayacaklarını düşünüyorlarmış. Fakat Türkler İzmir'den kovulduktan sonra onların eski haklarıyla dönmelerinin uygunsuz olacağı kanısındaymışlar. FO 371/5468, E3728/1/44 (28/21921).

29 Stanford J. Shaw, *From Empire to Republic*, c. III, 3. Kısım (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000), s. 1253-1256.

30 Hindistan Devlet Kurulu (Council of State) ve Yasama Meclisi'ndeki bütün Müslüman üyeler Hindistan İçişleri Dairesi Sekreteri Sir William Vincent'e bir mektup göndererek Hindistan Bakanı Montagu'dan Londra Konferansı'na önerilerinin iletilmesini istirham ettiler: 1) Türkiye'nin bağımsızlığı gerçek olmalı. 2) Trakya, Edirne, İzmir ve Anadolu'nun diğer yerleri Türkiye'ye verilmeli. 3) Bütün Arap illeri tam özerk olmalı. 4) İslamiyet'in bütün kutsal yerleri halifenin egemenliği, hatta yönetimi altında olmalıydı. *Times*, 28 Şubat 1921.

31 Şimşir III, s. 219-231.

32 İngiliz Genelkurmay Başkanı Mareşal Sir H. Wilson iki öneri arasındaki farkı *Türkiye'ye karşı hayret verici bir çark* diye tanımlamış. Belki de Yunanlıların İzmir'de kalmasını isteyerek Türklerin bütün önerileri reddedeceklerini umduklarını, böylece konferansın başarısızlığını Türklerin sırtına yükleyebileceklerini düşünmüş olabilirler. Sarıhan III, s. 442 (Walder, s. 147'den).

33 Şimşir III, s. 245-246. Okday'a göre George Ankara'dan gelen "haydutların" hangi yoldan "inlerine" döneceklerini sorunca, Tevfik onların yurtlarını savunan "saygıdeğer vatanseverler" olduklarını söyleyerek odayı terk etmiş. Pek inandırıcı değil. Sarıhan III, s. 451 (Okday, s. 432'den).

34 *MVM*, c. 220, 90 (15 Mart 1337).

35 Bekir Sami *Times*'a verdiği demeçte Boğazlar düzeni dışında, Trakya, İzmir, mali ve iktisadi, askeri konularda taleplerinin karşılanmadığını, fakat genelde Büyük Devletler'in Türk halkının meşru amaçlarını tanımaya eğilimli göründüklerini, bu bakımdan bir hafta öncesine göre barışa daha yakın olduklarını söyledi (4 Mart 1921).

36 Şimşir III, s. 246-248. Bir kaynağa göre Bekir Sami'nin Sovyetler'e karşı İngiliz işbirliği isteyen görüşleri gizlice tutanağa geçirilerek İngilizlerce Sovyetler'e iletildi. M. Perinçek, s. 103.

37 *İHMM* II (1992), s. 426. İngilizler Ankara'da tutukluymuşlar. *Times*, 25 Şubat 1921.

38 Sarıhan III, s. 450.

39 Şimşir III, s. 248. Shaw İngilizlerin Londra Konferansı'nda Türklere karşı tutumunu "hilekârca" (*duplicitous*) diye niteliyor (s. 1222).

40 *FO* 371/6467, 4663 (Kalogeropulos'tan Atina Dışişleri'ne) Yunanlıların vermeye hazır olduğu ödünler ödün değildi aslında. Nüfus oranlarına göre İz-

mir'de görevlendirilecek jandarmaya Yunan kadroları komuta edecekti. Vali ya Yunanistan'ca belirlenip Milletler Cemiyeti'nce onaylanacak ya da Yunanistan'ın önereceği adaylar arasından MC tarafından belirlenecekti.

XVI İSTANBUL'DA SİYASET (Sayfa 209-214)

1 Vahdettin'in İngilizlerle sıkı fıkılığına bir örnek: Padişah Rumbold'a "özel bir ileti" (*private message*) göndererek Londra Konferansı sırasında Türkiye'ye daha iyicil bir hava doğması, dolayısıyla çözüm olasılığının artması dolayısıyla hoşnutluğunu açıklamış. Ayrıca Tevfik'e göre, gümrük vergisinin yükseltilmesine Müttefikler'in olumlu bakmasına da seviniyormuş. *FO* 371/6467, E 3065/1/44 (8/3/1921).
2 Vahdettin'in telaşını bu sırada alınan bir önlemde de görebiliriz. Teşrifat-ı Askeriye'nin bildirdiğine göre subaylar selamlığa kaputsuz geleceklerdi. Herhalde kaput altına silah gizlemek daha kolay diye düşünülüyordu. *Sabah*, 27/3/1337, 831.
3 Br. XVII, s. 87-91. Rumbold Fransız meslektaşıyla Hazine'nin Tütün Rejisi, Doğu Telgraf Şirketi, Fransız Hükümeti'nden alacaklarını tahsil etmek için uğraştıklarını anlatmış.
4 *MAE*, c. 27, s. 62-63 (20/2/1921).
5 *FO* 371/6513, E 5730/143/44 (5/5/1921).

XVII ILIMLI SİYASETİN KAHRAMANI İZZET PAŞA (Sayfa 215-221)

1 *Nutuk* II, s. 510, 508.
2 İzzet II, s. 346.
3 İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul, Mili Eğitim Basımevi, 1940-1953), s. 1973-2028.
4 Margaret Macmillan, *History's People* (Kanada, House of Anansi Press, 2016), s. 31.
5 Sarıhan, heyet "kaçırıldı" diyor. Bu durumu çok isabetli biçimde anlatıyor sayılamaz, çünkü bildiğimiz kadarıyla Heyet, Ankara'ya gitmeye karşı koymamıştı. Herhalde görüşmeleri Ankara'da sürdürürüz diye düşünerek itiraz etmemişlerdi. Sarıhan III, s. 313-314.
6 İnal, s. 2027.
7 Mektubun tarihi yok. II. İnönü Zaferi'nden önce olmalı. İzzet II, s. 347-354.
8 İzzet II, s. 107-108.
9 İzzet II, s. 351-355.

XVIII BÜYÜK İTTİHATÇI'NIN ÖLDÜRÜLMESİ (Sayfa 223-226)

1 Bu kitabın Talat'la ilgili bölümü Bingöl Erdumlu tarafından çevrildi: "Talat Paşa", *Birikim*, Nisan 1975, s. 2. Bundan yararlandım.
2 Tevfik Çavdar, *Talat Paşa* (Ankara, Dost Y., 1984), s. 477.

XIX FRANSA VE İTALYA İLE ANLAŞMA (Sayfa 227-234)

1 Sina Akşin, "1921 Mart'ında İlk Türk-Fransız Antlaşması", *Ankara Antlaşması'nın 75. Yıldönümü'nde Birinci Dünya Savaşından Günümüze Türk-Fransız İlişkileri* (Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Y., t.y.), s. 107-118.
2 *MAE*, c. 171, s. 23-26.
3 *TBMM GCZ*, I, s. 436 v.d.
4 *TBMM GCZ*, II, s. 4 v.d.
5 Sarıhan III, s. 507.
6 *MAE*, c. 171, s. 197-200.
7 Saray cephesi antlaşmayı başından beri onaylamış bulunuyordu. Ali Kemal Bey, Bekir Sami'nin "baş" adam olmadığını yazıyor ve Ankara'da gerçeği "zorbalara" telkin edeceğini umuyordu. Vahdettin de Yüksek Komiserlere Bekir Sami'nin "makul" olduğunu, ama onu gönderenlerin şoven olduklarını söylemişti. Sarıhan III, s. 458.
8 *MAE*, c. 171, s. 206-208.
9 *MAE*, c. 171, s. 209, 215.
10 *MAE*, c. 172, s. 2.
11 Selahattin Âdil, *Hayat Mücadeleleri* (İstanbul, Zafer Matbaası, 1982), s. 369.
12 Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi* (Ankara, Türkiye Kuva-yı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Y., 1970), s. 274-275.
13 *TBMM GCZ*, II, s. 72 v.d.
14 Fransa ile Bekir Sami Antlaşması çoktan reddedilmiş olmasına karşın *Times*'ın İstanbul muhabiri "müthiş" bir istihbaratla Mayıs'ta TBMM'de görüşmelerin sürdüğünü haber veriyordu. Ilımlıların başını çeken Bekir Sami ve C. Arif, Karabekir'in adamı olan tutucularla birlikte antlaşmayı onaylamayı savunuyorlarmış. Aşırıların başını çeken Remzi Paşa (Cavit Bey'in kuzeniymiş) ve Muhtar karşı çıkıyorlarmış. Olasılıkla Fransa'nın kabul edebileceği kimi değişikliklerle kabul edilecekmiş. Bir gün sonraki gazete Bekir Sami'nin istifa ettiğini ve Hariciye Encümeni'nin anlaşmayı çekincesiz kabul ettiğini bildiriyordu. Sovyetler'le antlaşma ise küçük bir çoğunlukla geçmiş. Afganistan Antlaşması da onaylanmış. Oraya askeri bir heyet gidecekmiş. *Times*, 16, 17 Mayıs 1921. Aynı kaynak Bekir Sami'nin bir istifa nedeninin Ankara ile İstanbul hükümetlerinin birleşmesinden yana oluşu, fakat öbür ılımlı Merkez Partisi mensuplarını peşinden sürükleyememesi imiş. *Times*, 18 Mayıs 1921.

XX TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ
(Sayfa 235-250)

1 Yusuf Kemal Tengirşenk (Tangirşek ?) *Vatan Hizmetinde* (Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Y., 1981).

2 Rıza Nur "bir tane" açık dükkân olmadığını, alışverişin yasak olduğunu, yiyeceğin hükümetçe parasız olarak verildiğini anlatıyor. Rıza Nur, *Moskova-Sakarya Hatıraları* (İstanbul, Boğaziçi Y., 1991), s. 3. Buna Savaş Komünizmi Dönemi deniyor (1917-1921). (1921'de NEP –Yeni İktisat Siyaseti-karma ekonomi– Dönemi başladı.)

3 Mango'da tatsız bir dedikodu var. L. George Krala, Bekir Sami'nin Doğu Londra'da (East End) eşcinsel bir randevu evine gittiğini, herhalde kadınlardan bıkmış olduğunu söylemiş. Andrew Mango, *Atatürk* (Londra, John Murray, 1999), 308-309. Şamsutdinov'un iddiasına göre Bekir Sami yüzünden Sovyetler'le anlaşma işi uzamış, Sovyet siyasası hakkında yanıltıcı raporlar vermiş. Bekir Sami gizli padişahçıymış. Babası General Musa Kundukov 19. yüzyıl sonunda Rusya'dan kaçıp padişahın hizmetine girmiş. Şamsutdinov, s. 217.

4 Perinçek, s. 53 (Rıza Nur, *Moskova-Sakarya Hatıraları*'ndan).

5 Sarıhan III, s. 330, 387.

6 Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri* (İstanbul, Gözlem Y., 1979).

7 Ama Yusuf Kemal'e göre heyetleri Tiflis'teyken "şimale karşı bir Kafkas konferansı" önerisiyle karşılaşmışlardı. Heyetin aldığı talimata göre Gürcistan ve Azerbaycan ile tek tek görüşme yapacaklarmış. Bu konuda merkezden bir haber alamadıkları için Bakû'ye doğru yola çıkmışlardı. Tengirşenk, s. 250-252; Sarıhan III, s. 383.

8 *AMDP*, s. 185-189; Yerasimos, s. 201.

9 Yerasimos, s. 201.

10 Yerasimos, s. 202, 263.

11 Y. Kemal, s. 54-55.

12 R. Nur, s. 54-55.

13 R. Nur, s. 68; Y. Kemal, s. 205. Bu vesileyle R. Nur Yahudi sünnetiyle Müslüman sünneti arasındaki cerrahi farkları anlatan teknik bilgiler veriyor.

14 Stearns, s. 713; E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, II (Harmondsworth, Penguin Books, 1966). Lenin öldükten sonra 1928'de, Stalin'in önderliğinde NEP'in karma ekonomi yaklaşımı terk edilerek tam sosyalizme geçildi. Tam sosyalizmi küreselleşme taarruzu yıktı. Önce Gorbaçev (1985-1991), sonra da Yeltsin'in önderliğinde Rusya tam sosyalizmden tam kapitalizme dümen kırdı. Sonuçta SSCB dağıldı, Ruslar aç kaldılar. Üniversite mezunu kızlar uluslararası hayat kadını piyasasına malzeme oldular. Rus sanayisi haydut gibi oligarkların eline geçti. Oysa Çin sosyalizmden ayrılmadı. Lenin'in NEP'i, Atatürk'ün devletçiliği, yeni karma ekonomi sayesinde dünya önderliğine yöneldi. Şimdilerde Rusya da sanırım Putin ile tam kapitalizmden karma ekonomiye dönüş yaparak toparlandı.

15 R. Nur, s. 79-88. Şamsutdinov Çiçerin'e dayanarak Lenin'in Konferans ile yakından ilgilendiğini, her akşam telefon ederek ondan gelişmeleri izlediğini söylüyor (s. 234). Ankara'ya Azerbaycan elçisi olarak gelen Behbud Şahtan-

tinski Türklere Stalin'in önemini bildirmişti. Nitekim M. Kemal de 14 Aralık 1920'de ona bir mektup kaleme almıştı. Bunda elçinin Bolşevik-Müslüman ilişkilerini güçlendirmek için Stalin'in çalışmalarını anlattığı, proletarya ile sömürge halklarının ortak düşmanla savaşmalarının bir gereklilik olduğu belirtiliyordu. Rusya sömürge halklarıyla anlaşmazlıkları ortadan kaldıracak ve kapitalizmin yok edilmesi için zorunlu olarak Batı emperyalizmini yıkmayı başaracaktı. *ATABE*- c. 10, s. 100.

16 Türkiye'nin antlaşmayla elde ettiği topraklar 19.915 km2 genişliğindeymiş. Buradaki nüfus 492.000 imiş. Şamsutdinov, s. 235. Ruslar Misak-ı Milli'yi kabul ediyor, fakat Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımıyorlarmış.

17 İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I (Ankara, Türk Tarih Kurumu Y., 1989), s. 32-38. Daha sonra, 13 Ekim 1921 günü imzalanacak olan Kars Antlaşması, Moskova Antlaşması'nı Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan'a uyarlayan bir metindir (s. 41-47). Moskova Antlaşması bugün de yürürlükte olduğuna göre (s. 31), Rusya PKK'nın, Türkiye Çeçen mücahitlerinin topraklarında etkinlik göstermelerine izin vermemekle yükümlüdürler (md. 8).

18 Sarıhan III, s. 428, 430, 441; Yerasimos, s. 218.

19 Sarıhan III, s. 468, 507.

20 Yerasimos, s. 630-636. Yazar sonuç olarak "Sovyet yardımı ek bir destek niteliğinde değildir, Anadolu askeri gücünün temelini oluşturmaktadır" diyor. Osmanlı silahlarının, silah ve cephane yapmak olanaklarının çok büyük ölçüde düşman işgali altındaki bölgelerde kaldığını düşünürsek Sovyet yardımının gereklilik ve önemi anlaşılıyor. Yazar bilgilerini Genelkurmay Harp Tarihi yayını *Türk İstiklal Harbi*, c. VII, İdari Faaliyetler (Ankara, 1971)'den derlenmiştir.

21 Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları* (İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955), s. 147. Nahçıvan'ın Azerbaycan koruması altına girmesi sağlandı.

22 Şamsutdinov, s. 240-241.

23 Karabekir, s. 920-922.

24 Karabekir, s. 932.

25 Karabekir, s. 926.

26 Karabekir, s. 1000. 21 Eylül'de olan, antlaşmanın yürürlüğe girmesinin Ankara'da bilinmesi ve kutlamalara vesile olmasıydı.

27 Soysal, s. 24-25.

XXI PONTUS SORUNU
(Sayfa 251-254)

1 Erdem, s. 129.

2 Yılmaz Kurt (haz), *Pontus Meselesi* (Ankara, TBMM Y., 1995), 51 v.d. Ayrıca bkz. Hamdi Ertuna, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar* (1919-1921), (Ankara, Gukur Harp Tarihi Başkanlığı Y., 1974), s. 201-294.

3 Sarıhan III, s. 133, 181, 234, 240. Erdem'e göre 1920 başlarında İzmir'e Yunan ordusuna katılmak üzere bin kişilik bir Pontus taburu gelmiş. Erdem, s. 222.

4 Ertuna, s. 285-286.

5 İngiliz romancısı Louis de Bernières *Kanatsız Kuşlar* (2004) romanında büyük bir vukufla Osmanlı'nın son on yıllarında Kayaköyü'ndeki (Fethiye) toplum yapısını ve dramını incelemiştir. Orada şoven bir Yunanlı öğretmenin oynadığı yıkıcı rol çok iyi çözümlenmiştir.
6 Bu ve bundan sonraki bilgiler Ertuna'dan derlenmiştir (s. 259-294). İsyanını anlattığı Koçkiri'yi nasıl uysal diye niteliyor, anlaşılmaz. Eşkiyalık yapmak durumunda kaldıklarına göre geçimlerinin iyi olduğu da kuşkuludur.
7 *Pontus Meselesi*, s. 369-379. Zeki Bey'in bildiklerini açıklamaması için öldürüldüğü tahmin ediliyor. Merzifon Koleji'nin aranması sonucunda ele geçirilen belgelerden Pontusçuların düşün düzlemindeki önder kadroları ortaya çıkmış. Mustafa Bolcıoğlu, *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu* (Ankara, YÖK Matbaası, 1991), s. 182. ABD Yüksek Komiserliği İsveç Elçiliği aracılığıyla Merzifon'da okul ve hastanenin kapatılarak Amerikalıların kentten çıkarılmasını Babıâli'de protesto etti. Osmanlı'nın sorumlu tutulmaması için Amerikalılar geri dönüp görevlerini sürdürmeliydiler. Vükela Meclisi hükümetin Anadolu ile resmi ilişkileri olmadığı gerekçesiyle protestoyu kabul edemeyeceğinin bildirilmesini kararlaştırdı. (15 Mayıs 1921). Fakat ABD bir girişimde daha bulundu. Vükela Meclisi konu üzerine bilgisi olmadığı ve Anadolu ile haberleşme olmadığından sorumlu olmadığını ve protestoyu kabul edemeyeceğine karar verdi. *MVM*, c. 221, 146 (15/5), 214 (11/7/1921)
8 Balcıoğlu, s. 84.
9 Balcıoğlu, s. 109. ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un bir mektubu Samsun'da Rumlara yapılan zulümden şikayet ediyor, oradaki bir muhripten Rumları korumak için buyruk verdiğini bildiriyordu. Komiserler Bristol'den Ankara'ya başvurmasını istemek kararı aldılar. *FO* 371/6495, E 7077/51/44 (3/6/1921).
10 Balcıoğlu, s. 108, 91 (S. Yerasimos, "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim*, s. 43-44'ten), s. 114.

XXII MÜSLÜMAN OLMAYANLARIN ASKERLİĞİ SORUNU (Sayfa 255-256)

1 *TBMM GCZ*, I, s. 320-323 (22/1/1921).

XXIII KOÇKİRİ İSYANI (Sayfa 257-261)

1 Atatürk, isyan yönergesinin Abdülkadir tarafından verildiğini belirtiyor. *Nutuk* II, s. 629.
2 Şimşir III, s. 323-325 (11/5/1921). İşi kotarmak için Sivas Rum Metropoliti aracılık etmiş.

3 Justin Mc Carthy, *Muslims and Minorities* (New York University Press, 1983), s. 137.
4 Haydar başta olmak üzere 17 kişi idama mahkûm olmuştu. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi* (Ankara, Bilgi Y., 1992), c. II, s. 155. 29/3'teki şifresiyle Sivas Valisi Cemal bölgede genel af ilan edilmesini önermişti. M. Kemal buna verdiği yanıtta, affın ancak TBMM kararıyla ilan edilebileceğini, bunun için isyan durumunun saptanması, verilen zararların tazmin edilmesi için neler yapıldığının ve af isteyenlerin başvurularının mahiyetinin bilinmesi gerektiğini belirttikten sonra, isyan bastırılmadan affetmenin "acz ve miskinlik" olarak anlaşılabileceğini vurguladı (31/3). Bir çeşit "ciddiyete davetti" bu. *ATABE*, c. 11, s. 113.
5 *Nutuk* II, s. 630.
6 *TBMM ZC*, c. 5, s. 316.

XXIV İKİNCİ İNÖNÜ ZAFERİ
(Sayfa 263-271)

1 Erdem, s. 342-343. Belki de kendilerini acındırmak için Anadolu Ordusu'nun kurmay başkanı Alb. Pallis Atina'daki Fransız meslektaşlarına acıklı bir manzara çiziyordu. Mühimmat hariç, her şey eksikti. 15.000 at gerekiyordu. Parça ve usta eksikliğinden hafif kamyonların birçoğu hizmet dışıydı. Ordunun 15 günlük unu vardı, para yoktu. 20.000 kaçak vardı. MAE, c. 216, s. 237-238 (28/1/1921).
Atina'daki İngiliz Elçisi Granville'e göre basın neredeyse oybirliğiyle üç sınıfın silah altına alınmasını alkışlıyor ve kolay bir zafer bekliyordu. Londra'da borç sağlandığı, İngiltere'nin silah sağlayacağı bile ileri sürülüyordu. Romanya Kraliçesi Granville'e seferberliğin İngiltere ile anlaşma sonucu olduğunu söylemiş. Öte yandan, Konstantin Danimarkalı bir gazeteciye seferberlikten pek hoşlanmadığını ve hükümetçe zorlandığını ima etmiş. Pazar günü sosyalistlerin yaptıkları toplantıda seferberlik ve savaş aleyhinde konuşmalar yapılmış. İtilaf özellikle İngiltere, militarist ve emperyalist diye yerilmiş. FO 371/6507, E 3595/143/44 (21/3/1921).
2 Önalp, s. 281. Yunanlıların hafif makineli tüfek sayısı yanlış gibi görünüyor. Yunan kaynaklarının benzer bir tablosu, kuvvetleri cephelere göre ayırmış. Rakamlar bambaşka. Önemli olan, Yunan tarafının silah ve asker bakımından, süvari hariç, üstün olması. Erdem, s. 334-345.
3 *Sabah*, 2/4/1337, 827.
4 *Times* gazetesi muharebeyi önce bir Yunan zaferi olarak sundu. Fakat 6 Nisan'da Yunan yenilgisi olduğu haber verildi. Türk kuvvetleri Yunanlıların sol kanadını dolanmışlar, topçunun ağır ve isabetli atışlarından ve beş gün çetin vuruşmalardan sonra 1 Nisan gecesi ilerlemişler, Yunan çekilmişti. 9 gün sonra Yunan kayıpları (ölü ve yaralı) 4000'e ulaşmıştı. Afyon'u da boşaltıp taarruzdan önceki hatlara çekilmişlerdi. *Times* 6/4/1921. Aynı gazeteye göre ciddi bir takip harekâtı olmamıştı (11/4).

5 ATABE, s. 111.
6 *Nutuk* II, s. 580-581. *Times*'ın İstanbul muhabirine göre Yunan kurmay hizmeti kötüydü, ikmal işleri de baştan iflas etmişti. Atina muhabirine göre Genelkurmay Dusmanis ve Stratigos tarafından yeniden düzenlenmiş, Stratigos başkan vekili olarak İzmir'e gitmişti. *Times*, 16/4.
7 Bafra ve Alaçamlılar 400 kilo tütünden yapılmış sigara yollayacaklarını bildirdiler. Turan, 2. Kitap, s. 249.
8 FO 371/6498E52/44 (29/6/1921).
9 Şükrü Erkal, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi – Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi* (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923) (Ankara, Gnkur Başkanlığı Y., 1984), s. 4441.
10 FO 371/6509, E 4372/143/44 (5/4/1921).
11 M. Kemal Dumlupınar'da "zaferi" kutlarken "Ordumuz gök gürültülerini andıran bir uğultu ile tarih sahnesine yeniden çıktı" gibi edebi bir ifade kullandı. Sarıhan III, s. 491 (12/4/1921). Güney Cephesi'nde çarpışan 12. Kolordu'nun Komutanı Fahrettin'e de M. Kemal bir kutlama teli gönderdi. Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası* (İstanbul, İnsal Y., 1970)., s. 294.
12 Güney Cephesi ile ilgili bilgiler: *Nutuk* II, s. 581-587; Sarıhan III, s. 590 (Refet Niğde'den Ata Bey yerine seçildi).
13 *Times*, 30, 31 Mart, 2 Nisan 1921.
14 İnönü I, s. 246-254.

XXV YUNAN ZULMÜ
(Sayfa 273-288)

1 TBMM ZC, c. 5, 281-283 (9 Kasım 1920).
2 MVM, c. 220, 571, 574 (17, 18/11/1920).
3 PBE, Kt. 304/3, no. 48 (20/2/1921).
4 Sarıhan III, s. 261; TBMM ZC, c. 6, s. 19-20 (22/11/1920). Karamürsel bölgesinde benzer facialar cereyan etti. Sarıhan III, s. 261. İznik ve Yenişehir'deki facialara Meclis'te (27/12/1336) dikkat çekildi. TBMM ZC, c. 7, s. 52.
5 TBMM ZC, c. 8, s. 434, 445-446 (26/2/1921), s. 491-492 (27/2/1921).
6 TBMM ZC, c. 9, s. 126 (14/3/1921). Yunan zulmü konusunda Günver Güneş'in çalışmaları vardır. Bunlar Aydın İli ve İlçeleri Kültür ve Eğitim Derneği'nin yayınlarında yer almaktadır. Biri, "Yunan İşgalinin Nazilli ve Çevresinde Yarattığı Tahribat", ikincisi "Yunan İşgalinin Söke'de Yarattığı Tahribat" (2006), üçüncüsü "Yunan İşgalinin Germencik ve Çevresinde Yarattığı Tahribat"tır (2006). Bu yazılar *Milli Mücadele'de Nazilli, Söke, Germencik Cephesi ve Önderleri* kitabında bulunmaktadır.
7 Şimşir III, s. 403-405. Gaulis M. Kemal'le görüşmek için Ankara'ya gelmişti. 30 Nisan-8 Mayıs 1921 arasında burada kalacaktı.
8 Yarbay Bekir Fikri, *Balkanlar'da Tedhiş ve Gerilla: "Grebene"* (İstanbul, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı,

2008). Çavuşun anıları: 216-336. Daha öncesine ve İngilizlere ait bir zulüm örneğini Malta'dan dönen Edirne mebusları Şeref (Aykut) ve Faik (Kaltakkıran) beyler dile getirdiler. Mısır'da 15.000 Osmanlı tutsağını normalden yoğun krezollü (lizol) havuza sokuyorlarmış. Süngü zoruyla başlarını suyun içine soktukları için kör oluyorlarmış. Mütarekede yurda dönen bu tutsaklar İstanbul'da birbirlerine tutunarak gezebiliyorlarmış. İngilizler bu görünümden rahatsız olup Harbiye Nezareti'ne başvurmuşlar. TBMM ZC, c. 10, s. 328-332 (28/5/1921).

9 S. Akşin, "Ali Çetinkaya ve İzmir'in İşgali", *Siyasal'da Bir Ömür* (Ankara, Mülkiyeliler Birliği, 2014). Yunan zulmünü (yağma ve yakma) itiraf eden bir kaynak da I. İnönü Savaşı sırasında görev yapan gönüllü Haralambos Pliziyotis'in anılarıdır. Türklere yaptıkları zulüm nedeniyle soydaşlarının da yaşamını nasıl kararttıklarını itiraf ediyor. Yunan askeri çekildiğinde yerli Rumların da göçmek zorunda kaldıklarını anlatıyor. Ama yine de, çıkardıkları yangınların manzarasından "gururlandıklarını" söylüyor. Erdem, s. 319-323.

10 TBMM ZC, c. 11, s. 203-217 (9/7/1921).

11 İzmit'ten Sırrı Yahudilerin suçlanmasına karşı çıktı. TBMM ZC, c. 11, s. 201-211 (9/7/1921).

12 İngiliz gazetesi okuduğunu söyleyince, Cebelbereket'li İhsan "Okumaz olaydın o gazeteyi ve gelmez olaydın!" dedi. Şükrü sözlerini iade etti. Haçlı Seferi'nin bizi ezeceğini söyleyince de toplu tepkiler oldu. TBMM ZC, c. 11, s. 214-215.

13 TBMM ZC, c. 11, s. 236-238 (11/7/1921).

14 Sonyel II, s. 163.

15 Necip Azakoğlu (derl.), "Müttefik Kuvvetler Yalova, Gemlik, İzmit Bölgesinde Yunan Mezalimini Araştırma Komisyonu Raporu", *Dört Rapor* (İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2016), s. 67-68. Aydın (İzmir) Vilayeti mektubi mümeyyizi Haşmet Bey yüksek komiserlerin oluşturduğu karma komisyona zulüm raporlarını Londra Konferansı'na da ulaştırmıştı. İstanbul Hükümeti bunların acil olarak çevrilip yayımlanmasını kararlaştırdı. MVM, c. 221, no. 46 (6 Şubat 1921). İki Yunan askerinin (Nikos Vasilikos ve Pliziyotis) günlüklerinden köy yakmanın, talan etmenin sıradan olaylar olduğunu anlıyoruz. Erdem, s. 357-359.

16 Azakoğlu, s. 91-98. Subaylar Yarbay H. M. Farmer, Albay Vitelli, Yarbay Wilkonsky, Binbaşı O. H. van Millingen idi.

17 A. J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (Boston, Houghton Mifflin, 1923). Toynbee'nin bölgede kaldığı süre 4 Şubat-15 Eylül 1921 idi. 23/6'da Londra'da Yunan zulmü için Lord Lamington başkanlığında bir toplantı düzenlendi. Konuşmacılar A. Herbert, Townshend, Kenworthy, L. Surtees, M. A. Cinnah, J. Rees, E. H. Griffin, C. F. Dixon-Johnson olacaktı. *Times*, 22/6/1921.

18 Şimşir, c. III, s. 325. Garfield'in Türkleri zulümle suçlamasına karşı A. Herbert *Times*'a bir mektup gönderdi. Türklerin kırıldığını, Rumlara zulüm yapıldığının kanıtı olmadığını, olaylar yüzünden Selanik ve İzmir'de İngiliz ticaretinin öldüğünü, İngiltere'nin barışı ve ticaretin canlanmasını istediğini belirtti. *Times*, 4/3/1921. Atilla Oral, *İşgalden Kurtuluşa İstanbul* (İstanbul,

Demkar Y., 2013), s. 406, 414, 419; Toynbee, s. 259. Raporun adı "Mission d'enquête en Anatolie (12-22 Mai 1921)" idi ve *Revue Internationale de la Croix Rouge*, No. 31, 15 Temmuz 1921'de çıktı.

19 Br. XVII, s. 117-118. Yunan yakınmaları (1/4): "Kemalci çeteler" üç gün boyunca Rum ve Ermeni Hıristiyanları Kayseri'de yağmalayıp işkence etmişler, bir çoğunu kırmışlar, Ayasuluk (Selçuk) çevresinde Türk çeteleri Rumları kırmış, "en az bin" cesedi parçalamışlar. Söke piskoposu önce hapsedilmiş, sonra yok olmuş. Söke'de birçok Rumlar tutuklanıp hapsedilmişler. Br. XVII, s. 111.

20 TBMM ZC, c. 9, 367-369 (4/4/1921). Refik Şevket nota ültimatom mu, protestoname midir diye sordu. A. Muhtar protestoname diye yanıtladı (s. 367).

21 Celalettin Arif: "Fakat lisanı siyasiyi de bir parça düşünmelisiniz." A. Muhtar: "Lisanı siyasiyi biz biliriz." Arif: "Tebrik ederim, çok iyi bilmişsiniz." TBMM ZC, c. 9, s. 368.

22 ATABE, c. 11, 127-129.

23 ATABE, c. 11, s. 130-131. Bir altın ruble 600 kuruş ediyormuş, yani verilen para 100.000 lira ediyordu (1921 bütçesi 79.160.000 liraymış).

24 *The Times*, 26, 28 Şubat 1921. Son zamanlarda yayınlanan bir çalışma: Murat Özcan, *Tarihin Işığında Yunan Mezalimi* (İstanbul, IQ Kültür, Sanat Yayıncılık, 2007). Bazı ABD kaynaklarına göre Samsun'da kimi Rumlar Gemlik'te öldürülen Türklere misilleme olarak öldürülmüşler. ABD çıkarlarını savunmak için oraya bir muhrip gönderilmiş. Türksever Kıdemli Yüzbaşı Kenworthy Avam Kamarası'nda Yunan zulmü hakkında sunduğu soruya cevap olarak, Dışişleri sözcüsü Harmsworth zulmün saptandığını ve Yunan Hükümeti'nin dikkatinin çekildiğini söyledi. *The Times*, 1, 10/6/1921.

25 Erdem, 363-373. Metaksas (1871-1941) 1938'de ömür boyu hükümet başkanı oldu.

26 Bu sırada İzmir Tümeni Komutanı olan Aleksandros Mazarakis Enian da eldekiyle yetinmek, onu iyi savunmaktan yanaymış. Ama o Sevr sınırlarından değil, çok daha geniş olan 14 Kasım 1920 sınırlarından yanaymış. Erdem, s. 374.

XXVI İKİNCİ İNÖNÜ SAVAŞI VE SONRASI
(Sayfa 289-292)

1 *The Times*, 4 Nisan 1921.

2 Erdem, s. 375-376.

3 Sarıhan III, s. 529; Erdem, s. 379-381.

4 Erdem, s. 381-383.

5 Kapses'e göre karşılamada askeri hastanede yönetici olan genç bir kız Eftihiya Vuropulu, gözyaşı dökerek heyecanlı bir hoş geldin konuşması yaptı. Çok hoşnut olan Kral onu *Averof* gemisine çağırdı. Kral İzmirlilerin Venizelosçu oldukları konusunda çok doldurulduğu için hayretini ifade edince, kız, yanılıyorsunuz, sizin Ayasofya'ya girişinizi de görmek isteriz. Biz çevrenizi kuşatanları istemiyoruz demiş. Ondan sonra *Averof* çağrısının gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda bilgi yok. Umar, s. 80.

6 Sarıhan III, s. 564-566.
7 Erdem, s. 353-384.
8 Kitabın başında M. Kemal'in İzzet'e 26 Ekim 1920'de yazdığı, fakat metni yalnız İngiliz istihbarat kaynaklarında bulunduğu için sahihliği tartışmalı mektuba yer vermiştim. Orada da M. Kemal İtilaf'ın Osmanlı'yı yok etmek niyetinde olduğunu saptıyordu.
9 *Nutuk* III, s. 1080-1081.

XXVII ÖMER FARUK İNEBOLU'DA (Sayfa 293-296)

1 S. Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm* (İstanbul, T. İş Bankası Kültür Y., 2010), s. 280-284.
2 İngiliz kaynaklarına göre 23 yaşında, zihinsel ve fiziksel olarak sülalenin en "erkeği" idi. Almanya'da eğitim görmüş, ulusçu kafadaydı. İnebolu'ya gidişi herhalde tasarlanmış bir işti. Tahta geçme sırası bakımından 14. idi. Ulusçular onu padişah değil, naip ilan ederlerdi. Mukaddes emanetlere sahip olmadığı için padişah olması zordu. Şeyh Ahmet Sünusi destek olabilirdi. Ulusçuların yararlanabilecekleri başka şehzadeler: Ömer Hilmi (Reşat'ın kardeşi), Burhanettin (Abdülhamit'in oğlu), Abdürrahim (Abdülhamit'in oğlu), Osman Fuat (Berlin'de, V. Murat'ın torunu). Bunların hepsinin zayıf karakterli olduğu ileri sürülüyordu. FO 371/6512, E 5677/142/44 (16/5/1921).
3 Murat Bardakçı, *Şahbaba* (İstanbul, Pan Y., 1998), s. 203-207. (Mehmet Ataker, "Milli Mücadelede Şehzade Faruk Efendi Anadolu'ya Nasıl Gitmiş ve Dönmüştü", *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 3, s. 29-30, Mayıs 1952'den).
4 Bardakçı, s. 507-509.
5 FO 371/6498, E 8389/52/44 (19/7/1921).
6 Sarıhan III, s. 463. Osman Fuat V. Murat'ın torunuydu, Trablusgarp'ta görev yapmış bir subaydı.
7 *The Times*, 4 Mayıs 1921.
8 FO 371/6469, E 5096/1/44. Bir kaynağa göre M. Kemal Karadeniz limanlarına bir yönerge göndermiş. Kimi kutsal eşyalarla Veliaht Abdülmecit limanlarına gelmesi halinde "derhal" tutuklanacakmış. FO 37/6508, E 4193/43/44 (7/4/1921).

XXVIII MALTA SÜRGÜNLERİ VE İNGİLİZLERLE İLİŞKİLER (Sayfa 297-304)

1 Malta'daki Türkler konusunda Bilal Şimşir'in değerli bir çalışması var. B. Şimşir, *Malta Sürgünleri* (Ankara, Bilgi Y., 2008).
2 Şimşir, *Malta*, s. 426.

3 Şimşir, *Malta*, s. 210-211; ATABE, c. 7, s. 205; *Nutuk* III, ves. 226a, 226b, s. 1194.
4 Şimşir, *Malta*, s. 428-431.
5 Şimşir, *Malta*, s. 448-487.
6 Şimşir, *Malta*, s. 245-292.
7 FO 371/6499, 5526, s. 212-213.
8 FO 371/6499, 5526, s. 204-207. Plumer bu tür dilekçeleri durmadan alıyormuş, ama anlaşılan o sıra bir şeyler yapmayı akıl etmiş.
9 Sagir'le ilgili bilgiler onun yargıçlarından biri olan Kılıç Ali'dendir. Kılıç Ali, s. 392-402.
10 Sarıhan III, s. 302, 343. R. Nur'un hatırladığına göre 30.000 İngiliz lirası getirmiş, iddiasına göre bunu M. Kemal alıp "uyutmuş". Sarıhan III, s. 318.
11 Sagir Peşaverli ve 34 yaşındaydı. İngilizler onu 10 yaşından beri casus olarak yetiştirmişlerdi. İstanbul'da Türk-Hint Muhadenet (dostluk) Cemiyeti'ni kurmuştu ve İngiliz Albayı Nelson'la çalışıyordu. *İleri* gazetesinden Ferit Cavit haberleşme vasıtasıydı. Korkudan Sagir'i ele vermişti. O yüzden ömür boyu hapse hüküm giydi. Duruşmalar halk tarafından ilgiyle izlendi ve *Hâkimiyet-i Milliye*'de haberleştirildi. Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri* I, II (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Y., 1988), s. 67-70. İnandırıcı olabilmek için Sagir bir ara kendini Yunanlılara tutuklatmış. *The Times*, 30 Mayıs 1921.
Londra'da B. Sami Heyetinde yazman olan Ahmet Naci'ye göre, M. Sagir Yzb. Bennet ve Dr. Frew tarafından gönderildiğini itiraf etmişti. Frew Kızılay paralarını yöneten Londra'daki Emir Ali'nin adamıymış. FO 371/6473/, E 8417/1/44 (13/8/1921)
12 Sonyel II, s. 149. ABD'li istihbaratçı Teğmen Robert S. Dunn ile M. Kemal'in yaptığı görüşmede, Sagir'in itirafları ve belgeler dışında onun muhafız komutanlardan bazılarını ve emir erini etkilemeye çalıştığının saptandığını belirtmişti. ATABE, c. 11, s. 224. Fransız belgelerinde pek tuhaf bir belge var. Rahip Frew tarafından Anadolu'ya gönderilen Müslüman bir Hintli, Ekim 1920'de Ankara'da idam edilmiş. Oysa o tarihlerde böyle bir olayın hiçbir izine rastlamadım. (MAE, c. 94, s. 194 (EMA, 2, 1514).
13 Br. XVII, s. 204 (25/5/1921); *The Times*, 10, 13 Mayıs 1921. Polis kaptan köşküne hapsetmiş, çıkan arbedede ölen ve yaralananlar varmış. İtalyan makamları olay bittikten sonra gemiye gelmişler.
14 FO 371, 6492; 50431; Sonyel II, s. 153 (15/6/1921).
15 *The Times*, 13 Mayıs 1921.

XXIX İTİLAF SİYASALARI
(Sayfa 305-317)

1 Br. XVII, s. 95 (26/3/1921), 114, 115 (7/4/1921).
2 Br. XVII, s. 110 (5/4/1921), 122 (12/4/1921), 154 (26/4/1921), 184 (22/5/1921), 199 (27/5/1921).
3 Br. XVII, s. 130 (16/4/1921), 182 (17/5/1921).

4 Br. XVII, s. 147 (21/4/1921), 163 (3/5/1921).
5 Br. XVII, s. 126 (15/4/1921), 168 (5/5/1921), 223 (7/6/1921).
6 *The Times*, 19/5/1921. Aynı kaynağa göre Yüzbaşı Rüştü Bey Hadımköy ve Sinekli arasında 800 kişilik bir çete kurmuş, fakat Rumlar kadar Türkleri de yağmalıyorlarmış. Şikâyet üzerine jandarma ve Fransız askeri, makineli tüfek de kullanarak, çeteyi dağıtmış. Rüştü de tutsak edilmiş. *The Times*, 23 Mayıs 1921. Komiserlerin 22 Nisan toplantısında Yunanlıların Marmara Denizi'ni donanma, savaş üssü olarak kullanamayacaklarını değerlendiriyordu. FO 371/6495, E 5446/51/44. Parlamentoda Fransa ve İtalya Yunanistan'a mühimmat satarken İngiltere'nin geri durmasına itiraz ediliyordu. FO 371/6546, E 6565/143/44 (8/6/1921).
7 MVM, c. 222, 295 (14/9/1921); *The Times*, 13, 14, 15/9/1921. Parlamentodaki bir soru üzerine yurt dışındaki İngiliz askerinin dökümü açıklandı. (Kuzeybatı İran'dan çekilme bir ay önce tamamlanmıştı): İstanbul'da 5.200 İngiliz, 5.500 Hintli asker bulunuyordu. Mısır'da 13.800 İngiliz, 3.200 Hintli; Filistin de 4.400 İngiliz, 10.800 Hintli; Mezopotamya da 10.000 İngiliz, 50.000 Hintli asker vardı; *The Times*, 8/11/1921. İddiaya göre İngilizlere komplo hazırlayanlar arasında İstanbul'daki Rus Ticaret delegasyonu mensupları da varmış. *The Times*, 8/7/1921. Osmanlı ve İngilizler 26 kişiyi tutuklamışlar, 19'u salıverilmiş. FO 371/6474, E 10503/1/44.
Bu sırada İstanbul'daki İtilaf polis gücü: İngilizler 13 komiser, 48 memur, Fransızlar 11 komiser, 115 memur, İtalyanlar 7 komiser, 117 memur. FO 371/6469, E 6233/1/44.
8 FO 371/6767, E 3426/1/4, s. 285. Rumbold bu örgütü yakından izlediklerini, şimdilik tehlikeli olmadığını söyledi (11/3/1921). FO 371/6494, E 3762/51/44.
9 *The Times*, 14, 17/6/1921.
10 Şimşir III, s. 409-418 (sonraki oturumlara İtalya'nın Paris Büyükelçisi de katıldı).
11 İngiltere Fransız yakınlığının önemini vurguluyordu. *Times*'ın 13 Haziran başyazısı Paris buluşmasını heyecanla destekledi. *The Times*, 13/6/1921. Türklerin İngiltere'ye gösterdikleri düşmanlık İstanbul'da işgüder Rattigan'ın sabrını taşırdı. 1/6/1921 tarihli yazısıyla Yunanlılara malzeme, kurmay subay, havacı desteği verilerek Kemalcilerin kesin yenilgiye uğratılmasını istedi. O zaman Ankara'da ılımlılar egemen olup İstanbul'daki ılımlılarla birleşip uzlaşmaya razı bir hükümet kurarlardı. Yunan Hükümeti'yse İngiltere tarafından uzlaşmaya zorlanırdı. Başka bir almaşık, Yunanistan'a baskı yapıp onun Türk taleplerini kabul etmesini sağlamaktı. Ama Kemalcilerin şişmiş tutkularını da karşılamak zordu. FO 371/6516, E 6604/143/44 (1/6/1921).
12 Şimşir III, s. 420 (21 Haziran 1921).
13 Şimşir III, s. 436-440.
14 Şaşırtıcı bir haber: İzmir'deki İngiliz Konsolos Gunaris'e resmi bir ziyaret yapmış. Güvenilir kaynaklara göre yapılacak taarruzla kan dökülmemesi için, Yunanistan kamuoyu bir İngiliz-Amerikan müdahalesini olumlu karşılayacakmış. *The Times*, 20/6/1921.
15 Şimşir III, s. 442-443.

16 *The Times*, 13/6/1921. Hindistan'da Ulusal Kongre Kurulu, İngiltere Türk-Yunan savaşına takılacak olursa, askerlik yapmamak kararı aldı. Bu, herhalde çok düşündürücü bir gelişmeydi. *The Times*, 22/6/1921.
17 Bouillon daha önce Meclis Dışişleri Komisyonu'nun başkanlığını yapmıştı. Briand'ın dostuydu. Br. XVII, s. 243. Yeni Hariciye Vekili Yusuf Kemal Rusya'dan dönüyordu. İnebolu'dan Ankara'ya birlikte arabayla yolculuk ettiler (Haziran başı). Yollarda köylüler kağnı arabalarıyla cephane taşıyorlardı. Birçoğu eşleriyle, çocuklarıyla bu işi yapıyorlardı. Küre'de geceyi geçirmek üzere mola vermiş bir kafileye rastladılar. Bir köylü kaval çalıyordu. Diğerleri ateşin çevresinde toplanmış yemek pişiriyorlardı. Bir kadın bir köşede çocuk emziriyordu. Bouillon bu manzarayı gördükten sonra Kemal'e, "Siz bu muhaberede mutlaka muvaffak olacaksınız" dedi. Çünkü bir millet böyle işe sarılırsa mutlaka başarılı olurdu. Tangirşenk, s. 293-294.
18 *Nutuk* II, s. 642-645. Giderken, Henry, İzzet Paşa'dan bir tavsiye mektubu ve "bazı hediyeler" götürmüş. Refet'le temas kurup M. Kemal'le Harington arasında bir görüşme tasarlamışlar. Harington İngiliz Elçiliği Tercümanı Ryan'ı İzzet'e göndermiş ve Paşa'nın konağında birlikte M. Kemal'e Fransızca bir telgraf kaleme almışlar. İzzet II, s. 133.
19 Şimşir III, s. 426-428.
20 Br. XVII, s. 261-262.
21 İzzet II, s. 131-134.

XXX İÇ SİYASET
(Sayfa 319-330)

1 Anımsanacağı üzere daha önce Veliaht Abdülmecit'i Anadolu'ya getirmek girişimi söz konusu olmuştu.
2 Tevfik Biren, *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları* (haz. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul, Pınar Y., 2006), c. II, s. 461.
3 İzzet'e göre Tevfik'in bütün Hariciye memurları üzerinde "tam nüfuzu" vardı, ülke dışında da "müstesna ihtiram" (saygı) görüyordu.
4 FO 371/6515, E 6400/143/44 (30/5/1921).
5 FO 371/6508, E 4193/43 (7/4/1921).
6 Nitekim İzzet şöyle yazıyor: "... bu tarihten yedi yıl önce ben başkumandan vekiliyken Mustafa Kemal Paşa binbaşılıkla emrimdeki kolordulardan birinin kurmayında şube müdürüydü." Bu bilgide galiba bir yanlışlık var. Ama önemli olan İzzet'in tutumudur. İzzet II, s. 117.
7 İzzet II, s. 105.
8 İzzet II, s. 355 v.d.
9 Tevfik Hükümeti'nin çekilmesi halinde Damat Ferit Hükümeti'nin gelmesi dışında İzzet'in aklına gelen başka bir felaket senaryosu vardı. Aşırı bir Hürriyet ve İtilaf Hükümeti kurulabilirdi. Sadık Bey sadrazam, yanında Kızıl Hançerciler ve Şerif Paşa'nın gizli İla-yı Vatan Cemiyeti olurdu. Bunlar İstanbul'daki

Anadoluculara karşı savaş ilan eder, hatta imha etmeye kalkışabilirlerdi. İzzet böyle olasılıkları düşünebiliyordu. İzzet II, s. 129.

10 Sarıhan III, s. 566; İzzet II, s. 115.

11 Şûra-yı Devlet Reisi Tevfik şöyle diyor: "Kuva-yı Milliye'nin kat'iyetle muvaffakiyete erişeceği ve İstanbul'u kurtaracağı tarihe kadar, Payitahtta iyi kötü bir hükümetin bulunması, her cihetten elzem görünüyordu. Eğer Kuva-yı Milliye, maazallah zafer kazanamamış olsa idi, perişanlık son dereceyi bulmaz mıydı?" Böylece İstanbul Hükümeti'nin yararını kendince açıklamış oluyor. Biren II, s. 451.

12 *Nutuk* II, s. 603-604.

13 Tarık Mümtaz Göztepe, *Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında* (İstanbul, Sebil Y., 1969), s. 397-407.

14 FO 371/6473, E 8652/1/44.

15 Osman Öndeş, *Vahdettin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor* (İstanbul, Timaş Y., 2012).

16 Öndeş, s. 284.

17 Öndeş, s. 283-286. Avni, Tevfik'i olumsuz değerlendiriyor. Ona göre Tevfik Ankara'ya fazla yakındı. Abdülhamit, tahttan indirildiği zaman (1909) ve 1922'de Vahdettin'in padişahlığı son bulduğunda sadaretten istifa etmemesi olumsuz davranışlardı. Damat Ferit "isabetsiz" davranışlarını bilmeyerek, Tevfik ise bilerek yapmışlardı (s. 286). Bir söylentiye göre Muhtar İngiliz karşıtıymış, onun için birden çok kez sadareti reddetmiş. FO 371/6513, E 5864/143/44 (18/5/1921).

18 Göztepe, S. 409-410.

19 İzzet II, 129-130, 366.

20 MAE, c. 95, s. 82, 104-105.

XXXI ANKARA'DA İKTİDAR SAVAŞIMI: ENVER ETKENİ (Sayfa 331-341)

1 İT Sarayı denetleyebilmek için iki üyesini, Enver ve Hafız Hakkı'yı damat olarak görevlendirdi (1909). Nişanlandıklarında Enver 30, Naciye 12 yaşındaydı. 1914'te evlendiler. Bu bir görevdi, fakat Enver büyük bir aşk yaşıyormuş havasındaydı. Ayrı olduklarında hemen her gün ona mektup yazıyordu.

2 M. Bardakçı, Enver'in aralarında gittikçe artan düşünce farklılıkları yüzünden Talat'ın ölümüne fazla üzülmediğini düşünüyor. Murat Bardakçı, *Enver* (İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Y., 2015), s. 235.

3 Bardakçı, *Enver*, s. 539-542.

4 Bardakçı, *Enver*, s. 542-544. ATABE'de günü silinmiş M. Kemal'den Enver'e (Aralık 1920 başı-19 Şubat 1921 arasında bir gün diye tahmin edilmiş) kısa bir mektup var. Ali Fuat'ın elçi, Bnb. Saffet'in askeri ataşe olarak Moskova'ya atandıklarını bildiriyor. Saffet'in Almanya'dan yapacağı silah alımları için yardım rica ediyor. C. 10, s. 231.

5 Siz dışarıda, biz içeride formülünün etkili biçimde işlemesi için karşılıklı bilgilendirme gereğini M. Kemal 25 Ekim'de Talat'a "Kardeşim" diye yazdı-

ğı mektupta da belirtiyor. M. Kemal Talat'a son mektubunda, Osmanlı'dan kalan 9 milyon Bulgar levasının "pek kıymetli bir mali yardım" olarak TBMM'ye gönderilmesini rica ediyor. ATABE, c. 10, s. 71, 90.

6 ATABE, c. 10, s. 240.

7 Bardakçı, *Enver*, s. 555, 556, 561, 562. Milli Mücadele ile Enver arasındaki gerilimden *The Times* haberliydi. Bu yüzden Malta'da serbest bırakılan Ziya Gökalp ve diğerlerinin Anadolu'ya sokulmadıkları, Kafkasya'dan gelmek isteyenlerin önlendiği, Halil Paşa'nın sınır dışı edildiği bildiriliyordu. Pek ilgisi olmasa da M. Suphi olayı da anlatılıyordu. *The Times*, 2, 8 Haziran 1921. Ziya Gökalp'in Anadolu'ya sokulmadığı doğru değil. Fakat Ankara'ya geldikten (13/6/1921) sonra fazla kalmayıp Ağustos'ta Diyarbakır'a gitmesi çok da sıcak karşılanmadığının göstergesi sayılabilir. Sarıhan III, s. 568.

8 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı* (İstanbul, Menteş Kitabevi, 1967), s. 88-91. Aynı yapıtta Halk Şuralar Fırkası Programı (s. 95-120) ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Nizamnamesi (s. 123-125) metinleri de yer alıyor.

9 ATABE, c. 11, s. 167. Halil'le birlikte K. Talat da sınırdışı edildi. Karabekir'e göre Naim Cevat Moskova'da Fırka programının basılmasını sağlayanlardan biriydi (yukarıda sözü geçen 5/5 teli). Karabekir, İttihat ve Terakki, s. 89.

10 FO 371/6473, E 9074/1/44.

11 Bardakçı, *Enver*, s. 548. İngilizler de durumun bir miktar farkındaydılar. 6/7/1921 günlü bir istihbarat raporunda Bolşeviklerin Ankara'da bir hükümet darbesi yapmaları zamanı gelmiş olabilir deniyordu. Son 4 haftada Anadolu'ya bir yığın silah göndermişlerdi. İşi İttihatçılar tezgâhlayacaklardı. Bu amaçla Bolşevikler Eliava başkanlığında bir heyet göndermişlerdi. Enver'in Tiflis'te olduğu söylentisi vardı. FO 371/6473, E 8417/1/44.

12 Bardakçı, *Enver*, s. 553-554.

13 *Nutuk* II, s. 594. İngiliz istihbarat yazanağına göre grubun kurulması İT'yi dışta bırakmak içindi. Bu sırada İT 42 mebus toparlayabilmişti. M. Kemal Şeref'ten Karabekir'in yardımını istemişti. FO 371/6492, E 6968/50/44 (7/6/1921).

14 Karabekir, İT, s. 132-133. İsmet'in Karabekir'e 24 Mayıs şifresi de onu Envercilere karşı uyarıyordu. Bnb. Şükrü Enver'in yaveriydi. Onu Lazistan'a gönüllü teşkilat (Kuva-yı Milliye) kurmak için İsmet göndermiş, Karabekir onu alay komutanı yapmıştı. Bir de Karabekir'in kurmay başkanı Kâzım, Enver'in enistesi oluyordu (s. 133-135).

15 *Nutuk* II, 594-601.

16 Karabekir, s. 980-986. Karabekir kendisinin Bolşevik olduğu propagandasının Ankara'dan da kaynaklandığını, halkçılık propagandasının Bolşeviklerden, muhafaza-i mukaddesatın İstanbul'dan kaynaklandığını sanıyor (s. 386).

17 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet* (İstanbul, İletişim Y., 1994), s. 218-220.

18 Goloğlu, s. 161-162. Y. Nadi'nin *Yeni Gün*'de (11/5) çıkan yazısında Türkiye'nin Doğu mu, Batı mı siyaseti gütmesi gerektiğini tartışıyor ve birincisini savunuyordu. Çünkü İngiltere Türkiye'nin düşmanıydı. Toplumsal karışıklıklar, mali zorluklar ve uluslararası kıskançlıklar, İtilaf'ın Türkiye'ye şiddet

uygulamasını önleyecekti. Çıkarcı olmayan Sovyet dostluğu yeğlenmeliydi. *The Times*, 25 Mayıs 1921.

19 TBMM ZC, c. 10, s. 318 (19/5); Sarıhan III, s. 535.42 mebus çekimser kaldı. Herhalde bunların çoğu daha sonra 2. Grup'u oluşturacaklardı. *The Times*, 19 Mayıs 1921.

20 Sarıhan III, s. 539 (Şimşir III, s. 328-329).

XXXII KÜTAHYA-ESKİŞEHİR YENİLGİSİ (Sayfa 343-370)

1 Br. XVII, s. 250-251, 254-257. Nairne yazanağı 15-16/6'da iletildi. *Times*'a göre 160.000 olan Yunan mevcudu, Trakya'dan 12., İzmit'ten 11. tümenlerle 175.000'e çıkarılacaktı. *The Times*, 17/6/1921. Türklerin mevcudu 60.000 idi, fakat pek çok topları ve mühimmatları vardı. Türk ordusunun daha fazla güçlenmemesi için Yunanlılar sıkı abluka uyguluyorlardı. Bütün Karadeniz'de karartma uygulanıyordu.

2 Önalp, Türk İstiklâl Harbi, c. II *Batı Cephesi*, 4. Kısım: *Kütahya, Eskişehir Muharebeleri* (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921) (Ankara, Gnkur Basımevi, 1974), s. 45; Erdem, s. 382-383. Yunanlıların el koydukları Bulgar *Kiril* gemisindeki Türk yolcuları tutuklamışlar, Komiserlerin uyarısına karşın serbest bırakmamışlardı. Komiserlerin 24 Haziran 1921 tarihli toplantısında bir ortak nota daha gönderilmesi kararlaştırıldı. Aynı durum Türk savaş tutsaklarını taşıyan Japon *Heimi Maru* gemisi için de söz konusu olmuştu. Kumköy'de Yunan denetiminde bulunan mühimmat deposundan Yunanlıların malzeme kaçırdıklarını Fransızlar saptayınca mühimmatın Fransız denetimindeki Yeşilköy deposuna aktarılması kararlaştırıldı. FO 371/6495, E 7075/51/44, E 7937/5144.

3 General Charpy'nin 4 Şubat günlü mektubuna göre 100 Türk subayı Anadolu'ya gitmişti. Hatta Merkez Komutanı Albay Esat ve kimi subaylar uğurlamışlardı. Müttefiklerarası Komisyon bunu saptamış. FO 371/6495 E 2990/51/44. Yunan Yüksek Komiserliği'nin notasına göre 7 Alman subayı uydurma Türk adlar ve Türk pasaportuyla Türk ordusunda hizmet etmek için Varna'ya gelmişler. İstanbul üzerinden yolculuklarını sürdüreceklermiş. Komiserler soruşturma kararı aldılar. Öte yandan Zeytinburnu depolarından Anadolu'ya silah kaçırılıyormuş. Rattigan cephaneliğin yok edilmesini öneriyordu; öbürleri kabul ettiler ama konunun askerlere de sorulması kararlaştırıldı. FO 371/6495, E 6780/51/44 (27/5/1921).

4 Yunan ordusunda da kaçaklar sorunu vardı. Bir bölümü İstanbul'a gelmişti. Kimileri sokaklarda üniformalarıyla dolaşıyordu. Müttefik hükümetleri onaylamadıkça bunların kent dışına çıkarılmaları olanaksız görünüyordu. FO 371/6495, E 7075/51/44 (10/6/1921).

5 Balcıoğlu, s. 197-201.

6 Bundan sonraki kaçaklarla ilgili bilgiler için kaynak: Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri* I-II (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Y., 1988), s. 25-44.

7 Aybars, s. 167-168. Fransız Devrimi'nde 1793 yılında 17.000 kişi idam edilmişti. Hüküm giymeden idam edilenlerle birlikte sayı 40.000'e ulaşıyordu.
8 Aybars, s. 98-100.
9 TBMM ZC, c. 10, s. 375, c. 11, s. 89. Herhalde Fransız kaynaklı bir yakınma: Yunanlılar Eskişehir'de Fransız okullarını "istila" edip banka depolarına, binalara el koymuşlar, drahmi kullanımını zorunlu kılmışlar. Babıâli'nin 4 Eylül günlü notası Bursa'da Ermeni ve Çerkes çetelerinin Yunan komutası altında olduğundan yakındı. Rumbold böyle şey yok deyince o yönde yanıt verildi. FO 371/6996, E 10964/51/44 (23/9/1921).
10 Bu tehdidin ne ölçüde gerçekleştirildiği konusunda bilgiye rastlamadım. Yunan Komiserliği bir Yunanlının idam edilmesi üzerine ellerindeki Türk tutsaklar için kötü sonuçlar doğabileceği yönünde nota verdi. Durum Y. Kemal'e bildirildi. FO 371/6496, E 10964/51/44 (23/9/1921).
11 TBMM ZC, c. 11, 88-89.
12 TBMM ZC, c. 11, s. 89. Bu bölümde yer alan belgelerin kimilerinde imza, kimilerinde de tarih yok.
13 TBMM ZC, c. 11, s. 89-90; *Larousse Ansiklopedisi.*
14 TBMM ZC, c. 11, s. 88; Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Y., 1975), s. 203, 58. Bir Fransız yayınına göre (7/11/1920) Ankara: "... sokakları çeşit çeşit insan kalabalığı ve Hintliden Çinliye kadar Asya halklarının türlü temsilcileriyle dolu, milliyetçiliğin kâbesi bir şehir." Akyüz, s. 65.
15 İnönü, s. 254-258. İnönü II. İnönü'den sonra "her muharebeden sonra olduğu gibi" barışı savaşmadan getirmek düşüncesinin yaygınlığından söz ediyor (s. 256). Bu ölümcül gevşeklik ancak Yunan ordusu Sakarya'ya dayanınca giderilebildi.
16 Erkal, s. 450-453.
17 Altay, s. 289-290. İnönü, M. Kemal'in karargâha gelişini biraz farklı anlatıyor. Durumu anlatmış. M. Kemal ne yapacağını sormuş. O da sağ kanatta İzzet'in komutasında Eskişehir'e bir taarruz, sol kanatta da bir hazırlığı olduğunu, olmazsa Sakarya gerisine çekilmek gerektiğini, bunun "en son ihtimal" olduğunu söylemiş. M. Kemal ile öyle yapmayı "kararlaştırdık" diyor. İnönü I, s. 257. M. Kemal kibarca İsmet'e "umumi" olarak "direktif" verdim diyor: Sakarya doğusuna kadar çekilmek "caizdir". Askerliğin icabı tereddütsüz uygulanmalıydı. Kamuoyunda oluşacak sarsıntı kazanılabilecek başarılarla giderilebilirdi. *Nutuk* II, s. 608-609. Erkal'dan anladığıma göre, özellikle işler ters gitmeye başlayınca, M. Kemal cephe komutanlığını atlayarak doğrudan birliklere sorular soruyor, "tavsiyelerde" bulunuyordu.
18 ATABE, c. 11, s. 261.
19 ATABE, c. 11, s. 238.
20 ATABE- c. 11, s. 251. Belgede düşman tümeninin Kırkkız dağına geldiği yazılı. Oysa başka kaynaklarda Kırgız Dağı olarak geçiyor. Bu son okuma daha doğru gibi görünüyor.
21 Erkal, s. 455.
22 Belen, s. 333.
23 Erdem, s. 397.

24 Erdem, s. 395. Bundan sonraki paragrafların kaynağı yine Erdem'dir (s. 393 v.d.).
25 İnönü I, s. 265-266.
26 Erdem, s. 404-405. M. Kemal "salahiyettar", Çanakkale'de ve Genel Savaş'ta bulunmuş bir kişinin görüşünü aktarıyor. "Bu harp hepsinden müthişti." Askerin gösterdiği yiğitlik olağanüstüymüş. TBMM GZC, c. 2, s. 173.
27 Gizli tel. Br. XII, s. 323-324 (27/1/1921).
28 TBMM ZC, c. 11, s. 321-325.
29 Erzurum'dan Salih Efendi iki ülkenin benzerliği görüşüne karşı BMM'nin siyaset çizgisini sorguladı: "Demokrasi midir, yahut kapitalizm midir, otokrasi midir?" Buna karşı Y. Kemal iki tür kapitalizm olduğunu, küresel kapitalizmin saldırgan, cihana egemen olduğunu, bir de her ülkenin içinde sermaye ile işçilerin oluşturduğu normal kapitalizm var olduğunu söyledi. Küresel kapitalizm dediğine herhalde emperyalizm de diyebiliriz (s. 329-330).
30 Antlaşmayı imzalayan Afgan temsilcisi Muhammet Veli Han'dı. Metni Rıza Nur yazmış. Veli Han ağlayarak okumuş, başına besmele eklemiş ve sonra da fatiha okunmuş. TBMM ZC, c. 11, s. 318-321; Atay Akdevelioğlu-Ömer Kürkçüoğlu-Baskın Oran, *Türk Dış Politikası* I (İstanbul, İletişim Y., 2001), s. 208-209. Afganistan Antlaşması oybirliğiyle, Sovyet Antlaşması 201 kabul, 5 red, 1 çekimser oyla kabul edildi.
31 Goloğlu Fevzi'nin görünüşünü şöyle tanımlıyor: "Toz toprak içinde cephe kılığı ve traşı uzamış yorgun yüzü ile...", Goloğlu, s. 171.
32 TBMM GCZ, s. 99 v.d.
33 Kastamonu, Konya, Samsun'da İstiklâl Mahkemesi kurulması kabul edildi. TBMM ZC, c. 11, s. 351.
34 Topa tutulan limanlar: İnebolu (9/6, 30/7), Ereğli (4/7), Trabzon (18, 27/7), Sinop /21, 22/7). Yunanlılar bu eylemleriyle en çok, çıkarma yapmak tehdidiyle Türk ordusunu Karadeniz kıyılarına asker ayırmaya zorlamayı hedefliyorlardı herhalde.
35 Goloğlu, s. 171.
36 TBMM ZC, c. 11, s. 356-359.
37 TBMM ZC, c. 12, s. 182-186.
38 TBMM ZC, c. 11, s. 360; ATABE, c. 11, s. 257.
39 ATABE, c. 11, s. 258-259.
40 Şimşir III, 566.
41 TBMM ZC, c. 11, s. 363.
42 TBMM ZC, c. 11, s. 368.
43 TBMM GCZ, c. 2, s. 116 v.d. Hainlerden söz edilirken Fevzi Çerkes Tevfik'in adamlarından birinin yaralı olarak tutsak edildiğini söylüyor (s. 119).
44 Karabekir, s. 994, 995, 998. Karabekir yazışmayı şöyle özetliyor: "bir ahd ve peymanın teyidi ve samimi bağlanışlarımızın bir daha perçini." (s. 994). Öte yandan M. Kemal Sakarya muharebesinin son günü savaşı yitirdiğimiz sonucuna vararak, çekilme emri vermiş. Oysa Fevzi kazanacağımızı anlamış, durumu düzeltmiş. Yani aslında zaferi kazanan M. Kemal değil, Fevzi imiş. Fevzi bunları güya Karabekir'e anlatmış. Yakın bir dayanışmadan sonraki yıllarda karşı devrim uğruna böyle uyduruk dedikodulara tenezzül etmesi Karabekir için hazindir (s. 997).
45 Akşin, İç Savaş, s. 274 v.d.

46 MVM, c. 221, no. 200 (3/7/1921).
47 İzzet, s. 132, 379-380 (Hamit'e mektup).
48 Aydemir III, s. 61.
49 Karabekir, 1967, 311.
50 Bardakçı, s. 267-268.
51 Bardakçı, s. 274.
52 Sarıhan IV, s. 18, 20; Karabekir, 1967, s. 158-159.
53 Bardakçı, s. 277-278.
54 Bardakçı, s. 271.
55 Bardakçı, s. 275.
56 Karabekir, 1967, s. 152-156.

XXXIII SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ (Sayfa 371-396)

1 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Nimet Arsan (derl.), (Ankara, Türk İnkılap Tarihi enstitüsü Y., 1964), s. 390-391.
2 TBMM ZC, c. 11, s. 400-401.
3 TBMM GCZ, c. 2. S. 132 v.d.
4 *Nutuk* II, s. 609.
5 TBMM ZC, c. 12, s. 1 v.d.
6 TBMM GCZ, c. 2, s. 192-194.
7 TBMM GCZ, c. 2, s. 156 v.d.
8 TBMM GCZ, c. 2, s. 161. Aksaray'dan Mustafa Vehbi (Çorakçı) (1876-1932) rüştiye mezunu bir tüccardı. II. Dönemde de milletvekili seçildi.
9 *Nutuk* II, s. 609 v.d.; TBMM GCZ, c. 2, s. 164 v.d.
10 TBMM GCZ, c. 2, s. 164. Tutanaklardaki önerge ile *Nutuk*'taki metin arasında ufak farklar var. *Nutuk*'ta TBMM'nin haiz olduğu "salahiyeti meşrua" yerine "salahiyet", "hâkimiyet-i milliye ve meşruiyetin sadık bir hizmetkârı" yerine "hâkimiyeti milliyenin en sadık bir hadimi" gelmiş. Yani cumhuriyetçi, laik bir süzgeçten geçmiş gibi.
11 TBMM ZC, c. 12, s. 15-20. Bu arada Yozgat'tan Süleyman Sırrı, ki mühendisti, er olarak cepheye katılmak için izin istedi (s. 69). Muharebenin sonunda 1. Süvari Fırkası Komutanı Osman Zeki, kendisine bir teşekkürname verdi (s. 220). İlginçtir, kaçak askerin çok olmasına çare olarak Alaşehir'den Ömer Kuva-yı Milliye yöntemini tavsiye ediyordu. TBMM GCZ, c. 2, s. 191-192.
12 Aslında gizli oturumda yapılan oylamada 169 oyla kabul edildi. Başkan Adnan 13 karşı oyun ulusal heyecanı azaltacağını söyleyince, açık oturumda oybirliği oldu. TBMM GCZ, c. 2, s. 180/5/8.
13 Hariçten (belki Malta'dan) yeni dönen bir mebus, M. Kemal'in başarı "manyetizması" yaptığını, kumandan olarak "behemahal" başarılı olacağını belirtti (s. 185). M. Kemal'in ulusalcı iradesinin, etkileme gücünün böyle nitelenmesi ilginçtir.
14 TBMM GCZ, c. 2, s. 196 (8/8/1921).

15 TBMM ZC, c. 12, s. 20, 76.
16 Afyon'dan Şükrü: "Avrupa ruhundan alınan kanun, İslam ruhuyla kabili tatbik değildir... kanun-ı ilahi bizim şeriatımızdır, kıyamete kadar baki... beş on sene daha geçerse bunları anlayacak hocalar da kalmayacaktır." Bu son sözleri, kıyamete kadar sürecek şeriatın geleceği konusunda iyimser olmadığını gösterir gibidir. TBMM GCZ, c. 2, s. 190-191.
17 TBMM ZC, c. 12, s. 106-107, 121-124, 126-131 (kumar), 109 (zar, iskambil kâğıdı), 125 v.d., 138 (kadın oynatma), 136-138 (zina), 139 (içki). Ayrıca, Şeriye Mahkemelerinin yetkilerini genişleten bir tasarı da kabul edildi (5/9/1921, s. 151-153).
18 Sarıhan'ın kaynağı Cemal Kutay. Güvenilmez bir kaynak.
19 TBMM ZC, c. 11, s. 56-57.
20 ATT B, s. 392-393.
21 *Nutuk* II, s. 608. M. Kemal'in yeni ordu kurmanın, seferberlik yapmanın zorluklarını anlatan görüşleri için aynı kaynakta 465-466. sayfalara (Yeşilordu alt bölümünden önce) bakılmalıdır.
22 TBMM GCZ, c. 2, s. 189.
23 ATT B, s. 394 v.d.
24 Muharebenin başlamasından bir gün önce M. Kemal durumu anlamıştı. Düşman Porsuk kuzeyindeki kuvvetlerini (21/8) sol kanadımızın karşısına getirmeye çalışmaktaydı (22/8). ATABE, c. 11, s. 343.
25 Karabekir'in teline verdiği yanıtta, "Bir dağ ve bir fedakâr kalsa dahi İstiklal davamızın davam edeceği hakkındaki kanaat-i layetezelzelin (sarsılmaz) Yunan ordusu ile meydan muharebesine tutuştuğumuz bir anda taraf-ı devletinizden tekrar ve teyid edilmesi büyük inşirah-ı (ferahlık) kalbi mucip oldu... Ankara garbinde ciddi bir muharebe vermeyi mülahazat-ı umumiyeye nazaran zaruri görmekteyiz. Maahaza (bununla birlikte) kuvvet ve vaziyetimiz dahi gayrı müsait görülmektedir." ASD IV, s. 405-406. Herhalde M. Kemal'in çok nadir açıkladığı kötümser bir düşünce.
26 "Çok yerde cesetlerin üzerine toprak atıldığında, eller ve kollar dışarıda kalıyordu... Savaş gören sahalar, ceset yığınları ile dolu idi. Tahkimatların çokları ise örtüsüz mezar şeklinde idi." Sarıhan IV, s. 10. Alıntının kaynağı belirtilmemiş.
27 İnönü I, s. 261-262.
28 Öbür sayılar: Türk erleri 96.326, Yunan 120.000, tüfek 54.572-75.900, makineli tüfek 825-2768, top 169-286, araba 1284-?, kamyon ?-840, uçak 2-18. Yunan ordusunun günde 150 ton yiyecek, 115 ton ota gereksinimi vardı. İkmal merkezi Eskişehir'di. Yük gemileri her gün malzemeyi İzmir'den Mudanya'ya getiriyor, buradan toprak yollardan Eskişehir'den 50 km uzaklıktaki Karaköy'e geliyordu. Oradan trenle Eskişehir'e gönderiliyordu. Eskişehir'den öteye demiryolu işlemiyordu. Erdem, s. 415-416.
29 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali* II (İstanbul, Toker Matbaası, 1965), s. 315-316 (Kondilis, *Anadolu Seferi*, s. 519; Andrea, *Felakete Doğru*, s. 129).
30 Erdem, s. 421-423.
31 Erdem'e (Yunan Genelkurmayının tarih kitabı) göre bu sayılar: Türklerden 145 subay, 2704 er şehit, 571 subay ve 9582 er yaralı; Yunanlılardan 217 subay, 3565 er ölü, 736 subay, 18.626 er yaralı (s. 423-424).

32 Belen, s. 362.
33 Bilal N. Şimşir, *10 Kasım Günlüğü* (Ankara, Bilgi Y., 2914), s. 525-528. Malta dönüşünde Ankara'ya gelen Fethi Okyar'ın izlenimleri ("Sakarya Harbine Ait Hatıralar", *Ulus*, 10/11/1939.)
34 ASD IV, s. 410-411.
35 ASD I, s. 169-182.
36 Meclisin orduya gönderdiği kutlama iletisinde ordunun bundan sonra da kesin zafere kadar aynı "azim ve dehayı" göstermesi isteniyordu. TBMM ZC, c. 12.
37 TBMM ZC, c. 12, s. 232-233.
38 TBMM ZC, c. 12, s. 192-210.
39 *The Times*, 17 Ağustos 1921.
40 *The Times*, 2 Eylül 1921.
41 Erdem, s. 429-430.
42 Erdem, s. 429, 430, 434.

SONUÇ
(Sayfa 397-405)

1 Nutuk I, s. 675; İnönü I, s. 296.
2 Br. XVII, s. 246.
3 Hadiye Bolluk (haz.), *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi* (İstanbul, Kaynak Y., 2003), s. 111-112, 9.
4 İlk çağcıllaşma örgütü Namık Kemal ve arkadaşlarının Paris'te kurdukları Yeni Osmanlılar Cemiyeti'dir (1867). Ne var ki yalnızca 8 kişiden oluşuyordu ve devam edemediği, çok cılız bir hareket olduğu için onu saymıyorum.
5 TBMM, c. 10, s. 476-477. Bir mebus M. Kemal'in halkı "manyatizma" ettiğini, herkesin güvenini kazandığını belirtiyordu.
6 ATABE, c. I, s. 15.
7 Perinçek, s. 25, 40-41, 279.
8 *Larousse Ansiklopedisi*, c. 19, s. 11879.
9 Perinçek, s. 71, 325-326.
10 Şimşir 2014, s. 517 (*Ulus*, 10 Kasım 1939).

Kaynakça

Adıvar, Halide Edip. *Türkün Ateşle İmtihanı*, Çan Yayınları, İstanbul, 1962.

Âdil, Selahattin. *Hayat Mücadeleleri*, Zafer Matbaası, İstanbul, 1982.

Akal, Emel. *İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Akgün, Nejat. *Burası Ankara*, Ankara Kulübü Derneği Yayınları, Ankara, 1996.

Akşin, Sina. *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Akşin, Sina. "Ali Çetinkaya ve İzmir'in İşgali", *Siyasal'da Bir Ömür*, Mülkiyeliler Birliği, Ankara, 2014.

Akyüz, Yahya. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.

Altay, Fahrettin. *10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1980.

Aslan, Yavuz. *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, Türk İnkılap Tarihi Yayınları, Ankara, 1954.

Atatürk, Kemal. *Nutuk*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1961.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. Nimet Arsan (derl.), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1964.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.

Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri*, I, II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Enver Paşa,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.

Ayışığı, Metin. *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Azaklıoğlu, Necip (derl.). *Dört Rapor*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2016.

Bakar, Bülent. *Esir Şehrin Misafirleri Beyaz Ruslar*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2012.

Balcıoğlu, Mustafa. *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, YÖK Matbaası, Ankara, 1991.

Bardakçı, Murat. *Şahbaba*, Pan Yayınları, İstanbul, 1998.

Bardakçı, Murat. *Enver*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Belen, Fahri. *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

Binen, Tevfik. *Bürokrat Tevfik Binen'in II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları* (Haz. Fatma Rezan Hürmen), cilt II, Pınar Yayınları, İstanbul, 2006.

Bolluk, Hadiye (yay. haz.). *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Cebesoy, Ali Fuat. *Moskova Hatıraları,* Vatan Neşriyat, İstanbul, 1955.

Clogg, Richard. *Modern Yunanistan Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Çarıklı, Hacim M.. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1967.

Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, HMSO, London, 1963.

Duru, Orhan. *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1978.

Ener, Kasım. *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Türkiye Kuva-i Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1970.

Erdem, Nilüfer. *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı, 1919-1923*, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.

Erkal, Şükrü. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923)*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1984.

Erkin, Behiç. *Hatırat (1876-1958)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Ertuna, Hamdi. *İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1974.

Goloğlu, Mahmut. *Cumhuriyete Doğru, 1921-1922*, Başnur Matbaası, Ankara, 1971.

Görgülü, İsmet. *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Göztepe, Tarık Mümtaz. *Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1969.

Güneri, Süleyman Necati. *Hatıra Defteri* (haz. Ali Birinci), Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999.

Güneş, Günver. *Milli Mücadelede Nazilli, Söke, Germencik Cephesi ve Önderleri*, Aydın ili ve İlçeleri Kültür ve Eğitim Derneği Yayını, 2006.

Güneş, İhsan. *Birinci Türkiye Büyük Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1985).

Herbert, Aubrey. (Bingöl Endamlı, çev.) "Talat Paşa", *Birikim*, Nisan 1975, sy. 2.

Çavdar, Tevfik. *Talat* Paşa, Dost Yayınları, Ankara, 1984.

İnal, İ. M. K. *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1940-1953.

İnönü, İsmet. *Hatıralar*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1985.

İzzet, Ahmet. *Feryadım*, II, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.

Kadri, Hüseyin Kâzım. *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Kocabaşoğlu, Uygur-Metin Berge. *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.

Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1959.

Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1967.

Karaman, Sami Sabit. "Enver Paşa ile Nasıl Mücadele Ettim", *Yakın Tarihimiz*, c.1.

Karhanoğulları, Onur. *Birinci Meclisin İçki Yasağı (Men-i Müskirat Kanunu)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2008.

Karatamu, Selahattin. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III. cilt, 6. Kısım (1908-1920), 1. Kitap, Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Ankara, 1971.

Kılıç Ali'nin Anıları (derl. Hulusi Turgut), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.

Kocahanoğlu, Osman Selim. *Atatürk-Vahdeddin Kavgası*, Temel Yayınları, İstanbul, 2014.

Kunt, Yılmaz (haz.). *Pontus Meselesi*, *TBMM* Yayınları, Ankara, 1995.

MacMillan, Margaret. *History's People*, House of Anansi Press, Kanada, 2016.

Mango, Andrew. *Atatürk*, John Murray, Londra, 1999.

Mc Carthy, Justin. *Muslims and Minorities*, New York University Press, New York, 1983.

Nur, Rıza. *Moskova-Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

Oral, Atilla. *İşgalden Kurtuluşa İstanbul*, Demkar Yayınları, İstanbul, 2013.

Önalp, Kâmil. Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi (II. Cilt), III. Kısım, *Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri* (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921), Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Ankara, 1966.

Öndeş, Osman. *Vahideddin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Özcan, Murat. *Tarihin Işığında Yunan Mezalimi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Perinçek, Mehmet. *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

Perinçek, Şule. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali II*, Toker Matbaası, İstanbul, 1965.

Selek, Sabahattin. "Çerkes Ethem, Reşit ve Tevfik Beyler", İzzet Aydeniz, *Muhaceretteki Çerkes Aydınları*, Ankara, 1991.

Smith, Michael Llewelyn. *Anadolu Üzerindeki Göz*, çev. Halim İnal, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1978.

Sonyel, Salahi. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

Stanford, J. Shaur. *From Empire to Republic*, c. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Stearns, Peter N.. *The Encyclopedia of World History*, James Clark, Cambridge, 2001.

Streit, Clarence K.. *Bilinmeyen Türkler* (haz. Heath Lowry), Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012.

Şamsutdinov, Abdula Mardanoviç. *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Kurtuluş Savaşı Tarihi, 1918-1923*, Epsilon, İstanbul, 2007.

Şimşir, Bilal N. *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 2000.

Şimşir Bilal, *Malta Sürgünleri,*Bilgi Yayınları, Ankara, 2008.

(Tanilli), Server Feridun. *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Aydın Güler Kitabevi, İstanbul, 1962.

TBMM Zabıt Ceridesi (2. Basım 1941).

Tekçe, İsmail Hakkı. *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor*, haz. Hasan Pulur, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Tengirşenk, Yusuf Kemal. *Vatan Hizmetinde*, T.C. Kültür Bakanlığı, Akara, 1981.

Toynbee, A. J.. *The Western Question in Greece and Turkey*, Houghton Mifflin, Boston, 1923.

Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1978.

Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1992.

Turan, Şerafettin. *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınları, Ankara, 2004.

Umar, Bilge. *Yunanlıların ve Anadolu Rumlarının Anlatımıyla İzmir Savaşı*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2002.

Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1996.

Yarbay Bekir Fahri. *Balkanlar'da Tedhiş ve Gerilla: "Grebene"*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 2008.

Yerasimos, Stefanos. *Türk-Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.

DİZİN

11 Mart Antlaşması 231-32
1908 Devrimi *bkz.* Meşrutiyet (II.)
1917 Devrimi *bkz.* Rus Devrimi
1921 Anayasası *bkz.* Teşkilat-ı Esasiye Kanunu
93 Harbi 117, 181, 192

A. Fuat *bkz.* Cebesoy, Ali Fuat
Abalıoğlu, Yunus Nadi 100, 159, 201, 334, 340
Abbas Halim Paşa 299
Abbott 303
ABD 19, 76, 115, 118, 155, 252-53, 300, 348-49, 363, 397
ABD Dışişleri Bakanlığı 348
Abdullah Azmi 166, 358
Abdülgafur 358
Abdülgani 379
Abdülhamid 78, 115, 119, 155, 181, 211, 218, 266, 321
Abdülmecid 4, 86-88, 157, 211, 213, 266, 293, 320-21
Abidin 166
Abilov, İ. 111
Adamoff 60
Adana 85, 147, 163, 191, 228-29, 231, 275
Adapazarı 26, 278
Adıvar, Adnan 30, 32, 285, 359
Adil B. 322
Adil Bey 8
Adliye Encümeni 113, 379-80
Adliye Nezareti 8, 82, 335, 341
Adnan (Dr.) *bkz.* Adıvar, Adnan
Afganistan 250, 302, 355
Afyon 25, 40, 103, 145, 164, 167, 195, 234, 241, 264-65, 267, 287, 313, 348, 350-51, 353, 356, 358, 375, 379-81, 388, 395, 400
Afyonkarahisar Kolordu Dairesi 270
Ağa Han 18
Ağaoğlu, Ahmet 299
Aharonyan 191
Ahılkelek 52, 248-49
Ahıska 52, 248-49
Ahmet Asım 31-32
Ahmet Avni Paşa 328
Ahmet Cemil 105
Ahmet Ferit 376
Ahmet Hilmi Bey 155
Ahmet İhsan 79
Ahmet İzzet Paşa *ayr. bkz.* İzzet Paşa 3-4
Ahmet Muhtar Bey 64, 82, 107, 147, 229, 242, 275, 284-85, 328, 348, 358
Ahmet Rıza 79-80, 211, 328
Ahmet Rüstem 79
Ahmet Tevfik (Şehzade) 321
Ahmet Tevfik Paşa 4, 12, 56, 194-95, 218, 320, 322, 326
Ahmet Zülkefil 321
Ajax (zırhlı) 315
Akal, Emel 27
Akbal, İsmail 126
Akbekâr 96
Akçura, Yusuf 119
Akdeniz 87, 307, 310, 313
Akgöl, Eyüp Sabri 32-33, 36, 38, 100
Akhisar 42, 176
Akif *bkz.* Mehmet Akif
Aksaray 359, 375, 382
Akşehir 360, 381
Alaşehir 264, 279
Albayrak 125
Aleksandr (müfettiş) 74
Aleksandr (Kral) 16-17, 74, 240, 245, 290
Alemdar 3, 95-96, 322
Ali Bey 24
Ali Efendi 118
Ali Fehmi Kâmil 302
Ali Fuat *bkz.* Cebesoy, Ali Fuat
Ali Galip 1, 235
Ali Kemal 3, 49, 96, 148, 359
Ali Nadir 276
Ali Rıza Paşa 324, 329
Ali Rıza Paşa Hükümeti 4
Ali Sururi 358
Ali Şükrü 115, 118, 126, 279, 285, 340, 361

Aliçe, Harun 78-79
Alişan 257-59
Alişir (Musa oğlu) 257-58
Alman Harp Okulu 290
Almanlar 15, 17-18, 63, 145, 151, 216, 226, 292, 333, 369
Almanya 15-16, 18, 63, 95, 99, 131, 151, 224, 226-27, 299, 301-302, 309, 328, 332, 378
Alpaslan, Teoman 26
Alpkaya, Faruk 116
Altay, Fahrettin 33, 235, 386
Amasra 336
Amasya 253, 375
Amasya Askeri Örgütü 27, 268
Amasya Mülakatı 62
Amasya Tamimi 151, 403
AMDP 242
Anadolu Ajansı 92, 217
Anadolu 4, 8-9, 11, 13, 23, 27-28, 35, 43, 47, 55, 57-59, 63-64, 66-69, 72, 75, 77, 79, 81-82, 85, 92-94, 104, 118, 121-22, 124, 128, 137, 141, 144-45, 147, 149, 154-55, 157, 160, 168, 170-71, 176-77, 179, 182, 185-86, 191, 193, 198-99, 202, 204, 206, 210, 212-13, 215, 217-20, 229, 233, 240-41, 245, 252, 255, 264-65, 275, 277-78, 281, 283-85, 287-90, 292-95, 297, 299, 302-305, 307, 316, 321-26, 329-30, 332, 334-37, 339, 344, 346, 350, 363, 365-69, 375-76, 380, 382-83, 385, 391-93, 395, 398, 400, 402-403
Batı Anadolu 27, 92, 193, 240, 277, 285, 305, 346, 395, 400
Orta Anadolu 156, 255
Doğu Anadolu 23, 26, 43, 47, 217, 363
Anadolu Demiryolları Müdür-i Umumi 28
Anadolu Harekâtı 90, 264
Anadolu Hükümeti *bkz.* TBMM Hükümeti
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) 77, 83, 113-14, 233, 299, 382
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu 338-40
Anadolulular Cemiyeti 363
Andrea (Prens) 289-90, 386
Ankara 1-7, 12-13, 24-26, 28-31, 35-36, 43-44, 48, 51-53, 56-57, 59-79, 81-86, 88, 90-91, 93, 97, 100-102, 104-105, 107, 109, 111-13, 116, 121-25, 128, 131-33, 135-38, 141, 143-46, 153-55, 157-59, 166-67, 173, 177-79, 184-89, 192-95, 197, 200-201, 204-206, 210-21, 225, 228-30, 232-33, 235-37, 239-45, 248-50, 252, 255, 258-59, 264-65, 269, 275, 277, 283-84, 287-88, 291, 294-96, 298-300, 302-303, 305-307, 309-12, 314-17, 319-20, 323-25, 329-31, 333-37, 339, 341, 344, 347, 349, 353, 356-71, 375-76, 380, 382, 384, 386-89, 394-95, 397-98, 400-402
Ankara Heyeti 144, 167, 177, 184, 189, 195, 201, 204
Ankara Hükümeti *bkz.* TBMM Hükümeti
Ankara İtilafnamesi (Antlaşması) 228, 233, 315
Ankara Menzil Müfettişliği 382
Antalya 44, 77, 86, 147, 159-60, 166, 173, 229, 234, 264, 267, 277, 303, 359, 375
Antep 168, 170, 172, 183, 228
Anzavur, Ahmet 21-24, 45, 100, 182
Apaydın, Zekâi 159, 201, 228
Araplar 63, 162, 179, 185-86, 228, 332
Ararat Dağları 64
Aras, Tevfik Rüştü 100
Ardahan 38, 49, 51-52, 163, 192-93, 248
Arıburnu 383
Arıkan, Saffet 242
Arif (Albay) 350
Arif (Binbaşı) 122
Arif Bey 148
Arif *bkz.* Celalettin Arif
Arif Hikmet Paşa 82-83
Aristide Briand Hükümeti 132
ARMHC *bkz.* Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
Armutlu 281
Arnavutlar 210, 217
Arnavutluk 216-17
Artvin 51-52, 248
Asala 224
Asım *bkz.* Ahmet Asım
Asım Necati 121
Aslan, Yavuz 120, 123-24, 128
Aslıhanlar 267
Aslıhanlar Muharebesi 267-69
Assetin (Oset) 238

Asur-Keldaniler 202
Asya 84, 87, 164, 197, 243, 311, 313, 344, 353, 355, 369
Küçük Asya 164, 344
Orta Asya 197, 243, 369
Ata Bey 341
ATABE 154, 351-52
Atakan, Hasan 351
Atatürk, Mustafa Kemal 7, 20, 22-23, 25-41, 44-45, 48, 51, 55-57, 61-68, 71-72, 77-79, 81-82, 86, 88, 90, 92-93, 95, 99-106, 108, 110-13, 116, 120, 122-27, 132-33, 135-40, 143-48, 152-55, 157-59, 165-66, 175-77, 179, 194, 198, 200, 205, 209-15, 217, 219, 225-26, 232-33, 235-36, 240-42, 244, 251, 260, 265-71, 285-87, 290-95, 298-99, 302, 312, 315-17, 320, 322-23, 325-26, 329, 331-34, 336-41, 347, 351-53, 359, 361-62, 364-66, 368-69, 371-74, 376-85, 388-93, 395, 397-405
Nutuk 26, 29-30, 34, 36-37, 40, 55, 61, 71-72, 92, 138, 145, 214, 233, 268, 292, 338, 374, 395
Atina 16, 19-20, 44, 74, 94, 165, 190, 193, 199, 259, 301, 309, 343, 354, 394,
Atina Katedrali 394
Avam Kamarası (İngiltere) 87, 160, 205, 223, 279, 284, 286, 308-309
Avni *bkz.* Hüseyin Avni
Avni Paşa (Başyaver) 3, 6, 186, 321, 328-29
Avrupa 43-44, 49, 60-61, 64, 67, 78-79, 86, 94, 99, 107, 151, 153, 159-60, 166, 170-71, 173, 176, 190, 210, 213, 220, 229, 232, 236, 258, 266, 273, 281, 294, 308-10, 313, 325, 328, 332, 365-66, 373, 393, 398, 400-401
Orta Avrupa 160
Avusturya 216, 299, 301
Âyan Meclisi 1, 257
Ayasofya Camii 266
Aybars, Ergün 347
Aydın 176, 234, 273, 348, 375
Ayvalık 256, 305
Azak Denizi 237
Azerbaycan 49-50, 107, 120, 197, 242-43, 247, 355
Azerbaycan Hükümeti 333
Azeri 51
Azınlıklar Antlaşması 310
Azmi Bey 224

Babıâli 11-13, 19, 39, 57, 59, 64, 69, 72, 74, 76, 82, 85, 88, 144, 146, 157, 167-68, 170, 204, 211-12, 217, 277, 292, 303, 307-308, 314, 321, 326, 332, 365
Babıâli Baskını 217, 303, 332
Babıâli Hükümeti *bkz.* Osmanlı Hükümeti
Bafra 253
Bagirof 125
Bağdat 227-28
Baha 378
Baha Sait 121
Bahattin 52
Bahattin Şakir 224
Bahçe 228
Bahrıcedit 302
Bahriye 65, 72-73, 324, 328, 365
Bahriye Mektebi (Deniz Harbokulu) 115
Bakırköy Küçük Zabit (Astsubay) Mektebi 24
Bakû 26, 119-23, 127, 160, 240, 242-44, 332-33, 354, 367
Bakû Doğu Halkları Kongresi 121-22, 127, 332
Bakû Doğu Halkları Kurultayı 26, 121-22, 127
Balıkesir 21-22
Balıkesir 21-22, 42, 45, 73, 105, 179, 279, 319, 345
Balkan Savaşı 4, 15, 17, 20, 24, 117, 126, 181-83, 187, 217, 255, 276, 280-81, 289, 305, 324, 328, 404
Balkanlar 281
Ballard (Albay) 6
Balta Limanı 78
Baltacis (Yunan Bakan) 176, 354
Banaz 90, 95
Bandırma 21-23, 73, 179, 345
Barış Konferansı *bkz.* Paris Barış Konferansı
Barrère (Fransız Elçi) 173
Basra Körfezi 50
Basri Bey 105, 148, 155, 167, 361
Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye 27
Batı Cephesi 27-30, 48-49, 72, 82, 96, 176, 179, 195, 217, 232, 249, 253, 259-60, 265, 268, 344, 350, 352, 359, 361-62, 375- 76, 382, 389, 392

Batı Cephesi Komutanlığı 25, 29, 92, 102, 153, 350, 383, 385
Battersea 308
Batum 49, 51-53, 75, 119, 147, 247-50, 252, 309, 328, 354-55, 366-70
Batum Kongresi 369
Batum Sancağı 49, 51
Bayar, Mahmut Celal 30, 33, 36-37, 40, 273-74, 341
Bayburt 125, 298
Bayiç, Hakkı Behiç 30, 100-101
Bayramiç 307
Bayur, Yusuf Hikmet 128
Bekir Bey 57
Bekir Fahri 276
Bekir Sami Bey 112, 147-48, 159-60, 167, 185-86, 189, 191-98, 200-201, 204-206, 210, 212, 218, 220-21, 228, 230-33, 235-39, 241, 243, 246, 283, 298, 309, 314, 320, 364-65, 398
Bekir Sami Heyeti 112, 160, 205, 228, 233, 235, 241, 246
Belen, Fahri 43, 91, 350, 352, 388
Belgrat Ormanı 303
Berlin 3, 223-24, 328, 330
Berlin Antlaşması (1878) 249
Bern 62, 72, 82, 213
Beyaz Ordular 58, 61
Beyoğlu 60
Beyrut 71
Bican Bey 8
Biga 22, 42, 307
Bilecik 61-65, 67, 70, 81, 90, 96-97, 217, 241, 245, 274, 322, 326, 348-49, 375
Birecik 228
Biren, Mehmet Tevfik 320
Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi 121
Bismarck 216
Bitlis 48, 191-92, 238-40, 243
Block, Adam 162, 169
BMM Başkanlığı 124
BMM *bkz.* Büyük Millet Meclisi
BMM Genel Kurulu 116
BMM Heyeti 41, 84, 143, 149, 159-60, 229
BMM Muhafız Takımı (Taburu) 25, 265
Board, D. L. 286
Bogos Nubar Paşa 191
Boğaz *bkz.* Karadeniz Boğazı
Boğazlar 7, 84, 88, 133, 145, 173, 184-88, 196, 198-99, 202, 247, 263, 308, 313, 332, 355, 364-65
Boğazlar Komisyonu 168, 171, 187, 201, 205
Bolak, Vehbi 32-33, 37, 105, 112, 166, 273-74, 279, 357-58, 372, 374
Bolşevikler 40, 49, 51-52, 59-60, 62, 67-68, 75-76, 78, 87, 99-100, 103-107, 111, 114, 120-22, 141, 148, 162, 167, 175, 191, 197, 213-15, 218, 220, 241-42, 335-36, 403
Bolu 23, 32, 95, 100, 156, 182, 275, 359, 375, 382, 393
Bonacorsi, Georgio 282
Bouillon, Franklin (Franklen Buyon) 75-76, 315
Boyabat 239
Bozkır 57, 153
Bozkurt, Mahmut Esat 63, 79, 100, 148, 358, 372, 374
Bozokzade Mehmet 21
Bozöyük 90-91, 96
Bozuk Parti 126
Brest-Litovsk Barış Antlaşması 48-49, 120, 192, 249
Briand, Aristide 132, 162, 175, 178, 187-88, 199-201, 203, 211, 227-28, 310-12
Brindisi 159-60
Bristol (Amiral) 253, 363
Bristol Komisyonu 87, 281
Britanya İmparatorluğu 87, 133, 162, 225
ayr. bkz. İngiltere
Bryony 281
Buhara 107, 250, 355
Bulca, Fuat 384
Bulgaristan 16, 104, 153, 168, 301, 332
Bulgarlar 15-16, 153, 175, 217, 281, 327-28, 332
Burdur 234, 240, 359, 375, 377
Bursa 2, 23, 61, 73-74, 90, 96-97, 100, 103-104, 106, 179, 229, 233, 264, 273, 275-76, 279-80, 319, 344-46, 350, 378, 381, 386, 394
Büyük Derbent 62
Büyük Millet Meclisi (BMM) 1, 7, 25, 29, 32, 34-35, 37-39, 48, 70, 72, 82-86, 94, 102, 105, 108-10, 112, 115-16, 123-24, 138-40, 143, 149, 152-53,

156, 159, 185, 191-92, 236, 239, 265, 275, 296, 319, 334, 338-39, 345-47, 355, 357, 381, 388
Büyük Zafer 71, 86, 116-17, 203, 316, 343

C. Arif *bkz.* Celalettin Arif
Cami Bey 79, 147, 159, 201, 348
Canbulat, İsmail 299
Canik 255
Carım, Fuat 108
Cavit Bey 79, 160, 328
Cebeci Abidin Paşa 102
Cebesoy, Ali Fuat 25-28, 37-39, 50-51, 101, 124, 242-43, 336, 369
Celal *bkz.* Bayar, Mahmut Celal
Celalettin Arif 23
Cemal Bey (Binbaşı) 8
Cemal Bey 322
Cemal Paşa 99, 224, 239, 292, 300, 321, 333-34
Cemiyet Halk Şuralar Fırkası 369
Cenevre 79
Cengiz Han 238
Cevat Bey 62, 72, 82
Cevat Paşa 299
Ceza Kanunu 379-80
Cezayirliler 178, 180
Chamberlain 308-309
Churchill, W. 165
Cihan Savaşı *bkz.* Dünya Savaşı (I.)
Cimcoz, Salah 299
Clausewitz, von 93, 180
Crosfield, H. 286
Crowe, Sir Eyre 161-62
Curzon, Viscount 11, 18-19, 62, 75, 132, 161-62, 164, 169, 177, 187-89, 192-95, 198-99, 203-204, 259, 282, 300, 308-12, 354, 399

Ç. Ethem *bkz.* Çerkes Ethem
Çadırtepe 390
Çakmak, Fevzi 28, 32, 51-52, 65, 91, 94, 101, 143-44, 147, 166-67, 213, 219, 231-32, 236, 249, 255-56, 260, 268, 280, 334, 339, 341, 347, 349, 352, 356-57, 360-61, 373, 376, 379, 385, 389, 392
Çalışlar, İzzettin 27, 92, 350
Çanakkale 21, 178, 181, 183, 202, 304, 307, 309, 331-32, 383, 401
Çanakkale Boğazı 161, 198, 284
Çanakkale Harekâtı 15
Çanakkale Muharebesi 126, 182, 305
Çankaya 389
Çankırı 157, 184, 229, 241, 359, 375, 381
Çapanoğlu İsyanı 24, 182
Çarşamba 253
Çatalca 161, 204, 217, 310, 328
Çavdar, Tevfik 225-26
Çeçenistan 197
ÇEKA 238
Çekürler 350
Çelebi Efendi 213
Çerkes Ethem 2, 23-45, 57, 66-68, 77-78, 86, 88, 90-95, 99-104, 110, 123, 126, 153, 182-83, 219, 244, 258, 265, 293, 337-38, 347, 401, 403
Çerkes Hasan Bey 21
Çerkesler 21-24, 42, 44, 192, 210, 282
Çerkezistan 197
Çiçerin, Jorj 48, 67, 159, 235, 237-39, 241-42, 246-47, 249, 335, 367-69
Çin 392
Çitoğlu, İsmail 121
Çivril 91
Çorlu 283
Çorum 97, 147, 359, 375
Çömlekçioğlu Mahallesi 129
Çukurova (Kilikya) 75, 145, 162-63, 171-72, 175, 177-79, 181, 183, 186, 191, 195, 228, 230-31, 242, 313-14
Çürüksulu Ahmet Paşa 365
Çürüksulu Mahmut 79

D. Ferit *bkz.* Damat Ferit
Dağıstan 51, 197, 243, 333
Dahiliye Nezareti/ Vekâleti 7, 253, 260, 268, 273, 324, 326, 341, 363
Damat Ferit 2-4, 6-8, 12-13, 60, 64, 66-68, 74, 78, 113, 149, 153, 185, 197, 210, 212-15, 217-18, 223, 245, 257, 284, 296, 298, 320-21, 323, 326-28, 330, 360, 399
Damat Ferit Hükümeti 7, 64, 66-67, 74, 149, 210, 215, 245, 257, 297-98, 328, 330
Damat Şerif 3
Darphane 322
Defrance (Fransız Y. Komiseri) 5, 59, 63, 76, 330

Deli Hamit *bkz.* Hamit Bey
Delibaşı İsyanı 182
Demirci Mehmet Efe 31, 94
Denizli 375
Dersim 157, 184, 192, 257-58, 260-61, 357-58
Derviş (Binbaşı) 41-42
Desclosières 169
Devrim Komitesi (Bolşevik Gürcüler) 51
Dışişleri Bakanlığı 249
Dışişleri Bakanlığı Orta Avrupa Dairesi (İngiliz) 160
Dilaver (polis müdürü) 116
Dimetoka 283
Dinar 31
Dinç, Raif 113
Divan-ı Harp 8, 22, 24, 32, 212
1 numaralı Divan-ı Harp 8
Divan-ı Harb-i Örfi 212
Divriği 258
Diyap Ağa 357
Diyarbakır 41, 104, 192, 227-28, 241, 258-59, 358
Diyarbakır İstiklal Mahkemesi 104
Doğançay 63
Doğu Cephesi 47-53, 78, 361
Doğu Harekâtı 238-39
Dostluk Antlaşması 354
Downing Street 164
Dragumis, İon 17
Dramalı Rıza 8
Duacılar 31
Duatepe 390
Dumlupınar 44, 103, 181, 183, 267, 313, 347, 356, 391, 398
Dumlupınar Savaşı 271, 396
Durak Bey *bkz.* Mustafa Durak
Dusmanis 289-90
Dünya Savaşı (I.) 15, 24, 55, 60, 71, 91, 118-19, 126, 154, 180-81, 183, 217, 236, 243, 255, 270, 292, 305, 324, 328, 332, 345, 382, 392, 400-402
Düyun-ı Umumiye 72-74, 147, 162, 170-71, 187
Düzce 31
Düzce ayaklanması (II.) 26
Düzce-Bolu İsyanı 23, 100, 182

E. Sabri *bkz.* Akgöl, Eyüp Sabri
Ecevit 268
Ecevit Hanı (İnebolu) 315
Edinburg 302
Edip *bkz.* Eşref Edip
Edip Efendi (Kadı) 113
Edirne 7, 100, 170, 173, 277, 283, 290, 310-11, 332, 340, 358, 378
Edirne Antlaşması 249
Edremit 73
Efe *bkz.* Demirci Efe
Ege bölgesi 2, 263
Ege Denizi 313
Ejderhan (Astrahan) 238
Eksadaktilos 287
Elcezire 382
Ellison, Grace 86
Embling, Hugh 286
Emek 104
Emin (Operatör) 275, 381
Emin Paşa 6, 32
Emir Habibullah 302
Emre (köy) 23
Endülüs 278
Enez 63, 161, 168, 173, 204, 310
Enternasyonal (III.) 101, 104, 120, 237
I. Kongresi 120-21
II. Kongresi 237
Enver Paşa 4, 26, 38, 43, 78-79, 99, 115, 121, 126-27, 181, 197, 217, 331-40, 366-70, 377, 401, 403
Epir 17, 176
Güney Epir 17
Erdek 73, 275
Ereğli 234, 357, 363
Ereğli PTT Müdürlüğü 57
Ergani 227-28
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (Genelkurmay) Riyaseti 4, 27, 48, 51-52, 64-65, 91, 93, 105, 122, 154, 217, 249, 267-68, 285, 334, 341, 344, 351, 361, 373, 379, 385, 392
Erkin, Behiç Bey 28
Ermeniler 20-21, 47-49, 51-52, 75, 99, 118, 160, 163, 168-69, 177, 191-92, 203, 223-25, 236-41, 246, 251-54, 277-78, 281-82, 303, 332, 335, 362
Anadolu Ermenileri 118, 191
Rusya Ermenileri 191
Ermenistan 28, 48-50, 52, 59-62, 64, 74-75, 86, 88, 101, 123, 162-63, 168, 171,

186, 189, 191-94, 197, 203, 235-37, 239, 243-44, 246, 248, 250-52, 293, 397
Ermenistan Zaferi 52, 59, 86, 88, 101
Ertegün, Münir 62, 68, 148, 217, 231
Ertuğrul 274
Ertuğrul Gazi 276, 349
Ertuğrul Gazi Türbesi 286
Ertuna, Hamdi 43, 257-58
Eryavuz, İhsan B. 32, 100
Erzincan 236, 243, 257-59
Erzurum 26-27, 48, 94, 97, 105-107, 113-14, 122-25, 127, 156, 191, 206, 236, 243, 254-56, 258, 297, 328, 336-37, 339-40, 355, 357-58
Erzurum Kongresi 152
Esat (Miralay) 7
Esat Efendi 348
Eskişehir 25, 28, 30, 32, 40, 44, 86, 90-93, 96-97, 101, 145, 164, 166, 179, 195, 243, 254, 264-65, 267-69, 287, 295, 324, 328, 343, 347-48, 351-54, 356, 358-60, 363, 368, 371, 375-76, 385-88, 394-95, 400
Eskişehir Zührevi Hastalıklar Hastanesi 156
Eşref Edip 380
Ethem (Menteşe) 358
Ethem *bkz.* Çerkes Ethem
Ethem Nejat 121, 123
Etniki Amina (Ulusal Savunma) 16, 89
Eyüp Sabri *bkz.* Akgöl, Eyüp Sabri

Fahrettin (Albay) 386
Fahrettin Bey *bkz.* Altay, Fahrettin
Faik (Dr.) 367
Faik Bey 299
Faik Reis 126, 128
Falih Rıfkı 116
Faruk *bkz.* Ömer Faruk
Fatin *bkz.* Gökmen, Fatin
Fatsa 253
Ferhat Bey 8
Ferit (gazeteci) *bkz.* Tek, Ferit
Ferit (Maliye Vekili) 102, 155, 213, 261
Ferit Bey 147
Ferit Paşa *bkz.* Damat Ferit
Feryadım 61
Fethi Bey *bkz.* Okyar, Ali Fethi
Fettah (Kaymakam) 8
Fevzi Paşa *bkz.* Çakmak, Fevzi
Feyzi Efendi 146, 256
Fırat 259
Fikriye Hanım 384
Finlandiya 118
Firariler Hakkında Kanun 346
Foch (Mareşal) 179, 198
Foli (muhabir) 45
Franks, G. M. 281
Fransa 16, 18-19, 58-59, 63, 69, 73, 75, 79-80, 89-90, 92, 131-32, 151, 160-61, 165, 167, 169, 171-72, 178, 193, 195, 200, 204, 206, 212, 227, 230-31, 233, 245, 252, 275, 284, 288, 298, 300, 306, 308-309, 311, 313, 349, 365, 397-98, 404
Fransız Devrimi 346, 402, 404
Fransız Dışişleri Bakanlığı 141, 171, 310
Fransız Yüksek Komiserliği 59
Fransızlar 5, 7, 11, 15-21, 57, 59, 62, 72-73, 75-81, 88, 90, 95, 108, 112, 131-32, 141, 145, 151, 155-56, 161-62, 169, 171-73, 175, 178-80, 191, 194-95, 206, 211, 218, 227-28, 230-32, 242, 267, 274-75, 281, 310-11, 314-16, 320-21, 323, 330, 347-49, 375, 402
Frew (Fru-rahip) 226, 286
Frunze, M. 111
Fuat (Dr.) 95, 156, 275
Fuat Sabit (Dr.) 120-21

Galatasaray Sultanisi 119, 328
Galiev (Sultan) 128
Galip Kemali Bey 120
Garp Cephesi *bkz.* Batı Cephesi
Garp Cephesi Komutanlığı *bkz.* Batı Cephesi Komutanlığı
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 328
Gediz 27-28, 33, 36, 40, 91-92, 351
Gediz Muharebesi 45
Gehri, Maurice 282
Gelibolu Yarımadası 168, 199, 202, 307
Gemlik 95, 281
Genelkurmay *bkz.* Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (Genelkurmay) Riyaseti
George, Lloyd 18, 87, 90, 132-33, 147, 160, 164-65, 172, 175, 177-79, 188-

90, 193, 196-201, 205-207, 214, 224, 252, 263, 284, 296, 306, 308, 398
Georges (Albay) 179
Georges-Gaulis, Berthe 156, 275, 315, 349
Georgios (Veliaht) 16
Geyve 284
Giresun 118, 252
Girit 16, 175
Goloğlu, Mahmut 115, 126, 128-29, 280, 340, 357
Goltz Paşa 216
Gorganyan, İstepan 48
Gouraud (General) 178, 230-31
Gök Bayrak Kuvveti 31
Gökalp, Ziya 297, 299
Gökçe, Kemalettin Sami 350, 374
Gökmen, Fatin 62, 213
Gönen 21-22
Gördes 29, 42-43, 94, 278
Göztepe, Tarık Mümtaz 326-27, 329
Granville, Lord 301, 354
Guinness, Walter 87
Gunaris, Demetrios 15, 17, 90, 165, 193, 199, 201, 254, 264, 287-90, 312, 353-54, 386-88
Gurkalar (Nepalliler) 180
Guvelis (Tümgeneral) 264
Gülhandanyan, Avram 48
Gümrü (Aleksandropol) 48-49, 107, 109, 163, 192-93, 241-44, 248-50
Gümrü Antlaşması 49, 52, 74, 88, 246
Gümülcineli İsmail 322, 326
Gümüşhane 125, 240
Gündüz Bey 286
Güney (Cenup) Cephesi 265, 268
Gürcistan (Gürcü) Hükümeti 49, 248
Gürcistan 48-53, 194, 197, 238, 243, 247-50, 354, 366
Gürcü Lejyonu Komutanlığı 328
Gürcüler 50-53, 147, 240, 243, 328, 362

H. Avni *bkz.* Hüseyin Avni
H. Behiç *bkz.* Bayiç, Hakkı Behiç
H. Kâzım *bkz.* Hüseyin Kâzım
Hacı Adil Bey 299
Hacı Anesti 270
Hacı Mustafa 358
Hacı Şükrü Bey 30-31, 41, 241
Hacı Tevfik 241, 381
Haçin (Saimbeyli) 163
Haçlı Seferi 279
Hafız Mehmet Efendi 119, 122, 126, 253
Hafi (Gizli) Komünist Partisi 103-104, 240
Hak 119
Hâkimiyet-i Milliye 101, 158-59, 213, 291, 337, 380, 400
Hakkâri 94, 166, 240
Hakkı Behiç *bkz.* Bayiç, Hakkı Behiç
Hakkı Bey 259
Hakkı Halit 322
Halas-ı Vatan 307
Halife Ordusu 28
Halil (Yüzbaşı) 42
Halil Hilmi Efendi 119
Halil Paşa 120-21, 239, 334, 336-37, 366-67, 369-70
Halil Sedes Paşa 218
Halit (Albay) 350
Halit Bey 352
Halit Moralı 77-78
Halk İştirakiyun Fırkası *bkz.* Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası
Halk Şuralar Fırkası 334-37, 369
Halk Zümresi (Halkçılar) 27, 103-104
Hamdi 157, 183, 241
Hamdi Namık 278, 375
Hamdi Paşa 322
Hamdullah Suphi Bey 213, 341
Hamit (İ. Mahkemesi Başkanı) 157, 183
Hamit Bey (TBMM temsilcisi) 231, 315-16
Hamit Bey 48, 123-25, 127
Hanedan Şurası 158
Hankey, Sir Maurice 200
Harbiye 4, 24, 27-28, 72, 216, 321, 328
Harbiye Nezareti 6, 73, 277, 326, 329
Harding, Sir 284
Hariciye Nezareti/ Vekâleti 6, 52, 73, 148, 229, 242, 349
Harington (General) 177, 270, 307, 310, 315-17, 359
Harmsworth, E. 308
Harp Okulu (Harbokulu) 102, 122, 290, 307, 344
Harun *bkz.* Aliçe, Harun
Hasan Basri 275
Hasan Bey 341
Hasan Fehmi Paşa 32, 213, 240
Hasan Hayri Bey 260

Hasan Tahsin 276
Hatay 106, 228
Hatişyan, A. 48
Havza 253, 331
Hayati (Özel Kalem Müdürü) 384
Haydar (Afgan) 302
Haydar (Konya Valisi) 78
Haydar Bey (Mutasarrıf) 216
Haydar Bey 257-59
Haydarizade İbrahim Efendi 330
Haydarpaşa 331
Haymana 31, 386
Hayri *bkz.* Ürgüplü, Hayri
Hazine-i Hassa (Hassa Hazinesi) 5, 187, 213, 231
Heidelberg Üniversitesi 302
Henry, Rattigan 315-16
Herbert, Aubrey 223-25, 309
Ben Kendim 223
Heyet-i Nasıha 236
Heyet-i Tenviriye 236
Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) 34, 152, 285, 341
Heywood (Yarbay) 63
Hıristiyanlar 21, 94, 145, 162, 170, 176, 199, 240, 252, 255-56, 277-79, 281, 310, 348 363, 393
Hıyanet-i Vataniye Kanunu 345-46
Hİ *bkz.* Hürriyet ve İtilaf
Hilafet Ordusu 100
Hilâl-i Ahmer (Kızılay) 277, 286, 349
Hilmi 121
Hilmi Bey 38
Hilmioğlu Hakkı 121
Hindenburg 378
Hindistan 164, 206, 302, 334
Hindu (Hint) 18, 180, 301-302, 307, 348
Hint Hilafet Cemiyeti 302
Hive (Hayve) 250, 355
Holand, Luca 282
Hrisantos (Piskopos) 252
Hukuk-ı Aile Kararnamesi 113
Hukuk-ı Esasiye (Anayasa) Encümeni (Komisyonu) 139
Hulusi 358
Hurşit Paşa 212
Hurşit Paşa Divan-ı Harbi 8
Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Hİ) 321, 326-27, 329
Hüseyin Avni 23, 26-27, 40, 99, 105-106, 113, 117, 147, 340
Hüseyin Cahit Bey 299
Hüseyin Hilmi Paşa 79, 375
Hüseyin Kâzım 62, 64, 69, 218, 324, 330
Hüseyin Ragıp 380
Hüseyin Sait 121
Hüsrev Bey (Trabzon) 102, 146, 148, 159, 166, 201, 213, 358
Hüsrev Sami 157, 183

Ilıca 125
Information 349
Irak 24, 84, 225, 302, 392
Isparta 40, 156, 183, 234, 359

İbn Haldun 261
İbolar 257
İbrahim Saip Bey 299
İçel 118
İfham 119
İhsan Bey 147
İlhami (muhasebeci) 275
İmranlı 257, 259
İnanç, Kâzım 4
İnebolu 7, 56, 66, 68, 125, 128, 253, 279, 293-95, 302, 315-16, 320
İnegöl 95-96, 274
İngiliz (İngiltere) Dışişleri Bakanlığı 279, 283, 300, 327
İngiliz (İngiltere) Hükümeti 163, 206, 209, 285, 298, 303, 309, 313, 343, 359
İngiliz Muhipleri Cemiyeti 8
İngiliz Savaş Bakanlığı 359
İngiliz Yüksek Komiserliği 8, 20, 277
İngilizler 4, 7-9, 11-13, 15-16, 18-21, 27, 40, 47-48, 50, 62, 64, 72-76, 78, 80-82, 86-87, 94, 97, 108, 112, 131-32, 140, 146, 148, 151, 160-61, 163, 167, 169, 172-73, 180, 185, 192-95, 199, 205-207, 209, 211, 213-14, 217-18, 221, 223-26, 235-37, 241-42, 245-46, 248, 252, 258-59, 266, 270, 274-79, 281-84, 286, 294-95, 297-304, 306-309, 311-19, 319-21, 323, 326-27, 329-30, 333, 335-36, 339, 341, 343, 348-49, 354-55, 359, 361-63, 371, 375, 381
İngiltere 16, 18-19, 50, 63, 73, 75, 87, 89, 95, 115, 131, 133, 141, 146, 151, 160-

61, 165, 169, 172, 181, 193-99, 204-205, 207, 220, 225-26, 230, 245, 247, 258, 266, 278-79, 282-84, 291, 298, 300-303, 306, 308-309, 313-15, 334, 336, 349, 365-66, 398-99
İnönü 41, 90-93, 95, 110, 265, 348, 350, 381, 391-92, 400
İnönü Muharebeleri (Savaşları) 44, 65-66, 80, 86, 155, 166-67, 171, 183, 193, 217, 219, 266, 270-71, 295, 306, 328, 343, 350, 372, 398
(I.) 41, 49, 52, 71, 80, 89-97, 110, 127, 131-32, 172, 179, 181, 183, 198, 224, 244, 252, 263, 269, 306, 313, 338, 345, 347, 361, 400
(II.) 200, 220, 258-59, 263-92, 299, 328, 349-50, 361, 381, 400
İnönü, İsmet 4, 26-30, 32, 34, 36-39, 41, 63, 68, 72, 90-92, 94-95, 101, 122, 153, 218-21, 265-66, 268-70, 275, 312, 323, 350-53, 359, 365, 373, 375, 385, 388-90, 392, 399, 404
İran 24, 40, 50, 186, 240, 302
İsa Peygamber 117
İskender (Büyük) 153
İslam 18, 21, 26, 37, 42, 52, 59-60, 76, 79, 81, 84-85, 87, 93-94, 105-107, 112, 114-15, 117-19, 127, 129, 149, 152, 155, 157, 166-67, 176, 180, 185, 190-91, 196, 204, 213, 220, 239-40, 242-44, 250, 252, 255-56, 258-59, 273-75, 277-79, 281-86, 295, 301, 307-308, 311, 333, 337, 348, 363, 369, 375, 379-80, 393-94, 403
İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı 369
İsmail Fazıl Paşa 37, 230, 233
İsmail Hakkı *bkz.* Tekçe, İsmail Hakkı
İsmail Safa Bey 108, 146, 229, 233
İsmail Suphi 108, 240, 375
İsmet Bey *bkz.* İnönü, İsmet
İspanya 287, 348
İspanya Elçiliği 349
İstanbul 1-2, 6-7, 9, 12-13, 21, 28, 34-36, 39, 50, 56-61, 65-69, 71-76, 78, 80-86, 89, 95, 102, 109, 115, 120, 132-33, 135-38, 141, 143-45, 147-49, 154-57, 160, 163-64, 166-68, 170-71, 173, 176-79, 184-89, 193, 195-96, 200-202, 204-206, 209-15, 217-21, 229-31, 233, 235, 237, 242, 247-48, 251-52, 257, 259, 263, 266-68, 273-74, 277-79, 281, 284, 288-92, 294, 297, 300, 302-303, 305-12, 314-17, 320, 322-25, 327, 229-33, 337, 346, 348-49, 355, 358-60, 362-63, 365-66, 369, 376-77, 381, 388, 397, 399
İstanbul Heyeti 67, 167, 177, 184, 229
İstanbul Hukuk Mektebi 119
İstanbul Hükümeti *bkz.* Osmanlı Hükümeti
İstanbul Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü 57
İstanbul Şehremaneti 168
İstiklal Mahkemeleri 29, 31, 105-106, 157, 183, 233, 302, 346-47, 357, 373, 375
İstiklal Savaşı *bkz.* Kurtuluş Savaşı
İsviçre 19, 79, 282, 302, 328
İT *bkz.* İttihat ve Terakki
İtalya 19, 73, 75, 92, 160-61, 165, 167, 172-73, 195, 200, 204, 212, 227, 229, 234, 252, 284, 288, 298-300, 306, 309, 311, 313, 349, 365, 398
İtalya Millet Meclisi 152
İtalya Türk Heyeti 234
İtalyanlar 7, 19-20, 72, 79-80, 95, 132, 147, 160, 169-70, 172-73, 212, 234, 242, 267, 281, 311, 323, 348
İtilaf Cephesi (Devletleri) 1-2, 5-7, 11-13, 15-19, 35, 51, 58-60, 62-64, 67-69, 72-74, 76, 78, 80, 83, 85-86, 93, 131-33, 136-38, 140-41, 143-45, 149, 159, 166, 170, 172-73, 175, 187, 192-94, 198-99, 203-204, 206, 214, 224, 228-29, 249, 251, 256, 263, 274, 281-82, 285, 291-92, 305-17, 319-21, 323, 325, 331-32, 348-49, 357, 364-66, 371, 377, 397, 399, 401
İtilaf Donanması 233
İttihat ve Terakki (İT) 4, 71, 78-79, 99, 113, 115, 119-21, 127, 153, 182, 218-20, 223, 226, 259, 297, 322-24, 332-33, 337-38, 367, 369-70, 401
İyonya 20-21, 162, 164
İzlanda 118
İzmir 7, 15, 17-20, 40, 43, 45, 56, 59-60, 63, 72-75, 83, 85, 87-90, 94, 97, 118, 126, 132, 135, 141, 148, 161-63, 165, 168, 170, 173, 175-77, 179, 185-89, 193-94, 196-200, 203-205, 225, 234,

254, 256, 263, 273-74, 276, 278, 280-81, 283-84, 288-90, 292, 301, 303, 305, 310-12, 316, 319, 353, 358, 364-65, 372, 374, 388, 391, 394
İzmir Cephesi 68, 97
İzmir Yunan Başkomutanlığı 22
İzmit 2, 26, 45, 57, 108, 146, 241, 273-74, 277-79, 281-82, 284, 304, 315, 358, 375, 382, 393
İzzet Paşa *ayr. bkz.* Ahmet İzzet Paşa 3-7, 12, 55-76, 81-86, 143-44, 147, 158, 212-13, 215-21, 241-42, 245, 266, 295, 298, 303, 312, 317, 322-27, 329-30, 338, 363-65, 377, 401, 403
İzzet Paşa Heyeti 12, 35, 61-72, 81, 241-42, 245, 295, 397
İzzet Raşit 5
İzzettin Paşa *bkz.* Çalışlar, İzzettin

Japonya 177, 348-49
Jordania (Gürcü Başbakan) 51

K. Ali *bkz.* Kılıç Ali
Kadri (Diyarbakır) 358
Kadri (Yüzbaşı) 82, 84-85, 213
Kadri Bey 21
Kafkas Cumhuriyetleri 47, 75
Kafkas(lar) 47, 50-51, 205, 237, 336
Kafkas(ya) Konfederasyonu 51-52
Kafkasya 50, 73, 191, 197, 205, 236, 238-39, 241, 243, 248-49, 252, 310, 333
Güney Kafkasya 197
Kuzey Kafkasya 50, 197, 205, 243
Kaftancıoğlu (Yunanistan'ın Londra Elçisi) 193
Kağızman 48
Kale 161
Kalecik 31
Kalmuk 238
Kalogeropulos 165, 175-78, 181, 188, 190, 193, 196, 200, 206
Kaluga 119
Kammerer, A. 228, 233
Kanun-ı Esasi 1, 5, 12-13, 69, 109, 112, 114, 138, 144, 151, 216, 220, 324, 363, 378
Kara Kemal 299
Kara Vasıf Bey 299
Karabekir, Kâzım 20, 23, 26, 30, 47-48, 51-53, 94, 101, 106-107, 113-14, 120, 122-24, 126-27, 236-37, 242-43, 248-49, 297-98, 334-36, 339, 341, 361-62, 370, 403
Karabiga 202, 307
Karaburun 126
Karacabey 73
Karacasu 31
Karadağlılar 281
Karadeniz 168, 179, 193, 251, 253, 303, 309-10, 355, 357, 375
Karadeniz Boğazı 68, 176, 202, 205
Karadeniz bölgesi 81, 126, 251-52, 254-55, 269, 357, 360
Doğu Karadeniz 126
Karadeniz Ereğlisi 264
Karahan 237, 239, 246, 335
Karahanoğulları 116
Karaiskalkis 22
Karakilis 123, 160
Karakol Cemiyeti 121
Karaköy 96
Karamürsel 274
Karesi 105, 148, 155, 166-67, 273-75, 279, 357-58, 361, 372, 374
Kars 48-49, 124-25, 127, 153, 160, 163, 192-93, 240, 243-44, 248, 250, 336, 355
Kars Sancağı 47
Karşıyaka 290, 312
Kastamonu 115, 156, 233, 235, 268, 347, 359, 375
Kastamonu Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü 57
Katolikler 117
Kavala 15
Kayıkçılar Loncası 126
Kayseri 97, 155, 243, 288, 356-57, 359, 375-77, 384
Kâzım Bey 170-71, 242
Kâzım Bey *bkz.* Özalp, Kâzım
Kâzım *bkz.* Karabekir, Kâzım
Kemah 258
Kemal Tahir 225
Kemalettin Sami *bkz.* Gökçe, Kemalettin Sami
Kemali Paşa 330

Kenan (Yarbay) 383
Kenworthy (Yüzbaşı) 308
Kerr (kalem müdürü) 193
Keskin 384
Kıbrıs 15
Kıbrıs Barış Harekâtı 224
Kılıç Ali 26, 30, 32-33, 36-37, 63, 100
Kırgız Dağı 352
Kırım 58, 119-20, 237, 245
Kırım Savaşı 156, 170
Kırkkilise 283
Kırklareli 275
Kırşehir 148, 166, 229, 278, 357, 359, 375
Kıyıköy 63, 204
Kızılay *bkz.* Hilâl-i Ahmer
Kızılderili 299
Kızılırmak 353, 364
Kızılkilise 21
Kızılordu 51-52, 58, 104-105, 121, 248-49, 335, 403
Kilikya *bkz.* Çukurova
Kirmastı 22
Kocaeli 198, 202, 284, 307
Kocaeli Mıntıka Kumandanlığı 382
Kocahanoğlu, O. S. 68
Koçkiri 253, 257-61
Kondilis (General) 386
Konelopulos (Yunan Yüksek Komiseri) 74
Konstantin (Kral) 15-20, 58, 63, 75, 89-90, 131-32, 161, 164-65, 198, 245, 252, 264, 284-85, 287, 289-90, 296, 308, 312, 353, 391-94
Konstantin Hükümeti 16, 74, 132
Konya 31, 33, 40, 57, 78, 116, 118, 148, 155, 166, 182-83, 213, 229, 234, 240, 256, 278, 287, 296, 347, 357-60, 372, 375, 379, 381-82, 394
Konya İsyanı 1, 27-28, 57, 74, 78, 131, 183, 240, 244, 257, 293, 320, 329, 360
Konya Menzil Müfettişliği 382
Koraltan, Refik 100
Kordon 276, 399
Korkmazof, Cemal 246
Kornilof kruvazörü 58
Krallık Şurası 290
Krassin 160
Kronstadt 50
Kronstadt Ayaklanması 246
Kun, Bela 333
Kurtuluş Savaşı 71, 93, 95, 110, 181-83, 259, 343, 345, 400
Kuruçay 258
Kuşçubaşı Sami Bey 333
Kutayis 52
Kutülamare 332
Kuva-yı İnzibatiye 23, 360
Kuva-yı Milliye 7, 25-28, 31, 35-36-37, 39-40, 44, 60, 70, 85-86, 102-103, 126, 171, 179, 183, 244, 282, 300, 303, 305, 319, 322, 344-47, 382
Kuva-yı Seyyare 29, 31-34, 39, 42-43, 92-93, 95, 182, 265
Kuva-yı Tedibiye Komutanlığı 25
Küçük Talat 120-21, 126, 335, 339, 369
Kürdistan 162-63, 189, 191, 202, 258, 260
Kürt (ya da Kürdistan) Teali (ya da Teali ve Teavün) Cemiyeti 257
Kürt Hakkı Bey 259
Kürt Mustafa Paşa 259
Kürtler 8, 162-63, 191-92, 194, 202, 228, 257-59, 261
Kütahya 27, 29-33, 36-37, 40, 52, 91-92, 96, 155, 164, 195, 234, 264, 279-80, 295, 328, 343, 347, 350-51, 353-54, 356, 395, 400
Kütahya Mıntıka Komutanlığı 25
Kütahya Mutasarrıflığı 33
Kütahya Zaferi 92-93, 110, 127
Kütahya-Eskişehir Muharebesi 343, 356
Kyrtcheff, Cyril 327-28

l'Intransigeant 349
Ladik 253
Laporte (Fransız Konsolos) 90
Layıha Encümeni 381
Lazistan 155, 166, 229, 366
Lazistan ve Havalisi Umum Kumandanlığı 328
Le Gaulois 88
Le Temps 18, 167, 349
Lefke 31
Lehistan 403
Lenin, Vladimir 50, 106, 120, 124, 128, 238-39, 246
Letafet Apartmanı (Şehzadebaşı) 362
Levanten 80
Leygues (Fransa Başbakanı) 412
Lincoln Koleji 302

Litvanya 168
Lloyd's şirketi 294
Londra 69, 112, 132-33, 135, 143, 146, 148, 160, 162, 165-66, 177, 184, 193, 195-97, 200, 206, 211-12, 224, 228-30, 233-34, 345, 281, 298, 310, 313, 320, 322, 329-30, 359, 366, 398
Londra Bildirisi 19
Londra Emniyet Müdürlüğü 224
Londra Hükümeti *bkz.* İngiliz (İngiltere) Hükümeti
Londra Konferansı 51-52, 72, 92-93, 131-33, 135, 137, 146, 155, 159, 164, 167-68, 170, 172, 175-207, 209, 215, 229, 240, 245, 263-64, 284, 286, 298, 305-306, 309, 320, 323, 328, 398
Los Angeles 224
Loucheur 228
Lozan 71, 78, 193, 228, 325, 402
Lüleburgaz 283
Lütfi Bey 152, 361
Lütfi Fikri 60, 141, 330
Lütfü Necdet 121
Lyon 167
Lyon Garı 17

M. Celal *bkz.* Bayar, Mahmut Celal
M. Fehmi *bkz.* Mustafa Fehmi Efendi
M. Kemal *bkz.* Atatürk, Mustafa Kemal
M. Muhtar *bkz.* Mahmut Muhtar
M. Ragıp 380
M. Sabri *bkz.* Mustafa Sabri
M. Sagir *bkz.* Mustafa Sagir
M. Suphi *bkz.* Mustafa Suphi
M. Şevket *bkz.* Memduh Şevket
M. Şükrü *bkz.* Mehmet Şükrü
Maarif Nezareti 66, 242, 341
Macaristan 301
Mackensen (Mareşal) 301
Maçka 125
Mahir Sait B. 322
Mahmut (II.) 404
Mahmut 258
Mahmut Celal Bey *bkz.* Bayar, Mahmut Celal
Mahmut Esat Bey *bkz.* Bozkurt, Mahmut Esat
Mahmut Muhtar Paşa 3, 79, 328-29
Makam-ı Mualla-yı Hilafet-i İslamiye 112
Makedonya 16-17, 176, 204, 210
Malatya 146, 152, 256, 278, 361
Maliye Bakanlığı 76
Maliye Encümeni 341
Maliye Komisyonu 12, 72-74, 168-69, 202
Maliye Konferansı 187
Malkara 304
Malta Adası 12, 205-206, 259, 297-301, 323, 333, 388
Malumat-ı Ticaret 119
Mamuretülaziz 192, 227-28
Manastır 336
Manchester Guardian 282
Mangal Dağı 383, 385
Manisa 21-22, 177, 256, 305
Mansur 258
Manyas 21
Maraş 163, 183, 358, 373, 379
Marden, T. O. 343
Mardin 168, 170, 228
Marko Polo 243
Marmara Bölgesi 170, 282
Kuzey Marmara Bölgesi 282
Marmara Denizi 7, 198, 204, 308-309, 365
Mavi Kitap 282
Mazhar Müfit 94, 148, 166, 240
Mdivani, Budu 242-43, 286
Mdivani, Simon 51, 240
Mebuslar Meclisi Dışişleri Komisyonu 75
Meclis-i Âli 95
Meclis-i Mebusan (Mebusan Meclisi) 1, 5-6, 12-13, 35, 37, 62, 71, 79, 83-84, 86, 100, 115, 118, 137, 152, 214, 220-21, 233, 235, 338
Meclis-i Müessisan 360, 377
Meclis-i Vükela (Vükela Meclisi) 9, 13, 60, 73, 82, 273, 320, 363
Mediha Sultan 326
Mehmet Akif 380
Mehmet Ali Han 302
Mehmet Emin 121, 125
Mehmet Naki 258
Mehmet Recep 358
Mehmet Şeref 288
Mehmet Şükrü 103, 167, 241, 358, 380
Mehmet Veli Han 250
Mehmetoğlu, Selim 121
Melikan aşireti 259
Memduh Şevket 119, 242

Memnune (Halil Hilmi Efendi kızı) 119
Men-i İsrafat Kanunu 156
Men-i Müskirat Kanunu 115, 117, 379-80
Menşevikler 49, 51-53, 122, 240, 243, 248
Menteşe 108, 358, 375
Merdenek 48
Meriç 63
Merkez Ordusu 253, 259, 350
Mersin 4, 146, 163, 229, 275, 285, 303, 358, 372, 374, 376-77
Mersinli Cemal Paşa 4, 297, 299
Merzifon Amerikan Koleji 251, 253
Meserret Oteli (Göztepe) 326
Meşrutiyet (II.) 4, 105, 128, 324, 332-33, 338, 402
Meşrutiyet (III.) 137, 214, 280
Meşrutiyet (IV.) 137, 140-41, 144-45, 149, 157, 210, 213, 320
Meşrutiyet Devrimi *bkz.* Meşrutiyet (II.)
Metaksas, İoannis 287-88
Metz Harbokulu 328
Mevlevizade Ali Rıza Efendi 118
Mezopotamya 73
Mısır 42, 259, 302, 328
Midivani (Sovyet Elçi) 123
Midye 63, 161, 168, 173, 204, 220, 310
Mihaliç 23
Milingen 4
Milletler Cemiyeti 163, 201
Milletler Cemiyeti Genel Kurulu 18
Milletler Cemiyeti Konseyi 203
Milli Meşrutiyet Fırkası 119
Milli Mücadele 1, 13, 24, 49, 81, 86, 93, 100, 102-103, 121, 131, 145-46, 148, 151, 153-54, 157, 182, 214, 217, 219-20, 224, 239, 244, 249, 291, 293, 331, 333, 347, 362, 400-401, 403
Milli Müdafaa Vekâleti *bkz.* Müdafaa-i Milliye Vekâleti
Misak-ı Milli 49, 72, 88, 152, 166-67, 185, 194, 214, 233, 247-48, 263, 305, 325, 339, 355, 364-65, 397, 400, 403
Mithat Bey 299
Mithat Paşa 321
Moğollar 238
Mondros Bırakışması 35, 47, 92, 126, 202, 284, 305, 319, 345, 397, 401, 403
Montagu (Hindistan Bakanı) 164
Monte Carlo 165
Morning Post 87
Moskova 38, 48, 50-51, 53, 60, 67, 111, 118, 120, 124, 157, 188, 195, 235, 237, 239-44, 246, 248, 250, 288, 312, 339, 355, 367, 398
Moskova Antlaşması 49, 93, 248-49
Moskova Büyükelçiliği 28
Moskova Konferansı 249
Moskova Radyosu 67
Mougin (Albay) 228
Muammer Bey 8
Mudanya 394
Mudanya Körfezi 281
Muğla 234, 303, 359
Muhadenet-i Fikriye Cemiyeti 326
Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti 113-15, 339
Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 113-14
Cemiyet Nizamnamesi 114
Muhafazakâr Parti (İngiltere) 223
Muhittin Baha 94, 106, 275-76
Muhtar Bey (Nafıa müsteşarı) 147
Muhtar Bey *bkz.* Ahmet Muhtar Paşa
Muhtar *bkz.* Mahmut Muhtar
Muhtar Hükümeti 329-30
Mukden Meydan Muharebesi 392
Murahhas Heyet 159, 232
Murat (V.) 157
Mustafa (aşiret reisi) 258
Mustafa (Erkân-ı Harp) 121
Mustafa (kimyager) 275
Mustafa (Süleymaniyeli) 259
Mustafa (Tokat) 105
Mustafa Ağa 358
Mustafa Arif Bey 82-83, 137, 330
Mustafa Bey 112-13
Mustafa Durak 106-107, 125, 355, 357-58
Mustafa Fehmi Efendi 341, 379-80
Mustafa Kemal *bkz.* Atatürk, Mustafa Kemal
Mustafa Necati 279, 402, 404
Mustafa Paşa 8, 212
Mustafa Paşa Divan-ı Harbi 8
Mustafa Reşit Paşa 186, 200, 281
Mustafa Sabri 78, 322
Mustafa Sagir 226, 301-304, 398
Mustafa Suphi 99, 105-107, 114, 118-29, 243, 401, 403
Mustafa Suphi Heyeti 114, 123, 125-26
Mustafa Zeki Bey 157, 184

Musul 192, 205
Muş 48, 379
Muvaffak Bey 147
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 77, 113-14, 126, 331, 338, 359, 371, 382
Müdafaa-i Milliye Vekâleti 65, 94, 118, 123, 166, 268, 341, 361, 373, 376, 379, 384, 392
Müfit Efendi 229
Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu 255
Münbiç 231
Münir Bey *bkz.* Ertegün, Münir
Müsalemet İttifakı 60
Müslüman Komünistleri Kurultayı (I.) 120
Müslümanlar *bkz.* İslam
Müttefik Soruşturma Kurulu 308
Müttefikler 16, 18, 60, 74, 76, 80-81, 88, 90, 137, 141, 146, 162, 165, 177-78, 185, 187-89, 191, 195-96, 198, 200-202, 205, 267, 269, 301, 308, 310-14
Müttefiklerarası İktisat Kurulu 74

Nabi Bey 19, 88, 170, 172, 274, 364
Naciye 129
Naciye Sultan 332, 367-68
Nafıa (Bayındırlık) Nazırlığı 147, 328, 341
Nafiz (Canik Mebusu) 255
Nahçıvan 48, 247, 355
Nail 335
Naim Cevat 336-37
Nairne (Albay) 343-44
Nakşibendi 106
Namık Kemal 95, 181
Vatan yahut Silistre 181
Napolyon 178, 287-88
Nasliç 216
Natsarenus 368
Nâzım (Dahiliye Vekili) 27
Nâzım (Dr.) 367, 369-70
Nâzım (Kâtib-i Umumi) 104
Nâzım (Tokat Mebusu) 103, 147
Nazilli 176
Nazlı 237
Nazmi 121
Nebil 358
Nebizade Hamdi 285
Necati 113
Necip 274
Neologos 20
Neslişah (Sultan) 293
Neşet (Yüzbaşı) 55-56, 66
Neşet Bey 229, 278
Neuilly Antlaşması 170, 186
Nicolson, Harold 160-65
Niğde 359, 375-76
Nihat Bey 294
Nihat Reşat Bey 348
Nikola (Prens) 289-90
Niksar 253
Nimet (Prenses) 328
Nişantaşı 307, 326
Niyazi Bey (Adanalı) 147
Niyazi Bey (Miralay) 8
Nizamname-i Dahili 112, 139
Norveç 118
Nurettin Paşa 253, 259-60, 321
Nuri 337
Nuri Efendi 266
Nurizade Ziya Bey 286
Nusaybin 227
Nusret Bey (Urfa Mutasarrıfı) 8
Nusret Efendi (Erzurum) 156, 358
Nusret Paşa (Bayburt Kaymakamı) 298
Nuşirevan, Ziynetullah 103

Odessa 120
Okyar, Ali Fethi 297, 299, 384, 388
Oltu 48
Omurtak, Salih 384
Orbay, Rauf 24, 297, 299-300
Orconikidze, G. K. 243, 249
ordu
1. Ordu 328, 344
1. Süvari Grubu 41
2. Ordu 344
2. Süvari Grubu 91
3. Grup 352, 393
3. Ordu 344
4. Grup 352, 374
5. Tümen 383
8. Fırka 27
12. Grup 351
12. Kolordu 235
14. Kolordu 32
15. Kolordu 47, 51, 122, 237
2. Şube 122
16. Kolordu 55
17. Kolordu 276
61. Tümen 92

Orhan Şemsettin 57
Orhangazi 281
Orly Hava Limanı 224
Ortadoğu 309
Osborne, D. G. 162, 327
Osetya 238
Osman Bey 229
Osman *bkz.* Topal Osman
Osman Fuat (Şehzade) 157
Osman Gazi 276-77, 286, 349
Osman Nizami Paşa 211
Osman Paşa 181
Osman Paşazade Halit 363
Osmaniye 228
Osmanlı Bankası 12
Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) *bkz.* 93 Harbi
Osmanlı-Yunan Savaşı (1897) 216, 328
Osmanlı Hükümeti 2, 9, 12-13, 56, 61, 65-68, 76, 78, 83-84, 86, 109, 120, 133, 136-38, 146, 148, 173, 195, 202, 212, 217, 234, 237, 297, 305, 317, 320, 325-26, 330-31, 359, 369, 397
Oxford 302

Öğüt 229, 296
Ömer Faruk Efendi 293-96, 320, 403
Ömer Lütfi (Afyon) 358
Ömer Lütfi Bey 341
Ömer Lütfü (Dr.) 120
Ömer Yaver Paşa 186
Önalp, Kâmil 90, 264
Özakman, Turgut 182
Özalp, Kâzım 27, 30, 32, 34, 38, 52-53, 101, 170, 242, 249-50, 390
Özel, Sabahattin 128

Palitana 303
Pallis (Albay) 264, 290, 344
Papadaki, Aleksandr 74
Papulas, Anastasios 43, 89-90, 96, 264, 269-70, 290-91, 296, 343, 353, 386-88, 394
Paraskevopulos, Leonidas 17, 89
Paris 16, 19, 51, 79, 88, 94, 119, 132, 145, 160-61, 164, 167, 170-71, 187, 211-12, 231, 259, 274, 281, 309, 330, 364, 366
Paris Barış Konferansı 51, 164, 172, 252
Parti Pehlivan 43
Patris 164
Pazarcık 91
Peker, Recep 294, 380
Pellé (Fransız Yüksek Komiseri) 211, 230-31
Peşaver 301
Petro 239, 404
Pettelat (Albay) 231
Philadelphia 86
Pire 19, 289
PKK 224
Plevne 181
Plumer, F. M. 301
Polatlı 352, 359, 361, 387
Polonya 168, 236
Polonya Savaşı *bkz.* Sovyet-Polonya Savaşı
Pontus 214, 251-54, 259, 263, 363, 399
Pontus Hareketi 252
Populas 287
Pozantı 227
Prooiya 45
Protopapadakis 287
Prusya 216, 328
Public Ledger 86
Pülümür 258

Radek 333
Ragıp Bey 155, 279
Rahmi Bey 299, 301
Raik (Dr.) 369
Rallis (Yunan Başbakanı) 20, 89-90, 165
Rasathane 62
Rasih Efendi 229, 277-78
Raşit Bey 5, 8, 12
Rattigan (İngiliz Y. Komiser V.) 303, 316-17
Rauf Bey *bkz.* Orbay, Rauf
Rawlinson, Alfred 206, 297-99
Recep (Albay) 8
Recep Paşa 8
Redd-i İlhak 331
Refahiye 258
Refet Bey (Paşa) 42, 90, 101, 103, 153, 265, 267-68, 315-16, 341, 361, 373, 379, 384-85, 392, 394
Refik Bey (encümen sözcüsü) 118
Refik Bey (Nazır) 5
Refik Bey (Vekil) 341

Refik Şevket Bey 285, 341
Refiki 363
Reiszade Hacı Ahmet Efendi 115
Reji 12, 374
Remo 294
Reşat (Sultan) 86, 332
Reşat Halis 213
Reşit (Erzurum Valisi) 297
Reşit Mümtaz Bey (Dahiliye Nazırı) 3, 328, 330
Reşit Bey (Ethem'in ağabeyi) 24, 26, 30, 32-34, 38-41, 45, 94
Rıfat Bey (Tokat) 155
Rıfkı *bkz.* Zeki Paşazade Rıfkı Bey
Rıza Bey 148
Rıza Nur 26, 28, 124, 236, 238, 242, 244, 358, 372-73, 377
Rıza Tevfik Bey 3
Rifat Bey 78
Riga Önantlaşması 245
Rizo-Rangabe 196
Robeck, de 11-12, 58, 61, 63, 73, 307, 312, 317
Rodos 77, 173
Roletto, E. 281
Roma 79-80, 94, 159-60, 173, 211-12, 230, 276, 281, 328, 366
Roma Toplantısı 79-80, 170
Rostof 237
Rumbold, Sir Horace 20, 62, 76, 81, 137, 146, 167-69, 194, 209-11, 259, 267, 282, 296, 302, 330, 341
Rumeli 20, 60, 63, 118, 165, 202, 204, 287, 331, 363
Rumlar 19-20, 24, 80-81, 87, 94, 118, 161-62, 164, 176-78, 187, 251-53, 256, 274-79, 281-83, 286, 289-90, 304, 306-308, 348, 350, 363, 374, 393-94, 399
Rus Devrimi 49, 347, 402, 404
Rus Konsolosluğu 129
Rus(ya) Komünist Partisi (Fırkası) 104, 120
ayr. bkz. Bolşevikler
Ruslar 50, 58, 60, 81, 105-106, 118, 120, 122, 127-29, 162, 166, 178-79, 181, 192, 236, 241, 243, 246-49, 334-36, 355, 362, 367, 402, 404
Rusya 17-18, 49-50, 58-59, 61, 64-65, 76, 81, 101, 104-105, 108, 121, 124-25, 127-28, 147-48, 169-70, 191, 197, 216, 236-37, 239-50, 252, 333, 335-36, 355, 365, 367, 369
Güney Rusya 58, 81
Rusya İmparatorluğu 50
Sovyet Rusya 118, 243, 369
Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi 120
Ruşen Eşref 384
Ryan (tercüman) 209

Sabah 3, 57, 95-96
Sabahattin (Prens) 119, 358
Sabiha (Vahdettin'in kızı) 295
Sabis, Ali İhsan 299
Sabri Bey (Kastamonu Mebusu) 115
Sabri Bey (Trabzon Vali Vekili) 125, 129
Sabri *bkz.* Akgöl, Eyüp Sabri
Sabuncupınar İstasyonu 36
Sadaret 39, 326
Sadık Bey 275, 321-22
Safa Bey 5, 75
Saffet (Savet?) 79
Sagir *bkz.* Mustafa Sagir
Sait Halim Paşa 224, 297, 299
Sait Molla 8, 322
Sakarya 38, 44, 71, 103, 106, 181, 183, 264, 351-53, 361, 363-65, 368-69, 372-73, 377, 379-80, 382, 385-92, 395, 400, 402, 404
Sakarya Meydan Savaşı (Muharebesi) 111, 116-17, 233, 250, 254, 259, 270-71, 299, 307, 320, 324, 328, 330, 343, 347, 350, 364, 366, 368, 371-96
Sakarya Nehri 328, 400
Salih (Erzurum Mebusu) 255, 358
Salih Bey 351
Salih Efendi 94
Salih Hacıoğlu 103-104
Salih Paşa 3, 6, 56, 61-62, 65-66, 69-70, 212-13, 218, 236, 323, 325, 329, 359, 365-66
Salih Paşa Hükümeti 236
Salih Zeki 121-22
Salihli 279
Sami (Prens) 326
Sami *bkz.* Bekir Sami
Sami Efendi 125
Samsun 86, 118-19, 230, 239, 252-53, 292, 331, 347, 357, 363, 375

San Remo 188
Sanders, Liman von 301
Saraçoğlu, Şükrü 79
Sarı Efe (Edip) 31
Sarıhan, Zeki 81, 250, 295, 357, 380
Sarıkamış 26, 28, 48, 238, 244, 332, 355, 361
Sarıkamış Cephesi 126
Sariyannis (Albay) 177, 179, 193, 264, 290, 343
Saruhan 80, 279, 285, 402
Scotland Yard (Londra Emniyet Müdürlüğü) 224-25
Sebilürreşat 380
Sefa Bey 12, 82-83, 88, 137, 146, 148, 167-71, 231, 274, 303, 324
Selahattin (Mersin) 285, 358, 372, 374, 376-77
Selahattin Bey (Miralay) 230
Selanik 15-16, 137
Selek, Sabahattin 25
Selim (III.) 401
Selim (Şehzade) 321
Selimiye 277
Senegalliler 178, 180
Servet Efendi (Şeyh) 103-105
Servet-i Fünun 119
Sevr Antlaşması 2, 5, 7, 16, 18, 20, 26, 35, 48, 50, 55, 59, 61-63, 68-69, 72-76, 83-84, 87, 92-93, 103, 131-33, 138, 141, 143-45, 147, 149, 160-67, 169-73, 176, 188-94, 196, 198-200, 203-205, 211, 213-15, 220, 227-29, 232-33, 236, 240, 249, 251, 263, 287-88, 290, 292-93, 296-98, 300, 305-306, 309, 319, 321, 323, 345-46, 364, 377, 397, 399-403
Seyfi Bey (askeri ataşe) 355
Seyfi Bey (Yarbay) 105
Seyit Abdülkadir 257
Seyitgazi 352, 356
Seyithan 258
Seyr-i Sefain 68
Seyyitler 258
Sforza, Kont 19, 132, 160, 170, 173, 177-78, 188, 198, 200-201, 211-12
Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye 341
Sırbistan 90, 153
Sırplar 153, 175, 210, 281
Sırrı Bey 146, 278, 358, 393
Sıtkı Bey 278
Silifke 359, 375
Simav 30, 41, 277
Sinop 119, 127, 238, 357-58, 375
Sivas 26, 97, 105, 120, 126, 155, 179, 227-28, 236, 243, 254, 256-57, 259-60, 288, 361, 363, 375, 380
Sivas Kongresi 27, 39, 114, 120, 152, 235, 338
Sivrihisar 359
Siyaset Bilimi Mektebi (Paris) 119
Soçi 237
Sovyet 11. Kızılordu 51, 121
Sovyet Dışişleri Bakanlığı 159, 246, 348
Sovyetler *ayr. bkz.* SSCB 27, 47-50, 53, 58, 67, 92-93, 99, 107, 110-211, 122-24, 127-28, 132, 146, 158-60, 195, 228-29, 232-33, 236-37, 239-40, 242-43, 245, 247-50, 293, 310-12, 332-34, 337, 354-55, 367, 369, 398
Sovyet-Polonya Savaşı (1920) 58, 245
Söğüt 96, 275-76, 286, 348-49
Spa Konferansı 188
Speaker (başkan) 309
SSCB *ayr. bkz.* Sovyetler 48, 50-51, 67, 79, 84, 286
St. Germain 170, 186
St. James Sarayı 188
St. Petersburg 50, 237, 246
Stalin, Josef 124, 243, 247, 249
Steryadis, Aristidi 17, 89-90, 161, 289
Stratigos 290,
Streit, Clarence 86, 155
Sturton 315
Sudi Bey 79
Sultan Camii (İzmit) 277
Sunufu Muhtelife Zabit Namzetleri Talimgâhı 344
Suphi *bkz.* Mustafa Suphi
Suriye 84, 218, 232, 392
Suşehri 243
Sükûti, Halil Tevfik 8
Süleyman (Şehzade) 332
Süleyman Necati Bey 48
Süleyman Nuri 121
Süleyman Sami 121-22, 125
Süleyman Sırrı 379
Süleymaniye 259

Süleymanlı 163
Sünusi (Şeyh) 157, 380
Sürmene 126

Şahinbaşoğlu (Lortkipanidze) Süleyman Faik Paşa 328
Şahtahtı 48, 328
Şakir Paşa 328
Şam 217
Şamsutdinov 249
Şarki Karahisar 112
Şarur 48
Şehzadebaşı 326, 362
Şeref Bey (Edirne) 277, 340, 358, 378
Şeref Bey 299
Şerif Paşa 192
Şeriye Vekâletnamesi 341, 379-80
Şevket Bey 299
Şevki Paşa 299
Şûra-yı Devlet (Danıştay) 82, 119, 148, 257, 320
Şükrü (eczacı) 275
Şükrü *bkz.* Hacı Şükrü Bey

Tahsin Bey 6, 167
Talat Paşa 4, 78-80, 197, 223-26, 333-34, 369, 401
Tanilli, Server 139
Anayasalar ve Siyasal Belgeler 139
Tanin 71, 119
Tanör, Bülent 110-11
Tarsus 163
Taşhan (Ulus) 26
Taşkent 120
Taşnaklar 49, 52, 237
Tatarlar 237-38, 246
TBMM 2, 5-6, 12, 40-41, 51-52, 56, 62, 65, 78, 82-85, 93, 100, 103-104, 108-109, 112-13, 123-24, 135-39, 144-48, 152-53, 156-57, 166-67, 195, 212-14, 230-33, 238-39, 244, 253, 258, 268, 279-80, 291, 298, 325, 340, 365-66, 368-70, 377, 382, 392, 395
TBMM Albümü 106
TBMM Heyeti 41, 159-60, 229
TBMM Hükümeti 5, 12, 44, 52, 61, 72, 74, 79, 84, 86, 102, 109, 122, 131, 135-36, 146, 154, 159, 190, 192, 205, 215, 217, 230, 239, 242, 247, 250, 265, 277, 295, 298, 306, 309, 320, 329, 381-82
TBMM İkinci Başkanlığı 359
TBMM Teşekkürnamesi 393
Tehlerian 223-24, 226
TEK *bkz.* Teşkilat-ı Esasiye Kanunu
Tek, Ferit 119
Tekâlif-i Milliye 376, 381-82, 392, 395, 402
Tekçe, İsmail Hakkı 25, 55, 121, 265
Tekirdağ 202, 283
Temyiz Mahkemesi 8
Tengirşenk, Yusuf Kemal 106, 233, 235-37, 242-43, 246-47, 276-77, 355
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 268
Tercüman-ı Hakikat 137
Terkos 304
Terme 253
Tesalya 278
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (TEK) 69, 103, 108, 110-13, 138-39, 149, 152, 192, 213, 216, 220, 324, 338-39, 378
Teşkilat-ı Mahsusa 21, 24, 126, 181
Tevfik Paşa *bkz.* Ahmet Tevfik Paşa
Tevfik Paşa Hükümeti 1, 7, 11, 74, 111, 245, 326, 329-30
Theotokis, Eksadaktilos 287, 289-90, 191, 386-87
THİF *bkz.* Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası
Thomson, Sir Basil 224
Ticaret Mektebi 119
Ticaret ve Ziraat Nazırlığı 62, 324
Tiflis 50, 52, 124, 237, 242-44, 250, 355
Times 80, 94, 97, 157, 268, 289, 296, 307, 314, 341, 394
Timur Bey 216
Tirebolu 251
TKF *bkz.* Türkiye Komünist Fırkası
TKF Merkez Heyeti 122
TKF Merkez Komitesi 122, 125
Tokat 103, 105, 147, 155, 375
Topal Osman 25, 279
Torul 125
Tosya 106
Townshend (General) 87
Toygarzade Naşit Bey 65
Toynbee, Arnold 282
Trablus 332, 337
Trablusgarp Savaşı 183, 324

Trabzon 38, 65, 102, 107, 115, 119, 122, 125-29, 146-48, 166, 237, 239, 249, 251-53, 279, 285, 299, 335-36, 355, 357-58, 361, 366-68
Trabzon Lisesi 125
Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 126
Trakya 2, 17-18, 20-21, 59, 63, 75, 83, 85, 87-88, 135, 141, 161, 163, 165, 168, 170, 173, 175, 177, 186-89, 193-94, 196, 203-205, 220, 225, 234, 263, 267, 273, 277, 285, 288, 304, 307-308, 310-11, 316, 332, 364
Doğu Trakya 2, 21, 59, 63, 83, 87, 186, 188, 203-204, 225, 263
Trianon Antlaşması 170, 186
Tuapse 237, 366
Tunalı Hilmi 155, 278, 285, 358, 379, 402
Tunceli *bkz.* Dersim
Tunçay, Mete 104
Turan 40
Turan, Şerafettin 357
Türk İstiklal Tarihi (TİH) 388
Türk Kızıl Alayı 122
Türk Komünistleri Teşkilatı (TKT) 120, 122
Türk Sosyalistleri Konferansı 120
Türk Yurdu 78
Türk-Hint Yardımlaşma Cemiyeti 302
Türkistan 50, 107, 122, 239
Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası 103-106, 123
Türkiye Komünist Fırkası (TKF) 100-104, 106, 121-23, 125, 403
Türkiye Komünist Partisi 100, 336
Türkiye-Afganistan Antlaşması 250, 355
Türkiye-Sovyet Antlaşması 53, 205, 355

Ubeydullah Efendi 299
Ukrayna 50, 188
Ulukışla 236, 243
Ulus 26
Uluslararası Kızılhaç Derneği 349
Uluslararası Kızılhaç Komitesi 282
Uluslararası Lahey Antlaşması 349
Uluslararası Mali Komite 207
Union 349
Upmal (Sovyet temsilci) 36, 67, 127, 403
Ural (Uralsk) 120
Urfa 8, 168, 170, 183, 228
Uşak 26, 90, 95-96, 229, 233, 264, 279-80, 289, 343-44, 350, 356, 367
Uzunköprü 283

Üçlü Anlaşma 169, 173, 228, 234, 310-11
Ünye 253
Ürdün 44
Ürgüplü, Hayri 323-24
Üryanizade Cemil Molla Bey 330
Üsküdar 304

Vahdettin 1-2, 4-6, 8, 11, 13, 55, 61, 64, 68, 70, 78, 86, 109, 131, 137, 140-41, 145-46, 157-58, 182-83, 185-86, 194, 197, 209-11, 213, 231, 266, 277, 294-96, 319-22, 325-30, 362, 392
Vakfıkebir 115
Van 48, 191-92, 238-40, 243, 258
Vasfi Bey 299, 322
Vasilikos, Nikos 395
Vazife 119
Vehbi (Niğde) 376
Vehbi Bey *bkz.* Bolak, Vehbi
Vehbi Efendi (Konya) 116, 148, 155, 166, 256, 278, 321, 358, 372, 379-81, 394
Vehip Paşa 79
Vekiller Heyeti 147-48, 236
Vekiller Heyeti Programı 338
Veleştin 328
Venedik 19
Venizelos 15-18, 20, 40, 50, 58-59, 62-63, 67, 89, 131-32, 164-65, 193, 245, 251-52, 264, 277, 285, 289, 308, 3473
Venizelos Hükümeti 74, 89
Vezirköprü 253
Vieg, G. 281
Vilayet İdare Meclisi 278
Vilna 168
Vrangel, Pyotr 58-60, 68, 81, 215, 245
Vratzyan, Simon 52
Vutyeridis 395
Vükela Meclisi *bkz.* Meclis-i Vükela

Wilhelm (II.) 15, 216
Williams, Aneurin 286
Wilson (ABD başkanı) 163, 191, 278, 397

Y. Kemal *bkz.* Tengirşenk, Yusuf Kemal
Yahşihan 384

Yahudiler 107, 118, 128, 177, 244, 278
Yahya Galip 24, 148, 166, 229, 278, 357
Yahya Kâhya 126-29, 336, 368
Yakındoğu 18, 176
Yakup (Yüzbaşı) 121
Yakup Cemil 126
Yalova 274, 281
Yalvaç (Isparta) İstiklal Mahkemesi 156-57, 183
Yavuz (*Goeben*) 76
Yemen 217-19
Yemen Savaşı 4
Yeni Dünya 101, 120
Yeni Gün 96, 103, 334
Yenişehir 91, 95, 274
Yerasimos, Stefanos 242, 248-49, 254
Yeşil Cami 277
Yeşilordu 26-27, 30, 100-101, 103-104, 240
  Merkez-i Umumisi 30, 104
Yeşilzade Salih Hoca 113
Yıldız 158
Yıldız Yağması 8
Yiğit, Süreyya 100
Yozgat 24-25, 100, 230, 240, 347, 359, 375, 379
Yozgat Harekâtı 100
Yozgat İsyanı 25, 240
Yugoslav 294
Yunan 11. Ordu 160
Yunan 5. Ordu 365
Yunan Anadolu Ordusu 264, 290, 344
Yunan Dışişleri Bakanlığı 348, 354
Yunan Genelkurmayı 344
Yunan Heyeti 160, 163, 176-77, 188, 195, 206
Yunan Hükümeti 16, 19, 62, 133, 162, 176, 190, 200, 287, 309, 313, 388
Yunan I. Kolordusu 264
Yunan III. Kolordusu 264
Yunan Manisa Tümeni 177, 284, 411
Yunan Meclisi (Parlamentosu) 193, 196
Yunan Merkez Komutanlığı 21-22, 73
Yunan Zulümleri Hakkında İnsanlık ve Medeniyet Âlemine Beyanname 286
Yunanistan 2, 15-20, 42, 58-59, 67, 69, 73, 75, 87, 89-90, 94, 97, 131-32, 145, 153, 160-62, 164-65, 171-73, 176, 178, 183, 188-89, 193, 196-99, 201, 203, 206-207, 219-20, 245, 251-52, 259, 263, 266, 277, 281, 283-85, 287-91, 306, 308-10, 312-14, 348, 350, 354, 361, 365-66, 394, 397-98, 403
Yunanlılar 2, 7, 20-22, 25, 27, 29, 35, 39-44, 56, 63, 71, 73-76, 81, 88, 90-97, 100, 103, 132, 135, 138, 141, 144-45, 153, 160-61, 164-65, 172-73, 175-76, 178-79, 183, 187-88, 190, 193-94, 196-201, 204-206, 214, 220, 232-33, 240, 256, 259, 263-69, 271, 273-86, 303-306, 309-12, 314-15, 317, 319, 324, 329, 343, 345, 347, 349-50, 352-54, 356, 360, 362, 365, 368, 373-74, 377, 381-82, 385-88, 392, 394-95, 398-402
Yunus Nadi *bkz.* Abalıoğlu, Yunus Nadi
Yusuf (Mısırlı) 42
Yusuf İzzet Paşa 32, 147, 236, 393
Yusuf Kemal *bkz.* Tengirşenk, Yusuf Kemal
Yusuf Kemal Heyeti 50
Yusuf Ziya Bey 275
Yüksek Kurul (Supreme Council) 18, 170, 190, 193, 300-301
Yüksek Muallim Mektebi 119

Zara 258
Zekâi Bey *bkz.* Apaydın, Zekâi
Zeki Bey 253
Zeki Paşazade Rıfkı Bey 327
Zeynelabidin, Mehmet Ali B. 78, 322
Zeytun (Süleymanlı) 163
Zinovyev 333
Ziraat Bankası 73
Ziya 104
Ziya Bey 79
Ziya Hurşit Bey 155
Ziya Paşa 66, 148
Ziyaettin (Şehzade) 321
Zonguldak 57, 279, 315, 348, 375

"Tevfik Paşa Hükümeti'nin başa geçmesi çok önemli bir dönüm noktasının ardından olmuştur. Bu dönüm noktası Konya İsyanı'nın 16 Ekim 1920'de bastırılmasıdır. Böylece Vahdettin'in demokratik-ulusçu harekete karşı Ali Galip komplosuyla başlatmış olduğu İç Savaş son cephenin de çökmesiyle yenilgiyle sonuçlanmış oluyordu. Milli Mücadele zorla ezilemediğine göre onunla uzlaşmaktan başka çare kalmıyordu. Bu mantık Vahdettin için olduğu kadar İtilaf Cephesi için de geçerliydi."

Prof. Dr. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* adlı eserinin dördüncü cildinde, İstanbul'da Tevfik Paşa hükümetinin kuruluşundan Sakarya Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasına kadar uzanan gerilimli zaman dilimini ele alıyor. Çerkes Ethem olayından; Türkiye Komünist Fırkası ve Mustafa Suphi'ye, Enver Paşa'nın çeşitli hamlelerinden Talat Paşa'nın öldürülmesine, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'te verdiği mücadelelerden Londra Konferansı'na, İnönü zaferlerine ve Sakarya Meydan Muharebesi'ne kadar sürecin tüm kritik noktalarını birbirine bağlayarak inceliyor.

Savaş ve Etnik Temizlik. Yumuşatılmış Sevr Dönemi, emperyalist devletlerin Milli Mücadele'nin başarıları karşısında *Sevr'de Ölüm*'ü dayatmaktan *Yumuşatılmış Sevr* noktasına gerilerken, Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde yer yer etnik temizlik boyutunu alan Yunan zulmünü kendi isteklerini dayatmak için bir araç olarak nasıl kullandıklarını da vurguluyor.

Baştan sona belgelere dayanan, ama sürükleyiciliği bir an bile eksilmeyen *Savaş ve Etnik Temizlik. Yumuşatılmış Sevr Dönemi*, Kurtuluş Savaşı hakkında çok önemli bir başvuru kaynağı niteliği taşıyor.

Prof. Dr. Sina Akşin (1937) 1955'te Robert Kolej'den, 1959'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. ABD'de Fletcher School of Law and Diplomacy'de yüksek lisans çalışmalarını yaptı. 1961-67 yıllarında Robert Kolej Yüksek Okulu İnsan Bilimleri Bölümü'nde Uygarlık Tarihi dersleri verdi. 1969'da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Türk Siyasal Hayatı Kürsüsü'ne girdi, 1975'te doçent, 1989'da profesör unvanlarını aldı. Bugüne kadar yayımlanmış kitaplarından bazıları: *Şeriatçı Bir Ayaklanma. 31 Mart Olayı; Jön Türkler ve İttihat ve Terakki; Yakın Tarihimizi Sorgulamak; Türkiye Tarihi*, 5 c. (yay. yön.)

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele dizisi:
I. *Mutlakiyete Dönüş, 1918-1919*
II. *Son Meşrutiyet, 1919-1920*
III. *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*
IV. *Savaş ve Etnik Temizlik. Yumuşatılmış Sevr Dönemi*

9 786052 959329